

821/477195 / Укр. Б
Я 22

ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ

**ЛАНЦЮГОВА
РЕАКЦІЯ**

ВОЛОДИМИР ЯВОРІВСЬКИЙ

ЛАНЦЮГОВА РЕАКЦІЯ

Роман-хроніка в трьох частинах

КИЇВ
РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
1977

Роман-хроніка «Ланцюгова реакція» присвячений одній із найактуальніших проблем нашого часу — атомній енергії (спершу вона діє, як не приборкана людина, зловісна сила, що доценту зруйнувала Хіросіму і Нагасакі, посяла примару жаху на нашій планеті). Сторінки «біографії» атома — лише канва твору, основна ж площина дослідження письменника — наша сучасність і наші сучасники. Події твору розгортаються на будівництві мирної атомної електростанції в колишньому глухому закутку Полісся. Її будівники відчувають себе «на вістрі цивілізації», це й змушує їх якщо любити — то до самозабуття, якщо мислити — то великими масштабами. Герої роману живуть не лише сьогоднішнім днем, вони відчувають за собою велике минуле свого народу, духовна та громадянська повноцінність робить їх оптимістами, що закохано дивляться у завтра.

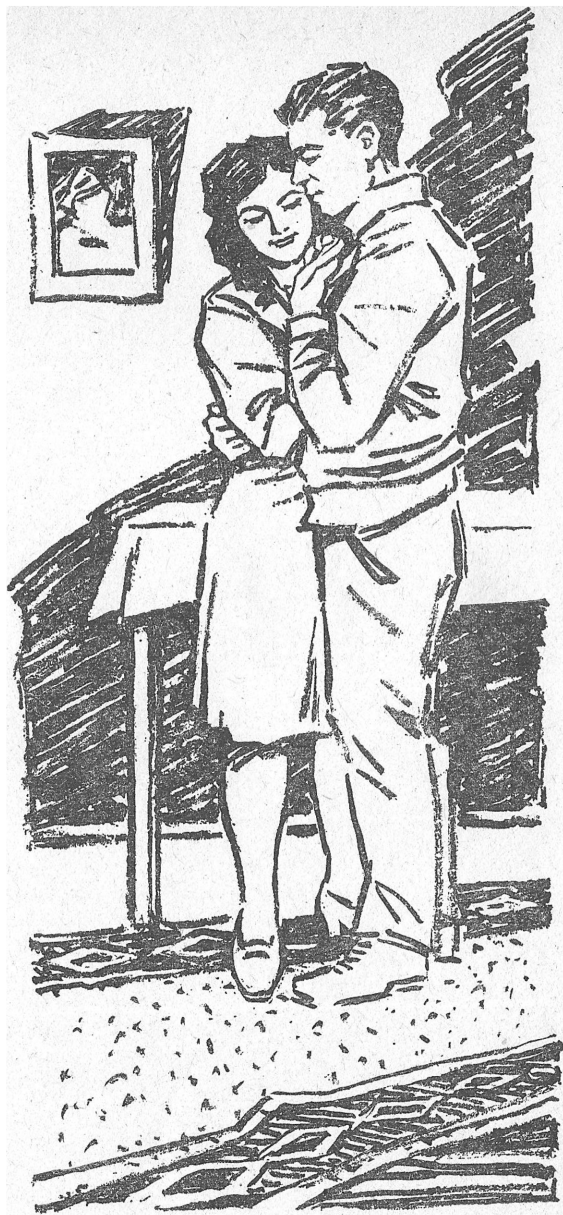
ИБ № 166

Владимир Александрович Яворовский

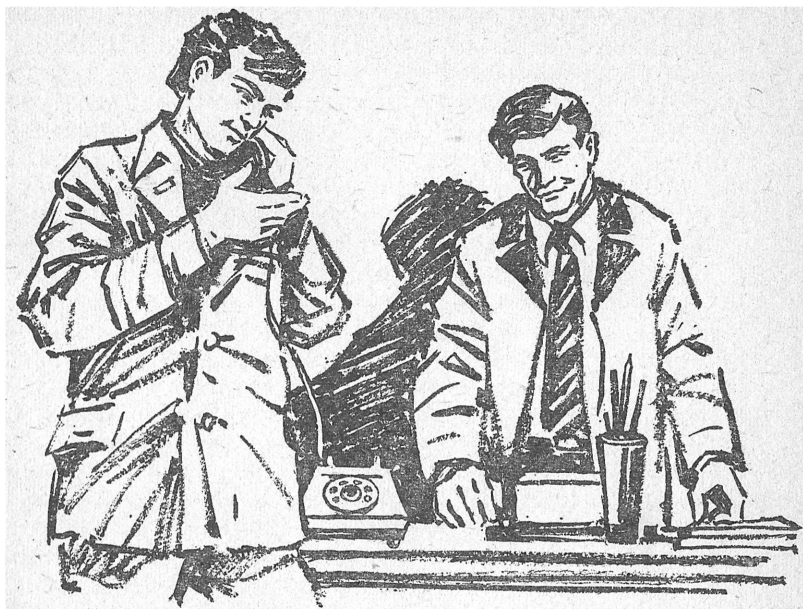
ЦЕПНАЯ РЕАКЦИЯ. Роман-хроника в трех частях.

Издательство «Радянський письменник». (На украинском языке). Редактор В. В. Плюц. Художник Б. В. Розанов. Художній редактор Д. О. Лукомський. Технічний редактор В. В. Чала. Коректор Г. В. Плячинда. Здано на виробництво 2/XII 1976 р. Підписано до друку 14/III 1977 р. Формат 84×108¹/₃₂. 15¹/₂ фіз.-друк. арк. 26,04 ум.-друк. арк. 26,77 обл.-вид. арк. БФ 28591. Тираж 65000. Зам. 1916. Ціна на папері № 1 — 1 крб. 88 коп., на папері № 3 — 1 крб. 80 коп. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Львівська книжкова фабрика «Атлас» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Львів, Зелена, 20.

© Издательство «Радянський письменник», 1977 г.

ЧАСТИНА ПЕРША

«Двісті поколінь відділяють нас від доісторичних часів... 6 000 років! Зважте, всього двісті предків у кожного з нас, і тоді прогрес видасться нам досить швидким.

Великі події минулого будуть для нас значно ближчими, доступнішими, якщо ми будемо оцінювати їх не за сухими хронологічними датами, а за кількістю поколінь, що відділяють їх од нашої епохи.

Уже такий простий підрахунок покаже нам, що ми-сяче людство вкрай молоде, і він зможе пояснити ті помилки, яких припускалося людство і — на жаль! — припускається й далі. На цьому рівні зрілості, на який ми можемо претендувати, ніщо не може виправдати поблажливості, з якою ми зустрічаємо повторення помилок юності.

Тривалість життя одного покоління не може, в свою чергу, слугувати реальною одиницею часу для будь-якої органічної зміни живих істот. Тут треба рахувати сотнями тисяч літ. І ця одиниця здається нам безконечно

малою для виміру віку всесвіту, який при нинішньому рівні знань оцінюється в 4—5 мільярдів років. Справді, можна припустити, що в певну епоху всесвіт був грудкою маси із страхотливою щільністю, причому температура цієї маси поступово підвищувалась у міру вивільнення атомної енергії. На певному етапі температура стала настільки високою, що грудка вибухнула й розлетілась на міриади уламків, які стали видимими у небі зірками.

Що стосується тривалості можливого існування живих істот на Землі, то слід вважати, що, коли не станеться непередбаченої катастрофи, вона може вираховуватись тисячами мільярдів років. Справді, водень, котрий дає необхідну для життя воду, постійно зникає із Землі у певних кількостях. Результатом цього є повільне зникнення запасів води в морях та океанах, і, знаючи приблизно розміри цих запасів, можна грубо підрахувати час, який потрібен для їх повного зникнення. Це буде дуже груба оцінка, тому що варто також враховувати утворення водню із більш важких елементів у результаті атомних перетворень, викликаних різними космічними випромінюваннями, які проникають у земну кору. До того ж саме космічне випромінювання має протони — ядра атомів водню.

Значно раніше може трапитися так, що над Землею нависне серйозна загроза, і ми будемо змушені з метою збереження людського роду переселитись на іншу планету, можливо, ту, яка обертається довкола віддаленої зірки. В усякому випадку, не варто чекати появи цієї небезпеки, щоб спробувати покинути Землю...

...При погляді на майбутнє ми повинні, наприклад, враховувати, що запаси енергії на Землі будуть швидко вичерпані. Тому важливо пам'ятати про це і продовжувати дослідження, які зможуть забезпечити новими джерелами енергії.

Нові спроби прикувати Прометея будуть безумством. Навпаки, нам потрібно напружити наукову думку, щоб вирішити важливі проблеми нашого існування...»

Фредерік Жоліо-Кюрі

ЧЕРНЕТКА ДНЯ

Ще раз зі зла ввігнав рогачик електробритви у розтепані вічка розетки — мертва. Поторсав бритвою, покрутивши її з боку на бік, і пожбурих на незаслане ліжко. Провів долонею по щетинястій вилиці, зиркнув у велике дзеркало на стіні: «Салют, Печернику! Ото дива — варто дві доби не поголитись, і відстань між тобою і далекими предками вже майже не помітна. Ну, «брачкики», як каже дядько Михайло, доведеться сьогодні по ваших жилах пропускати високу напругу. Думав, ви пожартували, щоб показати свої здорові зуби: мовляв, Тридні того й названо Триднями, що триденцеві потрібно три дні навіть для того, щоб відповісти сусідові на «добридень», отже, сам звичай не велить раніше трьох днів переробити енергетичну лінію для потреб будови...

А той, з очима як два вигострені шила, ще й ехидно мантачив язика: «Хочете екстрено, то для цього є засіб — «Екстра» називається...» Треба нині хоч у Дядьківці вискочити та поголитися».

Левко мерзлякувато стеновав плечима, на тілі повиступали густі «сироти», довго вивертав рукави скинутої вчора поночі сорочки, почав її натягувати на себе.

Тітка Олена покахикувала на кухні, чинила те удавано й смішно, так вона щоранку давала зрозуміти своєму квартирантові, що сніданок уже готовий — переступи лишень поріг і берися за ложку. Левко вчував у тому покашлюванні навіть більше: парубче, парубче, щоб так пес траву їв, як ти сюди по своїй волі приїхав. Ще з тиждень покрутишся тутки, а хай-но твачь почнеться та перший осінній вовк затрубить...

Надворі торочилась та сама обложна мжичка, наче наприкінці серпня в небесній канцелярії влаштували ревізію і, виявивши рештки нерозтраченої дощівки, тепер спішно вигортають її із закамарків.

Ліс обступає Тридні з усіх боків, сосни розхилитуються аж під вікнами тітчиної хати. Тітка навіть розповідала, що кілька років тому груба соснова коріняка виважила знизу дошку в підлозі. Мусила кликати когось із чоловіків, щоб обсікли корінь.

Черевики за ніч не висохли, від того взувалися важко, доводилось притоптувати ними до підлоги, у правому

відстала підошва, і звідти тонкою цівочкою поцвіркувала руда юшка. На осінь треба купити кирзові чоботи.

Натягнув вовняного светра і довго причісував розкустраного чуба.

«Гріш ціна буде цьому дневі, якщо сьогодні не дамо струму на будову. Гріш ціна і мені й дневі, якщо сьогодні не запрацюють екскаватори і якщо не поставлять телефон у кабінеті. Місяць і так викинуто на вітер, наче просто хтось висмикнув із календаря тридцять аркушів. А в мене почуття таке, що просто зносив одні черевики і постарішав на тридцять діб. Приємне почуття, нічого не скажеш...»

Тітки Олени в кімнаті вже не було. Казанець із сніданням чипів на столі, обкутаний кожушиною,— цей давній селянський винахід завжди зворушував Левка, притьмом згадувалась домівка і мама, поставали перед очима Городища із в'юнкими вуличками, з вітряком на пагорбі, із отим, непомітним для городищенців: «я кау, він кае, вони кауть». Тут-таки він ошпарювався об здогад, що Тридні й Городища розміщені на шкалі цивілізації приблизно на такій відстані, як районний центр від обласного.

Спершу ця поліська глушина під'ятрювала його емоції, а хутірський лад Триднів навіть інтригував — скоро тут виросте велетенська будова європейських масштабів і назавжди зникне цей тихий заповідник патріархальності. Але це були празникові почуття перших днів — надто увечері, коли в тітчину Оленину хату ніби випадково, знічев'я, набивалося люду. Не важко було визначити, що всі вони — агенти усного триденського радіо, які завтра бравадно відповідатимуть на запитання своїх постійних слухачів, настраханих чутками, що будова «з'їсть» Тридні разом із кладовищем і Грицьком-брехунчиком.

Тепер випитування трохи вщухли, всі чекають, що з того буде. От і дочекалися — два дні електрики зовсім, немає, монтери переобладнують лінію на потужнішу, ставлять трансформатори, але роблять це у своєму триденському темпі, при звичаєні до того, що навіть ремонт вимикача у чийсь хаті обов'язково відзначається могоричем. Його, головного інженера будови, сприймають як грішника, спровадженого в Тридні за якусь провину, яку кожен вигадує на свій лад.

Теплий суп одразу ж розігрів його. «Так тобі, виявляється, мало треба — тарілку супу, і ти вже ладен знову сторчголов кинутись у цей день із сльотою, з важкими повстяними хмарами, з дріб'язковими чварами й мороками, які так не пасують головному інженерові будови. Тарілка гарячого супу — і жити стало веселіше. От тобі найпростіша загадка людини... До складніших загадок тобі поки що зась!»

Зелений болоньєвий плащ лунко шелепав під дощем, на піщаній триденській вулиці стояли руді калюжі, під парканами поздучковувались мокрі, вифоцькані в багноку й попіл кури.

Пахтіли квітники під вікнами, вились по тичинах кручені паничі та дженджурилися мальви. Під стріхами провисали низки сушених грибів — цього року ліс аж кишить ними, і триденські дітлахи надриваються, по кілька разів на день несучи із сосняків повні козубки та кошики.

Левко перестрибував через калюжі, щоразу хапаючись за чиїсь ворота або за тин, та все одно набрав у черевик хлюпавиці.

У дощаному вагончику, де розквартирувалось управління будови, було холоднувато і незатишно, дошки за ніч одвологли, у щілинах проступала холодна роса.

Виконроб Павло Тишук мляво морщився над паперами. За останні дні вилиці його загострились, хвороблива блідість розтеклася по обличчю: прокинулась приспана на домашніх харчах (приїхав він на будову після відпустки у Кременчуці) виразка шлунка. Левко покластися на нього зараз не може, навіть не палить у його присутності.

— Левку Максимовичу, сьогодні нас зв'яжуть із великим світом. Уже тягнуть телефонні дроти від триденської бригади.

— На могорич зв'язківці не натякали? — Левкові хотілося закурити, вже навіть потягнувся рукою до кишені, але стримався.

— А вони вважають це само собою зрозумілим. Ось побачите, поставлять диркавку на столі, а потім будуть вертітися біля вас... Але це — із розряду веселих дрібниць, а от бензину нам не завезли і машини стоять — це вже гирлига. — Цим словом Тишук імітує свого батька, який знак запитання завжди називав загнutoю вгори

гирлигою.— Треба позичити в колгоспі або в «Сільгосптехніці». Треба їхати, бо ж не потелефонуєш. А чим поїдеш, коли в нашого «рафіка» також бак порожній.

Левко ходив по вагончику, під ногами поскрипували дошки, ворухив плечима й потирав перенісся. На кінчику язика вже свербіли приперчені слова, але дивився на хворобливе обличчя виконроба, за плечима якого, очевидачки, сьогодні була зболена, безсонна ніч, і стримувався.

Планував зранку поїхати в райком до Савицького, хай він підхльосне хоча б районних енергетиків. Дадуть потужний струм — можна буде пустити екскаватори, почнуться земляні роботи, отже, почне обертатися перший триб у будівельній машині.

Тоді у будови з'явиться пульс. Хай ще кволий і полохливий, але ж пульс! Принаймні душі буде трішки тепліше й затишніше. З цією думкою Левко навіть спокійніше заснув учора, а сьогодні зранку — на тобі, пес би траву їв! — водії куняють у кабінах, бо бензину не підвезли.

— То я піду з торбою, Павле Федоровичу. А ви залишайтеся на господарстві, строчіть листи в міністерство. Та чітко адресу вкажіть, бо наша пошта може десь у лісах загубитись. І не дуже захоплюйтесь епістолярним стилем — пишіть прямо, ми ж хуторяни зараз, нам пробачать художню недовершеність.

— Буде зроблено,— силоміць усміхається Тищук.— Ви б взули мої чоботи, Левку Максимовичу, мене тут не залле, а вам же болото місити.

— А й правда. Вже однією, як ви кажете, гирлигою на сьогодні менше.— Чабан швидко розшнуровує черевики, викручує мокру шкарпетку і, покректуючи, озубає теплі, щойно з Тищуквої ноги чоботи. Ще б вухати штани галіфе — і хрестоматійний парубок із Городищ п'ятдесятих років.— Я піду. Як десь забуксую — буду кричати...

До сусідніх Дядьківців Левко йшов пішки. Вузька стежка гадючилась лісом, перескакувала через руді корінняки, провалювалась у вирви, на їхньому дні гнило ще торішнє листя й зотрухлий хмиз.

Думалося колись на перший поклик товаришів майнути до лісу — і ество його починало святкувати й ніжиться у передчуттях млосної радості: «Ліс! Рай! І ти серед

цього свята! І сам ти — свято серед одвічного лісу...» Тепер усе це збуденніло й остогидло. Ліс з усіх боків одгородив тебе від світу, його виклична, непорушна байдужість лише зухвало підкреслює твою буденну суєту на цьому шматку дикої землі, де ти безпорадно товчешся вже цілий місяць.

Якби хоч сонце визирнуло, щоб можна було скупатись у Горині. Іч, чого захотів! Пиши листа в міністерство, хай виділяють сонця за лімітом...

У Дядьківцях підсів на попутну машину, в кабіні сиділа жінка з дитиною, то вискочив на кузов, завантажений бідонами з молоком. Мжичка дошкуляла до кісток, мокрий чуб спадав на очі, холодна волога проникала за комір, жалила. Водій часто озирався і поглядав на вузьке віконце, пересвідчуючись, що його пасажир ще не загубився на черговому заверті дороги.

Біля нафтобази Левко погупав кулаком по гулкій кабіні, машина зупинилась. Довго намацував ногою слизьке колесо, щоб стати на нього, чомусь не міг знайти його, скочив просто в калюжу, оббризкавши кабінку і водія:

— Яка такса в тебе?

— Давай на пиво, без комфорту ж їхав,— збив на потилицю кашкета водій.

— Пиво тобі заборонено. Якби на сигарети — дав би, а так — будь здоров! — одрізав Левко і попрошкував до нафтобазівської контори.

Без стуку прочинив двері директора нафтобази. За столом сидів огрядний чолов'яга.

В кабінеті пахло смаженим соняшником і трішки бензином. Лисина над чолом у чолов'яги старанно замакована довгим пасмом волосся із потилиці. Видно, він у цьому досягнув чималих успіхів, бо ця його маленька косметична хитрість відкрилась Левкові цілком випадково: з цими людьми йому доведеться працювати не один рік, тому він уже з першого знайомства намагався запам'ятати їх вигляд до дрібниць, щоб не плутати при зустрічі.

Поява неголеного, промоклого до нитки молодика в кирзових чоботях, мабуть, зовсім не зашкодила директоріві думати про щось своє: він тримав у руці телефонну трубку, чи то розмірковуючи, кому б оце подзвонити,

чи просто не даючи можливості, щоб хтось подзвонив йому.

— Ви знаєте, я непогано граю в карти: преферанс, гусарик, дурень... Погода ж така — якраз пульточку розписати, ви ж не зайняті зараз, га? — Левко підійшов ближче до столу, не чекаючи припрошень, сів на стілець.

Директор вагався; класти трубку на апарат чи триматися за неї ще міцніше.

— Потелефонуйте Савицькому, він дасть дозвіл, — Левко витирає хусточкою мокре чоло і руки.

— Я можу набрати номер і начальника міліції, шановний товаришу...

— Давайте ці телефонні вправи перенесемо на наступну нашу зустріч. Чому ви не завезли у Тридні пальне? За графіком ви це мусили зробити ще позавчора.

— А хто ви такий, коли дозволяєте такий тон? — Директор пригладжує віхтик волосся на лисині, пальці завчено розгортають пасма на всі боки.

— Я — штовхач! Безіменний штовхач, але, як показує досвід, головна персона на будові. Мусите мене поважати. Я вмю писати вишукані доноси.

— Сьогодні відправимо вам два бензовози пального. Можете поставити «пташечку», що завдання начальства виконали. Це ж ваші обов'язки... — Директор нарешті поклав трубку, зітхнув і розслабився. Дивився на Левка так, наче ось-ось мав відкрити для себе, що і в нього є залісина, лише старанніше замаскована.

— Я не піду звідси, поки біля воріт не стоятимуть два завантажені бензовози. Причому, за годину я вже маю бути у Триднях. Аж тоді ви собі поставите «пташечку», поставите раз і назавжди: пальне мусить надходити на будову лише за графіком.

— Ой, тримайте мене, бо перелякався! Що ви носитеся із своєю будовою, послухайте, що люди про неї говорять: смішно й переказувати. Світ переінакшиться від того, що ви риєте землю під Триднями? Просто все переміниться на землі, коли ви здасте її в експлуатацію? Ніби ми до вас і не жили й планів не виконували. Держава виділила гроші — отримуєте зарплату, ну й порпайтесь на здоров'я! Порозбігаєтесь, коли складете якусь копійчину, замість вас інші придуть. Ох, ах — всесоюзна, хай навіть буде всевітня, але ж гроші

вам справно платять. А бензин вам дамо — є розна-
рядка.

Директорова рука потягнулася до капелюха, накла-
ла його на голову, якусь мить він ще потупцювався на
місці і, накинувши на плечі плаща, пішов до дверей.
Левко мовчки попрямував за ним.

Через годину водії вже заправляли мотори у Три-
днях.

Левко швидко давав наряд, машин на будові ще
мало, треба самому врізати в одному місці, аби нато-
чити там, де рветься: половину на будівництво бетонної
траси, решту — на енергетичну лінію.

— Левку Максимовичу, я хотів вам запропонувати
механічну бритву. Разів з п'ять треба накручувати, але
поголитись можна, — гукав із кабіни довгочубий, струн-
кий, як очеретина над Горинню, Степан Потурнак.

— Нічого, поки я буду крутити твою тарабайку, ти
вже ходку бетонних плит привезеш. Тисни на газ! А я
буду пам'ятати, що Тридні без електрики.

— Справа ваша... — Потурнакова машина ревнула,
обдала Чабана теплим димом і вискочила на дорогу.

Тищук зустрів Чабана в конторі збуджений, на його
щоках уже проступили, хай невиразні й швидше синю-
ваті, ніж рожеві, рум'янці.

Поруч із виконробом сопів чайник на туристському
примусі, неподалік, попускавши язика, сушились Лев-
кові черевики. Павло переможно дивився у куток, очі
по-змовницькому світились, стілець під ним поскрипу-
вав (Тищук був лише у шкарпетках, тому чудернацько
підібгав ноги під себе): на Левковому столі стояв те-
лефон.

У ту ж хвилину апарат пронизливо, пісно задерен-
чав.

— Цікаво, хто ж нам перший потелефонує, — Левко
потягнувся рукою до трубки. — Слухаю, — чорні брови
з краплинами дощу заврушилися на його чолі, з'єдна-
лись до купи, а тоді притьмом розбіглись у різні боки. —
Ні, це не пологовий будинок, це — витверезник. А що —
є клієнти? — навіть Тищуківі було чути, як у трубці
коротко затутукало.

— Не сприймають нас, Павле Федоровичу, за серйоз-
ну організацію, хоч плач. Почепили б вивіску, але ні-
де. На вагончику не передбачено місця для солідної

вивіски... Але дідько з ним — бензин є. Не дзвонять нам, будемо дзвонити ми. Почнемо із Савицького.

— Я пропонував зв'язківцям склянку чаю, покрутили носом і пішли...— Тищук знову занурився в папери, перемінівши свою незручну позу на стільці.

Левко зняв трубку, притулив її до вуха. Два голоси розмовляли між собою.

Жіночий: Кажу ж вам — дівчинка. Славна дуже. З волоссячком на голові народилась. Дружина почуває себе добре...

Чоловічий: А ви добре обдивились? Дівчинка, не помилились?

Жіночий: Я вже двадцять років пологи приймаю, ще жодного разу не помилилась. Не має дзвіночка — значить, дівчинка. Приходьте завтра, покажу у вікно. Де вам тих хлопчиків набрати? Чогось дівчаткам спершу ніхто не радий. Ніби й не помічають їх, а як виповниться їм по сімнадцять-вісімнадцять років — ваші славетні хлопчики з глузду сходять за ними. Ніби вам спадкоємець престолу потрібен. Будьте здорові, приходьте завтра...

— Слабенький ваш чай, Павле Федоровичу, нас підключили на паралель до пологового будинку. Матимем повну демографічну картину району. Отже, ніяких любовних інтриг по телефону — нас підслуховують у дуже небезпечній організації.

Телефон Савицького не відповідав, напевне, секретар поїхав на села, бідкається, жнива у розпалі, а тут — дощі.

Посмоктував під грудьми голод, треба було б забігти до тітки Олени та пообідати, але вирішив спершу під'їхати до електриків на лінію. Маленький автобусик-всюдихід стояв під тополею на вулиці, але водій десь запропастився. Ключі стриміли у вічку запалювання, Левко хряснув дверцятами і поїхав сам.

Машину кидало на баюрах. Кумедна плюшева мавпочка, підвішена в кабіні на тонкій гумці, стрибала перед очима, і Левко щоразу або відхилив голову, або одмахувався від цього смішного створіння рукою. Ширвжиткова копія, яка вже не визнає оригіналу, підстрибує собі в теплі та в затишку на гумовій поворозці, одноманітно імітуючи сваволю наших, не до кінця визнаних, предків.

Дошило так само монотонно, по склу текли брудні цівки води, дощ тарабанив по блясі автобуса. Левко підставляв мокрі коліна під теплий струмінь повітря з автобусної духовки. Штани починали парувати, теплий відпар кублювся у кабіні, скло затягував сизий туманець, і Чабан уже вкотре протирав його долонею. Маленьке люстерко в кабіні він повернув убік, щоб не зустрічатися із своїм утомленим, неголеним двійником.

Електрики вовтузилися біля трансформатора. Кілька з них перекурювали в наметі під сосною. Обіч тліло багаття, в яке, видно, підливали нафти, бо воно час від часу високо стріпувало полум'ям і факало у небо чорним димом.

Один монтував чашечки на стовпі, вода з його куртки стікала просто на голову кремезного парубійка, що порався внизу.

Левко на мить уявив собі, як він виглядає в очах цих людей, що місяць під дощем багнюку, сушаться біля багаття, знову мерзнуть і мокнуть, кленуть його і всіх чортів на світі, а він під'їздить у теплій машині з мавпочкою та ще почне моралізувати, вприскувати оптимізм і те се.

Він смиконув плюшеву мавпочку, зірвав її з прив'язі і накрив ганчіркою на сидінні. Зупинив машину біля намету.

Поручкався з усіма, підвів очі до того, що чипів на стовпі.

— Не видно там, дощ не закінчується?

Йому відповіли не дуже привітно:

— А вилізьте самі, побачите...

— Я вам і на слово вірю.

— То дайте закурити.

— Бери! — Левко підкинув пачку з куривом, чоловік спритно впіймав її.

— Ви хоч обідали, хлопці, чи ваші шлунки працюють на високовольтному струмі?

— Я собі уявляю, скільки було б шуму, якби ви оце приїхали, а ми розійшлися на обід. Не один би ложку перекусив зубами.

— Не такий чорт страшний, як його малюють. Я й сам голодний. А крім того — ви в мене молодці. В таку погоду завершуєте монтаж підстанції... — Левко явно переборщив, бо монтаж трансформатора вони лише роз-

почали і біля нього ще до дідька роботи, але іншої приключки вивернути розмову у мирне русло він зараз не знаходив.

— У таку погоду людяний господар і корову не вижене пастись...— смаковито затягується димком сигарети посічений віспою-вітрянкою літній чоловік у вилинялому військовому картузі.

— Це тоді, коли у нього в запасі є сіно і він кине його за драбину. А коли він лише вчора купив корову і сінник його порожній?

— Е-е-ге-е, товаришу начальник, то треба розкинути мізками,— чухає ключем скроню той нетерпеливий, що в дитинстві позривав віспу з обличчя.

— Так-от я й ворушив своїми мізками й іншого виходу, крім нашого, не бачу. Розживемося трохи — інша справа, зможемо негоду і в теплі пересидіти. Але від балачок ми ситими не станемо. Я зараз майну до магазину та привезу якийсь шмат ковбаси, або, як кажуть у вас, кривого м'яса, при вогні й перекусимо.

— Оце діло, товаришу начальник,— усміхається той, що на стовпі, два рядки вставлених металевих зубів спалахують, як замок-«блискавка».

Коли машина вискочила на дорогу, Левко озирнувся: всі електрики жваво метушилися біля трансформатора, двоє з них кумедно дуцали один одного в плече, хтось доливав нафти у вогонь, і полум'я яскраво висвітило їхні постаті на тлі лісу.

Мавпочка вибилася з-під ганчірки і підскакувала біля Левка на сидінні, наче силкувалась умотитися до нього на коліна.

Він дав їй щигля по кирпатому носі і перемкнув швидкість на вищу.

...Від електриків повернувся пізно, у вагончику вже кублилися сутінки.

Ледве встиг переглянути з Тищуком листи, адресовані в різні інстанції.

— Треба було б писати примітку в кінці кожного листа: якщо будете нам телефонувати — набирайте пологовий будинок і чекайте результатів,— присвічував собі цигаркою Левко.

— То зайве, Левку Максимовичу, поки наші папери перечитають, ми вже будемо мати персональний телефон. У пологовому будинку лежить зараз дружина

начальника телефонної станції. Він дзвонив туди, а якраз підняв трубку. Наче домовились,— Тишук одмагував рукою дим від Чабанової цигарки.

— То не такі ми вже й невезучі. Завтра, напевне, і світло з'явиться. Я таку книжку роздобув у триденській бібліотеці. Полював за нею кілька років у місті, а в Триднях вона лежить: Юнг, «Яскравіше за тисячу сонць». Усі атомні перипетії віку як на долоні. Ніби й не випадає читати її при гасовій лампі...

— Ви хоч заховайте від тітки Олени, бо як проникне ця історія до Грицька-брехунчика — джина буде випущено з пляшки назавжди, а нам хоч пакуй чемодани.

— У мене таке враження, Павле, що ваші чемодани ще й не розпаковувались...

Вони обидва йшли вулицею принишколого хутора. Сік надокучливий дощ, лінкувато погавкували собаки, які ще не встигли повечеряти, у хлівах тонко дзвеніли під цівками молока дійниці.

У хатах світилися темні вогники і здавалися навдивовижу далекими, як зорі, побачені серед дня із глибокої криниці.

Довкола басовито гудів старий ліс, і треба було вкрай напружувати увагу, щоб повірити в те, що там, за роз'юшеними кілометрами, існує великий світ. Такий велетенський і багатозначний, як слово Людина...

З БІОГРАФІЇ АТОМА

Думка про те, що весь дивовижний набір речовин у нашому світі (а відтак і сама людина) складається із жалюгідно дрібних і невидимих нашому окові часток, які не піддаються дальшому поділові, приходила в голову ще мудрецам Древнього Сходу, Індії та Греції. Та все це було результатом «вільних розмірковувань», хай навіть іноді геніальних, а не наслідками дослідів і наукових узагальнень.

До нас дійшли здогади про атомістичну теорію побудови всесвіту від давньогрецького філософа Левкіппа та його учня Демокріта, котрі жили за чотири віки до нашої ери.

Демокріту й належить слово «атом», з ознакою «неподільний».

Саме ці два великі мислителі давнини, а до них ще можна долучити Епікура та Лукреція Кара, започаткували матеріалістичне розуміння явищ природи — філософське вчення про вічність матерії, її неутворимість, а тому — й незнищенність, про вічний кругообіг у природі.

Сімнадцять століть ця версія «заспокоювала» вчених. І лише через 1700 років геніальний росіянин Михайло Ломоносов переклав ці здогадки древніх на мову справжньої науки.

В основу запропонованої ним теорії побудови речовини лягло існування «корпускул» (молекул), які складаються з хімічних елементів або «нечутливих фізичних часточок» — атомів.

Весь рух матерії, твердив Ломоносов, зводиться до руху атомів і є причиною всіх без винятку змін, які відбуваються в природі. Рух атомів у речовині визначає і ступінь її нагрівання, або температуру. Він же й передбачив існування можливої найнижчої температури — абсолютного нуля, при якій тепловий рух «нечутливих фізичних часточок» речовини припиняється зовсім.

Наймізернішу кількість будь-якої речовини в природі, яка ще спроможна повністю зберігати властивості самої речовини, назвали молекулою.

При поділі молекула речовини припиняє своє існування і розпадається на атоми — найменші частинки порівняно невеликого числа хімічних елементів, що відрізняються один від одного.

Досліджуючи химерні таємниці природи, відкриваючи нові елементи, хіміки все частіше й точніше встановлювали їх одміни і властивості. І природа виявлялась із подвійним, потрійним — а іноді й більше — дном. Вона все більше й більше спокушала людський розум на свої таємниці.

Вчені потвердили існування атома, а тут виявляється, що в одних елементах вони надзвичайно легкі, а в інших — приголомшливо важкі. До того ж одні елементи вступають один з одним у настільки енергійну взаємодію, що їх доводилося зберігати подалі, як вовка й козу; інші навіть при безпосередньому контакті ні за яких умов не «спілкувались», як вовк і сіно.

Проте в хаотичному безладді факторів іноді проступала якась закономірність. Проступала зманливо,

тривожно — не одступишся. І цей порядок треба було встановити, бо не підеш далі, просто переступивши його.

Відкрити цю складну, старанно замасковану таємницю природи випала честь професорові хімії з Петербурга Дмитрові Менделєєву.

Здогад про скінченність атома проіснував більше тисячоліття.

І потрібно було лише кілька десятків років, щоб незаперечно встановити, що неподільність атомів — облуда, хоч думка про це і відображає загальну ідею древніх філософів-матеріалістів про неподільність першооснов матерії.

Атоми хімічних елементів виявилися зовсім не монолітними згусточками матерії, а цілими велетенськими світами всередині себе самих. Там, за межею видимості держави атома, існувала імперія з ядерних часток і електронів.

Тоді вчені назвали їх елементарними частинками, але й це була «помилка», бо весь подальший розвиток пізнання довів, що й вони не є скінченними в побудові матерії.

Та за найближчим поворотом двадцятого століття на втомлену від загадок, непорозумінь і розчарувань Хімію вже очікувала атомна Фізика...

ПЕРЕОДЯГНИСЯ, СИНУ!

Василина вже другий день не зводила очей із свого сина. Вже й соромила себе: подумає, що чатую за ним, скаже, що в дитинстві так мама не пильнувала за мною, як зараз.

Шукала собі якусь роботу, щоб забути про сина, але за кілька хвилин уже ловила себе на тому, що крадькома визирає у вікно, бо Колюньо походжає по дворичу, торигає рукою старого плота, обмацує провислі двері біля льоху, довго курить і статечно вітається з перехожими.

Свою солдатську форму він не скидає, хоч новий сірий костюм висить у шафі (припахчила бузковим одеколоном, з кишені визирає краєчком біла батистова хусточка), хоч нові лаковані черевики, куплені до його приїзду, сліплять очі — дивись на їхній носок, то й

причесатися можна: «Ого, мамо, в цих черевиках можна йти й бачити, що позаду тебе робиться...» Але чомусь не переодягається, видно, хоче, щоб усі в Триднях набачились його при червоних погонах із золотоавою смужкою навпоперек, у стріхатому картузі, що робить його вищим і аж наче неприступним.

— Ти б уже, сину, той... домашнє б одягнув, бо мені чогось здається, наче у відпустку приїхав...

— Ще дядько Михайло Далекозорий мене здалеку не бачив. Зблизька — то не зараховується, ти ж знаєш.

— Може, хочеш у Дядьківці піти, то я не бороню...

— Мамо, сказав же вам: Настунька — відрубана гілляка. Я більше думаю про підгнилі дошки в паркані, ніж про... Настуньку.

І виходить з двору, виструнчившись, чимчикує вулицею до триденської кооперації, але Юльчин рундучок обминає — аж он похитується його кашкет між молодим сосняком, за яким ревуть бульдозери на будові.

Василина знічев'я починає витирати сукнянкою нові сиві черевики, розправляє вилоги нового костюма на вішаку.

Розглядає на стіні Колюнині фотографії, надіслані ним із армії.

А Колюньо ходив околицями Триднів: он там він пасушив у дитинстві, а отам палив із хлопчачками вечірні багаття, рвав штанці, сперечаючись із ровесниками, хто на вище дерево вилізе...

Спогади ці торкалися його лише на одну мить і поступалися місцем сьгоднішнім думкам, які прибували самочинно, і він не в змозі був визначити серед них головні й дріб'язкові...

Останній місяць служби в армії тягнувся для Колюні і його товаришів украй повільно. Головним, що тішило їх, були довгі вечірні балачки в ротній альтанці. Колюньо здебільшого любив слухати, бо ще з перших років служби соромився свого хуторянства, а балакунів серед друзів було достатньо — так і виробилась у нього ця звичка.

Коли ж білорус Уладик вирішив одразу після армії їхати у Рівне на велику хімічну будову, до нього пристав і сержант Годун та ще мовчакуватіший поліщук Сашко. Колюньо змовчав — і це також було сприйнято як згоду: не повертатись же йому в свої сонні Тридні...

...Начальник відділу кадрів, метушливий і меткий (його гортанний голос кавказця не давав отямитись від здогаду, що перед тобою надто перегрітий, клекотливий самовар), зустрів їх на порозі свого кабінету.

— Між нами, хлопцями, кажучи, я, Отар Ханчакішвілі, набирав дівчат на завод. На мій смак можете покластися,— він вертів у повітрі руками, наче в кожній із них було затиснуто по олівцеві, а стояв перед великим ватманом, на якому виводив обриси жіночого тіла,— самі Марусі Владі й Едіти П'ехи! Нудяться на вечірніх сеансах кіно. Айя-яй... Вибирайте найкращу. Від сьогодні Ханчакішвілі працює тільки на вас. Так що розпакуйте чемодани, поселяйтесь у гуртожиток, а в касі візьміть аванс...

Так вони й пішли від Отара, мимоволі витупуючи в ногу бетонним коридором заводууправління. Сябро Уладик навіть почав намугикувати: «А дзявчина жито жала...»

Заводська касирка подивилась на них із чотирикутного вічка в бетонній стіні, як телевізійна дикторка, котра під час передачі раптом пригадала, що не вимкнула в квартирі електричної праски. Вона була непевного віку, її справжнє обличчя начеб приховалося за невдало покладеним гримом, сонце світило їй у спину, тому тіні кидали попід очі темні басамани.

— О, ще одні. Тільки появились — уже дай гроші. І дай, і дай! А де їх набрати? Грошова фабрика за вами не встигає. І сьогодні ж спустите їх по «Вітерцях» та «Берізках».

Сержант, що першим стояв до каси, озирнувся, мовчки склав навхрест зап'ястя рук і звів їх перед своїм обличчям; на умовному діалекті їхньої роти це означало: «Обережно! Висока напруга! Смертельно!» Дехто наспіх застібнув верхні гудзики кітеля, хто насунув на очі козирка, а Колюньо випростався, і сябрів подих опустився нижче його шиї.

— Маруся Владі у ролі баби-яги. Чому мовчить світова преса? — Уладик скаблучив губи у дудочку, і його погляд удавано заблукав по білій стелі.

У гуртожитку всі четверо поселились в одну кімнату, простору і чисту.

Після армійської казарми вони скучили за цим солодким, інтимним світом, який можеш на свій смак прикра-

сити і змінити. Чіпляй над ліжком фото своєї дівчини чи артистки з обкладинки журналу, лягай, коли тобі забагнеться, в оці білі простирадла, позначені чорним шрамом гуртожитської печатки.

Хлопці почали вмикати й вимикати настінні лампи над ліжками, підгуцикуватись на ліжках, випробовуючи їхню м'якість і надійність, розчиняли й зачиняли поліровану шафу біля дверей, займали полиці для білизни, хоч її ще й не було. Хтось увімкнув приймача, і той затріщав із найвищої ноти, аж затеренділи шиби, а сержант гаркнув, наче вистрелив із свого натренованого на службі горла дуплетом. Тріск у приймачі стихився, шаснули по кімнаті кілька різномовних голосів, потім стрілка на шкалі вчепилася за якусь зманливу, притомлено-ніжну мелодію, від якої начеб засвітилися білі стіни, ще більше зазеленів вазон на підвіконні, все в кімнаті немов почало плавати, поринуло у невагомість, стало звуками, яких можна торкнутись, але годі переставити з місця на місце, годі переінакшити, бо це була гармонія очікувана й мила, їхня і не їхня, як осінь за вікном.

Коли цей настрої було вижито ними, вичерпано їхніми душами до ріски, хтось згадав, що вечоріє.

Перетинаючи чотирикутник вікна їхньої кімнати, сонце опускалося за ліс, чіплялось то за хмару, то за пагілля дерев на обрії. Хлопці розважливо припасовували один одному одяг, дзеркало на стіні покірно відображало їхні обличчя, з неприхованою цікавістю розглядало їх, наче готувалося до того, що тепер це буде його постійним заняттям: показувати оцим чотирьом їхні обличчя.

Потім сержант Годун приніс пляшку сухого вина. В чотири склянки Колюньо розлив те вино, Уладик дістав банку армійської тушонки, нарізав хліб.

— Ну, то вип'ємо за перший вечір! — вихопилось у Колюні.

Але цей короткий Колюнин тост прозвучав не в порожнечу, хлопці начеб підставили під нього свої серця, як жмені під краплини дощу, не дали йому розхлюпатись, а ніби долили ним склянки з вином і рішуче випили.

Поки терпкий трунок переливався у кров і починав азартніше ганяти її по жилах, у кімнату постукали. Чотири голоси, як по команді, озвалися: «Заходьте!»

На порозі стала повновида русявка з червоними, подитячому припухлими губами. Видно, знала, хто в кімнаті, бо на обличчі не було ні здивування, ні вибачливої настороженості.

— Я голова гуртожитської ради. Дуся...— Вона наче на мить захлинулася своїм іменем і поквапливо додала: — Дуся Тарпак. Як ви тут влаштувалися? — зверталася до сержанта, якому якраз спинився у горлі шматок хліба, і сержант спантеличено дивився на Уладика.

— Відділення прибуло у ваше розпорядження, сьбровка Дуся. Чекаємо ваших наказів.— Уладик приклав руку до вуха і заодно підбив русявого чуба, що повз на очі.— Випийте за компанію, а тоді робіть з нами, що хочете. Крім душевних ран.

Але Дуся вже обходила кімнату, по-господарськи оглядала її.

Слова Уладика доходили до неї лише звуком, а не змістом, і він змовк.

Колюньо відступився до вікна, звідси йому було вигідно розглядати Дусю, як зі схованки, в якій його не бачать.

Зараз Дуся йому здавалася дуже схожою на Настуньку: грала калина на лиці і коса, ще не підрізана, гострою копицею вивершена на голові. Навіть хода така ж ліниво притомлена. Так ходила й Настунька, наче ось-ось зупиниться, але дивишся — йде далі.

Від того в Колюні гостро зайтрилося серце, різким поштовхом ударили злість, і сум'яття, і біль, і ще щось задавнено печальне й хистке, від чого йому заболіли очі.

Відчуття ці ніби прорвали стару загату і, підхопивши безпорадного Колюню, несли його й несли, що мало не скрикнув: «Пробі!»

Дуся простягла свою пухку, як свіжа пампушка, руку, він швидко стиснув її, надмір стиснув, бо Дуся зморщила чоло, зібгала в ниточку свої відкоплені губи й присіла:

— Ду-у-ся Та-ар-пак...— Вона ковзнула поглядом по блискучих гудзиках Колюниного кітеля.

— Наш Микольцо. Суцільна скромність, покора дівчатам і чарівність. Його любовний човен розбився на рифах зради. Тепер він робінзонить на своєму острові та очищається від скверни, підпускаючи до себе лише

чоловіків. Я просто попереджаю вас, Дусю.— Уладик відчув, що його тирада перехльоснула межу, пожадливо допив вино і лунко хряпнув порожньою склянкою об стіл.

Годун запропонував Дусі крісло, вона сіла, тримала склянку з вином і вже, не приховуючись, оглядала хлопців, котрі невизначено усміхалися, чи то один одному, чи оцій кімнати, чи тендітному вечорові за вікном.

Мерехтіли вогні міста, снували тротуаром люди, низько провисло над будинками небо, в якому танули останні облізні світла. Колюньо хотів розправитись, скинути з себе оцю олов'яну скутість, видихнути її, аби визволитись одним зусиллям своїх м'язів. Та пересилити себе вже не міг.

Тридні раптом постали перед ним так реально, що можна торкнутися кожної хати рукою, наче то був мініатюрний макет його хутора, над яким він схилився і пильно розглядає.

...Шумить сосновий ліс довкола, а телевізійні антени на хатах виловлюють із простору ту зелену думу сосен. Тепло світиться велике око криниці, у якій вода завжди підступає аж до цямрин, наче проситься до людей. Виразно бачаться йому стежки й дороги хутора, хтознаколи і ким протоптані. Навіть узимку, коли ті стежки засипає снігом, ноги хуторян самі намацують їх під мерзлотою, бо ж можна ходити і навпрошки, але навіть тоді Тридні вершать свій нехитрий рух лише по виходженій землі. Скриплять дві тополі біля крамниці, такі височезні, що коли дивишся на їхні верхів'я — неодмінно злетить із голови шапка чи кашкет. Лише далекозорий дядько Михайло бачив на тому верхів'ї пташине гніздо. Стояла мама, спершись на ворота, у квітчастій терновій хустині, яку він їй купив, ідучи до армії. Про щось тихо перемовляються із сусідкою Марією, що склала руки на гостряки штахетів.

Колюні відчулося, що розмовляють вони про нього. І ніби Марія низьким чоловічим баском розраює: «Що тобі? Твій уже відмарширував, з'їв усю казенну кашу, яка йому належала, стоптав солдатські чоботи — та й повернеться. Може, вже і йде додому лісом. Дорогою ще й грибів тобі назбирає. А те, що Настунька вискочила заміж, — може, й на краще. Тепер не скоро встроїть шию в сімейне ярмо. А мого он лишень постригли.

Марудиться, робота йому вже ніяка не йде — все з товаришами прощається».

Уявив, як мама не дуже йме віри Марії, бо та начеб послана у Тридні як агент по заспокоєнню і співчуттю. Вона начеб запрограмована природою на цей лад. Марія вміла з однаковою силою вкладати свій талант і в те, що в когось курка перестала нестись, і в те, що хтось у родині помер. У Триднях про це знали від немовлят до найстаріших, але все одно, коли було важко, йшли до Марії.

Колюні дуже хотілося почути, що скаже на те мама, але вона чомусь замовкла, тільки перегнуласть через ворота й дивилась аж ген туди, в самий кінець вулиці, яка розгонисто влітала у ліс, мчала між сосен аж до Дядьківців, а потім — до райцентру.

Йому нестерпно захотілось у цю хвилину йти саме тією дорогою, вимахувати своїм чемоданом. Бігти й знову йти, аби появитися між корчів перед самими Триднями, вдихнути запахи сільських димів і весняної глици, вгледіти блискучий дах своєї хати, впіймати в свої очі мерехтливі зайчики того даху і йти просто на них...

Уладик поклав йому руку на плече. Рука різко пахла бузковим одеколоном, видно, він щойно парфумився.

— Ну, сябро, згортай у вузлик свої сентименти. Операція «перший цивільний вечір» досягла свого апогея. Дуся мобілізує на це кращі сили своїх підлеглих. Уладик складає свої повноваження. Решта залежить від вашої ініціативи.— Він цвігнув себе долонями по стегнах, скривився з болю.

— Я, хлопці, залишусь. Мені треба мамі листа написати. Я ж обіцяв заїхати додому, а завтра нам на роботу! — Колюньо сказав це так, наче боявся, що йому можуть заперечити.

Хлопці вийшли з кімнати, протупотіли коридором солдатські черевики, в тон їм задріботіли каблуки дівочих черевичків, гомін віддалився і стих.

Колюньо покрутив приймача, натрапив на негучну, уповільнену, як танець лелек, мелодію і, не роздягаючись, упав на ліжку. Підвівся, вимкнув світло.

— Так якось усе це не до ладу вийшло. І Ханчакішвілі не дав навіть отямитись: аванс, гуртожиток, завтра виходьте на роботу...

Колюньо дедалі переймався і переймався цим гарячим, змішаним з болем і насолодою настроєм. Раніше він до нього находив уривками, розрізненими фрагментами, ніби був і не його, а підслуханий чи підгледжений у когось іншого. А тепер зібрався, як промені в лінзі, і пече до сліз.

Він почав думати, що виріс без батька, але мама якось так мудро заслонила його з цього гіркого боку, що навіть не помітив, як потреба в батькові торкнулася його тоді, коли емоції урівноважились із нажитим розумом, коли він здатен був сприйняти це як втрату, а не як трагедію.

Часто дивувався цій здатності своєї матері, не раз дошукувався: звідки це в неї, яка день при дні поралася біля колгоспних гектарів, біля дому, та ще й обварювала всі триденські весілля, бо що б то було за весілля без Василюного куховарства?

Колюньо рвучко підвівся з ліжка. Увімкнув світло і, не чекаючи, поки очі обвикнуться з темноти, почав збирати речі у чемодан.

...Удосвіта він стояв на порозі свого дому.

Василина від несподіванки присіла на ще не засланим ліжку і довго не могла встати.

Біля воріт басила ще сонним голосом Марія:

— А хіба я не казала? На одну ніч лише помилилася. На однісіньку ніч. Така радість на одну Василюну. На однісіньку Василюну...

Василина чекала Колюню на обід, уже вкотре підігрівала казанець із борщем, виглядала у вікно, виходила на вулицю, навідувалась і в кооперацію до Юльки — нема.

Заходилась в'язати синові вовняні шкарпетки на зиму, але спиці весь час кололи пальці...

Колюньо ходив по зграсованому бульдозерами полю, де вже рили котлован. Колись він орав це поле з дядьком Михайлом і впіймав на ньому молоде зайчєня, засліплєне фарами трактора.

Він і зараз на мить відчув, як воно тремтить у його руках, як його маленьке серце бухкає від жаху дужче, ніж мотор трактора. Згадав, як випустив зайчєня і довго бачив сірий клубочок, що ошелєшено котився через рілєлю до лісу.

Уже в перший день свого повернення Колюньо встиг наслухатись найстрокатішої всячини про будову під хутором. Грицько-брехунчик переконував його, що за десять кілометрів довкола все живе вимре, що триденські хати, як кошенят, перенесуть на інше місце. Сусіда Іван випитував Колюню: «Ти ж служив там на танках чи ракетах, тож усе знаєш». Лише Леглич дивився на ці події весело: будуть покупці на його домашнє вино.

Колюньо чемно вислуховував усі ці наївні здогади й усміхався. Про атом він уперше дізнався на уроках фізики від старенької сільської вчительки, яка завжди попереджала їх: коли зайде директор або комісія на урок, то на їх запитання всі піднімайте руки, але хто справді знає — піднімайте дуже високо. Тоді уявлялося йому, що атом — це щось дуже маленьке, як макове зернятко, тільки його не побачиш ніколи. Коли вчителька пояснювала це, Колюньо, щоб не задрімати, почав шпигати пером Тимоша якраз у те місце, на якому було найдужче вичовгано штани. Той зчинив лемент — Колюньо так і не дослухав учительчиної розповіді про атом. На уроки фізики він мусив появитися лише з мамою, а мама була зайнята в полі, то Колюньо потрапив аж на вивчення атомної бомби. Після такої перерви ця тема йому запам'яталась. Не міг лише він уявити, як це у бомбу насипають маку.

А вже пізніше поповнив свої знання в армії.

...Увечері Колюньо забіг додому з кількома хлопцями з будови, приніс від Леглича домашнього вина, почастувались, заїли вино свіжими помідорами, Колюньо швиденько переодягнувся в новий костюм, походив по хаті, щоб розім'яти нові черевики, і повів хлопців у Дядьківці на танці.

Коли їхні голоси стихли на вулиці, Василені здалося, що Колюньо на фотографії усміхався до неї...

1914 рік. Перші досліди Резерфорда. Віденський радієвий інститут позичає вченому для експериментів 250 міліграмів радію.

Це було дитинство атомної фізики.

Відкриття Планка, Резерфорда, подружжя Кюрі, Бора ще були їхньою особистою справою. Тому, коли у 1921 році Відень охопить інфляція, Резерфорд поверне віденським фізикам борг. До речі, сам Резерфорд так і помер, вважаючи, що його робота — рафінована теорія і людство ніколи не використає енергію, яка дремає в атомі.

(Тоді ще не поміченою залишилась фраза німецького фізика, лауреата Нобелівської премії Планка, яку він мовив за кухлем пива: «Очевидно, ми живемо на острові, виготовленому з піроксиліну. Але, дяка богіві, ми поки що не знайшли сірника, який підпалив би його...»)

ДОДАТОК ДО ВИЩЕНАВЕДЕНОЇ ІНФОРМАЦІЇ:

1919 рік. Італія. Піза. Студент університету Енріко Фермі прочитав професорам фізики лекцію про квантову теорію Бора та теорію відносності Ейнштейна.

Професура була приголомшена. Дехто пропонував виключити Фермі з університету.

Я ТУТ, НА ЗЕМЛІ

Над цим маленьким, майже іграшковим, аеродромом ополудні полетіли птахи. Осінь тинялася в закутках вокзалу, як бездомна кішка. З кількох молодих кленчуків сипалося листя, начеб жовтень забув про них, а оце притьмом кинувся поправляти своє тюттійство.

А потім над аеродромом полетіли птахи.

«Немає літака, то хай летять хоч вони. Усе ж веселіше»,— думав Левко Чабан і відвертав від себе годинника на руці, аби не бачити, як зледащіло пасуться на циферблаті велика й мала стрілки.

— Теперка літають лише по похоронних телеграмах та ті, що пересиділи строк відпустки. Та ще такі гуляйвітри, як я,— казав чоловік у рипучих черевиках. Таких уже верескливих черевиках, що йому й самому було не-

зручно ходити по майже порожньому аеровокзалу. Тому чоловік вийшов і сів на вичовгану лавчину під кленчуками.

Тихо летіли птахи над аеродромом. І не ронили пір'я на вітер. Кілька малих літаків дримають у затінку, холонуть з літа і невидимо тремтять від помахів пташиних крил.

Рекламна стюардеса надокучливо закликає з плаката літати літаками. За дві години — до Москви, за годину — Київ. Посмішка стюардеси видається Левкові спершу іронічною, а тепер — знущальною. І як він не вивертається з її погляду, вона все одно ловить його і збиткується, поки Левко не вийде із зали. Дві години і — Москва. Година — і Київ. А він уже чотири години чекає на розтелепаний літак, на якому має прилетіти Вона.

...Левко виїхав із Триденнів ще вчора ввечері. Тітка Олена (добрий дух їхнього ще не влаштованого гуртожитку) випрала і попросувала його сорочки, навішала в кімнаті китиць червоної горобини, поставила у слоїк від «Ніжинського салату» букетик білих хризантем. Він здивовано оглядав ці переміни, помітив, що й постіль перестелено, і дві подушки покладено одна на одну, подомашньому. І м'яке крісло занесла тітка Олена із свого комендантського кабінету.

Левко згадав, що вранці, йдучи на будову, попросив її випрати сорочки і натякнув, що ночувати цієї ночі не буде, бо з міста, може, повернеться не сам. Чудувався, як вона встигла розшифрувати, визначити «ікс» у цьому шифрованому рівнянні. Напевне, прочитала Левкові очі. Таки прочитала, бо пощо ці хризантеми з власного городу, пощо ця рясна горобина на стінах? Уже зав'язуючи краватку, Левко згадав: телеграма до Надії вилетіла з триденської пошти. Недаремно ж телеграфістка так довго вертіла в руках списаний ним бланк, недовірливо перепитувала слова, які були написані досить розбірливо. Таку телеграму вона приймала чи не вперше у своєму житті. Та і як було не дивуватися, коли звикла: «виїзду, зустрічайте», «приїзду, зустрічайте!» А останнім часом — службові депеші атомобудівців, що або комусь погрожували, або ж дипломатично загравали з якимось черговим главком. Уже навіть жарт ходив, що телеграфістка одного разу в

квитанції вказала прізвище, кому була адресована телеграма: «Тов. Главку». А тут на тобі! Інженер Чабан руйнує її уявлення про призначення триденського телеграфу: «Кричу тобі, що люблю сьогодні, завтра і завжди з чабанівсько-атомною силою. Зустрічаю на аеродромі 11 жовтня. Левко». Але служба є служба. Якби це хтось інший приніс, а не головний інженер Чабан,— не прийняла б. Ясно, що ця сорока того ж вечора рознесла телеграму (у своїй емоційній інтерпретації) по всіх Триднях. То де вже було дітися тітці Олені?

Дорогою до райцентру він сам правив газиком начальника будівництва, а водій дрімав і смачно покахував:

— Вибачайте, Левку Максимовичу, бо я такий чоловік, що коли випускаю кермо з рук — тягне на сон. А коли сам веду — кілька діб очей не зімкну. Дурна звичка. Якщо задрімаю — штовхніть мене.

Коли вискочили на бетонну дорогу в лісі (до Триднів її ще не дотягнули), водій таки задрімав. У кількох місцях, на крутих завертах, Левко обережно пригальмовував, аби не розбудити його.

Приємною була оця, летюча навстріч ночі, самотність, осіння понурість лісу, піднята на списи світла від фар, оцей принишклий простір поліського вечора, що бреде до ранку, вимащуючи патерицею місце на землі, де можна було б перележати ще один день.

Часто дорогу перебігали зайці. В їхніх очах червоні спалахував жак. Левко збавляв швидкість і їхав позаду, аж поки заець, напетлявшись по бетонних плитах, не випорскував із світлової пастки й не відчував під ногами податливу вірність лісової гущавини.

Уявляв, як їхатиме цією дорогою з Надією і буде мовчати, відчуваючи в своїх долонях її руку.

Сонливо вуркотів мотор, два промені світла промацували дорогу, дрімав шофер, осуваючись на Левкове плече. Левкові було добре. В такі хвилини він завжди відчував, що оця радість не є його власністю, не є результатом регулярних дев'яноста ударів його серця в хвилину, а приходить зі світу і в світ мусить бути повернута. Радість — це не власність, а перехідний кубок.

Дні летіли, як у прірву. На будові Левко тратив себе щодня до крихти не із зятятого зухвальства, а тому, що вперше дійшов висновку своїми відчуттями

і власним досвідом: що більше себе вкладаєш у якусь справу, то більше збагачуєшся сам, ніби від цього в тобі починають працювати якісь запасні акумулятори духовної енергії. Це відкриття і зараз вважає за найголовніше, що нажив у двадцять вісім років. І це теж була радість.

Левко переживав її спокійно, без галасу, метушні, без великої чи малої чарки, без гамірного товариства. Він брав радість такою, як вона є, без парадної буфонати, без роздувань її, як гумової кульки. Хотілось, аби вона вляглася в душу вільно і певно, бо знав, що рано чи пізно покине його, звільнить серце під інші відчуття, які чатують на нього десь попереду, — не відгадаєш їх, не вирахуєш, не притягнеш силоміць. Він знав, що так, як є йому зараз, більше вже не буде, буде якимось інакше, розкішніше чи бідніше, але — не так, не так, не так.

...Гучномовець аеропорту задеренчав, у ньому щось довго вовтузилося, шаруділо, дикторка, напевне, ввімкнула мікрофон, але й далі про щось теревенила зі своїми подругами — з розтруба гучномовця сипались уривки слів, вихоплених з якоїсь дріб'язкової суперечки. Потім вилетів у залу пісний смішок і посипався, як тирса. Аж тоді дикторка завчено вимовила, що літак, якого чекає Левко, затримується ще на годину.

На те оголошення на порозі знову став чоловік у рипучих черевиках, вітер теребив його розкустрану чуприну, краватка скособочилась, а рука була закладена за вилогу піджака. В ногах чоловіка метляв стріхатим хвостом цуцик, водив рудими вирлами по залі.

— Ну, ви бачите таку напасть? Спокусився на швидкість — і став жертвою своєї довірливості. Захотілося старому неба і високості. Умовляла ж дружина: їдь поїздом, помаленьку, потихеньку — і будеш у Харкові. Ні, думаю, дай із крилами та з вітром, щоб аж голова запаморочилася. Тьху, забаглося на старість. Та ще й жінці сказав неправду, вдав, що потеліпаюся поїздом.

— Та погода ж льотна. То якесь непорозуміння. Минеться.— Левко випростався так різко, аж хруснули ноги в колінах, а цуцик насторожено стрельнув на той звук вухами.

— Уже терпіння й крихти немає. Спішити легше, ніж чекати. От чого люди вічно кудись спішать. Спішать

народитись, спішать навчитися ходити, потім — чимско-ріш говорити. А тоді вже пішов поспіх і поспіх: стати дорослим, одружитись, народити дітей.

Чоловікові, видко, хотілося виговоритись, надто застоялось у ньому за цих кілька годин мовчання. Левко подумав, що саме оце мовчання не віддаляло, а начеб зближувало їх увесь час, бо цього чоловіка міг би впізнати будь-де і через багато років. Згадав, що має сигарети, видобув їх із кишені і запропонував сусідові. Той пожадливо затагнувся, видихнув сизу хмарку диму і одразу ж розслабився, закинув ногу на ногу, вмостився зручніше.

Всі ці години чекання Левко обминав Надію зоддалека, знав: доторк до її імені заболить йому, почне водити по згадках, по домислах, весь він умить переросте в нестерпне волання по ній, по їхніх днях і ночах із самотнім соняшником перед вікном. Він обминав те все, як мінне поле, що може стати сторчма навіть від необачного подиху. Він просто чекав, знаючи, що чекання настане край, впаде на землю задиханий літачок, вискочать із дверей два пілоти, вийде ще кілька осіб, а потім — Вона (Вона вийде останньою, але побачить його ще у вікно, і саме тому зійде останньою, і буде застібати плаща, навмисне розстігне його, аби чимось зайняти себе у ці перші хвилини їхньої зустрічі). А далі все буде так, як може бути лише в них при зустрічі. Хоч ні він, ні вона не знали, як саме має бути.

Він чекав і чекав так, як йому хотілося чекати саме Надії.

— Буде літак, батьку, ще нині будете прогулюватись перед бронзовим Тарасом у Харкові. Потеліпає, правда, вас у небі...

— Не до гульок мені, парубче, їду на заплутане і дурне діло, боюся його, але мушу їхати.— Чоловік невизначено замолв у повітрі руками, що мало означати якийсь заплутаний у багатьох місцях клубок.

Щуцик лежав біля їхніх ніг, зазиравав у вічі, біла латочка у нього на лобі ворушилась, як прилипла пір'їна. Падало листя з кленчуків, вітер задував його через поріг до зали. Левкові аж не вірилося, що влітку, коли він уперше прилетів сюди, аеропорт вирував велелюдним юрмиськом, біготнява, спішні прощання, верескливі, багатослівні зустрічі, штовханина біля каси — ярмарок

поспіху, та й годі. Нині не вірилося, що це та сама зала, той самий аеропорт.

Осінь насувалась усе певніше й зухваліше. Ніхто їй не чинив опору.

— Рідна ж дитина, ти ще не знаєш, що це за радісна біда.

— А що, лихо якесь скоїлося? Таж ніби їдете забрати її на матеріні паляниці?

— Їду забирати свою дочку у зятя.— Тонкою рукою він гладить цуцика, теревить йому провислі, наче варениці, вуха.— Бач, яка заковика... Зле моїй Соломії, чоловіче, зле. Стара дорікає, нащо було стрімголов заміж, усе повторює: не виходь рано заміж, бо коли трапиться хороший, то встигнеш натішитись, а коли біду візьмеш, то теж устигнеш намучитись. Моя стара взагалі сипле всякими приповідками, як пшоном. Я це не дуже люблю, бо думаю, що все те вигадано, щоб не мислити. Береш готову мудрість і не морочиш собі голову. Так, як береш крісло,— знаєш, що на нього можна сісти. Береш молоко — ним забивають цвяшки. Все просто, не треба натруджувати розум. Оце готове часто злить мене. Може, тому, що я все життя у лісі. Тато був лісником, а тепер лісникомую і я. Нічого собі тепер — уже тридцять літ збігло. Літо — зима, літо — зима, шпарке все, як кування зозулі. Дивно, стільки років, а ще не маю в лісі своїх дерев, тридцять років — підлітки, придатні хіба на те, щоб тин городити. Сумно чекати стільки літ. Хто зна, чи й дочекаєшся. А татів ліс — уже небо підпирає. Гуде поважно, вже свою пам'ять має, своїх звірів, уже корінням ухопився землі аж за джерела. То — ліс. То таки лісище! — Обличчя його напружено видовжилось, наче він силкувався зазирнути за обрій чи побачив у натовпі когось знайомого. Крізь цупку осмагу проступили на щоках ніжні рум'янці. Зелені чоловічки очей зволожились і засвітилися внутрішньою прозорістю, як зарошені агрусини. Вітер заганяв до зали опале листя, віддавав його на пересмикування азартним протягам.

«Ми з Нею ще не були в лісі. Я ще не бачив її в лісі, босоніж, серед дерев. Даремно ми тоді не пішли до лісу. То я винен, не захотів, аби нас обмацували сторонні очі. То я винен».

— Моя Соломія теж у лісі виросла. Її в школі Мавкою називали. Яка там Мавка — гонористе було і

вперте, що годі підступитись. Але не все. Находило на неї, як хмара. А тоді—зненацька стане такою вже слухняною і восковою, що ліпи з неї ангелицю з крильцями. Красиве бісеня, услід їй навіть старі оглядалися. Мама колись її раз ударила — два дні в лісі шукали. Знайшов: сидить на дереві. Бачу, дуже багато качанів з яблук під деревом, звів очі — вона на вершечку. Потім переросла, стала як усі. Вступила у Харкові до медінституту. Хлопцям, звісно, голову крутила — то я точно знаю, бо влітку, коли Соломія приїздила на канікули, через кілька днів у нашому лісництві, ніби випадково, по дорозі кудись або звідкись, появлялися горопашні женишки із розбитими душами. Я зауважував, Соломії їх просто шкода було, то терпіла день-два. Але ті поволі обсушували мокре пір'я, вже починали й крило розпускати — отоді вона вже попусту не давала. Сатаніла дівка. Ми вже зі старою думаємо: в кого воно таке затяте й черстве вдалося? А тут — на тобі — закохалась у Харкові в телевізійного диктора (ви, може, й бачили його, коли передачі з Харкова, нічогенький із себе). І тут уже Соломії було не впізнати, почала шукати способу познайомитись із ним. Увечері, коли закінчувалися передачі, навмисне ходила перед прохідною телестудії, віталась із ним, коли виходив звідти, йшла позаду, аж поки не сідав у тролейбус. Півроку те тривало. Хлопець почав упізнавати її, якимось там вони познайомились. Не знаю, що між ними вийшло, я на теперішній моді не розуміюсь, бо на своїй жінці женився, привіз її кіньми в лісництво, ну, і аж тоді всякі там любові. А їм, видно, приспичило раніше, так догадуюсь, бо нас звістили, коли вже розписалися. — Він перевів подих, наче пройшов якусь лише йому зрозумілу дистанцію, потер рукою чоло, попросив у Левка ще одну цигарку, довго тер сірником пачку, поки сірник не цвігнув іскрою і спалахнув. Цуцик поклав голову на лапи і, рівно посочуючи, дрімав.

Усе летіли й летіли птахи над аеродромом, сипалося листя з кленчуків, ехидно посміхалася рекламна стюардеса зі стіни, хапливо смоктав цигарку Соломіїн тато і казав далі:

— Рік вони пожили не знаю як там, бо писала Соломія рідко, так, листівку на свята або коротку писульку: все гаразд, живі-здорові, найняли квартиру, бо з його

батьками жити зле. Таке всяке, ніби й кепського нема. А оце вже написала правду. П'яничка воно і безпутне. Ну ж робота та й годі, сотню заробляє, але на очах щодня у мільйонів. Щось несправедливе є в цьому. І треба мати міцну голову, щоб вона не почала вертис-тися в різні боки, як бляшаний півник на хаті.

— До того діла, правда, теж треба талант мати, а він дається не кожному,— обережно вставив Левко і одразу ж пошкодував.

— Та, може, він і має його, я на тому не дуже розу-міюсь. Тільки ж талант мусить жити в людині, в її кро-ві, в тілі, в повітрі, яким вона дихає. От, наприклад, чесна людина і підлота. Їдять з одного буханця. Так хліб, з'їдений людиною чесною, перетворюється на че-сноту, а в другого — на підляцтво. А хліб один. От як виходить. Талант—святість, і те, що він належить тобі,— випадковість, яку ти мусиш перетворити на закономір-ність, аби вже ніхто не сумнівався, що мати його мусив саме ти... Може, мій зять того не розумів, а може, й не доріс до того, що дала йому природа. Якось Соломія писала, що чекає дитини, ми з дружиною почали при-міряти дідівські клейноди, як-не-як — перехід в останню чи передостанню вікову категорію. Вже й телеграми чекаємо. Ні слуху. Отримуємо листа — ні слова про онука, наче то описка була. Замість очікуваної вістки: «Віктор не ночує дома, зраджує, а недавно вдарив». І що ради вже ніякої немає, після лікарні (ми аж потім здогадалися, чого вона там була) почуває себе кепськк і спустошено, що такого розчарування в житті вона пере-нести не може, а повертатися до нас у ліс їй незручно: вчили, виховували — і на тобі.

Щось хруснуло у гучномовці над їхніми головами, наче хтось наступив на сухий хмизняк:

— Літак із Кам'янця-Подільського прибуває в наш аеропорт через двадцять хвилин. Пасажирів, що відлі-тають до Харкова, просимо підготуватись.

Це говорив начеб інший голос, задержувато веселий і шпаркий. Здавалося, дикторці й самій надокучило ви-голошувати затримку рейсу, і вона з радістю накинулась на цю новину.

Соломіїн батько наче злякався, що не зможе всього розповісти.

Вимушено усміхнувся:

— Ось така історія. То їду та заберу Соломію додому. В районній лікарні, недалеко від нас, знайшов їй місце за спеціальністю. А там — час покаже. Ви кого зустрічаєте?

Левко стільки чекав повідомлення про літак, що, зачувши його, розгубився, внутрішньо насторожився й отерп, як перед стрибком у холодну воду.

— Так-так, зустрічаю...— Левко поліз до кишені по хусточку — він уявив, як цей чоловік побачить їхні обійми з Надією, їхні погляди, їхню зустріч, — і все зрозуміє. Тому покvapно додав: — Будуємо у ваших краях атомну електростанцію, може, чули, під Триднями. А оце прилітає дружина. В гості. Кочове життя, нічого не вдієш.— Тепер Левкові зійшов із серця тягар. Він розкрив таємницю сам, перерізав шлях домислам. Втер спітніле чоло і почаствував старого ще однією цигаркою: — Накуріться, в літаку захочете — а зась. А Соломію забирайте. Якщо він її любить — приїде. А якщо ні, то хай буде, як є. Життя знає не лише те, що люди, а й більше...

Чоловік хитнув головою, все ще думаючи про своє, звівся і несподівано сказав:

— А знаєш що? От прилетить твоя дружина... Бери її у вихідний — і до нас, у ліс. Від вашої атомної рукою подати — семигинівське лісництво. Петро Максимчук. Тільки легше гупайте там, бо в моєму лісі горобина обсипається...

Літак уже гудів над аеродромом. Вертівся радіолокатор на пагорбі, обертався миготливо і схарапуджено, літак уже попався в його тенета, і він квапився облупити його, посадити в пожухлу ковилу аеродрому.

Маленький «кукурудзник» перехняблювався з крила на крило. Сонце висвітлювало його збоку, в круглих вічках вікон спалахували відблиски, і Левкові здавалося, що всміхається до нього Вона. Така усмішка їй би пасувала — він це знає. Літак завалився на бік, наче показував свої небесні можливості, полетів у протилежний край аеродрому, зник за радіолокатором, а за кілька хвилин спокійно, як стара гарба по баюристій дорозі, підкотився аж сюди, до перону.

Прочинилися двері в його череві.

Просунувся жіночий чобіт. Намацує сходинку.

Левко очима допомагає тій нозі стати на поперечину. Стала.

Висунулися з дверей плечі. Не вона.

Якась жінка спускалася на землю, а їй подавали з літака чемодан. Літня жінка.

«Вона летіла в одному літаку з моєю Надією, дихала одним повітрям. Може, й розмовляла. Хороша тіточка. Виходь уже скоріше, щоб і Надія могла вийти».

Чемодан подає жінці лейтенантик. Розіп'яв себе на дверях. Ну, виходь уже, не сліпи погонями.

Хвацько збіг на землю лейтенантик.

Зараз вийде Вона. А може, збирається? «Може, якраз розстібає гудзики, щоб застібати їх по дорозі до мене. Може, бачила, що я стою, тому й зволікає».

Сповиток дитячий білизною вдарив по очах. Руки жінки навхрест на сповитку. Руки матері й немовля. Нарешті — сама мати. Обережно, ступає на сходинки, під ноги не дивиться. Поправляє сповивало, бо вітер, розгойданий літаком, ще біля крил шастає. Стала збоку, в літак зазирає:

«Надя її речі зараз винесе. Ця жінка — її знайома. Точно. Надю в Кам'янці знає стільки людей, що мене те аж пригнічувало. Ревнував до перехожих чоловіків, що віталися з нею. Не до всіх. До гарних. Стріла в аеропорту знайому, сіли разом у літак. Допомогала дитину чукикати. Зараз валізку винесе».

— То не ваша з дитиною? — нашептом біля самого вуха запитує старий.

Левко заперечно хитає головою, але очей від літака не відриває.

Ага, візок дитячий у виході. Коліщата обертаються в повітрі. Зайчики по шпичках гасають. Великі чоловічі руки тримають візок. Пілот! Пілот несе візок.

«Ясно, хотіла те зробити Надя, але якраз нагодився пілот, одібрав, мужчина ж усе-таки. Надя валізку цієї молодой мами візьме. Там пелюшки, пляшечки з молоком, усячина. Зараз».

Ще один пілот з'явився на східцях. З чемоданом. Пілоти літають лише з портфелями.

«Другий забрав у Наді чемодана. Чемний. Ну, молодчина, молодчина, тільки хутчіше виходь, застряг у дверях. Людям же виходити треба».

Поклав чемодан у візок, котить сюди, до нас. Чого ж вона бариться? Вихід вільний. Уже нові пасажери лаштуються на посадку. Пілоти з візком уже тут, на пероні.

Вже Левко тремтячим голосом, що дивує і злить його самого, запитує:

— Це всі? В літаку більше немає нікого?

Вже й чує:

— Ледве цих назбирали на рейс. Ходили по хатах, агітували, щоб упорожні не орати небо за стільки гін.— Голос хрипуватий, прокурений, на дзвінких звуках спотикається.

Левко стоїть...

Старий залишив чемодана, підтюпцем до Левка...

— Чи взлився? Ну, щось не вийшло. Не сумуй. Завтра прилетить твоя дружина.

— Так, так, батьку. Але завтра буде вже не те. У мене сьогодні двадцять вісім літ.

...Заревів літак, зірвав під собою куряву, поклав на землю руду траву, розвернувся, сіпонував вітром Левкову чуприну і рвонувся з місця...

ДОВІДКА

З 20-х років і аж до приходу фашизму Меккою атомних фізиків було затишне середньовічне містечко Геттінген у Німеччині, де працював знаменитий «тріумвірат»: Макс Борн, Джеймс Франк і Давид Гільберт. Франка тоді ще називали диваком за його улюблену фразу: «Єдиним критерієм, за яким я можу судити про справжність нової ідеї, є почуття жаху, яке охоплює мене». В Геттінгенському університеті виступали з лекціями: Анрі Пуанкаре, Г. А. Лоренц, Арнольд Зоммерфельд, Планк, Ейнштейн, Нільс Бор...

Студентами університету були в той час молоді, свавільні й романтичні хлопці, котрі від захоплюючої атомної теорії потім перейдуть до пекельної атомної практики. Багато з них стануть «атомними привидами століття».

Молодий американець Оппі ще вільнодумствує, ловеласить і... зачитується дантівським «Пеклом», дивуючись, чому це Вергілій шукає істину в пеклі, а не в раю. Оппі довго не зараховують до університету, бо він надто вільно пише заяву ректору і тим нервує пунктуальних, вишколених німців.

Син будапештського адвоката Едвард Теллер вивчає тут квантову теорію, ще рівно ходить на обох ногах і кохається у парадоксах типу «Злобиве задоволення — є найчастіше із задовольень». Знаний він був, здебільшого, як любитель альпінізму, якому пізніше мюнхенський трамвай відтяв ногу, коли Едвард спішив на тренування.

Вернер Гейзенберг ще підробляв тоді копійчину, вартуючи на даху духовної семінарії, читаючи при місяці Платона і роздумуючи про атомістичну теорію древніх греків. Платонівська «Тімея» викликала в нього такі ж підозри, як і малюнок у підручнику фізики, де атоми зображувались гачками з очима і були схожі на жаб'ячих пуголовків. 19-річний Гейзенберг, ще нічого до ладу не знаючи у фізиці, вже сперечався на лекції із Нільсом Бором.

Ще був той час, коли молодий австрієць Хоутерманс, теревенячи в пообідній розмові з друзями, жартома скаже, що, напевне, на Сонці відбувається якась багатовікова, незвичайна реакція і, напевне, під впливом височезної температури там відбуваються процеси атомних перетворень. Він ще й гадки не мав, що через чверть століття ця сама реакція буде повторена на Землі у вибухові водневої бомби.

Хоутерманс буде пізніше згадувати про свою версію: «В той самий вечір я пішов гуляти із славною дівчиною. Коли стемніло і одна за одною почали появлятися зорі у всій їхній чарівності, моя супутниця вигукнула: «Як прекрасно вони сяють! Чи не правда?» Я випнув груди і помпезно промовив: «Із учорашнього дня я знаю, чому вони сяють». Здається, це її не схвилювало. В той момент вона, напевне, не відчула ні найменшої цікавості до якихось проблем».

РОЗПОВІДАЄ РОБЕРТ ЮНГ:

«Не забудуться ні темпераментний австралієць Маркус Оліфант, ні неперевершений знавець новітньої електричної апаратури Джон Кокрофт, ні Норман Фезер, котрий, зокрема, прославився своїм майже надлюдським терпінням. Ці люди працювали у своєрідній підсекції, якою

керував російський фізик Петро Капіца, котрий у 1921 році приїхав до Резерфорда в Кембрідж. «Клуб Капіци», до складу якого входило близько двадцяти молодих людей, збирався раз на тиждень для наукових дискусій поза лабораторією. Ганс Бете згадує, що Капіца під час цих дискусій мав звичку запитувати через кожних дві хвилини: «А чому не так?»

Усі ці молоді вчені-атомники були буквально одержимі незвичайним поривом до своєї роботи. Резерфорд, називаючи їх просто «хлоп'ятами», частенько обходився з ними, як суворий шкільний учитель, але, правду кажучи, любив їх, як батько...

Безперечно, що протягом тривалого часу Капіца був улюбленцем Резерфорда. Останній захоплювався впертою наполегливістю росіянина, яка поєднувалася із жвавістю розуму і працездатністю, а також захопленістю, що межувала із фанатизмом, коли того поглинала робота. Але головне полягало в тому, що Резерфорд, хоч і був на 25 років старший від Капіци, відчував у ньому рідну душу. Про самого Резерфорда можна було чути такі висловлювання: «Він дикун, можливо, благородний дикун, та все ж — дикун», або: «Стосунки з Резерфордом не є звичайними. Ніхто не може дружити із стихією». Все це стосувалось і Капіци. Він так само, як і його патрон, з ентузіазмом насолоджувався життям, володіючи такою ж неприборканою енергією і такою ж багатою уявою; до цього всього додавалась певна доза російської ексцентричності. Чи то тільки гнався він із величезною швидкістю тихими англійськими сільськими дорогами, чи то стрімголов скакав у річку (це він любив робити під час «уїкенду», викликаючи обурення його пуританських господарів), чи то полохав лебедів, наслідуючи каркання ворон, чи то проводив кілька ночей без сну, коли, уподібнившись богові-громовержцеві, експериментував із високочастотним генератором, навантажуючи його до такої міри, що починали горіти кабелі,— завжди він жив за межею звичайних умовностей. Він любив вовтузитись із технікою і зневажав небезпеку».

Пізніше з Москви Капіца напише Резерфордові, котрий мандрував довкола світу: «Пишу Вам цього листа в Каїр і хочу розповісти, що ми вже маємо машину

короткого замикання й котушку і що ми вхитрились домогтися поля понад 270 000 (очевидно, гауси) в циліндричному об'ємі діаметром 1 сантиметр і висотою 4,5 сантиметра. Ми не змогли просунутись далі, бо котушка не витримала і зруйнувалась із страшним гуркотом, що, безперечно, здорово повеселило б Вас, якби Ви могли це чути. Потужність у ланцюгові складала близько 13,5 тисяч кіловат, що приблизно дорівнювало загальній потужності трьох кембріджських міських станцій, разом узятих... Випадок цей виявився найбільш цікавим з усіх експериментів. Тепер ми знаємо, якою є дуга в 13 000 ампер».

ЛЮДИНІ ПОТРІБНІ ЛЮДИ

— Старість страшна лише тим, що після неї вже нічого немає,— простудженим на протягах горлом піднімалися Іванові слова.

— Е, не кажіть так, брачку, не кажіть, бо молодість минає, а старість — ніколи. Старість вічна. От, брачку, в чім її перевага.— Михайло мало не впирався носом в Іванову щоку, йому відсуватись було нікуди, стіна бетону вже заганяла в плечі тонкі гострячки холоду. Михайло був далекозорим, перед собою нічого не бачив, лише на далекій відстані. Коли він ставав до балачки, то співрозмовник наперед знав, що Михайло весь час наступатиме, аж поки ти не гримнешся плечима в стіну чи огорожу. Цей гандж довгі роки дрімав у його очах, а оце під старість прокинувся, і Михайло бачить світ, мов крізь стереотрубу. Син уже кілька разів привозив йому з міста окуляри, але старий або розчавлював їх у кишені, або ж губив.

— Думаю, сумний лише перший день старості, а далі воно піде з попутним вітерцем. Перший день головне пережити.— Іван говорив голосно, просто в Михайлове вухо, аби той не підсувався ближче.

— Е, не кажіть так, брачку, не кажіть, бо першого дня ми не помічаємо. Бачимо ту каргу лише від середини і до кінця,— Михайло кидав на обшмуляний стіл сторожки два великі кулаки, як викопані кормові бурячини.

Лунко цюкали електричну лампочку комарі і нетлі, з яких обсипалася на долівку сива порохнява. Вимахував

великим, як засмажене яйце, маятником стінний годинник. Мала стрілка шпарко доганяла велику біля дванадцятої години. Сторожка щоразу деренчливо сіпалась, десь із надсадним гиком гупав важкий молот, і в податливу землю лізли гострі палі. Скисний стовпчик світла із вікна вилазив у темінь і здавалося, що ним підперта сторожка. З лісу на вогник притишено сунула ціла орда лісових пахощів: тлустих осінніх грибів, прижухлої трави, хвої та живиці. Ритмічно гухкав молот на будівництві атомного корпусу.

Ліс ловив луну вдарів, перекидав її з дерева на дерево, тугу й круглу, як металеве ядро, поки вона від власної ваги не падала у збляклу траву.

Михайло з Іваном мусять вартувати вночі будову через добу кожен: відбув ніч — відпочивай, відсипайся в пахких домашніх перинах. Спершу вони обидва так і чергували, довго, заїудливо передавали один одному об'єкт, перераховували і пожежні лопати на щитах, і бульдозери та скрепери, і викладені в'ряд, як застругані кольорові олівці, палі (ще не загнані в землю), і бетонні плити, котрі якби й хотів хтось украсти, то всією родиною не зрушив би їх з місця (не плита, а танцмайданчик), старанно перераховували п'ять підйомних кранів, що гусачилися високо над лісом (вищі за тополі біля магазину). Потім передавали сторожку: бачок з водою, квартиру, три стільці і стіл, попільничку та учнівську ручку з чорнильницею-невиливайкою. Цей ритуал вони здійснювали ревно і побожно, наче саме за нього отримували двічі на місяць платню.

— Це ж лише початок. Чекай, як почнуть завозити цемент, лісоматеріали, обладнання — круглі мільйони будуть на нашій шії. Отоді вихайся цілу ніч. Може, ще людей дадуть на охорону. Вже он Грицько проситься. Наше діло перспективне. Поки є люди — будуть сторожі. Злодії вимруть, а ми, сторожі, залишимося для профілактики.

Потім надовго замовкнуть, прослухають останні вісті з Москви, від того налаштуються на проблеми масштабніші і поволі перебиратимуть їх, аж поки не погарикаються за якусь дрібницю. Не з принципу, а з необхідності: щоб один серед ночі таки ішов спати додому, бо так можна переплутати, чия черга завтра заступати на зміну.

Здружилися вони обидва вже тут, на сторожуванні. До цього зналися, казали на добридень один одному, пили чарку на весіллях, їздили на ярмарок у Стародубне, бували у хаті один в одного — словом, їхні долі перетиналися часто, природно і вимушено, щасливо і печально, як веліла того давня традиція всіх поколінь триденців, що топтали цю землю під оцим золотим сонцем над головою. А не приятелювали досі не тому, що жили в різних кінцях хутора, а швидше тому, що вікова відстань була між ними така, що навіть академікові Патону треба було б довго проектувати міст, котрий поєднав би їх. Зараз та різниця поменшала, звузилась, її легко перестрибнути словом, потиском руки чи жартом. Справді, Михайлові, першому трактористові в Триднях, уже було тридцять літ, уже він переорював, обсіював і обкошував невеличкі триденські поля після війни, вже перецілував чи не всіх дівчат на хуторі, а Іван ще давався мамі купати його голим, носив штани на шлейках, не вимовляв звуку «к» («удись оняя втігла») і пас гусей біля криниці (точніше — «ирниці»). Різниця майже на ціле життя.

А тепер — обидва жонаті, мають дітей, однакові подвір'я, обоє статечні господарі.

Першим узяли на цю посаду Івана. Це сталося тоді, коли Тридні ще не припинили опору атомній електростанції (опору психологічного, бо під лісом уже розпорости черево старому, кажуть, ще дулібському, горбові, розсували його і зарівнювали, вже цілоденно надривалися мотори, повзали вперед-назад важкі машини, вже встелювали бетоном баюристу, вічно заквецяну болотом лісову дорогу, що сполучала Тридні з Дядьківцями, а далі — з великим світом). Як тільки-но пішли перші чутки про будівництво атомної, очолив опозицію голова колгоспу, правління якого було в Дядьківцях.

Головував Святослав Діброва у їхньому колгоспі давно, господарство у п'ятдесятих роках дісталось йому паршивеньке, засмикане і глухе. Голови мінялися в ньому щороку, з'являлись і зникали, бо всі були, як казала Василина Ремінь, «привозні», начеб позичені на рік, а тоді треба отдавати назад. Дядьківці й Тридні вважалися лісовою глушиною на пісних і холодних піщаних ґрунтах, що родили лише картоплю, але таку дрібну, що нею можна було набивати патрони мисливцям на

диких кабанів і стріляти, як приманкою. Триденці мали великі хутірські городи, а найголовніше — ліс. З лісу будували хати, з лісу грілися, з лісу все літо носили гриби, ягоди, сушили дички, цілорічно стріляли дичину, випасали колгоспних і домашніх корів, косили сіно, в лісі призначали побачення закохані, в лісі навіть збиралися на нелегальну чарку чоловіки. Ліс давав усе і майже нічого не вимагав навзаєм. Економіка Триднів майже не мала коливань навіть у недорідні роки. Найбільшою бідою колгоспу були вітри, що замітали піскуваті поля, нагортали на них кучугури, на яких у жнива бундючилися бур'яни.

Колгосп був у державних боргах, суми яких мали більше нулів, ніж артільний транспорт на той час коліс.

Діброва кілька літ ходив у бригадирах, сам він дядьковецький, але жінку взяв із Триднів. Коли послали бригадира на два роки вчитися на курси, його попередник з нетерпінням чекав Святославового повернення, а дочекавшись — того ж дня передав йому справи. Діброва не почав різко відкривати керівне кермо в другий бік, не бив на сполох, начеб і не кидався стрімголов у діяльність. Як і його попередники, виканючив у районі ще одну позичку, на позичені гроші спорудив у лісі літні ферми з будинком для тваринників та збудував міст через Горинь, що сполучав Дядьківці з Тридніями. Міст звів добрий, на бетонних биках, з металевими бильцями, бо старого кілька літ тому знесла повінь і тридцятикілометровий об'їзд уже ввійшов у звичку. Тепер усе літо скотарі й доярки жили в лісі (раніше щоденно гонили корів до села на нічліг), увів тваринникам спеціальну оплату за те, що збирали в лісі гриби і ягоди, бо в Дядьківцях обладнали чиюсь порожню хату під кустарний консервний цех, де кілька жінок маринували гриби та консервували чорниці, смородину й іншу лісову всячину. Прибутки від того ще були мізерні, але Діброва, напевне, й не прагнув більшого, він пробудив, як писала потім районна газета, ініціативу. То таки була правда, бо до голови почали приходити не лише підписати вимогу на дрова чи по машину, щоб поїхати до млина, а й з пропозиціями по господарству. Викликано спершу це було однією гадкою: хай уже залишається Святослав, усе-таки свій, місцевий, треба допомогти, бо замінять знову. Саме цей нюанс Діброва й використав:

усі великі й малі хитрощі своїх односельчан він знав, як обличчя рідної дружини. Якщо хтось подавав життєздатну ідею, він йому ж таки й доручав очолити її здійснення.

Усе це не означає, що колгосп за кілька років на реактивній швидкості влетів у число передовиків, його все одно шукали в нижній частині зведень, хоч і не в самому кінці, де він багато років мав постійну прописку. Але перша Дібровина позичка була останньою, тепер господарство само задовольняло свої потреби, навіть завжди мало на балансі кілька «гуляючих» тисяч. До Діброви звикли, дехто його навіть устиг полюбити.

А тут—атомна електростанція впреться просто в плече Триднів. Хочеш чи не хочеш, але вона перекачає до себе трудові ресурси, виробничу енергію і Триднів, і Дядьківців, і всіх навколишніх сіл, відпаде значна частина земель під станцію і атомне містечко, наїде люду.

Діброва вдарив у всі дзвони: в районні, обласні і навіть столичні, але в цих питаннях він був неофітом, і його щастя, що про це не знали колгоспники, — він мимоволі сприяв вибору саме цього місця. В Києві доводив, що є кращі села, з кращими ґрунтами й готовими дорогами, а це, мовляв, ведмежі місця, глушина, хащі. На це йому відповіли: «Ви розумно міркуєте, ваша думка цілком співпадає з думкою проєктантів. Усі ваші докази ще раз переконали нас у тому, що треба будувати великий енергетичний центр саме там. Обживемо погані ґрунти. виженемо з ваших місць аграрну сплячку, прокладемо дороги, збудуємо новий Атомоград, тишитись вам треба, а не йти з вилами проти атома. Крім іншого, нас цікавить гідрохарч, адже атомна хлібтатиме воду, як навіжена. А звідки їй пити? Звісно, з Горині. Тільки з Горині!»

Після Діброви «лідери опозиції» мінялися швидко, як настрої у Михайлової дочки Стефи, яка то привселюдно обнімає свого Сашка, то тут-таки ляскає його по рожевих щоках або кидає в нього чим попало. Найбільше піднесення цього руху випадає на період, коли поповзла по дворах чутка, що будуть обтинати городи і зносити хати, а триденців переселять у п'ятиповерховий будинок зі всіма вигодами. Такий обмін видався триденцям підозрілим, і вони оголосили йому бойкот (у ба-

лачках на вечірніх посиденьках). Коли ж приїхали перші будівельники, що розквартирувались у триденських господарів, і пояснили, що хутір залишиться, а будова і містечко підуть у ліс,— в опозиції настало безладдя.

Так-от: першим узяли в охорону будови Івана. Він ще не був готовий до того, мав намір вичекати, придивитися, помізкувати із своєю Марією-співчувайкою, одне слово — питання це ще не було в їхній родині на часі. А тут сусід Колюньо Ремінь приводить їм одного ранку на постій циганкуватого чолові'ягу із золотим полиском на верхніх зубах:

— Маєте квартиранта, Маріє. Наш виконроб Павло Федорович Тищук. Одна кімната у вас усе одно відведена під родинні фотографії та вазони. Товариш Тищук з ранку до вечора на будові, а вночі обдихає вам порожню кімнату, роздивиться ваші фотографії, і за те будете мати свіжу копійку. Прибуток — як за відвідини сімейного музею. Беріть, не покаєтесь.

Колюньо встиг шепнути Іванові: «Начальство. Ну, не думайте». Колюнин натиск виправдав себе, Марія почала показувати кімнату, прихвалювати її, наче набивала ціну, про яку ще і не йшлося.

Наступного дня Іван уже когутився серед чоловіків, як-не-як, а в нього живе виконроб, у котрого в руках увесь план будівництва (уявляєте, «весь той план лежить на моєму столі, за яким я часто пив чарку, сьорбав борщ!»).

Іван був фуражиром на корівнику, пропадав на фермі з досвітку до вечора, то вони з Тищуком майже не зустрічались (виконроб лягав спати зарані, а вставав, коли Івана вже не було в хаті). Якось у неділю вони таки здибались, і Тищук запропонував своєму господареві посаду охоронця на будові.

Іван рішуче відмовився.

Тищуківі тієї ночі не спалося. Накотилась на нього осмута за донькою і дружиною, почав курити, хоча через хворий шлунок полишив куріння ще рік тому (рік, місяць і чотири дні), дивився в тьмаву стелю, наслухав гавкіт вовкуватих триденських псів (якби розібратися, то всі вони були родичами також, хоч це не заважало їм гризтися, коли зірвуться з прив'язі). А взагалі ніч була тиха, і Тищук, навіть не нашорошуючи вух і не

втамовуючи подиху, чув розмову Марії та Івана за стіною.

— Міняти шило на мило. Був фуражиром, а став сторожем.

— Не дурій, Іване. Таж не сторожем ідеш до кагат із картоплею, а вартовим будови. Задроцькану жомом куфайку викинемо на горище.

— Що ти мені тими куфайками очі шпигаєш? Бац, запаніла! Вже від мене корівником тхне. Може, ті гроші, що приношу додому, треба одеколоном збризкувати, бо ти інакше не приймеш?

— Ти не кипи, як циганський борщ. Я ж тобі ніколи не дорікала. Але ж мусить у людському житті щось кращати. Діброва був обліковцем, став бригадиром, тепер— голова. Навіть Грицько-брехунчик був їздовим, а вже тракторист. А ти що, довіку фуражир? Трапляється добра служба — йди. Візьмуть когось іншого, будеш лікті кусати. Колюні Василининому вже й квартиру у Рівному давали, а не поїхав, каже, що тут буде цікавіше, ніж у місті.

— Зараз іще нічого, а як навезуть цементу, дощок, будівельної всячини? Прийде хтось із сусідів, попросить: дай, Іване, треба до хати. Що я скажу? Ти ж знаєш, який я роздайбіда. Прийде один, другий, третій. А мене до криміналу. Якраз знадобиться куфайчина, задроцькана жомом.

— Хто там прийде? Таж знають, що то казенне, а не наше. Відмовиш, поясниш мирно та спокійно — не можна! А коли будова піде вгору і вшир — знайде тобі Тищук кращу роботу.

— Ну, побачимо, Маріє, може, й твоя правда, побачимо завтра. Але з першої зарплати купиш мені фіранки на вікна в оцю кімнату, щоб удень можна було маскуватись від сонця. Я ж усі ночі буду на службі...

Рівно за тиждень Іван вийшов на перше своє нічне чергування.

Виконроб уже два місяці мешкав у своїй трикімнатній квартирі на другому поверсі, його дружина вчителює в Дядьківцях (автобус щодня возить туди учнів і вчителів).

Іван з Марією вже були у них на гостині, а тепер передбачався взаємний візит Тищуків, до якого Марія спеціально підгодовувала цибамого галагана.

Михайло на цю посаду напросився сам. Іванові він пояснив, що соромно набиватися на підвищення у службі, а просто на роботу — діло не страмне зовсім. Вибору кандидатур Іван не має, тому спішно, аби старий не передумав, повів його до Тищука. Ввечері Михайло прийшов у сторожку з півлітрою та загорнутим у кожушину банячком смаженини, і вони відзначили Михайлове «вступне».

Гупав молот, а в ногах і в дуплах тремтіло схарапуджене лісове звір'я. Все чекало й чекало якоїсь катастрофи, але вона не наставала день, другий, третій; голод починав виколошкувати їх зі сховків; довго роззираючись, внохуючись у простір, спершу відходили неподалік од нір, у лісі було спокійно, вони осмілювалися ще більше, а зараз лякаються, насторожуються і шпарко шугають у своє житло лише тоді, коли раптом замовкають важкі удари на краю лісу.

Звір'я відкотилося в глибину хащів, а його споконвічний лісовий уклад повернувся у своє старе русло і тік собі далі в турботах про харч та зимівлю, до якої обачно споряджався ліс, а вслід за ним — і воно.

— Зрештою, чого найбільше потрібно людині в житті? Я відмахов шістдесят літ на землі — і ось найбільша мудрість, нажита мною за цей час: людині найбільше потрібні люди. Люди! І вмирати сумно лише тому, що ти покидаєш людей назавжди...

Михайло умовк, довго чавив пальцем цигарку у попільниці.

Іван дивився у вікно, в яке тиснувся восковий кругляк місяця, як свіжий зруб старої сосни.

Надсадно гепають молоти на будові. Удари летять один за одним, наче йде якийсь велетенський, всесвітній годинничище, йде захекано і втомлено за багато століть, які він одміряв і зіпхнув у небуття, які він переступив, як вічний гренадер бранне поле після перемоги. Здається, він ось-ось зупиниться, махне маятником від Європи до Америки і розслаблено повисне над полюсом, ще спроквола погойдуючись, як циркач, що їздить на одноколісному велосипеді. Але, збираючи всі зусилля, він йде і йде далі, чи з якоїсь давньої інерції, чи з довічно усвідомленої повинності, аби половина людства спала, а половина кудись ішла і підштовхувала землю ногами, аби вода Горині бігла від свого витoku до гирла,

несла рибу повз рибальські гачки та сіті, аби на старій землі із сивим дулібським курганом, у саме тім'я того кургану було ввігнуто стрімку шахту атомного реактора, аби далекозорий Михайло чекав вістей зі світу, як фронтового листа від сина, аби оновилась серцем Соломія на стежках свого дитинства, аби червоно скрапувала горобина,— тільки б обертався, тільки б не буденів і не ледащів від радості цей дивовижний світ, що так дорого дістався нам. Ми за ціною не станемо.

Били молоти за Триднями, далекозорий Михайло дивився в чорну ополонку ночі крізь вузьке вікно сторожки, але і в тій далечині, яку потужно пронизував його погляд, теж була ніч, і така ж чорнюща, як і оця, яку бачив Іван поблизу сторожки. Над Івановою головою клубочився дим, наче в повітрі повільно плавали морські медузи і грілися біля електричної лампочки під стелею. Обидва мовчали. Їхнє мовчання ретельно молотили удари молотів у котловані.

Луни не встигають відносити в ліс удари, щоб повернутися за новими. Тому просто перекидають їх одна одній, як вантажники цеглу: з рук у руки. І дорога до котлована аж угинається перед кирпатими МАЗами, що звозять у Тридні цементні міхи, бетон, дзвінку вогнетривку цеглу. Дорога працює до сотого поту, осіла глибше в землю. А ще недавно вона була безлюдна, носила на собі піших, проторохтить по ній деренчливий селянський віз, запряжений у пару бригадних коней, та зрідка промчить грузовик, розвішавши над лісом золотаву піщану куряву.

Намацавши дорогу, Михайло йшов у бік хутора сягнисто, черевики наче самі знаходили найрівніше місце і швидко замахувались на новий крок. У Триднях ще світилося кілька вікон, Михайло тримався очима за ті, притуманені ніччю, вогники, що грайливо переморгувались, як потерчата. Ловив знайомі запахи людських жител, він любив ці запахи ще з дитинства, забував про них надовго, коли нікуди не виходив з хутора, але як тільки повертався з оранки, продублений солярковим та бензиновим духом, зупинявся перед хутором, блаженно отерпав і нишк і ставав навшпиньки, все в ньому напружувалося, збуджено щеміло, серце огорталось якимось теплим ніжним туманцем, і хутір лежав перед ним несправжньо, наче витканий на зеленому килимі.

Лише терпкуваті запахи, небуденно рідні й міцні, з усієї сили твердили Михайлові, що це його рідний хутір, де він народився й живе, що це його земля, стара і спрацьована, але не мертва, бо він зятято оре її й скороить, засіває, обкошує і переорює знову. Він щороку оновлює її й оновлюється біля неї сам.

Так сталося з ним і зараз, серед цієї підосінньої ночі, що лягла на рамена Триднів, залізла крізь вікна в поснулі хати, розгойдується на рогатих телевізійних антенах, сахається від важких ударів молотів, що заганяють у землю палі під головний корпус атомної.

Михайло зупинився, довго намацував у темряві гудзики на шелестливій нейлоновій куртці (купив з першої на будові зарплати в заїзній автолавці), неслухняними пальцями застебнув її аж під горло. Зійшов на узбіччя дороги, під старі сосни, що повільно розгойдувались, перекреслюючи пагіллям місяць. Сосни тихо поскрипували, наче їхні старі, простуджені кості термосив радикаліт, що під осінь прокинувся знову. Колись під цими соснами була криниця, обведена по краях зеленавим баговинням, у ній завжди плавало або яблуко, або зелений чи зажовклий лист, або якась травинка чи пелюстка квітки. Тут завжди пили воду ті, що повертались у Тридні з далекої дороги. Потім джерело десь утекло, вода почала старіти, і її допила аж до дна колгоспна череда. Те місце давно заросло, краї позсувались, стали пологими, все літо там догниває листя, наметене вітром з осені.

Михайло намацав ногою ложе криниці, в якому податливо осідало перетрупешіле трав'я, і з самого споду цвігнула вода, сягнула аж до губів. Втер рукавом уста — то була стара дощовиця, гірка й оскоминна. Натруджено підгинаючи старі ноги, що похрускували в колінах, як оці сосни над головою, Михайло сів на прикорень, котрий вузлувато випинався із землі.

...Отак він сидів і тоді, на цьому самому місці, лише сосни були молодші, лише весело жебоніла вода в тонкому стоці кринички, та вечір був весняний, та очі його чітко бачили перед собою Тридні. І плакав тоді Михайло, і пив воду, і слухав сосну, і серце билосся в грудях, як оті молоти на атомній. Тоді він відчував, що народжується знову: ростуть у нього нові, невироблені руки, прудкі, не знаходжені ще ноги, серце скидає з себе твер-

ду шкаралушу і стає чутливим, як облізла після опіку пучка. Цього не було з ним ні тоді, коли впала брама Освенціма, ні тоді, коли стрів серед визволителів Дмитра з Дядьківців (колись бились обидва за дівку), ні тоді, коли витатакували вагонні колеса, везучи його на Україну, ні тоді, коли біг із райцентру до Триднів лісом.

Це сталося аж тут, біля тихої кринички під соснами, звідки пахне живим хутором.

Це сталося тут, і він повернувся у Тридні не в'язнем концтабору, а повернувся триденцем, що побував у пеклі.

«Дощ був ще в серпні. Так-так, десь на самому краю серпня. Бив навідмаш, промчав над лісом густою стіною, краплі були великі, як квасоля, ми якраз скиртували, то дерли нори в скирті й ховалися. Поки вирили ті соло-м'яні печери — дощ скінчився. За дві години вже було сухо, солома куріла пилом, підводи збивали куряву. То на гриби був дощ. На замовлення грибів. Не могла вода відтоді вилежуватись у криничці. Де б вистояла стільки? Може, таки вернулось джерело, але ще дуже кволе. Те старе пішло далі, а це якесь молоденьке могло пробитись. Треба завтра взяти заступ і розкотурхати його, прокопати йому вихід. Я ж цій криничці боржник. Спробую завтра, аби лише не втекло далі...»

Михайло високо закинув голову, на обличчя спадала лісова прохолода, скрапувала студена роса, вітер гойдав розкучмане верхів'я сосен, шелепав пожухлою травою.

Напружувались його очі, погляд вільно випростувався у тьмаву небесну безвість, пронизував її без зусиль, без принуки зіниць, ніби очі були створені саме для таких паморочливих відстаней, для такої безмірної далекості землі і неба.

Він чітко бачив карбовані химерні постаті на кругляку місяця, де хтось когось піднімає на гострих вилах і ніяк не може підняти. Стільки віків не може визначитися переможець і переможений. Пора було б і помиритись.

Пора б...

Михайлові так чітко бачились ті постаті, як на монеті, яку він тримав у руці. То було так близько, що йому закортіло розштовхати їх обох руками і напоїти водою зі своєї кринички.

Лише треба завтра її розчистити.

Чи від цього здогаду, чи від подуву лісового свіжака, чи просто від гострого відчуття цього дзвінкого простору над світом у Михайла засльозились очі.

І на коротку мить йому здалося, що два химерні чоловіки на круглому п'ятаку місяця просто бавляться від самотності...

СТАТИСТИКА:

З лютого 1932 року до січня 1933 року було відкрито нейтрон. Рузвельт став президентом, Гітлер дорвався до влади.

І ЗОВСІМ ДРІБ'ЯЗКОВИЙ ФАКТ:

Жінки в Геттінгені часто висловлювали обурення власникові кав'ярні «Лютц», бо їхні чоловіки, п'ючи увечері каву, приходили додому в забруднених на ліктях сорочках.

Річ у тім, що перед цим у кав'ярні довго сперечалися між собою атомні фізики і писали просто на столиках різні формули...

Романтичний період у розвитку атомної фізики ще тривав. А самі атомники були схожі на допитливих Фаустів, до яких, проте, дедалі пильніше придивлявся Мефістофель.

Цей Мефістофель був у генеральській формі.

ХОЛОДНО-ТЕПЛО...

Уже сікли Полісся їдкі пшоняні дощі, наскакували без попереджень, зухвало і самовпевнено, вони вже промащували дорогу недалеким снігам.

Вистигала земля, западала в удавану мертвотність, щоб зберегти себе на наступну весну. Сухо тріщали нескошені очерети над Горинню, вода в річці стала важчою від холоду, риба грілася постійним рухом проти течії, піщані береги відкрили свої залисини, що всеньке літо маскувались за розвітреними кучерями верболозів.

Насувалися морози і вередлива поліська зима, а фундамент ще не був закладений; техніка в'язла в липкій глині, примоченій дощами; забивалися ковші екскава-

торів; рвалися гусениці скреперів; одлітали підшви у кирзанів, а в гумових чоботях уже було холодно; досі не пушено в дію парового котла (молоді хлоп'ята-техніки щось переплутали в схемі, і весь час розриває труби на центральній трасі), в гуртожитку і житлових будинках уже виступає на стінах холодний слиз, у магазині розкуплено всі електроплитки та каміни, але люди все одно мерзнуть. За два кроки ліс, але ж не розведеш вогонь серед кімнати...

Тітка Олена роздала всі ковдри зі складу, Левкові навіть з дому принесла свою ватяну, але все одно він уже тиждень ходить із нежиттю, шморгає почервонілим носом і навіть на ніч не розкутує шарфа з горла.

У кінці жовтня керуючий Федір Іванович Грабчак повертався машиною з обласного центру із наради, на якій ішлося про хід будівництва атомної, повертався зморений і голодний, отож по дорозі й заскочив у чайну, аби перекусити. Кухню вже зачинили, гарячих страв не було. Грабчак узяв плитку шоколаду, офіціантка замкнула за ним двері.

Газик уже вирвався на горб за селом, ген, за стіною лісу, кризь дощ виднілося жовтувате марево — то світили потужні прожектори на будові, — коли раптом водій помітив, як Грабчак осів, обличчя вкрилося потом. Водій розчинив дверцята кабіни, ввірвався холодний вітер, та обличчя Грабчака все більше перекошувалося від болю...

Тоді водій круто розвернув машину назад, до дядьковецької лікарні...

Грабчак ще зміг зайти до лікарні, але його вже підтримували лікарі.

На ранок у Триднях уже всі знали, що в керуючого мікроінфаркт.

Тридні жили цією тривожною звісткою, вона ходила по хатах, наче скоїлася біда в родині. Будівельники посумнішали також, працювали того дня мовчки, не перегукувались, не теревенили в обідню перерву і не забивали «козла», а після зміни нервово юрмилися біля контори, аж поки не приїхав Левко з Романчуком. Парторг, повільно зшиваючи слова докупи, затинаючись на вітрі, пояснив, що критичний стан уже минув, керуючому пішло на поліпшення, але відлежуватись йому доведеться довго. Може, навіть до весни.

Тепер усі мороки впали на Левкову голову. З Романчуком вони вертілися майже цілодобово.

Романчук спершу насторожував Левка, надто вже прискіпливими і зверхніми видавалися його великі голубі очі, надто бравою і самовпевненою була і його худорлява метка постать. Хоч Романчук мав на своєму рахунку кілька великих будов, виглядав він надміру молодод, а до того ще підкреслено молодився і в поведінці, і в одязі (модний, з великими вилогами, костюм, червона з чорним, перевита миготливими «замками-блискавками», куртка, кубинський берет, тупоносі, на товстелезній підшві, черевики, постійно хрумкотить карамелька на зубах).

Після історичного факультету університету у Львові, Романчук одразу ж пішов працювати в обком комсомолу (це не здивувало однокурсників, бо він усі п'ять років був секретарем факультетського комітету комсомолу), через рік поїхав із будівельним студентським загonom у Казахстан, студенти повернулись, а він залишився на будівництві секретарем парткому. Потім його перевели на Далекий Схід, а перед атомною у Трьднях був заступником секретаря парткому на атомній у Чорнобилі.

Ці краї вважав за рідні, бо під Шепетівкою пройшло його дитинство, а батьки мешкають у тому селі й досі.

Навіть знаючи все це, Левко чинив психологічний опір прихованій зверхності Романчука. Зверхність жодного разу не вилилась у вчинок, не потвердилась у словах, та Левко загострено вловив її при першій зустрічі. Якби не Грабчак, котрий увесь час переконував Чабана, що то йому здалося, що Юрко — чоловік путящий і щирий, може, це вилилось би у куди гостріші й категоричніші форми.

Тепер уже зрозуміло, що Левко був необ'єктивним, коли вперше стрівся з Романчуком. Важило не те, що Левкові джинси, заправлені в чоботи, та запліюжена куртка були докором розфранченому прибульцеві, — він ще був так заморочений справами впродовж цілого тижня, що дивився спочатку на зовні благополучного Романчука тільки через свої клопоти й невдачі.

Тепер вони впряжені в один віз, мусять тягнути його порівну. Поділити можна буде лише перемогу, а її не

видно навіть у стереотрубу, навіть далекозорий сторож Михайло її ще не здатний побачити.

Романчук гороїжиться, вдає, що все поволі йде на лад, зрештою, він просто не тратить духу перед будівельниками, ізолює їх від свого справжнього настрою (а насправді він приголомшений і відсутністю Грабчака, і насуванням зими, і липкою коломазєю глини на будові), бо комусь же треба бути спокійним, хтось же мусить бути резервуаром духу. Юрко зберігав цей свій стан навіть перед Левком — перед ним, може, найбільше зберігав його...

Позавчора Левко махнув на все рукою і взявся за налагодження теплоцентралі: люди мерзнуть, якщо будинки зараз не просохнуть, усю зиму стіни сіктиме грибок, посунеться штукатурка, і гуртожиток та житлові будинки на весну стануть обдертими й вигурканими.

Колюньо Ремінь розкопав екскаватором трасу, в траншеї хлюпотить глиняна юшка, труби затоплені водою, що прорвалася через тріщину, треба відкачувати насосом, а він позаріз потрібен у котловані. Левко випросив у голови колгоспу водовоз, і той весь день хлебче руду бовтанку, вивозить її до очеретяних мочарів.

Він сам перевіряв кожен вузол парового опалення, ходив із техніками по домах, лише після обіду знайшли неполадку, встиг наслухатися нарікань, та й сам бачив, як бухикають діти бригадира мулярів Борейка, а дружина його зиркала на Левка холодним шпилькуватим поглядом — хоч провалися під землю; електрозварники залили металом трубу при монтажі, від того і рвала вода мережу. Зіпсовану ланку викинули, поставили нову, але ж треба ще залатати централь.

Левко напосівся дати тепло в квартири сьогодні, але день закінчується, воду з траншеї ще не відкачано, до тріщини не доберешся, а в самого Левка вже чвогкають розквашені в болоті чоботи, лускається від болю голова.

Водовоз не встигає та й навряд чи висмокче воду до темноти.

— Левку Максимовичу, в бригадному дворі колгоспу стоїть пожежний насос, у ньому там давно вже павуки розвелись, бо мої Тридні кілька літ обходяться без пожежних фейерверків. Давайте притягнемо його сюди. На півгодини роботи насосом.— Микола Ремінь перестрибує через заболочений рів, сковзається його нога,

тіло подається назад, хлопець махає в повітрі руками, ось-ось упаде на дно траншеї. Левко ловить його руку, і той сором'язливо осміхається.

— Не вистачало тобі скупатися в болоті, та ще й на очах дівчат із гуртожитку. Зараз нікого у вікнах немає, а коли б ти був отам унизу і обіймав зараз трубу — побачив би, скільки б їх висипало на зглядини. А з насосом — давай, бери вільний грузовик і гайда. Без екскаватора ми поки що обійдемось. Відрядження тобі, гадаю, виписувати не варто.— Левко не раз бачив цього парубійка, він йому запам'ятався з очей, що випромінюють погляд пругкий, незалежний, так може дивитися людина, що знає собі ціну, хоч і не перебільшує її.

Поволі Левко вивчає людей (іноді не знаючи прізвища та імені), але найбільше він запам'ятовує саме людські очі, вони надовго осідають у свідомості, при зустрічі легко поновлюється асоціативний ряд, за коротку мить він може пригадати: де, коли і за яких обставин бачив їх.

Молодий екскаваторник Микола (триденці прозвали його Колюньо, те підхопили на будові, і тепер усі приїжджі називають його лише так) запам'ятався Чабанові зосередженим спокоем, що висвічує певність його місця в житті, не було в ньому хапливої нервозності, надмірно розхристаного азарту бігуна на коротку дистанцію, була натомість розважлива зібраність селянських майстрів, надійністю віє і від них самих, і від їхньої роботи.

Ця риса зворушує Левка ще з дитинства. Прийшла вона до нього від їхнього сусіди, сільського столяра дядька Лавріна. Вранці він викурював на своїй призьбі «термоядерну» «памірину», робив це статечно, наче вершив якесь солодке для нього священнодійство, довго чавив недопалок, завдавав на плечі домотканий ворочок із столярським причандаллям, воно подзвякувало у такт його крокам через усе село, аж до того місця, куди йшов класти дах, чи настеляти підлогу, чи городити дощаний паркан. Ще раз лунко дзеленчав інструмент; значить, Лаврін прийшов на місце і скинув мішечок з пліч. Не хапався одразу за дошки чи за сокирчину, а знову спокійно викурював деручкий «Памір», мовчав, озирав те, що мав зробити за день, налаштував себе на роботу, щось вираховував і зважував, умовляв чи закликав дерево на податливість і слухняність, дивився на сонце,

чогось вичікував, і начеб лінкуватого, зверхньо брався за інструмент, вертів дошку чи неотесаний стовбур на всі боки, прикидав на око і замірював складаним метром, звично поплывував на долоні, примружував око на лезо рубанка, казав собі: «З богом, Лавріне, зробимо ще це, а там видно буде». Аж тепер починав.

Здавалося, що при такому темпі йому вистачить цього даху на нову хату до глибокої старості. Не одному господареві хотілося сказати: «Та це ж можна швидше зробити, дядьку Лавріне, хочеться ж на осінь перебраться в нові хороми»,— але майстра вже знали, треба чекати, поки він попросить щось пособити йому.

Лаврін розкручувався поволі, входив у свій ритм, в якому він, вочевидь, розкошує, насолоджується, має можливість не просто гелати сокирою чи чворгати струганком, а — творити дах, шукати в дереві слабину і силу, безпомилково підганяти дошку до дошки. Якимось ніби й непомітно до обіду подвір'я вже було засипано трісками і стружкою, але на дах ще й натяку не завелось.

Лаврін обідав, потім трохи куняв на сонечку, не втручався ні в які розмови своїх помічників (коротше кажучи, нагадував актора, що боїться вийти з своєї ролі і обминає заради цього всякі спокуси світу). Розплющував очі, дивився на сонце, знову плював у долоні і брався за діло.

Перегодя, на землі, на подив присутніх, із розрізних, обструганих Лавріном колод швидко починали народжуватися крокви, вони сходились на вирізаних косяках, прилягали так, наче вже багато літ були дахом, а його розібрали і оце складають знову.

Нічого не треба було підстругувати чи підганяти, став усе це на хату — і тішся.

Але Лаврін не квапився й тут, він аж надокучливо збирав дах на землі, вивіряв його ватерпасом, поправляв якісь дрібнички, підганяв крокви під натягнутий шнур, після цього розбирав їх знову, викурював свою традиційну сигарету, піднімався по драбині на стелю хати і командував згори: подавайте перший номер, подавайте другий (усі деталі були позначені хімічним олівцем, що стримів у нього за вухом). Тепер зібрати цей дах могли і без нього — найголовніше зроблено, забувайте лишень цвяшки, стежте за написом олівця — і до вечора верх хати виросте на повен зріст. Але він стежив

за всім сам не менш прискіпливо, ніж досі. Сам вішав зелену гіллячку на щовбі крокв; аж тоді спускався на землю і звідси керував помічниками, що набивали лати.

Коли ввечері гуртом сиділи за столом, пили чарку, Лаврін усе одно позиркував на зведений дах нового дому, напевне, ще раз переконувався, що зроблено добре, аж тоді ставав балакучим, віддавався сільським побрехенькам (любив їх присолити і перевернути на комічніші, вдатно імітував виступ п'яного колгоспного радиста по сільському радіо однієї ночі, коли село спало, але гучномовці було ввімкнено; радист пояснював своїй жінці, що не може дійти додому, хай вона не хвилюється, він спить на радіовузлі). Потім господар клав перед ним на стіл гроші, Лаврін пересував їх до своїх помічників:

— Розділіть там по-нашому, щоб і вовк цілий, і кози ситі...— казав це недбало, знаючи, що хлопці самі покладуть йому до кишені піджака майстрівську частку. Так само, як і знав, що дома жінка витягне їх звідти.

Та розважливість сільського майстра завжди оддається в Левковій пам'яті покладистою надійністю старої школи будівничих, що самими лише руками зводили вічні дива, котрі обезсмертили їх для нащадків. Він розумів, що зараз так неможливо працювати, та й не потрібно, бо оберти моторів вимагають синхронної розторопності рук, бо робоча година будівничих подорожчала стократ, бо сучасне будівництво — це конвейер ширвжитку, а не сувенірна майстерня, від цього ніде не дінешся, та все ж йому часто імпонувала розумна зосередженість і певність людей за роботою. Може, навіть тому, що сам зараз був голодний до такого стану душі. Може, й так...

Колюньо належав саме до такого покрою характеру, і це вирізняло його з-поміж інших хлопців на будові.

Тинялися електрозварники, нудилися, споглядаючи, як меншає води в розкритій траншеї, ходили грітися до контори і поверталися знову. В душі вони вже нарікали, передбачаючи, що сьогодні доведеться стовбичити тут допізна, але відверто ніхто не просторікував, бо в їхніх квартирах також холодно, знову вислуховувати тиради дружин не дуже хотілося. Левко ледве стояв на ногах, грип розгулявся в його кволому тілі, по ногах шастав холо-

— Левку Максимовичу, може, той... спробуємо традиційний спосіб? Півлітра валить грип наповал. Головне, наступного дня не дати йому, заразі, похмелитись — і він відкидає копита назавжди. То, може, той... збігати до Юльки? — обережно стелив слова один з електрозварників — невисокий чолов'яга невизначеного, начеб застояного на одній зрілій точці віку. Єдине, що можна було сказати про нього: має від тридцяти до сорока з гаком, уміє випити при будь-якій закусці та вміє умовити продавця (навіть найстійкішого). Він сказав це і вичікувально стояв, намагаючись засунути великі кулачища до кишень комбінезона.

— А то не Юлька за вас зварювала труби в тому місці, яке ми сьогодні ремонтували? — Чолов'яга не встиг відповісти, бо Колюньо вже вискочив з кабіни і показував водієві дорогу, як заїхати до траншеї.

Гуртом скинули насос із кузова, вточили з грузовика бензину (шофер необачно сьорбнув його зі шланга і довго відпльовувався), але мотор не подавав ніяких ознак життя, мовчав, не бризнувши й разу теплим димом. По черзі його крутили всі, пріли й передавали корбу тому, хто вже відпочив від цього безнадійного заняття. Лише Колюньо спокійно чистив свічки, підігрівав їх над запаленим квачем, старанно протирав, неспішно загвинчував у гнізда, підкачував бензин і сам брався крутити корбу.

То тривало вже близько години, заюшений день збігав до сутінків, хоч могло скидатися й на досвіток. У котловані реактора ввімкнули прожектори, починали різноколірно засвічуватися вікна в будинках, із дощем посяялася дрібна холодна крупа, як товчена сіль крізь решето.

Вже всі переконалися в марноті Колюниної ідеї, коли раптом мотор насоса зачмихав, змовк, а потім запрацював так тріскучо, з такими пострілами й клекотом, що всі кинулися до нього. Замацьканий у багнуку та в чорне мастило, усміхався до них Колюньо, два рядочки білих зубів обмаювались туго напнутими смужками прихоплених осугою губів, з-під збитої набакир шапки лізло на чоло мокре волосся. За тріскотнявою мотора не чути було голосів, усі одразу заметушились, електрозварники почали розмотувати шнур, запускати свій агрегат.

Левко пожвавився, забув про тупу лому́ту в голові. Колю́ньо підігнав ближче екскаватора, аби фари освітили тріщину.

— Ю́лька ще й зачинити не встигне! — кричав у вухо тридцяти-сорокарічному чолов'язі Левко, а той здивовано косував на нього оком.

Озався мотор електрозварки, запрацював рівно, якось аж сито і самовдоволено, наче поблажливо підтакував старому насосові, що, надриваючись, гнав воду в піщаний виямок за трасою.

Асфальтованим трактом із будови потягнулися люди. Одні звертали на роз'їзді до Триднів, інші чекали автобуса в бік Дядьківців та інших сіл, решта (цих було найбільше) прошкувала до атомного містечка (це слово вже входило у вжиток, хоч і звучало надто помпезно як для двох п'ятиповерхових будинків).

Червонились вогники сигарет, тонко стріпувався дівочий сміх, шаркали підосшви, гучні чоловічі баски покхували і стелилися низом, прибиті дощем; перегукувались жінки із своїми (хто там знає?) чоловіками, іноді похопиться й сороміцький жарт, його притрусять хихичками. Хтось до когось набивається в гості, а той зводить на жарт, пручається, голоси даленіють і чахнуть на п'ятачку роз'їзду.

Все те видавалося Левкові приязним і упокореним у кінці прожитого дня. Ще одного дня їхнього життя, коли начеб нічого не сталося (ні веселого, ні сумного), а просто збіг день, якому вони віддали себе, знаючи, що віддане назавтра поновиться знову. Вони знають, що за цей день підросли їхні діти, постаріли їхні батьки, а самі вони подорослішали на цілий день і в чомусь таки стали кращими. А до того — поглибшала шахта реактора, вище підскочив фундамент корпусу. Завтра все почнеться спочатку, але хоч на ризику вже іншими будуть вони, вранці чіткіше побачиться зроблене ними сьогодні. В тому є сенс небучний і непарадний, бо є мета і є, хай і повільне, але невпинне наближення до неї.

Сьогодні побіжить гаряча вода по трубах, пізно ввечері потепліє в кімнатах, завтра вранці, повертаючись ось цією дорогою на будову, вони говоритимуть про це; хтось сипоне жартом, хтось прищитькне на жартуна: «Розмерзся, нарешті, твій язик». Уже не так розбищацько налітатиме мокрий вітер на кабіни кранівників

у небі, на мулярів у котловані, бо їхні думки зігриватиме тепла домівка, гаряча вода у ванні, два вихідні дні, розмова за кухлем пива у Юльки — вся ця непоказна, та все ж незбуденніла радість, яку вони виживуть до крихти.

Левко перестрибнув через рів, важко витягуючи ноги з в'язкого болота, підійшов до Колюні, що зіперся на приступку екскаватора й ховав очі від спалахів електрозварки:

— Ну, молодчага ти! Побільше б таких хлопців на будову, ми б атомну вибехали наперекір усім строкам! Лише не дери носа, на наші медалі геологи ще шукають метал. Але можу видати довідку для твоєї дівчини, аби знала, чому ти нині запізнився на побачення.

— Ова, стану її з цих пір до довідок привчати, то чим це закінчиться! Такого ще не було, Левку Максимовичу, — любовна бюрократія. Мама і на слово повірить, а на любов я ще не розжився. — На останніх словах Колюньо цибнув у кабінку, бо зварники збуджено гукали:

— Дай світло! Ти що там, заснув? Ще один шов — і шабаш...

Одійшовши кілька кроків, Левко зупинився — тіло стало неподатливим і повстяним, у скронях пострілювало вогнем.

Відчув, що до котельні не дійде, повернув на заболочену асфальтівку, що вела до гуртожитку.

«Якби не зліг Старий, якби ж то він не зліг, — поїхав би я сам до Кам'янця. Листи мої йдуть у безвість, наче я забуваю написати адресу або кидаю не в скриньку, а в багаття. Треба таки поїхати самому!»

У гуртожитку довго тицяв ключем у замкову шпарку. Зайшов у кімнату.

Торкнувся рукою батареї під вікном. Ніжне, ще полохливе тепло вже оживало в металі.

Достоту такою ж теплою була Колюнина рука при їх прощанні...

На столі лежали ліки, стояло малинове варення від простуди і довгий, великими літерами виписаний рецепт:

«Левку М. Під ліжком є алюмінієва мисочка. Скип'ятіть воду, всипте трохи гірчиці і парте ноги. Не забудьте вийняти (ноги). Пийте пігулки, розкусіть надвоє

і ковтайте (не думайте викинути через квартиру, я знайду в траві — біда буде). Випийте гарячого чаю з малиною (ноги ще у воді гарячій). Киньте на ковдру ще пальто і кожуха (до того, як ноги парити). Ляжте (не думайте босоніж йти вимикати світло). Спійте. Прийте. Спокійної ночі. Т. Олена».

А нижче, іншим олівцем (чомусь червоним) дописано: «Завтра мусите бути здорові. Так треба».

Левко усміхнувся і почав роздягатись.

АВТОРСЬКИЙ ВІДСТУП

От, мій великотерпеливий читачу, ти пройшов частину відстані моєї розповіді про людей, що будують атомну електростанцію на Поліссі. Ти, напевне, сам пересвідчився, що серед них є особи більш і менш цікаві, мені й самому важко ще назвати серед них «чортів і ангелів», та й не знаю, чи вдасться, бо вони весь час чинять опір: «Ми просто люди, це єдина наша претензія». Я ще й сам не знаю, на які віражі вийдуть їхні долі. Зрештою, великий Фредерік, що відкрив ланцюгову реакцію, одного ранку записав на клаптику паперу: «Хоч пташка і співає на світанні, але вона відразу ж відлітає на пошуки харчу, які продовжуються невтомно ціліснінький день. Якщо птах припинить їх хоч на кілька днів, він помирає». Навряд чи ця фраза наробдилась у нього під акомпанемент пташиного співу на авеню Ленотр в Антоні. Очевидно, він думав про людей, для яких (а після Хіросіми та Нагасакі виявилось, що мимоволі й проти яких) він винайшов атомну енергію.

Отже, мої герої — саме оті Фредерікові птахи, яким хочеться співати не лише вдосвіта. І все ж вони ретельно добувають харч для майбутнього, аби після них того співу було більше.

Поки що єдине, в чому я впевнений (перекоаний, що ця певність живе і в тобі, читачу), — атомна буде збудована. І не дорікаймо один одному, що то є запрограмований оптимізм, бо цього не заперечує вже навіть Грицько-брехунчик (я спершу хотів замінити його ім'я в романі, але Колюньо Ремінь, котрий добре знає Тридні, відмовив мене в такий спосіб: «Як ви не викручуйтесь і не переінакшуйте його ім'я — все одно ж упізнають на хуторі, а для решти то не має значення»).

Для того, щоб пізнати норов ріки, не обов'язково пропливати її від витоків до гирла. Досить її перепливати з берега до берега у бурхливому місці. Оскільки людське життя теж має свій початок і кінець (у часовому, а не в духовному вимірі), то погодься, читачу, що ми з тобою схожі на плавців, котрі пересікають долі наших героїв лише в короткому утинку їхніх біографій, у період, коли вони кидають виклик шпаркому бігові часу. Тому деякі з них, цілком природно, відчувають свою причетність до великого і цієї миті є куди кращими, ніж були досі. Така логіка, і я мушу їй коритися. Така правда, і я не хочу її зміщувати. Ти не знайшов серед них відверто негативних. Що ж, як каже Василина Ремінь: «Поживемо — побачимо, а не встигнемо побачити ми — дітям дістанеться».

Ось цей розділ розповіді можна було б подати на початку роману, можна — і в кінці. Принципового значення те не має.

Нашу епоху називають космічною і атомною. Перший епітет поки що сприймається як святковий. Другий — уже звиклий, буденний, навіть — робочий.

Жоден винахід не був так швидко підхоплений цивілізацією, як цей. Усього за тридцять років він увійшов у свідомість кожного (навіть тих первіснообщинних племен, які користуються кам'яною сокирою), увійшов у свідомість двома найкатегоричнішими крайностями, найбільшим добром і найжахливішим злом, засобом продовження роду людського на планеті і засобом винищення навіть самої нашої сивої планети. Зрештою, цей винахід остаточно перевірить людство: спроможний його інтелект забезпечити собі майбутнє чи ні?

Відкриття ланцюгової реакції належить Комуністові. В даному випадку маємо справу з фактом історичної справедливості. Коли цього мало (я не підтасовую факти, а об'єктивно констатую їх), то згадаймо, що геній Комуніста Корольова, а згодом — і Комуніста Гагаріна, дав нашому вікові другий епітет.

Отже, атомну енергію відкрито завдяки Комуністові Фредеріку Жоліо-Кюрі. І коли ми подивимось із відстані, то, власне, Фредерік після свого винаходу не стільки займався наукою, як боротьбою за мир або ж — боротьбою проти свого винаходу, що потрапив у руки тихих і егоїстичних безумців «світу цього». Такої драми

не зазнали Архімед, Галілей, Ньютон, Менделєєв, Попов...

«Вивчення історії минулого та умов життя суспільства, до яких я підходив з точки зору вченого, людини і симпатизуючого, природно, привело мене до комунізму. Комуністична партія є єдиною, яка конкретно бореться проти фашизму, проти консервативної та егоїстичної меншості, за надання більшої свободи, за прогрес і справедливість». Це Фредерікова суспільна позиція.

Відкриття ланцюгової реакції урану випало на 1938 рік. Місце — Париж. На той час претендент на мистецьку столицю світу.

ГРУДЕНЬ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМОГО

...Недомальований осінній пейзажик лежав на підвіконні, тоненька плівка пилу, що світилася од зимового сонця, надавала йому якоїсь притуманеної загадковості, від того кольори елеґійно пробивалися на поверхню. Та недомальована осінь бачилась тепер, як глибина ріки крізь тонкий льодок. У сонячних зблисках зміщувались і химерно рухались золотаві контури дерев. Сіра пташка на верхів'ї каштана вдосвіта здавалася зеленою, і Фредерікові часто вчувалось, як вона співає свій тихий, але від того ще шаленіший і відчайдушніший гімн. Саме те й заважало Фредерікові домалювати етюд, стерши з нього сизий наліт пилу. Він уже мав багато варіантів завершення того малюнка, та коли б обрав якийсь один — одразу б стало шкода інших, наче вони назавжди втратили право на перебування в цьому домі.

Він уже кілька разів ловив себе на тому, що таємно ласує тією своєю нерішучістю. Знав і причину: щоденно, в усьому, у великому і в дрібницях, мусив бути категоричним, ампутувати всі вагання, не дати собі ні на мить розслабитись, а гнати фантазію вперед, і хай вона не літає, як метелик над мінним полем, а йде, як мінер, що прокладає дорогу логіці. «Всі випадкові відкриття ми вже маємо в готовому вигляді. Наука вийшла на пряму закономірностей. Учений тим і відрізняється від митця, що сьогоднішня фізика можлива лише завдяки всім нашим попередникам. Ми, можливо, навіть не стільки відкриваємо нове, як розумно підбиваємо підсумки, які були непосильні іншим. Але Бальзак міг'я з'явитися

без Гомера, Толстой — без Пушкіна, Ван-Гог — без Рафаеля. Наша Нобелівська премія з Ірен Кюрі—то нагорода всій сучасній фізиці. Ми просто першими прийшли до **очевидної радіоактивності**. У мить нашого відкриття хтось із наших колег у світі, може, не дійшов до нього всього кілька метрів. Просто ми були рішучішими і мали більше віри, ніж наші колеги. І хто з вас не має цих якостей, тому я вже зараз можу гарантувати безпорадність і сите міщанське животіння в нашій науці. Прошу використати роки навчання в нашому коледжі також і для того, щоб зізнатися собі в цьому. Принаймні ви складете іспит на чесність. А таких людей я люблю за будь-яких обставин»,— учора він робив цей відступ від лекції для своїх студентів.

Недомальований етюд на підвіконні був маленьким, підпільним пристанищем його вагань, яких усе-таки прагло його ество, як духовних вітамінів. Зрештою, десь треба було збути ту людську слабкість, яку хоч у малих дозах, та все ж продукувала його особа. Та хай вона живе отут, у недомальованому етюді,— аби не просочувалась у головне...

Ірен внесла на таці пахучу каву. Фредерік випростався, напружив свої чутливі ніздрі, хапливо, лунко вдихаючи повітря, вилловлював хвилюючий кавовий дух.

Ірен мала якийсь свій утаємничений, майже магічний спосіб варіння кави, яку знайомі і він сам називали «іренівка». Такої кави для Фредеріка не могли приготувати в найкращих ресторанах Парижа, ні навіть він сам, хоч не раз жартома підглядав за її кулінарним ворожбитством.

— По запаху чую, що «іренівка» сьогодні атомна.— Фредерік знизу підхопив тацю, поставив її на стіл, закиданий ранковими газетами.

— Справді, сьогодні кава вийшла унікальна. То не я її варила, а наш забобон, точніше — мій забобон, уже телефонував лаборант — установка готова, він перевіряв її двічі в присутності Лазара і Савича. Генератор дає імпульси в сім мільйонів вольт. То мізерія проти женеvського і російського циклотронів. Але ти врахуй, що в експерименті візьме участь і оця сьогоднішня кава. Савич буде в лабораторії за годину. Отже, я встигну хвилини двадцять прогулятись із Еллен та П'єром.— Тонка рука Ірен лежала на строкатій скатертині. Навіть на тлі

яскравих кольорів Фредерік зауважив хворобливу жовтизну пальців, опечених радієм під час дослідів. «Як у мами, аж страшно!» — обпік його здогад, і Фредерік перевів погляд на обличчя Ірен. Бліде і втомлене, воно іконно світилося розумінням якоїсь великої і непорушної істини, ще не осягненої до кінця, але яскраві відблиски її вже пронизують розум і спалахують в очах.

Він подумав, що вже давно досяг з Ірен того взаєморозуміння, коли можуть спілкуватись очима чи дотиком руки. І цим вони повторюють (хоч і не чинили примусу над собою — сталося то несподівано для них обох) стосунки Ірениних батьків Марії та П'єра Кюрі.

Любов, пошана та інші милі сентименти, що супроводжують людей, котрі поєднали свої долі в одну, переросли у найвищу сполуку, яку вже не здатна зруйнувати надпотужна енергія, — це коли люди мають одну мету і одну ідею на двох. Тоді варіант існування в однині рівнозначний нулю.

«Ірен хвора, вона знає про це. Знала про це ще задовго до хвороби. Знала по матері, знала від неї. Ми ніколи не говорили на цю тему — все було зрозуміло наперед, ще тоді, коли ми обрали наш шлях, бо іншого не хотіли і не бачили. Напевне, хворий і я. Кажу «напевне», бо не хочу знати точно, аби воно не проповзало у психіку. Та я все-таки — мужчина. Пастер не боявся сказу. Заболотний — чуми. Якби людство було надто обережним, ми б і досі винаходили кам'яну сокиру. Зрештою, вперше сісти на велосипед — то також ризик».

Ірен вийшла так само тихо, як і з'явилась. Прогомоніли дітлахи в коридорі, клацнув замок надвірних дверей — і будинок занурився в тишу.

Фредерік переглянув недописаний учора ввечері аркуш паперу.

«Безробіття і пауперизація не загрожують в однаковій мірі всім жителям, як загрожувала чума чи холера. Можливо, якби злидні мали заразний характер, то з ними вже давно було б покінчено.

...Наука не лише здатна продовжити людське життя, але вона також може шляхом винайдення прекрасної техніки зробити це життя щасливим.

Народ, як правило, користується результатами технічного прогресу з великим запізненням. Ми вже говори-

мо про політ на ракетах, але хто в нинішню мить може літати... на літаках?

Поширення наукових досягнень дасть можливість усім, без зволікань, вимагати плодів прогресу і рішуче чинити опір перекрученням науки для руйнування і смерті, для накопичення егоїстичних прибутків...»

Він перевів погляд на величезну фотографію над столом. Оце фото і є тим першим відкриттям його та Ірен. Уперше зафіксовано для ока політ радіоактивних частинок у камері Вільсона.

Його вчитель Поль Ланжевен назвав цей дослід найбільшим експериментом у світі, а Ірен, що стояла збоку, посміхнулась і додала: «Так, мій любий, це був би найбільший експеримент у світі, якби не існувало материнства... Це вічний експеримент, якого ніколи не зречеться людство, як би дорого він йому не коштував, навіть якби цей експеримент вічно закінчувався Ісусами та Іудами».

«Та все ж, Іреночко, твоїй матері присудили Нобелівську премію не за народження тебе, а за трішки іншу річ. Та й ви з Фредеріком здобули її не за Еллен»,— сивоголовий цибань простелив на своїх устах винувату усмішку і лагідно обняв Ірен за плечі, запнуті товстою картатою хусткою.

То було чотири роки тому, коли Ланжевен уперше розповів повчальний анекдот, який зараз побутує між ученими Коллеж де Франс. Анекдот Ланжевена став чи не професійним кредо фізиків.

Старий Поль обіперся на свій лискучий посох, розправив сиві, випростані в чітку горизонталь вуса, прискалив жваві, хитруваті (як у п'ятирічної дитини) очі і почав:

— Один державний діяч бідної країни, спустошеної до того ж повинню, об'їздив місця катастрофи. От він і запитує в місцевого начальника: «Що треба зробити, аби ці землі знову стали родючими?» Той йому відповідає: «Треба насадити ліси на навколишніх пагорбах, і ця долина стане легендарно родючою». «Скільки на це потрібно часу?» — одразу ж перехоплює його державний діяч. «Років з п'ятдесят»,— вибачливо пояснює місцевий начальник. «Тоді починайте садити дерева зараз же!» — державний діяч повернувся й пішов, аби не заважати людям насаджувати ліс цієї ж хвилини...

Ланжевен тоді вийшов із лабораторії одразу ж після останніх слів притчі і тим самим наче проілюстрував її.

Фредерік ще раз глянув на недокінчений пейзаж, сумно підморгнув пташці, що вже наливалася сизою сталевістю. «А ти зачекай, тебе ця оповідка не стосується. Ти ж не співаєш удосвіта і не літаєш по харч. Ти просто копія, котра вічно прагнучиме до найскрупкульознішої подібності з оригіналом. Але це нам з тобою не вдасться. Отже, маємо право чекати...»

Він зворушливо пестив очима пташку, але у свідомість уже навально вривались передчуття сьогоднішнього дня. Дня, задля якого варто було народжуватись, довго і терпеливо вчитися ходити на двох ногах, вивчати значення слів, аби вправно складати їх у речення, варто було вчитися мислити рішуче і невідпорно, варто було всі ці роки витискати із себе потужностей більше, ніж на них здатна людина.

Усе це варто було робити, бо наука — його віра, що заступила собою всі інші спокуси та релігії, бо вона, ця благословенна і проклята наука, стала його початком і кінцем, альфою і омегою, любов'ю і ненавистю, бо, обкрадаючи, робить його всеможним, бо, нищачи тіло, робить нетлінним його дух. Усе це варто було робити, вважаючи, що, oprіч тебе, у цьому світі — нікому, що ти народжений саме задля цього, а точніше, тим мусиш сплатити борг перед тими, хто добуває для тебе у поті чола хліб насущний.

Усе це варто було починати, навіть коли сьогоднішній день покарає тебе розчаруванням. Навіть коли ти не спроможешся завершити цю справу — її все одно варто було зачинати. Тим більше, що відступати тобі вже нікуди.

Коли навіть сьогодні експеримент підтвердиться і ти переможливо викинеш руки, аби обняти Ірен, Савича та своїх помічників, — твоє відкриття зрозуміють одиниці, жменька фізиків по європейських столицях. Життєвський сенс твого відкриття стане очевидним для людства через багато років. Така логіка — наперекір людському прагненню одразу бачити плоди свого посіву. Але навіть ратай, укинувши в зорану землю насіння, мусить чекати. Ще більше терпіння мусить мати садівник і батько з матір'ю, що народили дитину...

Така логіка, Фредеріку, і хто-хто, а ти її знаєш не гірше за того діяча, котрий наказав садити дерева тієї ж хвилини.

Якщо сьогодні дослід ще раз підтвердить атомний розпад — цієї миті у світі нічого не станеться, ніхто не кине в жменю паризькому жебракові зайвого франка, бармени все одно не доллють у кухоль пива, продавці не накинуть зайвого сантиметра краму своїм покупцям. Президенти не поквапляться знижувати ціни на найнеобхідніші для людини товари чи замінити старий закон на гуманніший (або хоча б параграф закону). Навіть у цю хвилину не припиняться розстріли республіканців в Іспанії, не припиниться спалювання книжок Гете і Шіллера в Німеччині. Так само розважливо і монотонно обертатиметься наша прапланета у всесвіті.

Так що не чекай овацій, товаришу. Будь готовий до того, що в кращому випадку тобі доведеться просто широко обняти своїх друзів. Зрештою, будь готовий і до поразки, до співчутливого погляду старого Ланжевена і до заспокійливої руки Ірен на твоєму плечі...

От і все. Голос її уже чути в коридорі. Щось дзвінко щєбече Еллен та бездумно перебирає першими своїми словами майбутній продовжувач роду — малий П'єр, що не відчуває ще тягара імені свого знаменитого діда. Пора...

Лабораторний дослід у Коллеж де Франс зайняв усього півгодини. Фредерік не кинувся обіймати своїх колег. Він став навіть зосередженішим, ніж тоді, коли стежив за екраном камери Вільсона:

— Я більш ніж переконаний, колего, що в цей час багато фізиків світу зробили те ж саме, — і по черзі подивився в очі Ірен... Льва Коварські, Савича, лаборанта...

Несподівано для всіх він залишив лабораторію, попрямував до свого кабінету, зачинився в ньому, довго дивився у вікно, за яким стриміла, нашпилюючи на вістря хмари, Ейфелева вежа. На аркуші паперу швидко накидав: «Дослідний доказ вибухового розпаду урану і торію під дією нейтронів».

Теоретичне обґрунтування нового відкриття зайняло всього три сторінки. Фредерік виклав думки швидше, ніж колеги спромоглися відшукати його в кабінеті. Лаборант ще й не встиг розібрати дослідну установку.

Подзвонили Ланжевену:

— Не говори, Фредеріку, я й так усе зрозумів з твого голосу.— Старий надовго замовк. Фредерік уже хотів передати трубку Ірен, коли почув: — Ви відкрили найстрашнішу енергію, але чи вистачить глузду у людства розумно скористатися нею? — Аж тепер телефон багатозначно затутукав, наче нескінченно ставив крапки в кінці Ланжевенового речення...

Увечері Фредерік стер пил із недокінченого етюда.

ДЕНЬ ПЕРШОГО СНІГУ

Зима заскочила осінь зненацька, коли та ще й не зблякла в кольорах, не позаганяла звірину в нори і не поділила вільні гнізда між птахами, що тут-таки чекатимуть нового літа, а триденці не встигли просушити одяг на зиму та обікласти знадвору хати соняшничинням, не встигли ще всіх хлопців випровадити до армії (кілька голомозих шоферів то виходять на роботу, то знову по кілька днів прощаються з товаришами). Мороз швидко прихопив пісковики, проюшені дощами, земля враз затвердла, збетоніла: хоч довбай її ломом — лише іскри летять...

А на ранок мороз замурував вікна, пішов повільний лапатий сніг, що лягав на землю рівно, наче хтось стелив білі простирадла, наче сипався з неба лебединий пух, і дерева та кущі підставляли під нього свої рамена. У дворі вовтузилися діти, їхні личка світилися оцим білим дивом, підстрибували білі бісики в здивованих зіницях, від санчат слалися брудно-руді сліди — полоззя заіржавіло за літо. Діти збуджено попискували на ковзанці.

Левко і собі розбігся, вступив на слизьке і поїхав, розмахуючи руками, наздогнав якогось розхристаного шибеника, підняв його на руки і так доїхали аж до бетонної дороги, де вже юрмилися люди біля службових автобусів, що курсують між житловим масивом і промисловим майданчиком.

— Бачите, як наш головний на ходу вербує майбутню робочу силу,— весело зблискуючи двома золотими зубами, реготнула кирпата Іванка — інспектор відділу кадрів.

— Заодно вчиться і своїх бавити колись...— тихо, а до того ж із-за чужих спин, проціпотіла тоненьким

голосочком Маланка — єдина жінка-водій серед чоловіків автопарку.

Левко почув і першу фразу, й другу.

— День добрий! З зимою вас, дідько б її забрав, таку ранню.

— Зате швидше закінчиться.

Левко любив цю ранкову метушню, жарти, коли люди прекрасно знають, що їх чекає день, важкий, складний, може, навіть немилосердний для них. Знають, що не обминуть його, але тут, удосвіта на автобусній зупинці, навіть у самому автобусі, їм хочеться розслабитись, побути веселими балакунами. То мила і чарівна у своїй неприхованості забава дорослих. Тебе не примушують брати в ній участь, можеш бути слухачем — ніхто ні до чого не неволить.

Левкові чомусь завжди згадувались у такі хвилини військові льотчики, з якими він зустрічався на навчаннях: найбільше жартують, найбільше витівок і фіглів вони чинять перед польотами. Більше того, тоді вони здаються відчайдушними піжонами. Зате — як літають!

Коли Левко вперше їхав у Тридні, від Новополюська його віз у кабіні самоскида сухорлявий, у широко розкльошених джинсах парубійко зі всіма хрестоматійними ознаками старого холостяка. Вся кабіна була обклеєна манекенними дівицями, що сміялись, спокушували, кокетували, рекламували себе і одяг.

— Розвивайте фантазію, товаришу подорожній. Можете поговорити з будь-якою з них. Я дозволяю. Я сьогодні добрий. Я взагалі добрий, а сьогодні — особливо. Пре-мі-я, товаришу. А я — передовик, перше кермо на атомній. От ви дивитеся і не вірите. Із сотні водіїв — Стьопочка «самий хороший». Якщо вам нецікаво зі мною — поговоріть з ними, з моїми кралями. Я вже переговорив з ними про все. Ота з мигдалевидними очима — то хвойда і психопатка, я зрозумів із кількох її поглядів, коли заносило машину в кювет. На ній я поставив хрест. Амінь! А он та — скупердяйка і грошоманка, — хобі, яке переросте в професію. Її треба виховувати. Ще на отій, пишногубій, я теж поставив хрест. Виявилося, що найбільше в світі вона ненавидить водіїв, більше, ніж рецидивістів. Нема зараз ким заклеїти оцих двох. Грошоманку ще виховувати, вона — під знаком запитання. А решта — милі дівки, кожна має якісь

дрібні вади, але за те я їх і люблю, бо й сам не ангел. Поговоріть з ними — дорога до Триднів далека. Тільки я вас прошу, не моралізуйте, бо більшість із них — філософи (наскільки це посилено жінці). Поговоріть, а передовий водій Стьопа Потурнак вертітиме бублик у всі боки, бо кажуть, що мої патли більше підходять для першої сторінки «Перця», ніж для Дошки пошани. От я по дорозі спробую розібратись, куди мені запропонувати себе, — худе веснянкувате лице Степана випрозорювало чи то іронію, чи просто силкувалось замаскувати серйозність — Левко так і не второпав.

Уже пізніше Левко з приголомшливим здивуванням довідався про цілу легенду про Потурнака: і як він любив дівчину із свого полтавського села, і як вона вийшла заміж за іншого, бо Степан таки непоказний із себе, і як народила та жінка дитину, і як чоловік її залишив ще до пологів, і як Потурнак ходив до неї в лікарню, а вона все одно не любила його (бо непоказний), і як померла та жінка після пологів, і як Потурнак забрав, усиновив її дитину, як його мати виходила ту дитину в Кременчуці, як зараз він живе із сином і чомусь не одружується. І що Потурнак — таки найкращий водій в автоколоні...

От і спробуй, помісти людину в її тимчасову маску. Спробуй спробою викреслити параболу її долі.

Левко швидко провів ранкову «летучку» начальників дільниць: він припинив роботи в котловані, бо вчора на дванадцятиметровій зазначці почала просочуватись вода і заглиблюватись у ґрунт було ризиковано, та й екскаватори не вгризуть мерзлоту. Основні сили перекинув на спорудження дев'ятиповерхового будинку під житло, решту — на адміністративний корпус та на підмогу залізничникам, що тягнуть сюди колію від станції Чиста Воля.

П'ятихвилинка пройшла злагоджено, без дріб'язкових перепалок, без пересмикувань і нервозності — без цього вона обходиться рідко.

Надовше затримався в його кабінеті начальник автобази Андрій Трач. Левка він побоюється і має на те підстави: Чабан кілька разів ловив його на «гарячому», коли той відпускав водіїв на «ліві» рейси, не без того,

щоб щось перепало і Трачеві. З тих пір він вислужується, іноді аж нудить від його загравання. Чабан вчинив хитро, нікому про ті зловживання не доповів, і це тримало Андрія в постійній напрузі, в чеканні якоїсь каверзи чи несподіваного розкриття таємниці. Однак і Левко знав, що Трач не покінчив з тим своїм промислом, але робить тепер хитріше, наче все те відбувається за його плечима. Левко на якийсь час вирішив вести гру далі...

Андрій сидів навпроти нього, м'яв чорну ондатрову шапку, покусював краєчок коміра свого чорного дубленого кожуха, стежив за Левковою рукою, що дописувала щось у виробничий щоденник.

— Щось треба робити, товаришу головний... інженер. Зима, морози...

— Не розумію. Водіям потрібно видати биті валянки і ватні штани? Давайте заявку.

— Та ні, я хотів сказати...

— Слухайте, Андрію, коли ви вже перестанете тільки казати? Мені чи Грабчакові. І я, і ви, і Грабчак, і водії — всі ми пра-цю-є-мо, розумієте, пра-цю-є-мо? — Чабан дивився йому в очі і довго, вичікувально струшував попіл з цигарки. — Тому й кажіть чітко не тільки те, що треба робити, а і як саме робити.

— Та я й хочу сказати... треба починати будувати капітальні гаражі. Взимку ми будемо по півдня марнувати на розігрівання моторів. Скільки спалимо бензину і в що обійдеться нам простої транспорту? — Трач м'яв шапку в руках, обкусаний комір кожуха ріжком закопильовався догори.

— Оце вже точніше.

— Я саме це й хотів сказати напочатку, Левку Максимовичу.

— Гаразд. Із завтрашнього дня ми починаємо будувати капітальний гараж. Не курник, а гараж, точніше — автопідприємство. Урвемо кошти, техніку і людей із житлового будівництва чи із залізниці. А далі?

— За два-три місяці, якщо добре взятись, гараж буде...

— За два, три місяці, товаришу транспортник, буде весна. Ртуть у термометрі поповзе вгору, жінки підсиплють у Триднях квочок, заспівають соловейки. А ми якраз в урочистій обстановці здамо в експлуатацію гараж. Потурнак переріже стрічку і вирушить у рейс.

І аж до наступної глухої осені у вашому капітальному гаражі будуть щасливо множитися горобці! Так?

— Та я ж, товаришу головний інженер...

— Отож і думайте. Причому врахуйте — розводити походи водіїв зі смолоскипами по будові я вам категорично забороняю. А втім, зачекайте мене надворі хвилинку — зараз поїдемо до ваших водіїв.— Левко зиркнув на годинника. Йому здалося, що надто різко виповів цьому чоловікові, хоч і старшому за нього віком, але, може, просто недалекому, незвичному мислити ширше (він був механіком у колгоспі, але побив горшки з Дібровою, і той навіть підсміювався, що Трача взяли на будову; але тоді парк був мізерним, а тепер поволі зростав, і Андрій слухняно вертівся на своїй посаді, начеб не було причин його зміщувати, бо він місцевий і таки добре знав шоферів, теж набраних з навколишніх сіл). Левкові хотілось якось пом'якшити розмову, але передумав: цей не з тих, що звикли до полюбовних розв'язувань справ, сьогодні ж він подумає, що головний (з паузою він каже — інженер) з ним у близьких стосунках,— і вже ввечері пошле кілька машин «наліво»... І взагалі — таки треба буде його міняти.

Поки думав про це — Трач уже вийшов у коридор, розправляючи покусаний кінчик коміра кожуха.

Левко передзвонив у район, на розгорнутій сторінці календаря написав великими літерами: «Самовидець. Цегла». Обвів чітким колом і поставив кілька знаків запитання.

Вони їхали з Трачем через Тридні. Рівно падав густий сніг, наче цілився, де чистіше місце, щоб присісти та відпочити, а потім летіти далі. Щось елегійно вічне й прекрасне було в цьому снігопаді, як вічне і неповторне оновлення природи, її благословенні переміни, що ніколи не набриднуть — живи хоч тисячоліття.

«Благодать... Яка благодать, Надійко. Обминаючи осінь, заходимо в зиму... Паша-динозавр довів нашого інститутського поета Романа до сліз за ці рядки. Паша любив і розумів речі елементарні: колесо — для того, щоб крутилося, цегла — для того, щоб будувати стіну, кулак — щоб ударити, сніг — це вода, лише замерзла. Він безперервно допитував Романа, як це можна зайти в зиму, та ще й так безглуздо — обминувши осінь. Поет спершу віджартовувався, потім спробував-таки поясни-

ти, але то було так смішно і безнадійно, що Паша зі своїми важкоатлетичними аргументами вийшов тріумфатором, а Роман по-дитячому винувато заплакав. Яке це диво, Надійко, відчутти, не вигадати, а відчутти: обминаючи осінь, заходимо в зиму. Заходимо в зиму, аби потім осягнути свавільну навалу весни на твоє серце, що затріпоче перед зеленим світом, як сполохане ластів'я. Ця віра і ці священні передчуття також женуть нас уперед, на ошкірені списи сумнівів, у холодні тупики наших страждань. Життя щоденно воліє пересвідчуватись у нашій вартісності. Навіть коли ми спимо — воно підступно проникає у наші сни: ану, чи прокинешся ти від радості? А тепер — від жаху? У нас із тобою не було осені, Надіє. Були просто два чорнових варіанти її, для тебе і для мене. Вже й тих нема. Є велика і чиста зима. Десь сиплються сніги на твій дім над Смотричем, твої маленькі сліди на молодому снігові біля ганку срібно світяться мені аж сюди, у мої поліські нетрі, але звідси я не прохукаю паморозь на твоєму вікні, аби хоч краєм ока торкнутись тебе, схиленої над Олеговим ліжком. Мені залишається лише заздрити горобцям-сірохам, що сидять зараз на старій яворині біля твого вікна...»

Біло вклякає під колеса широка триденська вулиця, ще не вкочена машинами, отже, шофери досі не виїздили з гаража. Левко подивився на годинника: десята. Трач вовтузився на задньому сидінні, мовчав, але чути було, що дихання його нерівне, що спокою в його душі зараз немає.

Триденські хати попахували димом із коинків, вікна заснувалися химерними морозяними візерунками, всюди протоптані сліди від порога до хвіртки, а звідти — на вже втолочену ногами стежку, що бігла обіч вулиці. На подвір'ях поралися жінки, то смикаючи сіно з копиці для корови, то відмітаючи сніг з порога, чоловіки рубали дрова на дровітнях, біля ніг господинь сокотали голодні кури (червоні півнячі гребінці калиново горіли на чубках, та так червоно, що, здавалося, можна припалити від них цигарку), собаки загібали ланцюгами сніг і облесно погавкували на курей. Підв'язані околотами дерева стояли, як молодиці у довгих вовняних шкарпетках, сніг чіплявся за їхні гілляки, переводив дух і тоді вже падав на землю.

За останніми хатами вже виринають скісні навіси тимчасових гаражів, чорні постаті водіїв на подвір'ї, а найбільше впадають в око чорнючі стовпи диму від нафтових факелів. Відкриті капоти машин нагадують хижо роззявлені пащі незграбних праісторичних звірів. І в ті пащі спокійно занурюються люди, наче хочуть вийняти болючу кістку з їхнього горла.

Водій в'їхав у розчинені ворота, зупинився біля великого багаття, що палахкотіло бронзовими язиками аж над людськими головами, а далі кушпелило в небо чадом і чорнотою. Біля багаття грілися шофери, наставляючи до вогню розчепірені червоні пальці, потупували ногами, одвертали обличчя від сахкого жару. Решта — тицjali смолоскипи у роззявлені пащі машин, лежали просто на снігу, підставляючи вогонь під холодні мотори.

Левко швидко поручкався з тими, що стояли довкола вогню, руки їхні були тепліші за його, бо якби Чабан не губив щотижня пари рукавиць — він би вже не був Чабаном.

— Пogrівся б і я з вами, хлопці, якби це було пів до дев'ятої, а не пів до одинадцятої так званого ранку. Гукайте всіх у диспетчерську.

Шофери збиралися повільно, заходили, вгледівши, що ще не всі присутні, виходили в коридор покурити, перешіптувались. Трач то забігав у кімнату, то знову заклопотано щезав за дверима, щось удавано мимрив собі. Нервово огризались: «Ми зайдемо, ви збирайте решту. Хіба ми вам очі колем?»

Нарешті ввійшла Маланка, стала на мить на порозі. Товста шкіряна куртка, напнута поверх грубого светра, та ще сірі джинси, заправлені в хромові чоботи, робили її постать громіздкою, неоковирною. Вона смішно привіталася, викинувши вгору руку в блискучій, відполірованій кермом рукавиці. Її поява внесла пожвавлення серед чоловіків, по рядах прошмигнув той звичний гомін, який може внести присутність єдиної жінки у багатолюдному чоловічому гурті.

Левко сів за старим, незасланим навіть газетою, столом. Одрразу ж помітив Потурнака, той сидів під стіною, тримаючи на колінах скудовчену заячу шапку, погляд його блукав по великому технічному плакаті на стіні, що рекламував правила вуличного руху.

«Коли Трач дає ранковий наряд, його сприймають нестрашно, але й — нецікаво, авторитет нуля без одиниці. І чого бігати зараз, як погоничеві, по гаражеві й тягнути кожного за рукав? Кому-кому, а шоферам, люду відчайдушному, своерідній касті, котра знає, що робить конкретне діло, виконує належну кількість рейсів у день, машина справна, правил не порушує — отже, душа у постійній філософській рівновазі,— їм окрики Трача однаково; що гудіння вітру за склом кабіни при швидкій їзді. І Трачеве служачтво у них на виду, як шматок дороги перед очима: погана, то об'їдуть».

Маланка сіла біля Потурнака. Очевидячки, не випадково, бо вільних місць було ще достатньо.

Трач причинив за собою двері, скинув ондатрову шапку, але не повісив її, а теребив у руках. Здавалося, забери в нього її — і дві руки одразу видадуться зайвими. Необхідність у них виникне лише тоді, коли треба сідати за стіл із їстивом.

— То я хотів сказати, що до нас, товариші шофери, прибув головний інженер будови товариш Чабан. Він хоче з нами поговорити,— затинаючись і вертячи в руках шапку, проказав Трач і сів.

Левко зиркнув на розгубленого Трача, тоді — на Маланку, що поправляла коси під хусткою, зустрівся очима з Потурнаком, той витримав погляд і потер рукою перенісся, наче між ними була давня, утаємничена згода.

— Справи у нас, хлопці...— Левко зробив паузу, прокашлявся,— справи у нас, Маланко і хлопці, кепські.

— Цим нас не здивуєте,— захопився чийсь голос із останнього ряду.

— Я й не збирався вас дивувати, лише хотів нагадати, що ви — водії — зараз найголовніша ланка на нашій атомній. Без вас усі наші балачки — це коментарі баби Насті з приводу проекту реактора. Нам з вами треба перезимувати.

— А де дінемося, перезимуємо. Виходу іншого нема...

Тепер Левко вгледів обличчя чоловіка із заднього ряду, що кидав ці репліки. Росту він був мізерного, бо навіть голова ховалась за плечима того, що сидів попереду, а маленькі очі зблискували з-під брів, як канцелярські кнопки.

Левко не взлився на його відверті «шпильки», а навпаки, поглядом начеб заохотив: давай допомагай, діло

говориш. Коментатор, видно, не чекав такого повороту, стишився.

— Перезимувати-то ми перезимуємо. В цьому ніхто не має сумніву. Але як? Можна півзими прогріти руки біля багаття, кільканадцять днів виїхати у рейси, тридцять вихідних на зиму, а решту — простояти в черзі за зарплатнею та ще зробити пару «лівих» виїздів. От вам і зима. Сьогоднішній день — доказ тому. Весною наступного року в нас буде близько двохсот шоферів, підійдуть нові машини. До речі, скоро на виробничі випробування прибуде три БелАЗи. Сорокатонні. Білоруси обрали за промисловий об'єкт випробувань нашу будову. За зиму нам треба підвезти на промисловий майданчик усі будівельні матеріали, збудувати для вас житло і спорудити цементний завод. Шістдесят процентів цієї роботи випадає на автомобілі. Теплі гаражі збудуємо влітку. Людей ми розмістили і зігріли, а машини — самі бачите. Ви працювали до цього в різних організаціях, колгоспах, — невже там усе було з комфортом? Не забувайте також, що ми прийшли на порожнє місце, в ліс... Тому я й звертаюся до вас! — Левкові хотілося сказати все це якось інакше, може, й присолити десь жартом, розкотурхати дотепників і виловити найнеобхіднішу інформацію, але Трач нервово вертів шапкою, зацитькував тих, що вигукували з місць, кивав пальцем на Потурнака й Маланку, які тихо перешіптувались, — і Левків намір вилився в оте, що він щойно сказав.

Запала мовчанка. Трач почав моргати комусь із шоферів; мовляв, давай, ти ж можеш поговорити... Він швидко гасав очима по залу, але не зустрічав таких очей, які могли б його зараз утішити.

— Маланко, ви не проти, щоб хлопці тут курили? — серед тиші запитав Левко.

— Ні. Хай курять усі, крім Федора, бо він щось таке смердюче смоче, що за кілометр чути.

Залою трусонув сміх. Серйозним залишався лише Трач, який одразу ж підвівся і почав наводити порядок, погупувати кулаком по столу.

Чабан жадібно припалив:

— А чого ж літом не думали, як зимувати будемо, а тепер, коли сніг випав і мотори позамерзали? — запитав довготелесий чоловік з великими й прозорими навпроти вікна вухами.

— А ось хай і відповідь на це товариш Трач.

Трач розгублено закліпав очима, та несподівано підвівся зовсім юний хлопчина, напевне, щойно з курсів, і, затинаючись, вставляючи між слів довге «и-и-и», сказав:

— Я бачив на аеродромі, и-и, є така машина, и-и-и, що сушить злітну смугу. И, гарячим струменем повітря. То, може, на будівництво, и-и, атомної дадуть ту машину. Вона, и, дихне на мотор двічі — можна, и, їхати.

— Оце вже пропозиція! — водії нараз пожвавилися, хоча і знали, що вона нездійсненна: хто віддасть із аеродрому пересувний теплоагрегат?

— А скільки і чим ти, Юрчику, будеш розігрівати мотор отого свого дива з аеродрому? — запитав Потурнак і потер перенісся.

— Чи, може, товариш Трач знає? — Левко говорив уже якомога лагідніше, щоб не вкралася в його голос неприязнь, котра все накопичувалась і накопичувалась і ось-ось могла прорватись.

— Я хотів сказати, що коли дирекція з допомогою обкому партії дістане в пілотів теплогенератор, то ми вже на місці потурбуємося, щоб він працював, — упевнено відповів Трач.

— Ясно...

Тиша залягла надовго. Зосереджено смоктали сигарки, клубочився дим над головами, ретельно цокав стінний годинник, поскрипували крісла в залі, вуркотіли мотори заведених машин за вікном, падав повільний сніг, радіо на подвір'ї гаража передавало останні вісті.

Тоді піднялась Маланка, пошептавшись перед цим із Потурнаком.

Поправила хустку на голові, зухвало і виклично черкнула поглядом Трача, який раптом принишк, ніби чекав удару.

— Вихід уже давно знайдено. Я не розумію, чому лише винахідник скромно замовчує своє авторство... Нам платять за тонно-кілометри. Отже, нормованого робочого дня у нас немає. Працюємо по вісім-десять годин. На це ніхто не нарікає. Одні встигають більше заробити за день, інші — менше, а подивіться, Левку Максимовичу, у відомість, яку ви підписуєте: зарплата майже однакова. Це не випадково. Наш Андрій Васильович — «лівша»...

Водії в залі заворохобились, дим над головами за-
клубочився густіше. Трач цього разу не поспішав закли-
кати до тиші. Маланка подивилась на Потурнака й вела
далі:

— У Трача — всі Дядьківці й по добрій половині
навколишніх сіл — родичі, куми, однолітки, знайомі. Всі
будуються, ремонтуються чи просто удосконалюють своє
підсобне господарство. То я веду до того, що, коли уза-
конити цей метод, на ранок усі машини будуть ще гаря-
чі після всеношних промислів...

— Могла б і ти, Маланко, цим займатись. Уночі ж
тобі все одно нічого робити без чоловіка,— люто огриз-
нувся Трач.

— А я, Андрію Васильовичу, якби й ще сто років
спала сама, то з таким, як ви, не розділила б і години.

Дехто аж з місця підскочив, регочучи, а Левко зату-
лився рукою, бо очі засльозились од сміху.

— Тут є одна невігода—незабаром усі Трачеві роди-
чі здійснять свої плани. Я не впевнена, що всі сили
будуть перекинуті на атомну. Доведеться обслуговувати
дальші села.— Маланка різко застєбнула замок на шкі-
ряній куртці і сіла.

— Оце вже непогана ідея,— стримуючи усмішку,
промовив Левко.— Ми вже наближаємося до істини.

— Ми не лише наблизились до неї, а й можемо зараз
її обминути,— підвівся Потурнак.— Тому я скажу: в нас
зараз є півсотні машин. Здається, п'ятнадцять стоять на
ремонті. Шоферів зараз сімдесят. Отже, на тридцять
п'ять машин — удвічі більше водіїв. Пускайте автотранс-
порт на зиму у дві зміни, хай мотори працюють ціло-
добово. Вийде з ладу — здавайте на ремонт, а два віль-
них водії хай сідають на відремонтовану. І Трач не
буде себе величати начальником автоколони, менше
лайки вилітатиме із його ніжних вуст; особливо в при-
сутності Маланки, а буде просто диспетчером. Отак
і перезимуємо. Без комфорту, але — чесно. Це не лише
моя думка, а й отих моїх дівчат із кабіни; Левку Мак-
симовичу.— Потурнак сів, вогнисті рум'янці поповзли
по його щоках аж до вух.

Левко бачив, як Маланка міцно тиснула його руку,
він намагався її висмикнути, але не міг.

— Тепер мені все зрозуміло, товариші. Догрівайте
машини і виїздіть у рейси. Вже початок дванадцятої.

Прошу завтра прийти о пів на дев'яту в гараж. Усім, без винятку. Щасливої дороги.— Левко надів шапку, застібнув пальто і, обминувши Трача, що непорушно сидів за столом, першим вийшов на подвір'я.

Машина мчала Триднями, старий слід уже притрусило снігом, але він ще виднівся, як давно зарубцьований шрам на тілі.

Василина вішала сушити Колюніні сорочки, вони парували, опустивши донизу довгі рукави, скрапували ще теплою водою у свіжий сніг. Висока телевізійна антена стриміла не лише над хатою, а й над високими тополями. Донедавна її ще не було, а це вже й Колюньо закинув невід на московські та львівські передачі...

Старий сторож Михайло заліплював знадвору вікна замазкою. Блискучий ніж у його руці бризкав сонячними зайчиками. Хтось уже виніс на вулицю попіл, висипав його під плотом, сніг довкола сірої латки розтав, забруднився.

Рудий кіт прошмигнув через дорогу і зник у підвогітті. Водій Володимир жартома посигналив йому навздогін.

Кілька жінок розмовляли біля триденського магазину. Стоять вони там, видно, давно, бо навіть у битих валянках потовкують ногою до ноги. Може, й вони зараз, у свій спосіб, обговорюють насущні проблеми атомної? Тепер у Триднях кожна хата має свою атомну тему.

В конторі Левка збуджено зустрів Самовидець. Сягисто ходив по кабінету, потирав руки — тиждень тому він виїхав у Здолбунів по цеглу, а це повернувся, і зараз будь-кому стало б зрозуміло, що цеглу таки дістав, хоч і нелегко. Самовидець — людина, яка за своє життя напевно не мала жодного ворога. Навіть навмисне спровокуй когось, пообіцяй великий могорич, щоб тільки посварився з Олесем, — не вийде. Не дасться. Коли вибирали профспілковий комітет будови, проти всіх кандидатів при таємному голосуванні було хоч по кілька голосів проти, а Самовидець — одноголосно. Зрештою, він має де щоденно проходити практику: спробуй не посваритись із своєю Наталкою (вона — донська козачка, норів урановий!). Самовидцеві це вдається. До того ж, Наталка має рідкісне вміння — зберігати гроші, якщо

вони вже потрапляють до її рук. От і спробуй не погризтися з нею, та ще й такому щирому, простодушному чоловікові, як Самовидець. А йому вдається.

У будь-якій ситуації Самовидець залишається стерильно чесним, хоч постачання — одна з найскладніших ділянок на новобудові.

— Наша цегла, Левку Максимовичу, вже випалюється. Правда, не весь наряд, а половина. Про решту домовилися на Волині...

І Самовидець зник за дверима, як добрий дух сьогоднішнього дня. Першого дня снігу. Дня, що вже відстрокував свою першу половину з великими й мізерними людськими мороками.

Надвечір Левко з Романчуком навідали Грабчака в лікарні, він гуляв з ними по засніженому лісу, що підступає аж під самісінькі вікна палат. «Тато Федьо» був урочистий і прекрасний, тішився білим світом, він так і накидався очима, які стільки тижнів дивилися лише на лікарнянську стелю, на зманливу глибину лісу, на сосни, на присніжені кущі терну і шипшини. Високо закидав голову, аж борлак на шиї розстібав гудзик сорочки, дрібний сніговий пил із верхів'я дерев сипався йому на очі, остуджував гарячі губи: він набирав снігу у жменю, довго роздивлявся його, як ратай землю з першої весняної борозни, прикладав до щік, усміхався, обережно кидав тим зім'ятим снігом, лучачи в стовбури сосен. Якщо не вцілював, розводив руками, жартував:

— Забув урахувати поправку на бурю... Я думав, що без мене і зими надворі не буде. А бачте — обійшлася... Та ще й яка зима! — Потім зупинявся, озирався на свої сліди:— Еге-е, та я й сліди після себе залишаю. Значить — живу. То вже доказ, хлопці.

Бліде обличчя Грабчака на морозі знову бралось рум'янцями, в грудях Старого ніби пробуджувалися життєвські пристрасті, все приходило в рух і лад, готове було сприймати і запам'ятовувати, мислити і тішитись, дивитися в душу собі й іншим, учорашній сумнів сьогодні перетворювати на істину, аби вона в свою чергу породила сумнів у тому, що вчора ще здавалось безсумнівним, аби чоловік щоденно в чомусь прозрівав і розумнішав, і мучився, і страждав, і всеоновлююче тішився від тих прозрінь.

І Левко, і Романчук любили Старого, його присутність у їхньому житті була настільки реальна й необхідна, що вони користувалися нею, як найуживанішою річчю, без якої вже важко уявити самих себе. Сьогодні вони раділи його ході, усмішці, навіть дуже звичним словам, адже це були слова з уст Старого, їхнього доброго і чесного Старого, що дасть собі пальця відрізати, але не сфальшивить, не перекладе вину на підлеглих, не відречеться від слова, якщо воно з його губів. Коли він сьогодні казав: «Зима»,— для них воно звучало так, наче вперше почули це поняття або ж не надавали йому значення. Зима...

Він казав «я» — і це не був зужитий займенник, а весь Старий, з його густими літами, з його спрацьованим серцем, у якому немає тінявих закапелків, з його непорушною надійністю, з його справжнім і ненав'язливим оптимізмом, такий оптимізм може мати лише людина, котра щоденно дивиться в завтрашній день і бачить у ньому те, чого не могла побачити в дневі сьогоднішньому.

Це був увесь Старий, перед яким можна чесно скинути шапку. Можна було б... Але він одразу ж скаже: «Ви хочете, щоб я подивився, чи не пробивається у вас лисина? Ще ні. Але в тому місці може появиться ваша ахіллесова п'ята...»

Він зупинився біля малої, з тонким ще стовбуром, соснини, обіперся в неї плечима, посипався сніг з пагілля, він підставляв руки під цей сипкий сніг, мружив очі, пригинався, щоб не сипалося за комір:

— То ви бачите, який я ще Вернидуб? Вибачаюсь — це сосна. Ну, а тепер коротко викладайте: що там? Попереджаю, інформацію можете не фільтрувати. Маю дозвіл головного лікаря. Бо самі знаєте, я почну додумувати не сказане вами — а то ще гірше. Давай, Левку, як на духу.— Він стріпав сніг із шапки, коміра, випростався, пильно звузив очі, як учитель, що знає всі «слизькі» місця у знаннях свого учня і готовий переконатися в цьому ще раз.

— Вам, Федоре Івановичу, нічого не треба додумувати, через кілька днів усе побачите своїми очима. Але ж я — вихований на вашому оптимізмі.

— І ти хочеш, щоб я через кілька днів пожинав плоди мого, не доведеного до випуску, навчання? — Губи

Старого витягнулись у довгу смужку і одразу зблідли від того, наче знекровились од перенапруги.

— Пожинати ще рано, Федоре Івановичу, ми поки що сіємо.

— Гарзд. Я слухаю.

— Я ще й сам не вірю, що ми більш-менш вискочили з прориву. Всього кілька тисяч карбованців недоосвоїли. Згрішимо — Самовидець завезе до Нового року м'які меблі в гуртожиток і телевізорів набере.

— За це нас не повісять, тільки дивись, щоб ми з телевізорних коробок не складали дев'ятиповерхові будинки...

— Кажу ж, що кошти освоїли повністю. Вся цегла, панелі трьох висотних будинків — на Чистій Волі, вже наше. Маємо струм, свою підстанцію, ви ж знаєте, коли зварники вмикали агрегат, — у Триднях ледве жевріло світло. Струм маємо під усі підймальні крани. Зробили так, як ви радили: на промисловому майданчику роботи майже припинили, женемо житло — в січні заселимо перший дев'ятиповерховий. Коробка вже змонтована. Колії залишилося п'ять кілометрів. Уже переказали гроші Львівській залізниці — продають нам тепловоз. Машин мало. Всього два ЗІЛи прийшло. Трач сам подасть заяву, а не подасть, то я запропоную йому це зробити. Потім розповім вам детальніше. Зараз керує гаражем Потурнак, славний хлопчина, пустили водіїв у три зміни — там усе гарзд. Чорнобильці готові передати нам частину спеціалістів, але зачекаємо, хай закінчать новий будинок — жодного вільного місця, навіть у гуртожитку. До речі, і у вашій кімнаті живе молода пара, але це не значить, що вам не треба виписуватись із лікарні, я домовився у Триднях, їх візьмуть на квартиру. Заклали адміністративний корпус, устигли ще до морозів, — тепер поженуть стіни, матеріали вже завозять.

— Слухай, Юрку, а може, мені ще полежати? Я бачу, ви обидва так розійшлися, що я вам можу просто заважати.

— Е, ні, Федоре Івановичу, при такому темпі ми можемо з Левком зійти з дистанції. В даному випадку ми були просто спринтерами, а ви у нас — марафонець.

— Може, ти просто соромишся сказати, що мені пора на тренерську роботу? — Грабчак легко трусонув пле-

чем Романчука, і той удавано заточився, одскочив у глибокий сніг.— Ну, добре, а що там ще?..

Але з лікарнянського ганку вже гукала медсестра, показувала на годинник.

— Нащо мені ті ліки, коли ви мене такими вітамінами почастували? Але треба йти. О, мало не забув, бачите, вже «забудьки» почалися. На Новий рік приїде моя дружина. Щоб ні слова про інфаркт, я їй із лікарні писав весь час, що зайнятий, що всякі комісії мене обсіли. Я сам усе скажу. Гарзд? Ану, тримайте хвости телевізійною антеною! До зустрічі на волі!

«Як би там не було, але ми таки рухаємось уперед, наперекір своїм розчаруванням, наперекір чужим невірам, бо так має бути завжди. Інакше б не мучились матері, народжуючи нас. Старий за день до свого інфаркту напрочуд точно сказав: «Життя — це і є ланцюгова реакція, бо від роду до роду, від покоління до покоління більшає на землі добра і справедливості. Йде процес накопичення чеснот, які не зникають. Я не припудрюю явищ, але й не приховую, що я — оптиміст. І то вже вроджене, оптимізм перейшов до мене від когось із предків. Мое завдання — ствердити його своїм життям. Я переконаний, що Гітлер — останній спалах песимізму на землі, як би парадоксально це не звучало».

ФАКТ:

У червні 1940 року в Америці та Англії повністю припинились публікації з атомної фізики. Вони стали державною таємницею.

А в листопаді 1940 року в СРСР ще відбувається відкрита всесоюзна нарада фізиків-атомників. Основна тема наради — використання нової енергії у мирних цілях.

У грудні 1940 року газета «Известия» писала в статті «Уран-235»: «Людство починає володіти новим джерелом енергії, яка в мільйони разів перевищує всі, досі відомі... Ми будемо мати пальне, яке замінить нам запаси вугілля і нафти, котрі виснажуються, і, таким чином, врятує промисловість від паливного голоду. Людство вступає у нову еру... Людина зможе отримувати потрібну їй

енергію в будь-яких кількостях і застосовувати її там, де вважатиме за потрібне».

Напевне, перед західними державами ми виглядали диваками.

ЩЕ ОДИН ФАКТ:

1941 рік. Середина липня. Ленінград. Курчатов заявляє своєму соратникові Александрову: «Я поки що ставлю хрест на ядрі. Зараз не час для ядерних досліджень».

Він займається тим, що вважає важливішим: розмагнічуванням військових кораблів, щоб ті не підривалися на ворожих мінах, сам знешкоджує міни і мінні поля. Потім — розробляє технологію міцності броні на танках.

ДО ПОРТРЕТА КУРЧАТОВА:

1941 рік. Грудень. СРСР, Казань. Курчатов захворів на важке запалення легенів. Кілька тижнів не зводився з ліжка. Відросла борода. Дружині й товаришам каже: не зголю її до повної перемоги над фашистами.

Коли наші війська розпочали контрнаступ, він почав потроху подрізати бороду. В день Перемоги — зголив зовсім.

Але тут-таки відпустив знову, пообіцявши зголити аж тоді, коли здобуде якусь (дуже важливу для нього!) перемогу в науці. Що він мав на увазі? Що? Адже він і помер з бородою...

ОГЛЯНЬСЯ І ЙДИ

В грудні сніги пішли важкі, кляті, сердито хурделили над Поліссям, морози скували дрібні ріки, а тепер заходились і біля Горині, прихопили тонким льодком мілкіші й повільніші місця, відчувши свою силу, накинулись на шпарке русло. Ніхто ще не зважається перейти річку з одного берега на інший, але клекотлива течія вже сховалась під льодом, як меч у піхвах.

Замети перегороджували дороги, позначені віхами, на яких вітер торсав дрібні віхті сіна, машини заносило в кювети або ж розвертало у протилежний від напрямку руху бік.

Цямрини криниць пообмерзали прозорим льодом, на краях білих очіпків криничних дашків уже значились сліди людських рук та візерунчасті гіллячки від пташиних лапок. Стежки від хат нагадували глибокі сніжні траншеї, їх щоденно розчищали лопатами, віниками, а іноді й просто широкою дошкою.

На бетонній дорозі до Триднів машини понагортали великі снігові гульмахи, втовкли їх колесами, відполірували до металевого блиску, і колись рівна, як злітна смуга військового аеродрому, дорога нагадує випробувальний трек автодрому, де перевіряють ресори.

Зима зробила і Тридні, й Дядьківці безлюднішими, за крок від центральної траси стовбурчаться високі замети, вулиці перетворились на вузькі стежки, по вечорах з-під снігу світяться вікна, випростуються стовпчики димів, десь із глибини погавкують собаки, долинають хриплуваті людські голоси.

По прокиданих стежках можна визначити найголовніші сільські комунікації: хата — хлів — курник — криниця — магазин.

Вчора приїхав з Києва, з Центрального Комітету комсомолу України, ще досить молодий хлопчина. Не видзвонював, не попереджав про свій приїзд, не замовляв машину до поїзда — з'явився підвечір у конторі, де ще сиділи Чабан і Романчук. Зайшов до кабінету: сіре легеньке пальтечко, відкочені вуха в сірій кролячій шапці, замерз, на щоках морозяні рум'янци, нащипані вітром.

— Спершу познайомтеся з будовою самі, аби ми вам не нав'язували своїх поглядів. Ви ж розумієте, що ми дивимось на неї іншими очима: зранку — як підвезти людей на об'єкти, коли маємо всього три автобуси, в обід — як нагодувати близько чотирьохсот людей, коли їдальня вміщує лише сто, ввечері — де поселити нового спеціаліста, коли жодної вільної квартири немає. Ви ж маєте можливість подивитись стороннім оком. Левку Максимовичу, треба когось прикріпити з наших комсомольців до товариша, хай візьмуть машину, об'їдуть усі володіння, а решту питань вирішимо вже тут, — Романчук пощипував підборіддя — то означало найчистіший спокій його душі, він так і називав: «Хімічно чистий спокій, якого майже не буває в природі».

— Але кого ж ми виділимо для нього? Наш комсорг зараз на сесії в інституті,— Левко вертів у руках кулькову ручку, запитливо дивився на Романчука.

— Всі наші симпатичні дівчата вдень зайняті роботою, а ввечері — випробовують свою красу на хлопцях,— Романчук заворушився на своїй підігнутій нозі, губи розкололися в широкій усмішці.

— Е-е, товариші, я одружений, до того ж — недавно, до того ж — уперше, до того ж — з красивою дівчиною, і прошу вас не розхитувати здорову сім'ю,— хвилястий чуб Чишка (так назвався інструктор) при усмішці вище підскочив на чоло. Левко вже встиг помітити, що волосся у Чишка рухається залежно від виразу обличчя. Це надавало особливої виразності його настрою.

— Юрку, в мене є дуже гарний хлопець, познайомився з ним, коли ремонтували теплотрасу, бульдозерист, сам триденський. Микола Ремінь. Ці місця знає, як своє обличчя у дзеркалі.

— А й правда, в бульдозеристів зараз роботи менше, його замінять.

Левко з Чишком застали Колюню дома, він збирався йти в гуртожиток до товаришів (може, й до товаришок, бо сорочка була на ньому сліпучо-біла, старанно випрасувана, широка краватка веселила око поміркованими кольорами).

Василина, забачивши гостей, заметушилась, почала накривати стола вишитим обрусом, стишила звук у телевізорі, щоб не заважав розмові, якраз ішла передача про молодого композитора, чії пісні зараз співають не лише на естраді, а й на сільських весіллях.

— Таке молоде, а таке вдатне. Видно, й не жонате ще,— стиха прокоментувала передачу Василина і почала нарізати хліб.

Колюньо швидко зголосився показати Чишкові будову, поліську зиму, а можливо, й вовка, який може вийти із лісу на честь прибуття високого гостя.

Чишко сказав, що близько знає цього композитора, вони їздили на одну будову для виступу, що він справді нежонатий, бо закоханий в одружену співачку, яка виконує його пісні.

— Таким людям вічно в чомусь не щастить. Мають одне, то обікрадені в іншому. Може, то й правильно.

Колись моя мама любила повторювати: якби людське щастя мало аж два крила — йому б дуже сумно було на землі.— Васирина обвела всіх трьох поглядом і ледь вловимо, самими лише губами, усміхнулась.

— Може, й так, Васирино Йосипівно, але людина завжди прагне до повноти і до отих двох крил. І заради цього й живе на світі. В крайньому випадку, сподівається, що та повнота дістанеться дітям,— Левко мив над шапником руки, і виразу його обличчя не було видно.

— Я чув у Карпатах таку бувальщину,— чуприна над головою Чишка підскочила гище.— Жив на високій горі прекрасний майстер-гуцул. Ви, напевне, чули, який то майстровий люд. Дружина його рано померла, а любив він її затято. Жив самотником, будував хати, як ляльки, двох подібних не було. Коли запрошували збудувати хату, він спускався і, гоки не завершить дім, не повертався на свою гору. Його власний дім — то було щось дивовижне й неперевершене. Однієї ночі бачать: горить майстрова хата. Кинулись люди знизу на поміч, а він: «Не чіпайте, хай горить!» Не дав загасити. От і запитують його: нащо спалили таку хату? А він: «Аби знову була мета в житті, будуватиму вам житла, зароблятиму гроші і поставлю собі нову хату». Отаку бувальщину мені розповіли в Косові. Видно, майстер відчув, що почав занедбувати свій талант, і вирішив струсонутися себе. Кажуть, це дуже давно було.— Чишко розгладжував тонкими, довгими пальцями скатертину на столі і розглядав вишиті Васириною рушники, що висіли над портретами Йосипа і Ксені.

Василина знизала плечима:

— Нащо було палити? Самі ж кажете, що дуже вже гарна хата була. Нащо палити, хай був би віддав комусь, а собі заробляв на нову, кращу. То таки розумніше для вдатного майстра. Тоді про цю бувальщину знало б ще більше людей, вона була б повчальніша. Але йдіть уже до столу.

Всі троє таки зголодніли, а тому, не чекаючи особливих припрошень, взяли свої стільці й сіли за стіл.

— Васирино Йосипівно, ви самі сказали, що той майстер неправильно вчинив, справді, розумніше було б віддати свій двір людям. А ви з таким талантом борщовара марнуєте свій хист лише для власного сина.

А в нас у робітничій їдальні гарної кухарки немає. Давайте я завтра переговорю з Дібровою — і йдіть до нас.

— Та де я годна на стількох людей наварити. А як не вдасться борщ, як я буду їм в очі дивитись?

— А наші дівчата дивляться. Та ще й таким поглядом, як гостра приправа. Ми, здається, домовились,— Левко ласував борщем, пахучим домашнім борщем, який варила хіба що мама. «Такі борщі може варити лише мама для свого сина».

— Не знаю, Левку Максимовичу, як там у мене виїде з куховарством, але на ваше весілля я таких страв наготую, що в Триднях і не їли.— Весело заграли Василюніні рівні, невилинялі за сорок років, брови. Левко вже стояв на порозі:

— Побачимо, побачимо. Ловлю вас на слові. Добраніч! — І жваво затупотів по замерзлій стежці. Сніг ще довго обзивався мелодійним скрипом під його ногами...

На телевізійному екрані засвітилися літери «На добраніч». Колюньо вимкнув його — яскравий чотирикутник почав маліти, перетворився на цятку, яка ще мить пожеврила і зникла. Як відпрацьована ілюзія.

Василина допізна розповідала Чижкові про Тридні. «Запитуєте, звідки така чудернацька назва? По-всякому говорять. Я чула від свого тата, що як на давні часи — це було дуже сильне і старе село, древніше від Дядьківців і Рівного. Може, воно й ровесник Острога. Я історії добре не знаю, для мене сто років більше, сто менше — головніше, що давно. Коли козаки Богдана Хмельницького йшли на Львів, то нібито один загін зупинився на цьому місці, де стояла хата лісничого в глухих нетрях. А лісник наче колись був ченцем, але закохався у неспіцької вроди дівчину-черницю. Вкрав її, завіз у найглухіше місце, яке було в цих краях. Того ніби хотіла вона, бо воліла отакого лісового скиту. Тут вони звели будинок, чоловік полював дичину, бортникував, ловив у Горині рибу, душив вино із лісових ягід. Жили вони, як брат із сестрою, дітей не мали. І от у них зупинився на перепочинок загін козаків. Викотив чоловік барияки з вином, повикопував бочки з медом, добув тараню і почав пригощати лицарів. Жінка його не хотіла бачити людей, я вже казала про це. Замкнулась у верхній кімнаті і не виходила.

Козаки з далекої дороги випили і, звісно, почали веселитися, співати, тяти гопака. Їхній ватаг заспівав якоїсь давньої пісні, що могла вийняти серце з грудей, якщо ти лише маєш вуха, щоб чути її. Дружина лісника незчулась, як підійшла до вікна, прочинила його, щоб краще чути пісню. І козаки побачили її.

От і розповідають, що три дні вони не могли вирушити з цього місця, три дні стояла у вікні красуня, три дні ватаг не міг дати команди про похід, три дні співали й танцювали для писаної вродливиці лицарі...

І ніби ще багато кілометрів, коли вони їхали лісом, бачили, як звіддалік у лісових хащах появлялась жінка в чорному на білому коні. Може, то й була лісникова жінка.

Після цих відвідин, коли вона вперше побачила вільних людей,— дуже переінакшилась, часто співала тієї козацької пісні, почутої від отамана. І через кілька років у них появилася син, а потім дочка. І свою садибу вони почали називати Тридні. Син привів сюди, до лісу, невістку, дочка — зятя. Так і пішло. А назва залишилась відтоді. Жива й здорова досі. Так я чула, так вам у Триднях всі старші люди скажуть. Але чи то правда, твердити не буду».

Василища на останніх словах зітхнула і вийшла на кухню.

Чишко вже лежав у ліжку і думав, що козаки тут, напевне, проходити не могли. Чому б їм забиратись у такі поліські нетрі, йдучи на Львів? Але вголос про це казати не хотів, бо то б означало зруйнувати так дбайливо випещену легенду, яка переходить із старих уст на молоді, бо вона потрібна триденцям, як насущний хліб, як рука товариша, як любов у вісімнадцять років, як мудрість — у сорок, як бажання оглянутися назад — у шістдесят. Він і сам швидко відкинув свій сумнів, від того фантазія відчула, що повіддя попущено: уявились йому і давні лісові нетрі, і дерев'яна хата серед лісу, і прекрасна слов'янка у вікні, і чорна вершниця на білому коні. І стало йому гарно й урочисто у гостинній хаті, загубленій в глибоких снігах, на гулких просторах двадцятого віку, за три кілометри від чи не найбільшого дива цивілізації, добутого людським розумом. Може, вони так і житимуть: атомна і легенда. Хтось знову й знову три дні стоятиме перед красою,

аж поки його не гукне товариство, а її обличчя ще довго ввижатиметься йому серед телевізійних антенних хащ, стрімких будинків і підстрижених за останньою модою дерев...

Як виглядатиме легенда про народження тут міста через кілька століть? Чи буде вона? Чи збережуть для неї милу наївність і беззахисність перед чимсь надмірним раціоналізмом? Може, й буде, бо атомна тоді вже стане етнографічним раритетом, як вітряні млини.

За вікном хурделило, але ніч була ясною, місяць стояв уповні, здавалось, що його можна торкнутись рукою — і заколивається, як маятник зупиненого годинника або як ялинкова іграшка, необачно зачеплена рукавом. Місяць стояв у вікні, його холодне матове світло тиснулося до кімнати, стелило тіні на підлогу від билець ліжка, від вазона, що стояв на підвіконні. Тінь від вазона нагадувала верхів'я пальми, і тому сутінки колобродили по темній кімнаті затишно й м'яко, як тропічні міражі.

Василина ще довго поралась на кухні, хлюпотіла вода, шипіла праска на непросохлій білизні, засинаючи, Колюньо ще раз подумав: лаштується завтра на роботу, одягне квітчатий фартушок, білу хустину, нове, недавно пошите плаття. В Триднях загомонять...

Вранці вони їхали з Чишком сліпучою триденською вулицею, Колюньо вітався зі стрічними крізь вологе скло кабінки, гречно нахитуючи головою, попахкував теплим димком цигарки і вже вкотре повторював чи то Чишкові, чи собі самому:

— Оце і є мої Тридні...

Дорога була вкочена грузовиками, ранкова зміна вже заправилась і виїхала в рейс. Рапаті сліди шин ще не притрусило снігом, ось тут, видно, розминалися дві машини, бо сліди поповзли аж під тин, описали дугу і знову загубились на дорозі.

Колюньо показав Чишкові хати, які підлягатимуть зносові, а межа зони проляже якраз через цвинтар.

— Межа ця буде досить умовною, кажуть, що її навіть зменшать, бо от приїхав до нас монтажник, що будував атомну під Курськом, каже, рукою торкався двометрової обшивки реактора і дозиметр не загорявся після цього. Каже він, що під самою станцією люди гриби збирають. А в нас у Триднях на атомну поки що

дивляться, як на страховисько, що вергатиме з пащі вогонь на сто кілометрів. У нас тут є такий модернізований Дон-Кіхот-брехун, який і досі не склав зброю і з дерев'яним списом ладен воювати проти ядерної реакції...— Тут Колюньо замовк, за крутим звивом дороги було місце, де він хотів зупинитись. Нагадав про нього зараз, ось у цю хвилину, бажання виринуло зненацька і так потужно, що вже не було можливості піддавати його сумніву.

Машина вискочила за Тридні, почався ліс, думний і урочистий ліс, струнки сосни гойдали білими шапками снігу, який від сильного подуву вітру опадав сипкими кібляками. Із західного боку стовбури обліплені снігом, і здалеку здається, що ліс освітлений потужним білим світлом.

Колюньо знав це місце ще з дитинства. Неподалік вони пасли корів, збирали гриби та жолуді, палили вечірні пастуші багаття. Але до кургану близько не підходили, хоч ніхто того не забороняв, ні батьки, ні сторонні, просто з цією заборонаю вони начеб народились, пам'ятали її, як і себе самих.

Потім уже, коли часто їздили біля цього місця (курган насипаний при дорозі на Дядьківці), все одно ество проймала якась незрозуміла тривога, пришвидшувався біг крові, дзвеніло у скронях, кроки ставали шпаркішими або ж очі на мить сумнішали, серйознішали. Колюньо особливо переживав це відчуття, коли пізно вночі повертався від Настуньки з Дядьківців; на цьому утинку дороги перед ним піднімалися суворі й печальні привиди, скрушно дивилися вслід, і він підбігцем завертав за стрімке коліно дороги, з якого вже світилися триденські вогні.

— Про оце місце вам міг би найкраще розповісти наш триденський іздовий Софрон. Міг би розповісти, але німий. Саме з того дня і німий. Ходімте, хоч сніг і глибокий, але я б хотів, щоб ми підійшли ближче.— Колюньо заправив штани у шкарпетки, порадив зробити це саме й Чижкові, щоб не набилося снігу в черевки. Першим пішов у гущавину лісу.— Я вам розповім так, як знають про це у Триднях. Наш хутір у цю війну був мало не партизанською столицею. Тут, у хаті Далекозорого, дядька Михайла (він таки справді дуже далекозорий, навмисне не носить окулярів, щоб бачити

далі від усіх), була явочна квартира Миколи Кузнецова. Кажуть, що сам Пауль Зібберт двічі появлявся і навіть ночував у Триднях.

Карателі, звісно, прочісували ці ліси і Тридні.

І ось одного разу, кажуть, то було пізньої осені, зганяють усіх людей із Триднів до лісу, на це місце. Йдуть люди — діди і діти, — думають, що на смерть їх женуть. Лемент стоїть, діти плачуть, люди прощаються між собою, старі баби моляться, свічки з собою беруть. Дядьківчани вже голосять у лісі, оточені фашистами.

А тут з дядьковецького боку курява встала над дорогою. Жовта курява, аж червона (у нас же пісковики). Женуть натовп людей. Собаки гавкають, есесівці ледве стримують їх. Чути німецькі лайки, але люди, яких женуть, мовчать. Аж страшно, так мовчать. Якби кричали — легше було б. А то — мовчать, коли їх собаки кусають за ноги, коли конвоїри тусають прикладами.

Пригнали їх на це місце, шикують у довгі шерехи, б'ють, вони роти роззявляють, але голосів не чути. Очі лише кричать жахно і печально.

Німецький офіцер сказав присутнім, що це — партизани, які не хочуть говорити. Знають, але не хочуть виказувати. І тому будуть розстріляні. Лише коли по них почали стріляти, зігнані сюди люди зрозуміли, що то глухонімі. Декого навіть впізнали з навколишніх сіл.

Вони мовчки падали, не чуючи пострілів, не чуючи гавкоти собак і криків людей з натовпу. Деякі з них ще підводились, широко розкривали роти, намагалися щось крикнути, один навіть показував щось на мигах, ніби дитину колисав: може, просив, щоб зберегли його дитину, але звідки він і де ту дитину шукати? Ні стогону не було, нічого — лише постріли, гавкіт псів і тиша.

Тільки закінчили цей розстріл, як із Дядьківців знову червона курява півнеба заступила. Тепер уже крику було — вуха затуляли триденці й дядьківчани. А натовп женуть — незліченний. Кінця і краю йому не видно. Передні біля могили, а хвіст колони ще в Дядьківцях. Дві з половиною тисячі мирних людей. Українці, росіяни, євреї і білоруси.

Змусили їх копати глибоку яму. Втомляться одні — інших беруть, а цих одразу розстрілюють. Коли

яма поглибшала, то вони навіть не піднімались пагору, там їх пристрілювали і кликали інших. А колона стоїть аж до Дядьківців, собаки ганяють, есесівці палять по кожному, хто хоч на крок відійде вбік. Приречені тиснуть, мимоволі когось виштовхують з гурту, а його тут і куля прошиває. Я про все це в дитинстві стільки наслухався від старших, що іноді здається: сам усе це бачив і пережив.

Люди впізнали старого єврея з Новопільська. Він шив усьому району костюми. Коли погано сидів рукав чи щось не так виходило, завжди примовляв: «А я вам хіба на похорон пошив, що воно мусить лежати на вас? Ви ж будете ходити в ньому, то хто там помітить, що трошки рукав не такий»: Той жарт старого знали всі і незлобиво повторювали його тоді, як заносили йому крам.

І от бачать — він у колоні, обдертий, обличчя в крові, губи опухли, слова вимовити не може. Лише винувато розводить руками, що не зможе пожартувати: «Я ж вам не на смерть шию! Щоб ви сто років до мене ходили...»

Кажуть, що старий на комусь навіть повпізнавав пошитий ним одяг і начеб показував пальцем на тих людей.

Його не змушували копати, бо він ледве стояв на ногах, просто зіпхнули в яму.

Решту розстріляли, аж коли смерклося, а присутніх змусили засипати могилу. Моя мама знепритомніла, її віднесли в ліс, і вона далі нічого не пам'ятає.

Софрон, про якого я вам розповідав, був у останній групі, яку розстрілювали. Вже стемніло, і він упав у яму раніше, ніж встигли вистрілити. Тоді ж і онімів. Прикидали трупами, а він вночі прийшов до тями, виліз і прийшов у Тридні. Всю війну його переховували і ніхто не виказав.

Так він і залишився на хуторі досі, бо тут поховані його батько, мати й сестра. Софрон часто приходив сюди, сидить, ворушить губами, наче дитина, що шукає материні груди.

Дві з половиною тисячі людей, Анатолію, отут, під самою атомною. Реактор ввійде в землю на таку ж глибину, як і оця братська могила...

Чишко зняв шапку, високий, простоволосий, він стояв по коліна в снігу, дивився на вершину крутої могили,

біля підніжжя якої стриміла дошка, що коротко сповіщала перехожих про трагедію двох з половиною тисяч невинних людей.

У чуприну Анатолія набилося снігу, пороша біліла й на зведених у гострий кут на переніссі бровах. Сосни печально поскрипували довкола, одноманітно погойдувались, як натовп причинних.

— Дві з половиною тисячі людей, Толю! А на атомній після її пуску працюватиме... лише півтори... З весни почнемо роботи по впорядкуванню могили. Організуємо кілька молодіжних суботників. Насиплемо могилу, щоб вона піднімалася над лісом і видно її було здалеку. Товариство охорони пам'яток уже виділило кошти на монумент, решту — пособить дирекція будови. Приїздіть на майбутню осінь — побачите...

Машина знову мчала лісом, її кидало на твердих снігових валках, вибитих грузовиками, пружко дзвенів вітер за кабінним брезентом, летів майже паралельний до землі сніг, іноді при дорозі спалахували червоні вогники незірваної людською рукою і не скльованої птицями, але вже приголомшеної морозами горобини. Кілька дубів-нелинів припили в глибині лісу, їх неопалі листя здавалося несправжнім, і вони блідо світилися, як бутафорські дерева з якогось уже давно розіграного тут, у лісі, спектаклю...

ФАКТ (З ЯКОГО Й ПОЧАЛАСЯ ТРАГЕДІЯ):

1942 рік. Сполучені Штати. Контроль над атомною енергією повністю перейшов від учених у руки Військово-політичного комітету. До складу комітету ввійшли... три генерали і два третьорядні вчені. Очолив комітет бездарний сухопутний полковник Гровс, якому дали останню можливість вислужитися на генерала. Гровс знав, що позаочі вчені кепкують з нього. Тому мстився їм: «...Я впіймав цих джентльменів на арифметичних помилках. Їм не вдалося одурити мене. Серед них було декілька лауреатів Нобелівської премії. Але я все-таки вказав на їхні помилки... Цього вони мені ніколи не могли пробачити».

ШТРИХ ДО ЗАГАЛЬНОЇ КАРТИНИ:

До кожного вченого, що працював над атомною проблемою в Штатах (тобто над бомбою в Лос-Аламосі), в період війни було приставлено по кілька шпигунів. Кожен крок ученого фотографувався, розмови підслуховувались і записувались на магнітофонну плівку, їм було заборонено називати своє прізвище.

Бор мав звичку, замислившись, переходити вулицю в недозволеному місці. Тому його «персональні стукачі» увесь час ремствували і просили в начальства надбавку, бо їм доводилося постійно сплачувати непередбачені американським бюджетом штрафи: адже змушені були порушувати правила руху разом із Бором...

ЗА ШИРМОЮ:

Науковий керівник американської атомної бомби Оппенгеймер продав свого найближчого товариша, поета Шевальє, як «червоного шпигуна» (поет наївно запропонував попередити росіян, що американці готують бомбу). Вчинив це, щоб викликати довіру в уряд.

Оппенгеймер терміново порвав із своєю нареченою Джейн Тетлок, бо вона була «лівою» і... зовні скидалась на комуністку. Оппенгеймер терміново одружився з дочкою впливового генерала. Джейн покінчила життя самогубством...

ЗДОГАД:

Напевне, американські генерали, які рвалися до атомної бомби, були віруючими.

Інакше чому б тоді було називати три перших запроєктованих бомби «Тройця»?

Інакше чому б тоді розміщати таємничий «Манхеттен проект» на Стольній горі, де колись були священні місця індіанського племені?

Може, тому, що індіанці давно прокляли ці місця?..

Чомусь ніде не згадується, чи була церква в Лос-Аламосі...

Кажуть, що Оппенгеймер носив на грудях талісман — маленький хрестик, подарований матір'ю...

ЧИСТА СТОРІНКА ЗИМИ

Ніби ж нічого не міняється ні в самій людині, ні довкола неї (ні в тому, що вона бачить своїми очима, ні в тому, що заховано від її зору), коли вона переступає умовний поріг нового року.

Просто знову починається січень, бухгалтери заводять нові книги обліку, викидається старий календар і на те саме місце поселяється новий, але разом зі звичкою одривати чи перегортати сторінки нового календаря залишається і решта людських звичок.

Нічого не стається довкола, просто ти кажеш: я прожив ще один рік і хочу прожити наступний. І завжди думаєш: хочу прожити його краще, ніж цей. Очевидно, заради цього й існує Новий рік, бо людське життя коротке і до останньої нервинки напружене: якщо ти на котресь запитання собі самому не встигнеш відповісти — життя приголомшить тебе новими запитаннями, як ударами суперника-боксера, коли ти на мить розгубився. Воно таки до болю коротке, наше життя, і, аби видовжити його в уяві, ми розділяємо його на роки. Так якось певніше і спокійніше. До того ж, цей спосіб перевірений предками, і ми будемо користуватися ним до безконечності. Це також звичка, яка перетворює нас на людей, вирізняє з усього сущого на землі. Ти ставиш віху — оце я пройшов, маю куди оглянутись, якщо виникне потреба, а поки що йду далі. Трішки швидше, ніж досі. Он я бачу знак, до якого мені треба дійти. Чим швидше, тим краще.

Василина не чекала попутної машини до містечка, де розташувалась їдальня, стояти на роз'їзді було холодно, пішла пішки. Скільки там тієї ходи, за п'ятнадцять хвилин буде на місці.

Вона весь час озиралася на Тридні, знаходила свою хату по високій телевізійній антені, яку розхитував вітер, по нових, розмальованих Колюнею воротах, а може, й просто відчувала її усім своїм еством, досвідом, усіма людськими чуттями, одні з яких притупилися за життя, а інші — загострилися ще більше, але знаходила її одразу, коли повертала у той бік очі. Василині й кортіло скоріше дістатися до їдальні, познайомитись із дівчатами, приглянутись, як-то варять для такої кількості

людей (з десять триденських весіль одразу, в одному дворі, з однією кухнею), але було й лячно.

Вона одягнула своє нове вовняне плаття — Колюнин подарунок на її день народження, — давнє, але ще мало ношене пальто, наваксувала чобітки, виглянцювала їх оксамиткою, запнулася квітчастою хусткою. Трішки напарфумилась, замкнула ха́ту, поклала ключі під той камінець, де його ховали ще батьки.

Всі на хуторі знають, де сусід ховає ключ, і тому замок — просто умовність: мовляв, господаря зараз немає дома.

З таким настроєм вона і йшла, то несподівано для себе самої пришвидшуючи крок, то зненацька сповільнюючи його.

Василина вже була щаслива тим, що син повернувся до неї, і повернувся, очевидно, назавжди, хоч і не говорить уголос про це, тепер начеб усе в її житті стало на місце: є заради чого варити борщі, прати сорочки, порати город, засівати грядки щовесни, ходити в ланку, збирати гриби, ягоди та лікарські рослини для колгоспу, варити страви на триденських весіллях, годувати щоранку курей — усе це зараз набрало для неї особливого змісту і значення, бо є Колюня. Отже, буде в неї невістка, будуть онуки, тут, при ній, у цій хаті, де вона народилась і виросла. Все буде так, як їй хотілось. І тим вона щаслива, і не проміняє цього почуття ні на що інше.

Василина зайшла в їдальню тоді, коли вже закінчився сніданок, людей було мало, дві дівчини в комбінезонах пили чай, гріли руки до гарячих склянок, одна слухала і на весь зал реготала, а друга серйозно, без тіні усмішки, розповідала їй:

— Стіна в кімнаті тонка, а розетки, сама знаєш, навпроти вставлені, а над моїм ліжком вона ще й виймається. Я зайшла, хуленько роздягнулась і на ліжко, розетку вийняла — все чути, що він хлопцям про наш вечір і про мене розповідає: що я ніжна і що він весь тремтить, коли губів моїх торкається...

— А ти йому сьогодні ввечері й виклади все слово в слово.

— Не буду спішити, я ще щось почую, може, раніше дізнаюся про весілля, ніж сам надумається сказати. А так — замовкне або розетку цементом залле...

Сіла Василина за столик і сидить. Може, підійдуть до неї, як у новопільській чайній? Тоді й запитає, хто тут старший, як звернутись.

Визирнула дівчина в білому очіпку з дверей кухні. Обдивилася зал, зупинила погляд на Василині.

— Ви що хотіли? Поїсти є лише шніцель без гарніру. Сніданок уже закінчився, тіточко. Чай з пиріжками ще є. То будете щось брати?

— Ви знаєте, я не їсти прийшла. Тут у вас, кажуть, робота є для такої жінки, як оце я.— Василина теребила тороки хустки, ніяковіла, весь її вигляд, наче казав: якщо немає роботи, то я піду собі.

Дівчина уважніше оглянула Василинину постать, зникла за дверима. За хвилину, з інших дверей, до яких Василина сиділа спиною, вийшла Ангеліна.

— Ви Василина Ремінь?

— Так-так,— хуленько промовила Василина.— Це я.

— Від товариша Чабана?

Ангеліна повела її до кабінету, посадила в крісло.

— Місце повара у нас є, вже зараз приступайте до перших страв. Якщо сподобається вам робота, працюйте. Скажу вам — важко тут, це не кафе чи студентська їдальня, де тихо, чистенько, а як навалиться шоферюг — кінець світу. Самі побачите.

Василина швидко написала заяву, поставила підпис на ній, підсунула аркуш Ангеліні.

— То покажіть мені місце...

Ангеліна видала Василині білий халат і очіпок. Василина довго соромилась переодягатися при сторонній людині, але виходу не було: не стояти ж отак до вечора!

Потім здивовано глянула у дзеркало: я вже як лікар, що йде на операцію. Помолодшала.

На кухні шипіли великі котли, сичали чорні сковороди, пара підіймала дерев'яні покришки на казанах, торохтіла ними. Розпашілі, з високо заковченими рукавами, з яких визирали білі, незасмаглі руки, дівчата жінки і розглядали Василину.

— Любо, покажи Василині Йосипівні її місце на перших стравах, поясни і допоможи, що буде потрібно. А я поїду в Новопопільськ за продуктами.— Василина не второпала, до кого зверталась Ангеліна, але назустріч їй вийшла та сама дівчина, яка пропонувала шніцель без гарніру.

Її не дуже випитували: лише звідки родом, чи має чоловіка (на це Василина відповіла абияк — «колись був, але вже й забула коли»), чи була колись кухаркою («варила на весіллях у Триднях і Дядьківцях, чоловік на двісті варила»). Окріп на борщ уже кипів, дівчата чистили картоплю і сікли капусту, Василіні доручили готувати засмажку.

Василина не помітила, як із неї зійшли скутість і незвичність серед чужих людей: була робота під руками, вона швидко переймалася азартом тієї роботи, меткою радістю. Прикидала, скільки треба червоного бурячка на такий казан борщу, скільки дати перцю і лаврового листу. Чаклувала над варивом у свій, знаний у Триднях лише їй, спосіб. Чинила те все розважливо, без нервового поспіху, щоразу пробуючи на смак.

Вона завжди варила на весіллях, переймалася настроєм майбутньої гульні, радістю підхмелених гостей, музикою, вигуками «Гірко», поцілунками молодят. То вже була звичка, і такий настрій прийшов до неї і зараз.

Кипів борщ, його запах уже починав передужчувати інші страви, Василина заспокоїлась від того ще більше: «Таки виходить мій борщ...»

Кришачи зварене м'ясо, розкладаючи його на рівні купки, Василина спершу в думках, потім стиха намугилюючи, а потім і вголос заспівала:

Ой брали хлопці ниву,
Вибрали ярмо...

Дівчата спершу прислухались до мелодії, що проби-валась до них крізь кухонний шарварок. Голос у Васи-лини був чистий, шовково торкався слів, як сонце мете-ликових крилець, співала вона протяжно і рівно, мов розмотувала із клубка срібну павутину:

Заплати мі, дівчинонько,
Що тя любив дярмо...

Хтось першим їй підспівав, а тоді обачно підхопили й інші:

А я ж тобі, мій козаче,
Ще й переплатила,
Цілував моє личенько,
Я й не боронила.

Василина підвела очі: притулившись до шибки вік-на, їй усміхалися Чабан, Колюньо і хлопець із Києва...

Останні дні року збігали швидко, як лижники з гори, мчали за якоюсь накопиченою за рік інерцією, миготіли перед очима яскравими кольоровими кінокадрами, знятими на малій швидкості, але прокручуваними на швидкості вдвічі більшій.

Вчора Старого нарешті виписали з лікарні, з повною забороною хвилюватись, перетруджуватись і «нюхати» спиртне. Він ще пожартував із лікарем: «Нюхати лише не можна, а, не нюхаючи, вживати скільки хочеш? У мене колись був такий знайомий, казав: я на неї й дивитися не можу... п'ю із заплющеними очима від задоволення...»

А сьогодні вони втрюх об'їхали будову, Грабчак утішався тим усім: переїздами, першим триденським «хмарочосом», що світився вже зашкленними вікнами напроти сонця, стрічкою залізниці, познайомився з Потурнаком, котрий якраз оглядав нового сорокатонного БелАЗа, що прибув сюди на випробування; ходив по замерзлій Горині і таки стомився, його одвезли додому — хай відпочиває, читає газети, дивиться телевізор, переглядає папери, які Левко одібрав для нього.

Попереду було два вихідних, два останніх вихідних у цьому році, вони Левкові не дуже й потрібні, бо не має їх куди дівати, марудиться, складає веломовні усні листи своїм знайомим, але записувати їх не хочеться, наче вони вже існують самі по собі. Чи не єдине, заради чого він чекає вихідних, — уволю відіспатись, а найбільше — пробудившись, полежати із заплющеними очима, пройтися лунким коридором своєї пам'яті, вихопити щось найяскравіше із пережитого, не просто торкнутися його рукою, як експоната, а зануритись із головою, відчутти його смак, наче переживаєш те вдруге...

То по-жардтичому замерехтить щось із дитинства, окреслиться реальними контурами, раптом зринуть людські обличчя, повітря, верби, пейзаж, потім усе зарухається, набере своєї доречності, реальності, своїх сюжетних законів, у людей оживуть голоси, у пейзажі — птиці...

...Левкова уява починала ходити по селі, перед ним поставали всі його натруджені і мовчакуваті, балакучі й химерні, дужі й хворобливі, фантастично щедрі і жмикрути, вродливі й обікрадені на красу його односельчани.

Не раз дивувався: стільки зустрів людей в інституті, на попередній будові, вже тут, на атомній, любив багатьох з них, ділив з ними будень і свято, ділив між ними навіть себе самого і не біднів від того, але чомусь оті городищенці стоять перед ним мило і зворушливо, як на любительській фотографії, не зникають за чвалом літ, за стрімким циклоном подій. Може, це подібне до першої любові, наївно беззахисної й неповторної? Може, тому, що городищенці — його перші люди, перші свідки його життя, його перший світ і перша мудрість...

Мати начеб інтуїтивно відчуває цю синову потребу і в кожному листі детально описує, хто вмер, як його ховали, з ким сталося щось важливе (як на городищенські масштаби).

...Сусіда дядько Олекса. Вусики звисають донизу, як перевернута музична ліра. За кілометр чути — він іде, бо ключі дзеленчать у кишні. Спеціально на його замовлення привозили в лавку різні замки і колодочки. Все в його хаті замикалось... від своєї господині — тітки Марфи. Замикав, бо вона б усе пороздавала людям — лише тоді б заспокоїлась. Олекса видавав їй на день хліб, сало, крупи. Але все одно він уночі скине штани, засне, вона дістане ключі, візьме шматок сала чи шинки, серед ночі чуємо, хтось стукає у вікно, встає мама, виходить: Марфа шинки нам принесла, бо Олекса заснув. Тоді він почав ховати ключі, але Марфа навчилась відмикати цвяшком деякі замки — все одно обдаровувала село. Мати писала, що Марфа вже померла, Олекса плакав, як дитина, і, коли загортали могилу, вкинув туди в'язку з ключами...

...Баштанний сторож Василечко (так його називала дружина — німкєня, яку, кажуть, він привіз із собою з війни), перед тим, як почастивати кавуном, мусив щось розповісти, а ти, якщо хочеш кавуна, вислухай.

— Знаця, во время війни це було. Сидимо ми в окопах під Сталінградом, фріц лупить по нас із орудій. Лупи-лупи, ми почекаємо, поки в тебе снаряди кончатся. А тут чую, в траншею хтось усковив, рукою на мое плече сперся. Дивлюся — Головнокомандуючий. Отак, як на малюнку, кашкет, шинель, вуса. «Ну як, — каже мені, — Василій Митрофанович Безкоровайний, настроєніє, переможемо Гітлерюку?» «В два щота», — кажу. А він мені: «Дай закурить, Василечко». Дав я йому

махорки. Небагато, бо мені ж тоже треба. Потиснув мою руку, сперся на плече і вискочив з окопа. Більше я його не бачив у житті.

Хтось із слухачів тихенько зауважував:

— А як він знав ваше прізвище, ім'я?

— Ти на війні не був і нічого не розумієш. Йди бери кавун...

...Дід Тодосій веде коняку напувати вранці. Йде, але ще спить, бо ноги самі дорогу знають. Йде собі, не оглядається, бо спить. Приходить до криниці, прив'язує повід до жолоба, дістає журавлем води, наливає, подрімає трохи, на цямринах сидячи. Відв'язує повід, поволі чвалає до конюшні, і ніхто вже в Городищах не дивується, що Тодосій тягне за собою порожній недоуздок. Кобила скинула його з голови ще тоді, як її виводили з конюшні. Тодосій вже хоче накинути шлею на кінську голову, спокійно каже:

— Вчора я її загубив чи сьогодні? А щоб твої діти, Лиса, в бричці ходили...

Тодосій помер, їдучи на возі. Лиса привезла його під ворота і довго іржала в порожній двір...

...Маленька метка тітка Устя. Ніхто точно не знає, скільки їй років. Усі лише пам'ятають, що, коли народились, вона вже ніби була. Це заперечувала лише баба Рибачиха, але не дуже твердо. То ніхто не називав її бабою Устею — лише тіткою. Старі й малі — тіткою. Вічно вона кудись бігла і щось несла на плечах або в руках.

— Куди це ви біжите, тітко Усте?

— Та в кооперацію сірників купити.

— А нащо сапу несете з собою?

— А чого маю впорожні бігти...

Шарує ланка буряк — Устя аж ген попереду всіх. Вже її ділянка закінчилась, вже чуже сапає, аж поки не впреться в пшеницю чи кукурудзу:

— О, на! А це чого вони так відстали від мене?

В одному з листів мама написала: «Вже, сину, тітка Устя ходить так, як усі. Постаріла».

...Паморочливої краси Наталка. Ще й зараз, у сорок років, парубки від неї сором'язливо очі відводять. Чимось на Надію схожа. Напевне, отією викинченою гармонією і рухом тіла. Наталка, коли дівувала, задурманила голови всім парубкам у Городищах та з довколиш-

ніх сіл. Гендлювала ними, як циган сокирами. І зненацька вийшла заміж за найпоганшого, заїку. Він соромився й стояти поруч, відмовляв брати його в чоловіки. Не відступилась. Оженила його на собі. Живуть досі в парі, вона, правда, керує всім хатнім господарством. Має семеро дітей. І цього літа знову ходила вагітна...

Або материн двоюрідний брат — дядько Кость, незмінний колгоспний обліковець. Завжди усміхнений мовчун. Як хочеш, так і розумій його посмішку: чи він усміхається, чи насміхається? Таке враження, що він щось весь час підраховує в голові: чи відстань до тебе, чи твою вагу, чи скільки тобі років. Був би собі простий обліковець дядько Кость, що нічим не відрізняється від інших. Але...

Повертались із війни чоловіки, яких ще чекали. Костя чекала його кругленька Маня, хоч останні місяці він чомусь не писав. Уже ніби всі повернулись, а Костя нема. Кругленька Маня худнути почала, синці під очі поповзли.

Аж одного вечора над Городищами пролетів літак. Дехто з ляку почав ховатись, а інші побачили червону зірку під крилами, стежили очима за його летом у вечірньому небі.

Раптом від літака щось відділилось, потім розкрився парашут, що поволі опускався на село. Городищани кинулись на широкий майдан біля церкви, куди опускався парашутист.

Він приземлився, згорнув стропи, відстебнув паски, а тоді кинувся обіймати кругленьку Маню. Так через небо повернувся з війни дядько Кость, що служив десантником. Кілька років ще і Маня, і діти, і Кость носили сорочки із парашутного шовку.

...Або дід Марафон, клишоногий, легенький, що кінь його на собі не чує, що може йти по найтоншій кризі. Він на станції Вапнярка почув, що царя скинули в Петрограді, і, пританцьовуючи гопака, примчав у Городище, кілька разів пробіг по кожній вулиці, кричачи: «Цар гавкнув!» Аж коли зупинився, то, переводячи дух, пояснив, що царя в Петрограді вигнали з роботи. Тут підбігає його жіночка:

— Свиню продав? Давай гроші.

— А як це я почув, то забув свиню на базарі... Зараз побіжу заберу...

...І Герой Соціалістичної Праці, бригадир Микита Галявина, який із своєї уродженої скромності рідко чіпляє до піджака Золоту Зірку. В області чи в районі йому роблять зауваження: ви ж наша гордість, хай бачать і знають люди. А він удавано відповів:

— Та жінка, клята, схвала десь і видає лише на свята: на Перше травня і на Сьоме листопада.

Зараз кажуть, що за внесок його бригади в український мільярд знову представлений до нагороди...

Левко міг згадувати до безконечності кожного із городищенців, за однією якоюсь деталлю повністю ретаврувати перед собою його образ. Те його завжди тишило, ріднило з тим святим куточком землі, де він народився, де живуть його тато і мама і житимуть там до смерті, бо навідріз відмовилися залишати свою хату, свої стежки, стару криницю, викопану дідом. Відмовились, бо без того вони вже не ті, ким себе звикли бачити, в іншому разі — вони були б обікрадені в найсуттєвішому. Левко вже зневірився у тому, що вони переїдуть до нього, та й куди їм переїздити, коли він кочівник за фахом?

Та все ж думки непомітно навертались до Надії. Бачив, як вона то прожогом вискочить надвір і вже несе великий оберемок дров до плити, то вже пере його ще майже чисту сорочку і сушить її у ворсистому рушникові, щоб тут-таки й попрасувати, то вже несе велике відро з водою, хоч він щойно запитував, чи є вода. Відповіла — є. Нащо ж ти так, Надю? Сміється: на атомній відробиш... Аби відчувати, що живе, — їй треба щось робити, причому щось конкретне, щоб бачити результат, тішитись ним. І все мовчки, лише відкрита, ясна усмішка не сходить з обличчя. «Добре мені, от і усміхаюсь. Я своє вже виплакала. В лікарні жартують, що я своїх хворих усмішкою лікую. Кажу: най буде, тільки б одужували. А взагалі, не питай, чому я усміхнена, бо коли скажу — буде вже нецікаво усміхатись».

Він таки поїде до неї на Новий рік. Він поїде до благословенного Кам'янця, під турецькі мінарети, може, Надія і цього разу скаже: «Ходімо на Турецький міст. Перевіримо, чи ще крутяться в нас голови від щастя?»

Левко дивився в цих два останні вихідні року байдуже, як у шухляду свого робочого стола, наперед знаючи, що ніяких несподіванок там для нього не буде.

Це відчуття прийшло до нього в п'ятницю по обіді, коли Грабчак уже відпочивав у своїй келії, а Юрко поїхав у райком — кількох чоловік з будови приймали до партії. Юрко був елегантний, як дипломат: перший прийом у партію тут, на будові, хто зна, може, буде записано в історії нового міста і атомної? Причетний до цього факту і Левко — давав рекомендацію Потурнакові.

— Заправ мені машину, піджени її до контори — і можеш два дні відпочивати, — сказав Левко водієві, що читав книжку в кабіні.

Щойно Левко перегортав настільний календар, випадково натрапив на запис: «Петро Максимчук. Семигинівське лісництво!»

План визрів швидше, ніж Левко встиг порахувати знаки оклику в кінці цього давнього запису.

Зібрався швидко. Одягнув теплий в'язаний светр, грубі спортивні черевики, коричневу шкіряну куртку, заскочив у магазин до Юльки, вона грубувато кокетувала, не дуже квапилася відпускати його:

— Що то у вас сьогодні за okazія? Може, треба жіночої руки?

— Великий бал сьогодні, Юлько, пускаємо атомну електростанцію, зачиняй магазин і ховайся, все може статись...

— Які хитрі! Ти, Юлько, ховайся, а вони будуть сидіти за чаркою. Я ще сто планів виконаю, поки ви пустите свою станцію.

Юлька загорнула йому гарної горілки, консерви, цукерки, якісь дефіцитні найдки та ласощі.

Колюньо вже був дома. Схилившись над великою мискою, він умивався шумно, «окаючи» та «акаючи», відфоркувався, жваво розтирав себе рушником, потім вправно, по-армійському одягнув сорочку.

— Семигинів за кілометрів сорок звідси. Це сусідній район, у бік Білорусії. Я туди дорогу добре знаю, закінчував там до армії школу механізації.

Сутінки наздоганяли їх уже в Семигиневі. В якогось дідка, що віз на санчатах барильце води, запитали дорогу до лісника Максимчука. Колюньо звернув машину на засніжену ґрунтівку, позначену лише кількома санними слідами. Мотор заревів упертіше, Колюньо ввімкнув передній міст, наліг на кермо, цупкіше вп'явся в нього руками. По дорозі до Семигинева вони вволю

наговорились, аж потомились їхні язики: Колюньо частував Левка триденськими бувальщинами, розповів і про свого безпутного батька, що подався до Казахстану і там десь загубився його слід і що мама не вимагала ніяких аліментів, виростила сина сама, бо батько весь час пиячив і ледащував. Левко розповідав про свої Городища, про навчання в інституті. Перед Семигиневою їхня розмова закінчилась на тому, що влітку Левко сам поїде з Колюнею до Львова в політехнічний інститут і представить його на очі декана енергетичного факультету, дирекція атомної дасть йому рекомендацію на заочне відділення цього факультету.

Зараз вони обидва мовчали, один пильно стежив за витівками важкої дороги, інший думав про Максимчука, знову перебирав в уяві їхній день в аеропорту, приліт літака із дитячим візком, офіцерами й історію Соломії та диктора. Чи привіз її додому батько, чи, може, все налагодилось у неї — і вона щовечора дивиться передачі, аби пересвідчитись, що куплена нею сорочка таки добре виглядає на екрані?

Два жовтих мечі світла протинали дорогу в густих сутінках, цигарка в Колюніних губах погасла, машиною кидало, наче вони їхали по грубих, щільно притулених одна до одної, трубах, що лежали поперек дороги. На узбіччі виникла жіноча постать. Засліплена світлом жінка затуляла очі рукою, в другій тримала невеличкий портфель, махала ним: підвезіть.

Колюньо зупинив машину. Левко прочинив дверцята:

— Це Дід Мороз чи Снігуронька? — він ніяк не міг розгледіти обличчя подорожньої, що було закутане в грубу торокасту хустку.

— Це сіра Шапочка, довезіть до лісництва, бо боюсь червоного Вовка, — в тон Левкові відповів приймний, з лагідними смішинками голос.

— А ми і є вовки, яких ви боїтеся. Сідайте.

Подорожня вмостилась на задньому сидінні, почала розкутувати хустку. Левко намагався у дзеркальце вгледіти її обличчя, але в машині було темно, лише тьмяний щиток приладів червонив Колюніні руки на кермі.

— А ми оце кудись завернули, але куди їдемо — не знаємо. Може, візьмете на нічліг? Ми вовки, але в овечій шкурі, — це Колюньо вже налаштувався на жарти, зиркнувши на Левка.

— Будь ласка. Тим більше, що я вас не боюся, бо я — баба Яга, хата в мене з льодових хоромів, ви нарубаєте дров, а я напалю свої печі. Погоджуетесь?

Усім трьом стало весело, наче вони їдуть разом уже бозна-скільки.

А тут через дорогу, перетнувши світло фар, фахкаючи із ніздрів теплою парою, що туманив високу розсохату голову, пробіг лось. Виринув із темряви, як новорічний лісовий привид, проплив перед їхніми очима і щез у засніженому лісі. Вони не показували на нього пальцями, не встигли здивовано вигукнути і зараз тільки перезирнулися: чи то було насправді, чи привиділось, як ілюстрація до жарту подорожньої?

— А он світиться вже моя хоромина.

Попереду заблимав за тінями дерев зманливий вогник. То зникав за стовбурами, то з'являвся знову, наче зманював подорожніх у нетрі лісової ночі, більшав, окреслювався в чотирикутник, пронизував собою цю холодну відстань зими, грів уяву і серце.

Вони під'їхали до високого дерев'яного будинку з різьбленим ганком, люто залементував собака.

— Я приїхала. Вам, напевно, далі, але зайдіть хоч на хвилинку. Не бійтеся, ніяких тортур на перший раз ми не застосуємо, — вона вискочила з машини, весело тупотіла ногами на дерев'яному настилі, що вів до хати.

Зайшли до хати, довго обмітали віником ноги в сінях, де не було світла, тут-таки роздягнулись, вона пропустила їх в освітлену кімнату: літня жінка шила щось на машинці, здивовано глянула понад скельця окулярів, привіталась, та, побачивши, що вслід за ними зайшла і гостя, — збуджено підхопилась із стільця:

— Заходьте, заходьте, опівнічники.

— Мамо, це два моїх рятівники. Була б замерзла у наших засніжених преріях. Тато дома?

— Ой, спасибі ж вам, що підвезли дочку. Я зараз. Зогрійтеся трішки. А ти, доню, тата гукни.

На цей шум прочинилися двері іншої кімнати — і на порозі став Петро Максимчук.

— Кого я бачу! Соломіє, Уляно! Це ж той чоловік, що я вам розповідав!.. — Максимчук розстібав в'язаний кептарик, збуджено ворушив плечима, а Левко вже чув, як свіжо і виклично пахне від нього сосною, лісом і вітром. Вони обнялись, як давні приятелі, ще довго розгля-

дали один одного. У Максимчука спокійні рухи, спокійний погляд (так може дивитись уперед подорожній, знаючи, що він іде правильно), навіть одяг облягає його постать сьогодні спокійніше і впевненіше, ніж тоді.

— А ви вже знайомі? Та ви ж приїхали разом — я й забув. А куди це далі їдете? — Максимчук взував валянки з коротко обрізаними халявами, кіт забігав з усіх боків, щоб погладитись до його руки, але Петро відштовхував його.

— Ми їдемо до лісника Максимчука. І зараз таки поїдемо до нього, бо я колись пообіцяв, що приїду. Незручно, чоловік, може, чекає, а ми тут піддалися на спокусу героїні всіх суцільних казок. — Аж тепер Левко подивився на Соломію. Вона вже скинула пальто, розкуталась із хустки, притулилась розпашілою щокою до теплої печі, довгі стрімкі пальці лежали на коричневій кахлі, як відтиски стилізованих кленових листків. Левко не міг добре розгледіти її обличчя, бачив лише одне зеленаве око, що в свою чергу розглядало його, і темно-каштанове волосся, що спокійним водоспадом збігало на плечі. Було в її постаті, у формах і лініях щось лагідно-задерикувате, інтригуюча непокірність.

«Он яка вона! Спробуй, переступи хоча б через зелений вир очей! Лише через переправу, яку викине вона сама. Але скільки треба накричатись на протилежному березі...»

— Якщо ви таки їдете до Максимчука, то заходьте в цю кімнату, тут уже його територія, а жінки хай накривають стіл. А чому ви, до речі, без дружини? — Петро прочинив двері і став збоку, запрошуючи гостей зайти.

Колюньо насторожено дивився на Левка, вчувши останні слова старого лісника. Левко знітився, почав розглядати свої руки, носки черевиків, поправляв чуприну, кашляв, бачив, як пильно стежить за ним зелене око Соломії (другого не видно, вона притулилась до печі). Петро теж уже зрозумів, що запитав щось недоречно, хотів якось поправити ситуацію, але не знав у який спосіб.

— Вона й досі не прилетіла, бо той рейс, кажуть, наступного дня зняли аж до весни. І за це дружина на короткий час розжалувана в наречені. — Левко відчув, що його пояснення плутане і при Соломії це виглядає

смішно й не по-чоловічому, але він побоявся заплутатись ще більше — швидко пішов у прочинені Петром двері.

Простора кімната скидалась на залу музею. Тихо снував якусь віддалено ніжну й утаємничену мелодію приймач. На добре виструганих і підігнаних одна до одної дошках дерев'яних стін висіли червоно-чорні рушники, що обмаювали сімейні фотографії Максимчукового роду, пишні оленячі роги стриміли так, наче олені просто просунули їх крізь стіну, а самі стоять надворі. Найчудернацькіші корінці дерев, до яких дуже обережно й делікатно втручалась рука людини, але від того вони одразу ставали смішним опудалом: п'яничкою, крокидом, косулею, цербером, гусаком, сухоребрим конем, — усе це прикрашало кімнату без найменшого натяку на несмак, кожному було знайдено своє місце, в якому краса не губилась, але й зухвало не випиналась. З мостин шкірились погаслими, без'язикими пащами кілька вовчих шкур. Одна з них просто перед Левковим черевиком, і він підсунув носок ближче до пащі.

За столом вони сиділи допізна. Ходила чарка по колу (такий звичай у Максимчуковій хаті), Левко з Колюнею довго дивувались, що криниця в Максимчуків — у кухні, підніми ляду і набирай воду. Левко розповідав про атомну (здебільшого відповідав на кумедні запитання Уляни Прокопівни, яка була поінформована лише з одного джерела — поговорі сільських жінок про будову в Триднях). Соломія сиділа поруч з ним, він бачив лише її білі руки, з довгими, як промені, пальцями, від неї зараз, крізь цигарковий дим і запах бруньківки, м'яко пахло лікарнею. Потім потихеньку, злагоджено й чисто співали про молодого лісника, що купив півлітри горілки і в той спосіб хотів вивчити дівочий характер. Тітка Уляна при цій пісні схилилась на Максимчукове плече, заплющила очі й виводила «по верхах», брала «попід хмару», а Петро із Соломією підхоплювали шпаркий приспів, до якого потім підпрягались і Левко з Колюнею. Колюньо не зводив очей із Соломії, стежив за кожним її жестом, ловив кожне слово. Видно, він і сам не хотів, щоб то було так відверто, але стриматись уже не міг, багато курих, відмовчувався, хоч Левко кілька разів намагався його «розговорити».

Потім тітка Уляна заходилась стелити ліжка, Левко з Максимчуком прибирали зі столу, а Соломія мила посуд.

Кодюньо порався біля машини, то затихав, то зривався на фальцет мотор, запалювались і гасли фари, грубим голосом підбріхував у ніч собака під хлівом, тітка Уляна намугикувала щось, стелячи ліжка, Петро оглядав дві рушниці — завтра на лижах вискочать у ліс.

Левко вийшов на ганок, жадібно вдихнув хмільного лісового свіжака, легені аж стрепенулись від нього, запрацювали ретельніше, мороз остуджував його розгарачіле від вечері, збудження і співу обличчя. Мерзлякувато їжилися зорі над лісом, небо було далеким і сірим, якимось аж цинковим. Можна зрозуміти вовків, що, забачивши таке небо,— печально трублять у нього, примруживши очі. Страшно ї людині під таким небом, якщо довкола немає людей.

Вийшла на ганок і Соломія, накинувши на плечі батьків довгий кожух, обвиклась із темнотою, мовчки сперлась на бильця поруч із Левком.

Постояла мовчки, чути лише хапливе дихання, тендітно запахло ліками. «Вона вже цього запаху, напевне, не відчуває. Як і Надія. В Надії лише не такі випещені пальці. Вона, коли перший раз не вступила до інституту, рік працювала дояркою в колгоспі, а зараз щонеділі їде до матері в село шарувати город, мастити хату...»

— Левку, я хочу один раз потягнути вашу цигарку. Один-єдиний. Я не палю, але іноді так щось найде — лише затяжка врятує. Тато дає, щоб мама не бачила,— вона прихилилась ближче, лоскітливо торкнулось Левкової щоки її волосся, сахнув гарячий подих, обняла тремтливими пальцями його руки з цигаркою, піднесла до уст. На мить зачервонились їхні руки, вогник припік Левкову долоню, але він змовчав, стерпів, поки Соломія не затягнулась. Відпустила руку, полегшено видихнула дим і знову обіперлась на бильця, торкаючись Левкового плеча.

— Полегшало, Соломіє? — Він чітко уявляв колір її очей, хоч зараз і не бачив їх.

— Лише як тимчасове обезболююче,— вона зробила паузу, а тоді зовсім пошепки додала:— Левку...— І те «Левку» прозвучало серед цього вечора так тремтливо,

із самої глибини грудей сплигло на губи, що Левко аж здригнувся. Ледве стримав себе, щоб не торкнутися її білої руки, що світилася серед ночі, щоб не сказати: «Можна, я вас раз поцілую? Один-єдиний. Таке щось іноді найде — рятунку немає...» Але одразу уявив, як йому негайно доведеться залишити цей дім, зараз же, а найгірше, що, можливо, і назавжди.

— Яке це диво — отчий дім. Застогнати можна від щастя. Тут я народилась і виросла. Отам, за хатою, яблуня посаджена в мій день народження. Вже давно плодоносить, і вітер постукує її гіллякою в стіну, коли ніч вітряна. Ось до цього дуба була прив'язана моя гоїдалка. І криницю на кухні тато викопав, коли я народилась, була зима, то щоб мама не вибігала в студінь за водою, викопав її там. Рідне все, аж болить. У Харкові весь час снилося, що мене купують у цій криниці, а вода дуже гаряча. Скрикувала й просиналась, — вона закинула високо голову, дивилася в задубіле небо, моторошне й далечезне, як шепіт на протилежному боці планети.

Надійшов Колюньо. Пісно повискував сніг під його ногами, хлопець мив руки зачерпнутим у жменю снігом, від освітленого вікна падала на сніг його довга тінь, на цьому ж таки снігу вибілювалась пізня ніч ще старого року.

Соломія випросталась, поправила кожух на плечах, зітхнула:

— Ходіть, Миколо, ми вас чекаємо, — і першою заїшла в дім.

...Левко ще довго не міг заснути, вовтузився поруч з ним і Колюньо, вогник від Максимчукової сигарети на короткі менти освітлював коло на стіні, і там оживали чудернацькі звірі з коріння, починали рухатись, вишкіряти зуби до вовчих паш на мостинах.

«І справді диво — дім із людьми. А найбільше — коли в ньому живуть люди, котрі його збудували, дім, у якому не було небіжчиків, але були новонароджені. Дім із своєю водою, плачем і сміхом. Людина вийшла із печери, коли винайшла дім. Це винахід, який найдовше нам служить. Дім, що має двері, в які можна зайти подорожньому, є двері, крізь які діти виходять у світ, щоб потім повертатись і повертатись «на круги своя». Найстрашніше — це дім із забитими навхрест дверима

та вікнами. Це нестерпніше за могилу, бо душа дому не вмирає, а дичавіє. Забиті двері — це хрест на минулому. Дім повернув Максимчукові дочку, а Соломії — повернув і відновив її саму. Хіба це не диво? Диво. І не менше, ніж мій атомний реактор.

Напевне, не спиться й Соломії. Може, слухає, як б'є джерело під мостинами. І в такт йому б'ється її серце. Добре, що пролетіла над нами вечірня птиця. Добре, що пролетіла, не торкнувши нас крилом, добре, що ми пригнули голови і вона полетіла до когось іншого. Завтра ми зможемо спокійно привітатись і розумно подивитись одне одному в очі.

І все ж — хай буде благословенним це холодне небо, в якому пролетіла та птиця, що залишила свій теплий слід. Хай святиться ім'я твоє, Птице... Птице із зеленими очима і серцем, що набагато більше, ніж ти сама. Птице з цього великого, як степ, року...»

Левко засинав, і йому починали снитися чисті-пречисті сніги, за якими золотаво світилися квітучі соняшники...

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ:

1942 рік. Винахід фашизму: по всій Європі працюють печі... на людських трупах. Виходить у світ книга «Німецька фізика». В ній і згадки немає про родину Кюрі, про Нільса Бора, Ігоря Курчатова, Поля Ланжевена, Ернеста Резерфорда, Енріко Фермі... Ні про кого, опріч фашистських фізиків.

У книзі згадується Альберт Ейнштейн: «Ворог націонал-соціалізму. Ще не повішений». І пропонується грошова премія в п'ятдесят тисяч марок за його голову...

Дізнавшись про це, Ейнштейн відповів: «Я ніколи не думав, що моя голова так дорого коштує...»

ІСТОРІЯ:

1943 рік. СРСР. Літо. Комітет Оборони та провідні фізики не мають сумніву: американці, англійці та німці таємно працюють над бомбою.

Посвячені в цю справу вкотре повторювали один одному: «Наздоженемо. Якщо роботи очолить «Борода» — Курчатова. Тільки він!»

1943 рік. Літо. Підмосков'я. По картопляному Ходинському полю під Москвою ходить довготелесий чолов'яга. Могутній, як Петро Перший. Чорна коротка борода (мусив знову підрізати після перемоги на Курській дузі) розвівається на вітрі. В руках — палиця. Як знак запитання. Він і тримав її в долоні міцно, як невирішений знак запитання... Жителі московської околиці запідозрюють, що незнайомиць хоче тайкома напорпати собі молодій картоплі на їхньому полі...

...Це Курчатов вибирає місце для Лабораторії № 2 — тепер всесвітньовідомого Інституту атомної енергії...

До речі, Курчатов ніколи не згадував своєї роботи над бомбою. Він вважав це «чорною роботою», яка відривала його від справжньої науки...

ДЕТАЛЬ:

Коли хтось із учених, які працювали над складними розрахунками бомби (в Лос-Аламосі був цвіт світової науки, а в нас — це мало кому відомий молодий професор, онук кріпаків, та жменька його соратників), надто складно прояснював вирішення якоїсь чергової проблеми, Курчатов усміхався, гладив зверху вниз бороду і казав: «Зачекай! Пояснюеш надто науково! Ми зараз поміркуємо по-простому, по робітничо-селянському!»

ЦЯ СМЕРТЬ МЕНЕ ЧОМУСЬ НЕ ХВИЛЮЄ:

Один із «новітніх учених» у Лос-Аламосі випробовував критичну масу урану, при якій може відбуватися ланцюгова реакція для майбутньої бомби. Чинив він це настільки фанатично, що майже не оберігався, постійно загравав з небезпекою. Проводив він свої досліди при допомозі... двох звичайних викруток, по яких ковзали півкульки урану. Як тільки півкульки зближувались і маса ставала критичною, — він роз'єднував шматочки урану. Кажуть, що це для нього були найвищі хвилини насолоди.

Та одного разу викрутка спорснула, в приміщенні спалахнуло сліпучо-мертвотне світло. Луїс Сломін змушений був голими руками перервати реакцію.

...Через дев'ять діб Луїс Сломін помер у нестерпній агонії. Дев'ять місяців тому в Лос-Аламосі появилася перша атомна могила молодого фізика Даньяна. Поруч виросла друга.

МИТЬ НА ВСЕ ЖИТТЯ

— Старість, брачку, страшна не тим, що після неї вже нічого немає, вона страшна тоді, коли перед нею нічого не було. І що не говоріть, а вже нічого і не буде. Просто старість. Коли дівка стала бабою, то знає, як діувати. Пізня мудрість удвічі дешевша, як товар, коли ярмарок уже розходиться.— Михайло підкинув ще кілька коротких соснових дровиняк у тельбухату, як барило, металеву піч сторожки. З печі викотилося кілька яскраво-рожевих вуглин, що мерехтіли й випускали короткі синюваті язички полум'я. Михайло брав їх руками і вкидав у палахкотливе горло печі. Вогнисті відблиски танцювали на його зморшкуватому обличчі.

— Але ж усяка людина, Михайле, день при дні щось-таки та робить. Добуває свій хліб насущний і сіль до хліба. От я хоча б — із шести років себе пам'ятаю — і весь час у роботі. Що б я пригадав із свого життя — щось є в руках: чи лопата, чи коса, чи віжки від коней. І так усяка людина, скажу вам. А що ж від нас тут, у Триднях, можна ще вимагати? Цим, теперішнім, що? Країни, трактори, бульдозери — вони з цим залізниччям вибегають атомну, орденів нахапають, на всю старість вистачить гоголями ходити.— Іван водив великим пальцем по припорошеній чорнильниці, дивився на згорблену біля печі Михайлову постать. Голосно цокав годинник на стіні, маятник настійливо ганявся за своєю власною тінню. Тріщали дрова в печі, капала на долівку вода із вікна, що почало розмерзатись.

— Ті ордени вам, брачку, видно по всьому, не допомагають, а заважають жити. Тоді я вам скажу, що в сторожах ви орденів не заробите. Змиріться з цим, брачку. А ще скажу, що нечесно заздрити молодим, так лихо заздрити, як ви. Наші ж батьки жили набагато гірше від нас, і якби вони злилися на нас, що ми живемо краще,— на що б то було схоже? Та й кому заздрити? Своїм дітям? Та то ж і є ми, наше продовження! — Полум'я нагріло Михайлові коліна, розімліли

Його великі руки, з шкалубин яких і досі не повиходила чорна солярка від трактора. Вогонь із печі бачився йому блідою гарячою цяткою, що пощипувала за очі. Але заплющувати їх не хотілося.

Вікно сторожки яскраво освітілось, метнулася по стіні Іванова тінь, задеренчала промерзла дерев'яна підлога, сторожкою затрясло, наче розпочинався землетрус.

Михайло з Іваном одночасно звелись на ноги, пішли до дверей. Аж сахнулись назад — така здоровенна машина в'їздила на територію, кілька пар потужних фар сліпили очі, водій в освітленій кабіні сидів так високо від землі, що й не зіскочиш звідти. Здавалося, вона могла розчавити сторожку, як нариту кротою купу землі. Навіть не зупинила б руху. Обох їх обдало густим, теплим димом просто в обличчя. Іван затулював очі руками, а Михайло одвернувся.

— А це що за страхіття? — промимрив Іван.

— Не бійтеся, брачку, таких дрібничок, як ми, воно не їсть.

Велетенський, сорокатонний самоскид незграбно розвертався, під величезними колесами похрускував дрібний щебінь, добутий аж з-під глибокого снігу, щось пронизливо зашипіло, пискнуло — і машина зупинилась. Рівніше завуркотів мотор, піднявся в небо великий кузов, загородив з-перед очей сторожів обрій, і з клеткою посипалася на землю лавина щебеню, од якого бризкали дрібні іскри.

Машина під'їхала до сторожки, зупинилась. По східцях збіг донизу Степан Потурнак. Він був без шапки, в розстебнутій навстіж куртці, очі світились азартно, розбишакувато.

— Доброго здоров'я, безсонні стражі! Я вас не перелякав? Бачите, яку техніку прислали на випробування! Серце болить, що простоює... Випробувач відсипається, а я тим часом кілька ходок із Чистої Волі зроблю. Сорок тонн бере коробочка. В кабіні — комфорт, хоч кофеварку став.

— А як же ви з ним справляєтесь, таким страховиськом? — Іван погупував валянком по колесах.

— Навчився, дядьку Іване. А голова на плечах навіщо? — Потурнак напився води в сторожці і почав швидко підніматися по східцях у кабіну. Ревнув мотор, знову закушпелило димом, задвиготіла сторожка, аж

прогнулася під колесами замерзла земля, підморгнули сторожам кілька червоних вогнів одразу, й машина вискочила на трасу.

Потурнак розслабився, увімкнув приймача, ввірвались у кабінку опівнічні голоси, вони щось кричали і нашіптували різними мовами, одні тріскучо гаркавили, інші — шипіли, як колеса на мокрій асфальтівці. Степан повернув ручку, швидко погнав по шкалі червону стрілку: Зупинив її на знайомій мелодії, підсилив звук.

Машина покірно мчала трасою, чітко й чутливо відгукувалися на Потурнакові рухи прилади перед його очима. Свіже, кондиційоване повітря прибувало крізь дірчасту решітку поруч із приймачем, з кабіни було далеко видно: і дядьковецькі вогні на вулицях, і червоний ліхтар на стрілі підйомного крана в Чистій Волі, і навіть тьмаві відблиски Новополюська. «Переселити б моїх дівчат сюди із старої кабіни. Справили б новосілля, тут місця вистачить. Тут би й вони повірили, що я таки схожий на кіноактора Богдана Ступку. Тільки у мене ніс трохи горбатіший...»

Починався найгірший шматок дороги перед Чистою Волею. Грубі льодові валки намерзли на бетон, колеса слизькались, машиною водило. Степан збавив швидкість, пильніше дивився вперед, чіпкіше обняв кермо, наче хтось намагався вирвати його з рук. Важко зітхнули повітряні гальма, машина покотилась повільніше. Потурнак об'їздив найгрубіші льодові гульомахи, розраховував, щоб їх обминули і передні, й задні колеса самоскида. Коли дорога вирівнялась, зітхнув, додав швидкості.

Степан загнав самоскида під ківш екскаватора на навантажувальному майданчику. Екскаваторник грівся біля розведеного осторонь багаття. Його постать червоно стриміла на тлі темряви, як казковий привид.

— Давай, Колюню, набирай побільше, бо будеш вантажитись до ранку. Це те саме, що ложкою набирати води у відро.— Степан стояв на приступці машини, вдихав морозяне повітря, що м'яко пахло сосновим димом від багаття. Той запах зворушливо залоскотав Потурнакове серце, нагадав йому пастуші багаття на рідній Полтавщині. А ще печена картопля, а ще розповіді старших пастухів, а ще зволікання своєї черги залишати насиджене місце і бігти в темінь завертати

худобу, а ще опівнічна роса на траві, а ще високе небо над головою, а ще — ти сам, маленька, тепла істота, якій хочеться бути великою і красивою, щоб однокласниця Галя не проходила повз тебе, наче мимо стовпа...

— Колюню, як закоцюбнеш там, у холодному залізничці, — гукни мене, я сяду замість тебе, — крізь гул мотора гукнув Степан.

Колюньо його зрозумів, бо ствердно замажав шапкою.

Потурнак підкинув дров у вогонь, полум'я присіло, обнюхувало засніжені поліна, наче вагалось — палити їх чи ні? Дерево швидко обсохло, засичала вода й пішла з парою і димом. Полум'я зухваліше вистромило у темінь свого гострого язика. Степан одступився назад, наставляв руки, повертався до вогню то однією, то другою щогою.

«Один раз ми з Галею теж палили вогонь. Наші батьки заготовляли дрова на зиму. Так, так, мій і її тато, вони дружили обидва. А нас узяли на поміч. Стягати гілляки, варити куліш, носити воду. Першого вечора я розводив вогонь, а Галя лаштувала казанок на страву. Горів вогонь серед темного лісу, було трохи лячно, пугикали сонні птахи, тріщав хмизняк, чигали дивні тіні. Галя тоді присунулась до мене близько-близько, а я чув, як вона дихає, як ворухиться плаття на її грудях, як повиступали дрібні, наче манна крупа, сироти на її литках. Я накрив її ноги своїм піджаком, і вона якось так чудно подивилась на мене, що кров, як нагайкою, хльоснула мене по скронях. Я побіг збирати хмиз, хоч його й було доволі біля вогню. То таки був наш найкращий вечір. Я розповім про нього малому Сашкові, бо більше й нічого...»

Потурнак згадав малого Сашка — свого прийомного сина, сина Галини, яку він любить уже стільки літ, і та любов не черствіє, не узвичаюється від одноманітності своїх форм. Він поки що не намагався ту любов нічим замінити, бо не мав у тому потреби. Часто сам чудувався з того свого терпіння і тихо гордився ним.

Високо палахкотіло багаття, сипався шебінь у металевий кузов, гудів зимовий ліс, розгойдувались сосни, танув сніг довкола вогню, парували Степанові черевики, тепло заходило в пальці ніг і підіймалося в гомілки, розливалось по всьому тілу.

— Давай, Степане, паняй!

— Зараз, зараз зміню тебе.

— Разом завдавай своїх сорок тонн на плечі, а я погріюсь на зло паливній кризі в Америці.— Колюньо великими стрибками біг до вогню.— Та ще дай цигарку. Обкурився.

— На тобі пачку, в мене в кабіні ще є.

Вантажений щепенем, БелАЗ натужував свої сили. Степан уявляв, як там, унизу під ним, грубі, рапаті колеса хапаються за слизьку дорогу, як прудко працюють гарячі поршні, як порскають пальним клапани,— все це диво народження уявних кінських сил...

Швидше й швидше летіли обабіч дерева, бігло поперед машини яскраве проміння світла, рівно і зосереджено билось Степанове серце, бігла червона секундна стрілка на ручному годиннику.

Потурнак знову увімкнув радіо, й кабіна наповнилась густим чоловічим голосом:

У кожного мгноvenья свой резон,
Свои колокола, свои отметины...

Степан любив цю пісню ще з того першого разу, коли почув її в телефільмі, багато днів підряд наспівував тих кілька рядків, які запам'ятались, вона не виходила з його пам'яті ні на мить, навіть коли картав себе: «Досить, хоч би путньо співав, а то таку пісню зайолзаєш своїм голосом. Таку пісню... таку пісню... «И ты порой почти полжизни ждешь, когда оно придет, твое мгновение...»

Зараз вона жадано лягла на душу серед холодної і німої ночі, коли збігає останній тиждень року, коли летить тобі навстріч дорога, коли в цьому просторі не спиш лише ти і твоя пісня, коли серце твоє тремтить, як перший листок на весняному вітрі, коли сам ти наче розчиняєшся в цих поліських кілометрах, коли ти освітлюєш цей простір, мов яскрава комета, коли...

Степан сіпнувся назад і похолов. За кілька метрів перед машиною перебігали дорогу лось і лосиця. Засліплені потужним світлом, вони петляли по дорозі, сахались то в один бік, то в другий, наче готувалися до стрибка через прірву.

Степан уже бачив, як напливають на нього їхні очі, налиті жахом.

З усіх сил тисне на гальма. Верещать колеса, але сунуться не повільніше, ніж перед цим.

Свистят они, как пули у виска,
Мгновения...

Степан перекушує зубами сигарету. Посковзнувся і падає на передні ноги рогатий лось.

...мгновения...

Руки круто вивертають кермо вправо.

...мгновения.

Земля поповзла з-під машини, Степаном кинуло вперед...

Він довго-довго падав кудись.

З машини монотонно цідився дрібний щебінь. Як пісок у пісковому годиннику.

...Свистят они, как пули у виска,
Мгновения...

Підлогою кабіни бігла цівочка крові. Затікала у виямки, наповнювала їх і текла далі. Скрапувала на білий сніг під машиною.

Цідився щебінь, і капала кров...

Підвівся із колін лось. Довго дивився у бік перевернутої машини, в якій чоловічий голос доспівував пісню. Лосиця лизнула лосеву змокрілу спину, тривожно втягнула широкими ніздрями повітря, заточуючись, мов після важкої хвороби, повільно пішли в ліс. Вони запам'ятовували кущі й дерева, аби більше ніколи не повернутися на це місце.

Увімкнені фари довго присвічували їм дорогу в лісі.

Колюньо допалював дрова. Знову йти за ними до лісу не хотілося — ось має приїхати Потурнак, можна буде зігрітися за роботою, а Степан хай прогуляється в ліс, розімнеться від сидячки. Вогонь догоряв, кривавилось від подувів вітру вугілля...

...Іван дрімав на твердому тапчані, знявши з валянок калоші. Повіки його були приплющені, але кризь

маленькі шпарки він бачив циферблат годинника на стіні.

...Михайло ходив по будові, мороз бадьорив його після паркої задухи в сторожці, повертав зосередженість у думках, надавав рішучості й пружкості його крокам. Пахло продубленою овечиною від його сторожівського кожуха, який під розписку видав Самовидець. Він дивився на дорогу, звідки мала з'явитися машина Потурнака, але над дорогою стояла щільна, як замерзла чорна вода, ніч.

...Лосі зупинились у далекій гущавині лісу. Лосиця зализувала самцеві збиті коліна, від того жах із нього виходив швидше.

...Перед Колюнею жевріло кілька вуглин, які його вже не могли зірґіти.

Аварію побачили лише через кілька годин.

Атомобудівські машини йшли рейсом із Києва, везучи обладнання для цементного заводу. Водії вже тишилися близькістю дому, за плечима залишились важкі нічні кілометри, сонні міста з блідими вуличними ліхтарями, вкутані з голови до ніг у кожухи автоінспектори, що, глянувши на вантаж, не перевіряли документів, занесені на узбіччя грузовики з вимкнутими підфарниками, бо шофер-невдаха десь відігривається в найближчій хаті. Їхали з короткими зупинками, щоб перевірити ланцюги на колесах і, одвернувшись, погомоніти, поки Маланка збігає перевірити глибину снігу в цих місцях. Ще кілька кілометрів — і можна буде зупинити мотори, солодко потягнутись, щоб аж полегшено захрустіли суглоби.

Водій, що їхав у голові колони за кермом Потурнакової машини (всю дорогу йому посміхались із кутів кабінки пишногоубі безсонні кралі), збавив швидкість, бо попереду раптом виникло світло. Спершу він подумав, що назустріч йому йде машина, але світло не сліпило, не наближувалось, і він вирішив, що трасою до Триднів повзе колісний трактор. Наблизившись, зовсім прийняв утомлену ногу з акселератора — два чорних сліди на бетоні одразу сахнули на нього тривогою, від того спрацювали всі водійські інстинкти, він обережно пригальмував, пам'ятаючи про задні машини, і зупинився. Аж тепер побачив перевернутий у придорожній виярок БелАЗ.

Він вискочив із кабіни, позаду хтось нетерпляче сигналив і лаявся, але колона вже зупинилась, як постріли, хряпали металеві дверцята, всі бігли сюди, до місця аварії.

Впала, послизнувшись на дорозі, Маланка, швидко підвелась і побігла знову.

Коли підбігли ближче, зупинилися в подиві: з кабіни лунала уповільнено присмучена, хистка, як травневе марево на обрії, мелодія...

Приземкуватий статуристий волиняк нагнувся, йому стали на плечі, хтось уже добрався до ручки дверей, але вони не відчинялись.

Маланка кинулась за ломиком.

В Степанові ще теплолося життя, очі його були заплющені, на губах уже присохла червоним струпом кров. Його поклали на сидіння, але Маланці вже ніде було сісти, аби правити машиною.

— Хай т-так лежить...— Вона, не зачиняючи кабіни, стояла на приступці, перегинаючись до керма, рушила з місця.

Холодний вітер шмагав її обличчя, торсав коси, Маланка, зіпківши зуби, гнала машину до Дядьківців.

Трагічна новина ще вдосвіта облетіла триденські хати. Чи зайшла вона разом із свіжим пругким повітрям крізь дрібні, як мишаче око, шпарки в дверях, чи крізь охололі на ранок димарі, а може, й просто просочилась крізь дерев'яні ділі стін? Може, важка, холодна тіль її впала на сизі вікна, і чутливі, як стара рана на негоду, серця відчули: сталося щось недобре в Триднях?

Марія-співчувайка, не обмітаючи снігу з валянок, забігла у Василичину хату, ще з порога почала втішати сусідку:

— Василю, ти лиш не подумай собі, що то з Колюнею. Я вже знаю: це отой високий, що ходив восени в широких штаних, ми його про себе стилигою називали. Худенький такий, що син у нього є, а він ще й не женився. От горечко! Не може-таки світ без біди. Не дурно ж цей рік розпочався в понеділок і закінчиться понеділком. І це ж треба — перед самим Новим роком. Мій Іван каже, що вночі ще бачив його, говорив. Коли зайшов напитися води в сторожці, зовсім тверезий був, радісний. От якби знала людина, де впаде,— подушку

з периною постелила б. Чує мое серце, що все буде добре. От побачиш — буде жити. Молодий, здоровий...

— Якби ж було по-твоєму і на цей раз, Маріє. Тільки чогось Колюні нема зі зміни, а мені вже на роботу бігти треба.— Василина накидала на плечі пальто, довго не могла втрапити рукою в рукав...

У Юльчиному магазині було незвично порожньо, ніхто не клянчив зранку «антиморозних» сто грамів, курці не запасалися на день цигарками. Вона нудилася самотою, бо зранку в магазині завжди було «завізно», товпився люд, водії норовили взяти щось без черги, бо машина он простояє, бо державний бензин дурно горить, ті, що стоять у черзі, мовчать, але як тільки задоволений покупець вийде за двері — починають на всі лади перемивати його кісточки, хоч Юлька знала, що то вже — аби швидше рухалась черга. А сьогодні хоч би хто забрів чи «добридень» крізь двері сказав.

Та невдовзі заскочив Грицько-брехунчик. Маленька шкіряна шапочка сидить на тім'ї — від того він взимку схожий на горнятко з покришкою. Фуфайчина з боковими, скісними кишенями, з правої — завжди дим виходить, бо ховає цигарку од вітру, щоб не згоряла швидко. Довго витирає ноги, коли заходить до хати, і коли виходить, також довго витирає. Коли переступає поріг магазину — чинить так само.

— З новим боком! — норовить одразу ж розвеселити Юльку.

«Принесло зануду! Не чоловік, а жменька одягу. Брехня в штанях. Хоч би купляв щось — лише голову морочить».

— А тебе на який бік не клади — однаковий,— Юлька витирала ганчіркою прилавок, починала гострити брусом ножа.

— Ги-г-ги-и. Ніби ти пробувала.

— Якщо я, не зробила цього раніше, Грицьку, то гепер уже й нема потреби. Кажу, що будеш купувати?

— «Памірчик» мій любий, та сухішого вибери. Про аварію чула?

— Ти в мене перший покупець, а моя хата з краю... в Триднях,— гострила ножа Юлька, і Грицькові очі бігали за брусом. Шасть-шасть...

— Твій хвалений Чабан вигнав Трача, бо він, бач, не підходить на його копил. Поставив шмаркача молодого

го над шоферами. І от — п'яний розбив нову машину, а йому перемололо кості і вмер по дорозі в лікарню. Вже небесна канцелярія засідає: куди його опреділити?

— Хто? Потурнак розбився?

— Таж не Трач, той п'яним у машину не сяде, а якщо й сяде, то поволеньки доїде додому.

— Ану, Грицьку, бери свій смердючий «Памір» і їж його, аби лиш в твоєму писку брехні не було місця. Я Потурнака півроку знаю, він і грама горілки не випив, ні тут, ні з собою не брав, він же зовсім не п'є, бо має виразку шлунка. Нащо ж ти набріхуєш? Порівняв Трача з Потурнаком! Та Трач у мене в боржниках алкогольних ходив від зарплати до зарплати. Порівняв... заколесник з пальцем.

— А цей Потурнак у тебе в хаті частувався, чи як? Ну да, він без жінки, діло нетерпляче...

Грицько ехидно закихикав, заховав припалену сигарету в кишеню куфайки.

Перед Юлькою лежав великий шматок голландського сиру, так і не розпроданого вчора, він покритися за ніч золотавим нальотом, посікся дрібними щілинами. Хоч Юлька була скупувата і при нагоді (а то й без неї) могла обважити — зараз вхопила надрізану головку сиру, рука невміло, по-жіночому, замахнулася із-за голови. Грицько пригнувся, і грудوماха огріла його в плече. Зойкнув і вискочив за поріг. Вона швидко зачинила за ним двері, лякнула засувом.

Грицько звіддалік кричав щось брудне й образливе, але Юлька вже того не чула. Вона прислухалась, як сполохано й беззахисно б'ється її серце, і плач судомно зводить плечі, і неслухняно кривляться її давно не обпалені чоловічими устами губи. В блискучому лезі ножа вона бачила відображення своїх заплаканих очей...

ФАКТ:

1945 рік. Липень. Лос-Аламос. Бомба вже готова. Згадує Елеонора Джетт — дружина вченого-атомника, яка також жила в «бомбовій колонії». «Одного разу, зустрівши давнього знайомого, я, без будь-якого злого наміру, сказала: «Доброго ранку!» Він миттю обернувся до мене і люто випалив: «Що доброго ви знаходите в цьому ранкові?»

СТРАШНО НАВІТЬ ЗАРАЗ:

Роберт Юнг засвідчує у своїй книзі «Яскравіше за тисячу сонць»: «До списку об'єктів атомного бомбардування — Хіросіма, Кокура і Нігата — було додано давнє священне місто Японії Кіото. Коли експерт по Японії професор Едвін О. Рейсхауер почув цю жахливу новину, він помчав до свого шефа майора Альфреда Мак-Кормака в розвідувальне управління армії. Потрясіння довело його до сліз. Мак-Кормак зумів пізніше переконати військового міністра Стімсона переглянути прилюд, винесений Кіото, і викреслити це місто з чорного списку».

Мешканців Кіото врятувала історія міста. Невже внесене до списку Нагасакі не мало історії і не мало майбутнього?

ПАРАДОКС:

Розум віку, філософ Нільс Бор, намагається переконати Черчілля не скидати бомбу на Хіросіму і Нагасакі. Але Бор завжди говорив пошепки і будував речення надто по-філософському. Ці «дрібниці» розізлили Черчілля, і він не дослухав Бора.

Реакція Черчілля після розмови: «Про що він усе-таки говорив? Про політику чи про фізику?»

Реакція засмученого і розчарованого Бора: «Ми розмовляли різними мовами».

Меч заносився дедалі вище.

ІСТОРІЯ:

1945 рік. Фашизм переможено! Радянські війська ось-ось розгромлять Квантунську армію — і знеможена Японія капітулює також.

Остання дія війни не віщувала несподіванок. Розв'язка була настільки зрозуміла, що людство залишало військовий театр і почало займатися своїми життєвими справами.

У серпні над Триднями і над Хіросімою падали, як і кілька століть тому, зорі.

Вдосвіта, 6 серпня, на Хіросіму впала небаченої досі величини зірка...

ТЕПЕР ВОНИ ПРО ЦЕ ГОВОРЯТЬ:

Президент Трумен у своїх мемуарах пише, що його «Так!» вирішило долю Хіросіми й Нагасакі. Генерал Гровс (ти ба, вислужився-таки в генерали!) зауважує з цього приводу (але вже в п'ятдесяті роки, коли в Америці почалося «полювання на відьом» і «апостол атомної бомби» Оппенгеймер був... визнаний неблагонадійним і запідозрений у зв'язках... із «червоними»): «Трумен не тек уже й багато зробив, сказавши: «Так!» У ті часи потрібна була мужність, щоб сказати: «Ні!»

А ЛЮДИ БУЛИ Й ТОДІ ЛЮДЬМИ:

Жоліо-Кюрі не покинув свою батьківщину під час окупації. Його колишні товариші вже працювали над бомбою у Штатах, а він у цей час вступає до партії комуністів і стає лідером французького Опору. Провідний атомник світу займається в цей час... підпільним виготовленням саморобних гранат для макі. Вчений, який відкрив можливість створення атомної бомби, брав участь у вуличних боях із фашистами...

Він залишився чесним перед людством.

ТВОРЧИСТЬ ГЕНЕРАЛІВ:

Бомбу, призначену для Хіросіми, вони назвали «Худенька», бомбу для Нагасакі — «Товстун». Атомний бомбардувальник теж було «опоетизовано» — «Енола Гей»...

ЦЬОГО НЕ ПОМІТИЛИ:

Сивоголовий японський фізик Іошіто Нішіна — великий друг Бора, гуманіст — уранці 6 серпня 1945 року займався у своїй лабораторії в Токіо черговими дослідженнями з атомної фізики. По обіді за ним приїхали перелякані японські офіцери. Лише Нішіна міг пояснити їм, що сталося із Хіросімою.

По страхітливому згрищі ходив старий заплаканий японець і жебонів спеченими губами: «Напевне, я теж брав у цьому участь...»

Доза радіації ще була висока, і через чотири місяці все тіло Нішіна вкрилося великими прищами...

ІНФОРМАЦІЯ:

Я не думаю, що це випадок. На борту «Еноли Гей» було лише кілька осіб. Але вони можуть повністю уособлювати державу, яка наважилася на злочин.

Клод Ізерлі лише вказав, що погода нормальна, бомбу можна скидати. Це його злочин. Довідавшись про результати вибуху, він вимагав у властей запроторити його в тюрму. «Героя» — і в тюрму? Його мучила совість. Клод слав листи і гроші японським сиротам. Врешті... його спровадили в божевільню...

У той же час командир літака Тіббетс навіть недавно твердив, що він міг би повторити це безліч разів, якби лише був наказ...

ДОВІЛЬНИЙ ЗАПИС:

Кіото врятувалося від трагедії своїм минулим. Чого варте минуле Кіото сьогодні у порівнянні з минулим Хіросіми? Недалеким минулим... Чи додає це спокою за своє майбутнє самим хіросіміцям?

ІСТОРИЧНИЙ ПАРАДОКС:

Американські вчені-атомники настільки були затуркані шпигунством у своїх колах і міфічною утаємниченістю, що... прогледіли появу Курчатова і цілої школи фізиків у Радянському Союзі. Нас не брали в рахунок.

МЕД З ПОЛИНОМ

У стовбурах старих і молодих дерев із соків землі, із сонця та зелених м'язів народжувалось ще одне кільце. Всього одна, ледь помітна смужка, по якій колись визначатимуть вік дерева...

Дятли відстукують свою монотонну, нервову морзянку, як смішні заведені іграшки: десь аж туди, в замерзлі глибини, передають спішні радіограми про невблаганне наближення Нового року.

— Мамо, а це правда, що лише в зрубаного дерева можна точно взнати, скільки йому років? — Олег намотав на пальці поворозки від опущеної на вуха шапки, щочу високо здув цукерок, який він постійно переганяв

з одного боку на інший, рівні вологі зуби сліпучо білили між рожевих припухлих губів. Він ще був збуджений відвідинами бабусі, яка частувала його крамничними цукерками, дозволила маленькою сокирчиною сікти на паливо сухе гілляччя, дозволила одв'язати собаку й ганяти з ним по засніженому саду, а найголовніше — дозволила великим дідовим струганком потесати на верстаті дошку.

Правда, Олег везе додому кілька збитих шиколотків і потемнілий синець на стегні від собачих зубів, але ж зате накатався на санях із сусідом, що їздив без батога і весь час покрикував на коней, зате бабуня Катря не лише частувала його смачнішими за все на світі коржами з маком, а й за нарубані ним дрова заплатила десять карбованців на хокейну ключку, шайбу і на «дрібні чоловічі витрати під час шкільних канікул».

Йдучи з мамою лісом до автобуса, він щоразу намацував прохолодний, слизький папірець десятки: є, не загубив, бо гроші — то така штука, що сама з кишені вискакує...

— Олечко, точний вік дерева може знати лише той, хто його посадив. Тоді й рубати не треба. От наступного разу запиташ бабуню, скільки років кожному дереву в її саду, і переконаєшся, що я кажу правду.— Надія поставила на сніг валізу, розстебнула верхній гаплик шуби, бо було жарко від ходи по глибокому сніговиськові, від ноші, а найбільше від самого настрою, стрімкого й широкого, як повинь Смотрича, від настрою, який може наздогнати людину лише на стежці, що веде її від отчого порога і ловить за ноги, аби швидше поверталася назад. Відповідь Олега, напевне, задовольнила, бо він розмотав поворозки з пальців і з вистрибом побіг уперед, заховався за грубі стовбури здвоєних сосен, наліплював сніжок і злодійкувато стежив за мамою.

Надія взяла валізу, високо підняла вільну руку і йшла до Олега:

— Здаюсь на вашу милість, юний княже! Втрить носа і берить мене в полон. Другої руки підняти не можу, бо там данина для вас,— дрібними кроками наближалась до нього, але готова була кожної миті затулити обличчя валізою.

— Ага, ви ще й смієте ображати мій ніс! Набої вже виготовлено, і я мушу їх використати за призначен-

ням.— Олег заховався за деревом, видно було лише засніжені поли його козушка.

Надія швиденько опустила валізу, присіла, спішно зліпила кілька сніжок і шмагнула ними в бік Олегової засади. Він злякано вискочив з-за дерев на стежку, підняв руки і біг до неї:

— Мамуню, вічний мир на всі часи. Я здаюся разом із своєю десяткою. Я вже буду «красивий».— Він знав це жартівливе мамине слово і зараз, очевидно, сподівався на його силу.

— Ну, дивись мені. Хто на мене із сніжкою піде — той від сніжки і загине. Коли вже мій єдиний захисник на мене нападає — справи наші кепські,— Надія обняла його, поправила шапку, що налізла аж на очі, обтрусилася сніг з козуха.— Ходімо швидше, Олег, бо можемо запізнитись на автобус, а тобі не вистачить цукерок до наступного рейсу.

Олег узяв валізу за одну ручку, Надія за другу, і, розгойдуючи ношею, вони пішли швидше, не вміщаючись на вузькій стежці, брьохали в глибокому снігу, врешті Надія взяла сама валізу, а він пішов попереду.

— Мамо, а коли Новий рік, то все починається по-новому? Вчителька нас уже інакше буде вчити, менше двійок ставитиме, ти почнеш інакше своїх хворих лікувати, чи вони вже зовсім не будуть хворіти?

— Олежко, все це буде саме так, як ти кажеш, лише тоді, коли ти сам станеш ще слухнянішим хлопцем, коли тих дві «четвірочки» з твого табеля перетворяться на «п'ятірки», коли ти будеш сам обідати, йдучи до школи в другу зміну, коли не будеш роздягненим вибігати надвір, а в коридор у самих шкарпетках, коли сам сідатимеш за уроки без мого нагадування, коли не будеш приносити зі школи піджак у білій глині, коли перестанеш запитувати: приїде дядько Левко чи ні — ось тоді все буде по-новому, як ти хочеш.

— Добре, мам, я постараюсь бути «красивим». Ти думаєш, що так легко все виконати? Спробувала б, як то важко! Зробиш щось одне, то про друге забудеш. Добре, що ти доросла і все так пам'ятаєш. Мам, а правда, що тато міг би забрати моїх десять карбованців і пропити?

— Не знаю, сину, не знаю. Йди швидше, бо ми таки запізнимося з тобою на автобус. І дістанемось додому

лише пізно ввечері, а нам ще ялинку прибирати. Сьогодні ж Новий рік, тобі треба добренько відіспатись, щоб уже завтра ставати «красівим».

— А можна, я післязавтра почну? Я ще хочу хоч день побути таким, як є.

— Хай буде. Але з післязавтра — щоб точно...— Надія обійшла його, хутчіше закрокувала по стежці, час од часу озираючись, чи Олег не відстає від її сягнистого кроку. Він підбігцем тюпачив за її спиною...

Левко сидів у літакові, яким жбурляло на повітряних ямах, літній чоловік з недбало, нашвидкуруч скроеним обличчям, що сидів поруч, перегукуючи тріскотіння мотора, кричав: «Поганий шматок дороги почався, куди дивляться шляховики...» Школярка, що сиділа навпроти, напружено ворушила вилицями, хапалась рукою за сидіння і, напевне, ойкала, але того ніхто не чув.

Левко притулювся лицем до круглого ілюмінатора, літак плив низько над землею, чітко окреслювались перед очима великі й малі дороги, по яких снували грузовики, підводи, піші. Появлялись серед снігів макети сіл та містечок, наїжачені щітки лісу, скирти соломи, схожі на перевернуті цілушки хліба, від яких тягнеться жовтава, притрушена соломою, дорога. Фахкали на літак своїми димами села та заводські димарі.

Левко солодко, з хисткою, лоскітливою тривоگوю, що обіймала й легко дурманила його серце, усвідомлював, що з кожним селом, лісом, полем, знову селом і знову полем, котрі зникають під крилом, він ближче до Надії. За сипучими кілометрами залишились Тридні. З літака вони, напевне, кумедні: півсотні хутірських хат серед лісу, мурашник машин, що сновигають довкола, жуками вовтузяться бульдозери, бабками стовбичать цибаті крани, осторонь високий і стрункий, як надрукований у газеті вірш,— дев'ятиповерховий будинок, біля нього — два нижчих, але довгих, ніби діти гралися в кубики, одні склали вертикально, а інші — по горизонталі. І велика новорічна ялинка перед гуртожитком, напевне, також здавалася б іграшковою, хоч Самовидець їздив аж до Семигінева, щоб дістати найвищу.

Все це вже десь там, у прапервісній глибині лісів, за стількома відстанями, але варто лише Левкові торкнутись їх уявою, як усе наче невидимо йде за ним,

летить ось у цьому маленькому літачкові з переляканою школяркою, з двома молодими пілотами, з яких ще не вивітрилось студентське піжонство, з вантажем у недбало збитих ящиках. Воно не залишає його, бо вже стало часткою його самого.

Левко почав пильніше вдивлятися з висоти в розмашисті лінії доріг і ще раз переконався, що великі дороги людей народжені з прямої, а швидше всього — самі є тією прямою у найдосконалішому вигляді, як найкоротший шлях до мети, як маршрут літака від міста до міста...

Кожен оберт пропелера, кожен поштовх літакових поршнів наближував Левка до Надії, серце його гарякувато мліло, перелаштовувалось із будня на хмільну святешність, так давно очікувану святешність, по якій спрагли Левкові почуття за щоденними триденськими мороками, за днями шаленої нервової напруги, за триденськими болотами, скрипучими морозами, снігами, за всім тим, що не просто пройшло крізь нього, як рентгенівський промінь, а залишилось у ньому, як вдихнутий кисень, що розчинився в крові.

«Обминаючи осінь, заходимо в зиму...» Може, тому, що взимку меншає доріг і стежок, залишаються найнеобхідніші, бо зимова стежка зрізує всі кути, взимку завжди хочеться піти чи поїхати навпрошки. Може, тому, що взимку закінчується рік і ми спішимо, спішимо наздогнати прогаяне влітку? Зима — то наше оновлення, пора сповідей і прощень, пора підсумків і розв'язок. Бо вдарить соком земля, вище замахнеться сонце на орбіті, від теплого поштовху кореня заворушиться брунька і розтулить уста до лагідного вітру — природа почне новий свій цикл. Щось мусить розпочатись і в найчутливішій квітці природи — в людській душі. Щось таки мусить розпочатись, хай не віроломне, не ураганне, а мовчазне й припишкле, непомітне окові, але зрозуміле самому лише серцю. І, може, тому ми заходимо в зиму, обминаючи осінь, бо замість одного опалого листка на дереві народиться два. Теж ланцюгова реакція в найдоступнішому вигляді, в цьому й сенс безсмертя природи, що постійно спонукає людину кидати виклик скороминущості нашого життя...

Он уже маячать вежі Кам'янця. Мінарет над Смотричем. Лівіше, у вуличку, — її дім.

Літак заліг на бік, перехилився Кам'янець у Левкових очах, учениця вхопилася рукою за плече свого сусіда, що дрімав, втягнувши голову в плечі, посунулися ящики з багажем, білий майдан аеродрому начеб піднявся вище, насторожено виставив у небо флюгер, був схожим на стіл, засланий білою скатертиною.

Зима в Кам'янці почувала себе не дуже певно, принаймні відчувалося її строкарство — абияк перезимувати, та й усе. Морозець був зовсім молоденький і хиткий.

Автобус спершу був напівпорожній, у ньому вільно розташувалися пасажири з літака та кілька зустрічаючих, школярка відходила від перельоту під бурхливий акомпанемент тіточки, що зустріла її і щось запопадливо розповідала. На наступних зупинках автобус обтяжився людьми, надто біля міського базару, що ряснів зеленими ялинками, яблуками, помаранчами.

Левко вийшов біля мечеті, серце його аж здригнулось від гострої, пронизуючої думки: Надія може бути тут, може поводитись із-за рогу чи зайти з-за пліч, кілька кроків до її порога, до її рук і губів... Вони обоє завжди виходили на цій зупинці, він любив підхоплювати її із приступки автобуса на руки, вдихнути близький запах її тіла, шепнути на вухо «любчику»... і аж тоді опустити на землю. Вона збуджено шепотіла: «Не роби так, мене ж усі в місті знають, в автобусі завжди є кілька хворих...»

Він зітхнув, озирнувся довкола, закурив, глибоко затягнувся, автобус, пробуксувавши на місці, форкнув димом і від'їхав. Оскільки руки були зайняті двома валізками, він ще раз жадібно посмоктав цигарку, викинув її до урни, підхопив свою ношу — і завернув у стару вуличку. Вниз, по Надіїній вулиці, спускалися на санчатах дітлахи. Левко довго придивлявся, чи немає серед цього галасливого збіговиська Олега. Найбільше він боявся не впізнати його з літа: знайди під насунутими шапками ті сині Надіїні очі, ту Надіїну посмішку, спробуй — знайди. Він наслухав голоси, йому хотілося побачити Олега на вулиці, навіть уявив, як вони вдвох сядуть на санчата, і влетять на подвір'я, і удавано повернуться під порогом ганку, й лежатимуть, поки не вийде Надія...

Та думка стала аж гіркою, бо Олега таки не було. «Я не знаю, я зовсім не знаю і не хочу зараз того

відати, як привітаюсь, що скажу, ставши на Надіїнім порозі. Хай буде так, як має бути. Головне — побачити її очі, решта не матиме значення. Наші очі, що стільки не бачились, що стужились крізь одну осінь і півзими. «Обминаючи осінь, заходимо в зиму...» Крізь святкові двері Нового року заходимо, пригинаючись під ялинковими іграшками, і мовчимо, як поганці перед зеленим ідолом, бо новорічна ялинка — диво не менше, ніж атомний реактор, — дві зазначки цивілізації».

Його очі сторожко вдивлялися вперед, але він усе одно не завважив, як показався з-за рогу Надіїн будинок. Темні вікна різонули його більше, ніж би вони сахтіли нестерпним для зору світлом. Подумав, що то ввижається йому від перенапруги, міцно заплющив очі, аж тенькнуло від того у вухах, наче лише тепер вийшов з них літаковий гул.

Левко зайшов на подвір'я, їдко пискнула хвіртка, йому здалося, що клямка її ще тепла від Надіїного дотику. Влітку він ремонтував хвіртку, Надія пішла до лікарні, а він заходився з тим ремонтом. Коли прийшла, довго сміялася, високо закинувши голову: «Це ти, любчику, відремонтував, щоб усі бачили: в домі є мужчина! Зась! Краще б відпочив, бо як запряжешся в свою атомну, то і вгору не глянеш». — «А ти навмисне тримала таку хвіртку, щоб знали: цьому дому потрібен чоловік?»

На дверях висіла колодка, стежка була ледь утоптана, сніг на ній ще чистий, незграсований.

Згадав, що Надія завжди залишала ключ у старому умивальнику, під кущем винограду, ключ завжди був мокрий, а Надія довго стріпувала замочену руку. Старий умивальник висів на стовпчику з білим очіпком снігу, безлистий виноград виставляв його напоказ, вода, напевне, замерзла.

Рука потягнулась до умивальника, шаснула на дно, намацала холодний візерунок ключа, міцно прихопленого льодом. Очевидно, вдень вода підтанула, а зараз знову підморозило.

Одімкнув двері.

Вловив знайомий запах хати: Надіїні тонкі парфуми, цупко накрохмалена білизна, ще не вивітрений дух нових меблів, трішки — медицини і спалених у печі соснових дров. Питьма. Підсліпувато блимає чотирикутник дзеркала та біла скатертина на столі. Левко обвикаєть-

ся у кімнаті — стоїть, як і раніше: це він розставив меблі по-своєму, коли вона була на роботі, збуджено дивувалася потім, бігала за ним довкола столу, щоб «зацілювати і видати на місяць лікарняний листок»...

— Мамо, а в нас хтось є чи ти, може, забула хату зачинити?

— Ви, дядьку Олег, не жартуйте. Беріть ключа — і гайда ялинку прибирати. Жартувати я вам не забороняю і в наступному році, але ж знайте міру.

— Мамусю, ну правда, от подивись, колодка не висить, а світла немає.

— Ти ж мужчина, то веди мене, побачимо — гостей маємо чи злодіїв?

Левко ще встиг захватися за шафу.

Хтось обережно прочинив двері в кімнату:

— Гей, хто тут, стріляти буду! Кидайте зброю, підіймайте руки, — то тонкий Олегів голосок, що силкується взяти баском, але зривається від хвилювання. Чути, як рука мацкує по стіні. Стрельнув вимикач, вдарило потужне світло від люстри під стелею.

— Мамко, тут чиїсь валізи стоять! Хтось до нас приїхав. Заходь, не бійся.

Левко всім своїм еством відчув, що Надія зайшла в кімнату, уявив, як здивовано вона роззирається. Чути її подих, війнуло морозяною свіжістю, і Левко не витримує гри, виходить з-за шафи.

Стрілися їхні очі. Голубе марево вилялося з її очей, вилялось подивом і радістю, мовчазним криком і приголомшливою несподіваністю, що Левко мало не захлинувся від шаленої хвилі солодкого болю в серці.

Надія повела рукою по очах, наче хотіла позбутись нереального видава у новорічну ніч. Прихилилась до одвірка. Рукавички випали з рук.

Четверо однакових очей дивляться на нього. Олегові очі, народжені з очей Надії. Четверо великих очей великого Левкового свята. Левкові здається, що іще мить — і він зникне у цій голубій-голубій безвісті, розчиниться в ній, як льодинка в окропі. Він нічого більшого не бачив у своєму житті за оці очі.

— Любчику-любчику, що ти робиш зі мною!.. — надсилу відривається від одвірка, мить вагається, ступає перший крок до Левка.

— Я нікуди не виходив з цієї хати ще з літа, рідна моя. Я сидів за шафою, чув, як ти ходиш, дихаєш, лягаєш спати, чув, як мовчиш. Я був увесь час тут, я був твоєю тінню...

— Я знала про це, але терпляче чекала, поки вийдеш сам. Боялась побачити тебе реальним, бо все реальне можна втратити.— Надія обмацує руками його обличчя, гарячі пальці нервово перебігають по його щоках, губах, він чує її подих, бачить в її очах своє маленьке відображення. Чи це її очі плачуть, чи він у них плаче?

Олег розгублено стоїть посеред хати.

— Любчику, ну скажи, чи це ти? Скажи, скажи, скажи: це я, Левко. Той самий Полин-з-Медом. Бачив, відцвів соняшник, і мені нікого запитати, чи ти це. Може, ти, Олежко, скажеш: дядько Левко це чи ні? — Олег нітється і одвертається до стіни.— Ну, скажи: люб-чи-ку.

— Це не я, Надіє, це — ти, твій триденський філіал, мене вже давно немає, оце я приїхав, щоб народитися знову. На новий рік. Здрастуй!

Поволі ставали на свої місця вазон, Олег, Тридні повернулись у поліський ліс, літак сів на аеродром. Надійне обличчя світилось йому всіма веселками, які він бачив у своєму житті, але ніколи не бачив їх так багато одразу і так близько.

Левко розглянувся, одімкнув валізу, дістав блискучі ковзани, приклепані до яскраво-червоних черевиків.

— Оце, Олег, у лісі, де будує атомну електростанцію, сьогодні зустрів зайця. Сидить під кушем, силує своїх зайченят, щоб учились на ковзанах кататись, а вони коверзують, плачуть, комизяться. Заєць побачив мене, не тікає, бо ми з ним уже давно знайомі: так і так, купив своїм сіромахам ковзани, а вони моркви просять. Я тоді, недовго думаючи, дістаю йому моркви, а він мені, недовго думаючи,— ковзани. Я, недовго думаючи, кажу: даси своїм дітям, а він, недовго думаючи: даси Олегові.

Олег засвітився, мов ялинкова іграшка при зненацька ввімкненому світлі.

— Ой дядьку Левку, мені бабця подарувала десять карбованців, я накуплю моркви, а ви передайте їм.

— Ні, Олежко, це ти вже коли сам приїдеш у Тридні, я тебе з ним познайомлю — тоді й розрахуєшся. А оцей планетохід — уже від мене.— Левко пустив по

килиму чудернацьку машину, що мінилася різноколірними вогнями, наче в нутрі її щось кипіло, сколочувало буйні фарби. Впершись носом в Олегову ногу, вона розверталася, форсувала складки на килимі, натужувалась і повзла далі.

— Дядьку Левку, дайте я спершу на ковзани заячі роздивлюся, бо в мене очей не вистачає на все одразу...

Вбігла з кухні Надія — усмішка вже рівна, підвладна їй, почала застеляти святковий стіл.

Левко з Олегом вішали іграшки на ялинку, Левко підсаджував малого на руках, щоб діставав до верхніх гілляк, потім посадив його на шию і походжав довкола, аж поки верхів'я ялинки не розцяцькувалось, не вкрилось іскристим дощиком, не причепурилось скляною зірочкою на гостряку. Надія, забігаючи до кімнати з тарілками, називала їх Кентавром і Медом-з-Цукеркою (Левко — Мед, а Олег — Цукерка), називала Олега малим ледацюжкою, а Левка — плохеньким конем, що підставляє спину, кому трафить. Всі троє сміялися, метушилися, наповнювали дім лагідним гармидером, мелодійним брязканням посуду, передзвоном ялинкових іграшок — від цього всього віяло загадково-празниковим, аж весільним...

Коли Надія знову зникла на кухню, Олег тихенько шепнув Левкові:

— Я б дуже хотів показати ковзани хлопцям на вулиці, вони всі катаються там.

— А ти взуй їх зараз, і я тебе трішки повчу їздити, лише умова: щоб мама не запримітила, коли ми вийдемо.

Вони вийшли на ганок, підперли двері стільцем, Левко вправно припасував черевики з ковзанами на Олевих ногах, накинув піджака, а на Олега — козушок, і обоє шмигнули надвір.

Вулиця вже спорожніла, люди поховалися у свої освітлені, теплі мушлі, в сусідньому будинку надривався магнітофон, вперто муштруючи «Червону руту», крізь заклінання, що «ти у мене єдина», проривався гомін Смотрича на стрімких валунах біля фортеці, кілька чорних ворон моторошно зяяли на дереві навпроти неба, наче те небо було заляпане бризками болота.

— Бачиш, Олег, ворони вже зустріли Новий рік і дримають.

— А вони завжди тут сплять. Кинеш сніжкою, злетять, покружляють і знову сядуть. Мама каже, що вони тут прописані.

В Олега підкошувались ноги, він міцно тримався за Левкову руку, силувано приховував страх, кілька разів Левко підхоплював його при самій землі і випростовував знову.

— Ви в нас довго будете, дядьку Левку? Побудьте хоч стільки, щоб я навчився добре їздити на ковзанах.

— Якщо не навчишся тут, то в Триднях уже здаси на права. Ми таку ковзанку залили біля будинку — стадіон цілий.— Левко відпустив Олега, той проїхав кілька метрів, але, змахнувши руками, впав на сніг.

— А я зовсім-зовсім не вдарився, не бійтеся за мене.

Левко підняв його і вже більше не відпускав од себе.

— А атомна електростанція — це світло від вибуху атомної бомби, про яку нам у школі розповідали?

— Це майже та сама бомба, Олежку, лише в дуже добрих руках, як-от, наприклад, в руках мамуні нашої... Тому вона не вибухає, а дає людям світло. Таке, як у нашому вікні.

На вулицю вискочила Надія:

— Я з ніг збилася, всі закутки обнишпорила, шафу відчиняла, мучителі ви мої, Полинчик-з-Цукеркою! Вечеря ж холоне, планетохід втомився ганяти по хаті, ялинка без вас обсіпатись почала, хліб зачерствів, очі заболіли виглядати вас,— а вони на вулиці. Залишили мене одну-однісіньку!

Зайшли до кімнати, в якій гоготливо й азартно горіла піч, жбурляючи вишневі відблиски на стіну.

— Оцей вогонь, любчику, рятував мене від смутку за тобою. Страшенно люблю дивитись у вогонь. Кажуть, вогонь очищає. Сидиш, зануриш погляд у полум'я — чуєш, як повертається до тебе спокій, майже дитяча незахарашеність душі. Коли велика птиця пролетить над багаттям — стане ще сильнішою в крилах, коли дрібна комашка — згоряє зовсім або ж падає з обпаленими крилами. Напевне, те саме і з думками...

— Тепер я знаю, чого мені ставало нестерпно жарко, коли я згадував тебе у Триднях по вечорах, це ти мене пропускала крізь вогонь.

Планетохід тицьнувся у Левкові й Надіїні ноги, поповз до Олега...

— Дванадцята вже, мамуню! Ось-ось дванадцять. Ти обіцяла, що ми запалимо свічки...

...Втрюх вони сиділи довкола столу. Стояла тиша, чути лише, як їхні подихи підлаштовуються один до одного.

Дивилися на три запалені кольорові свічки, які горіли рівно, нахилиючи полум'я до середньої — Надіїної...

ДЕТАЛІ:

Після Хіросіми і Нагасакі один із молодих фізиків у Лос-Аламосі сказав: «Ви встигли розгледіти обличчя росіян під час нашого фейерверка? Було ж непогано видно на планеті...»

Джентльмени, ви й при такому «освітленні» були сліпцями. Ви й тоді нічого не побачили!

...Ще тепляться згарища спалених фашистською ордою наших міст і сіл.

...Наші скорботні матері ще з-під долоні видивляються у далеч доріг: може, помилка, може, ще повернеться...

...Наші порубцьовані шрамами батьки косять свій перший повоєнний урожай і випускають із долоні маленьку перепілку, знайдену у житі.

...Піднімаються із попелищ наші заводи...

...Повертаються із неволі, навіки позначені концтабірними номерами, наші сестри. (Повертається із Освенціма у свої Тридні Михайло Далекозорий і приносить з собою звістку про Хіросіму. Після його розповіді дехто думає, що Михайло — несповна розуму, і деякий час не підпускають до нього своїх дітей).

...В'яже на колгоспному полі снопи вже вагітна Левком жінка.

...Побиваються на височезній могилі під Триднями родичі полеглих.

...Ми їмо чорний повоєнний глевтяк і вділяємо його Корольову, щоб він думав про космос.

...Пастушки ще підриваються на старих фашистських мінах.

...Нас порідшало на нашій землі, могили наших батьків і братів розкидані по всій Європі, але ми живемо, сіємо жито, народжуємо дітей.

...Схилився над кресленнями замислений Курчатов. А хіба ж ви не знаєте, що нас на пострах не візьмеш?

Не треба освітлювати нас — ми ні від кого не хо-ваємось...

ПОРТРЕТИ НА ТЛІ СВЯТА

У сторожці з пронизливим клекотом горіла піч. Докошував останні хвилини старого року годинник на стіні. Великий стрілці ще кілька разів замахнулись — і позаду самі лише стерні. Під новий посів.

Михайло квапився до сторожки із відром води, на-браною у його криниці під трьома соснами.

Марія-співчувайка та Михайлова Ївга розкладали на столі в сторожці новорічну вечерю, яку принесли для своїх чоловіків із Триднів.

Іван налив чарки, бо Михайло того не вмів робити — завжди переливав через край. Жінки сиділи на двох стільцях, а чоловіки стояли.

— Ну, то вип'ємо за те, що щасливо прожили ще один рік. І що постарішали на триста шістдесят п'ять днів і ночей,— виголосив Іван і почав цокатись чаркою.

— Не постаріли ми, брачку. Не кажіть так. Стали ми мудрішими на цілих триста шістдесят п'ять днів. По-му-дрі-ша-ли,— Михайло дивився на свої великі ру-ки, бачачи лише їхні нечіткі контури.

— А-ая, вуйко Михайло таки мудріше мовлять,— проказала Марія-співчувайка і перша випила.

У Васишиній хаті було бучне балування. Приїхав із Рівного сябро Уладик з дружиною та ще мовчазний хлопчинка, імені якого вона не розчула.

Коли годинник на телевізійному екрані показав два-надцять, Уладик випростався і сказав:

— За найсвятіше, що у нас є! Ким би ми не були, що б ми не робили на цій землі — ми нічого не варті, коли забуваємо про своїх матерів. За наших матерів! Я хочу поцілувати вашу руку, мамо Василю!

Краєм хустки Василюна витирала очі...

Грабчаки стояли в лісі під високою засніженою ялин-кою, неподалік від гуртожитку. Стрельнула пляшка

шампанського в його руках. Непомітно для дружини Федір вихлюпнув вино під ялинку, а налив собі в чарку ліків...

— За наше безсмертя в дітях, Федоре. В перекладі на твої сучасні думки: за ланцюгову реакцію добра у нашому дивовижному світі.

Федір довго цілував її руки. Як тоді, коли вона народила йому першого сина...

Біля Потурнакового ліжка в лікарні стояла маленька ялинка, яку принесла сюди Маланка. З-під білих бинтів вдячно світилися Степанові очі, бо малий Сашко шпарко читав під ялинкою новорічного віршика, іноді збирався, і Маланка пошепки підказувала йому: «У лісі, лісі темному, де ходить хитрий... лось...»

У хаті Максимчуків пружко вгиналися мостини під ногами гостей, голосно грав приймач у світлиці, чоловіки розглядали на стінах наївні дерев'яні страховиська, лякали ними жінок, що настійливо кликали їх до столу. Семигінівські лікарі вперше святкували Новий рік у лісі, в просторій лісничій господі, куди їх запросила Соломія.

Тітка Уляна бідкалась, не знала, до чого прикласти свої руки:

— Світоньку ясний, наша хата ще ніколи не збирала в собі стільки люду, світоньку. Петре, внось ті лави, що лаштували на Соломіїне весілля.

— Я ж їх давно роздарував, Уляно, зараз внесу дошки та обстругані пеньки.— Петро тупотів ногами, шукаючи дверей, які десь мовби запропастились.

Молодий хірург, що оце лише приїхав у Семигінів за призначенням, бабахав із Соломією під вікном із двох рушниць у небо. Сміялися, заганяли нові набойі і палили знову:

— По смутках минулого року...

— Вогонь!

Дерев'яні звірята на стінах кумедно прислухалися до цих пострілів.

Грицько-брехунчик чигав попід вікнами Юльки, аби розгледіти, з ким вона водиться у святковий вечір. Як уже не заходив, як не спинався навшпиньки, підсаку-

вав — а бачив у світлому чотирикутнику вікна лише її саму, в яскравому помаранчевому платті, підходила до великого дзеркала, поправляла зачіску, смоктала олівець і підводила ним брови, парфумилась духами то за одним вухом, то за другим, ніби й розмовляла з кимось, але не видно, з ким саме.

Аби краще розгледіти, він став на старий магазинний ящик, котрий знайшов біля плоту. Довго вилазив на нього, але коли почав випростовуватись — дерево оглушливо тріснуло, і Грицько, гикнувши, впав на сніг.

Юлька притулилась обличчям до шибки, а Грицько повзма тікав на вулицю.

Триденські собаки востаннє гавкали у цьому році, довго внюхувались-у ніч...

У вестибюлі гуртожитку тітка Олена розсаджувала за столи своїх вифранчених мешканців:

— Попаровані сідайте в оцей рядочок, а решту — я попарую сама. Станьте-но гарненько, хай я розберусь, кого біля кого садовити. Та не ховайтесь, бо часу вже нема, треба чарки наливати...

Двоє молодих лосів довго й тривожно обнюхували дорогу, яка стрілася їм у лісі.

ЧАСТИНА ДРУГА

ФАКТИ:

1947 рік. Січень. Курчатов із групою вчених здійснює першу на континенті ланцюгову реакцію поділу на уран-графітовому реакторі.

Створюються антирадянські військові блоки. Американські газети ще пишуть про «чисто американську таємницю атомної зброї».

Курчатов занотовує: «У першу чергу безмежні ядерні сили спрямовані на виготовлення руйнівної зброї. Я, як і всі радянські вчені, переконаний, що здоровий глузд, властивий народам, перемаже, і недалекий той час, коли дорогоцінний уран-235 та плутоній будуть використані в атомних двигунах, котрі рухають мирні кораблі і літаки, на електростанціях, що несуть у житла людей світло і тепло».

1947 рік. Літо. Берег Волги. Село Новоіванькове. Неподаляк од села споруджується загадкова «бетонна скриня» (так селяни назвали прискорювач-фазотрон).

ДЕТАЛЬ:

Радянський атомний полігон. У найнапруженіший період підготовки до випробувань бомби автор проекту, голова Державної комісії по проведенню випробувань Ігор Курчатов заявляє: «Мирний атом — ось наша мета, бомби — лише вимушена необхідність».

СРІБНЕ КОЛО

Сліпучо-біле, перевите тремткими сонячними променями, марево вирвалося із притіненого лісу, що стримів рівними щоглами сосен, на яких весна вже напинала свої хисткі вітрила. Скверещало, під'ярене теплом та поверненням до своїх старих гнізд, метушливе птаство, промацувало лапками кожную гілочку довкола свого житловиська, поновлювало в пам'яті відстані од дерева до дерева, визначало найнеобхідніші житейські маршрути ще на одне літо, в котрому їм висидіти пташенят, постаріти в крилах і в серці та замахнутись на ще один вирій.

Яскраве плесо білизни вихопилося перед Демидові очі спробою, коли він обжився уявою і зором із цим сіро-зеленим лісом, лякливою прозеленню трави на осонні обабіч шорсткої бетонної дороги, із облесним весняним свіжачком, котрий жбухав у відтулене віконце машини прогнилим торішнім листом, підігрітим хвойним духом, запахами весняного лісу.

Він таки встиг обвикнутись із цим, розгубленим на тряских роз'їздах свого життя, видовом м'якої поліської весни, коли голубий плин неба аж всмоктує тебе у височінь, ти аж стаєш від того відчуття навшпиньки і мимоволі прикладаєш руку до серця, аби втримати його в грудях, коли сосни, схожі на щогли затонулих каравел, випускають із своєї зеленої кучми пташок, наче стрімкі літери поклику SOS у цей здивований і принишклий світ.

Він таки встиг обвикнутись із цим, коли ліворуч траси залишився ревучий аеродром Борисполя, коли подаленіло, розбурхане ранком і стрімким сонцем за Лаврою, юрмисько Києва, десь перед Житомиром дорогу густо обступили ліси — і тоді відчув, що не він повертається до свого Полісся, а наче воно повертається до

нього. Таки повертається, бо вже жило в ньому, лише відтиснуте далекосхідною тайгою та океаном у найменш ужиткові закапелки його душі. Тоді він починав шпаркіше гнати свою нову «Волгу», вона гостро впивалась у стрімкий вітер і летіла навстріч Тридням, як лакована торпеда.

Жило і в цій шпаркій їзді, у цьому феєричному мерехтінні пейзажів, що летіли на Демида, як із широкоформатного кольорового екрана, коли сидиш у першому ряді, у цій ретельній націленості впродовж довжелезної (і, здавалось, безконечної, наче він увесь час їхав по колу треку) дороги з Далекого Сходу аж сюди, до Полісся.

Перші сотні кілометрів він потратив на зосереджене переборення, як не раз казав собі, «сімейного тяжіння», воно уповільнювало оберти двигуна машини, змушувало оглядатися назад або весь час позиркувати у люстерко над головою, у якому зманливо усміхалася засніжена тайга, а за нею — контури приокеанського міста. Здавалося, що пронизливо верещить його підводний човен, а клаповухий радист Ігор закидає невід радіохвилі на машину свого колишнього капітана і ось-ось таки зупинить її.

Демид не давав собі розслабитись, як утікач, котрий ще не відчуває себе у безпеці. Йому таки було легше на отих перших сотнях кілометрів, бо мусив зосередитися на одному: не передумати, не піддатися хвилинній слабкості, не зрадити так давно виплеканого наміру, не повернутись у старе, давно обжите русло.

А коли збагнув, що вороття не буде, бо тепер воно вже стало б принизливим і ганебним для нього, — отоді й почалися гризоти, почалося болюче розмотування того, наспіх звитого (з гудзами, плутаними петлями, поривами і хапливими зв'язками) клубка, якого ніколи не брав у довгі підводні мандри, бо це був зайвий вантаж і для нього, і для човна. Зараз це було найосновніше, що він забрав із собою, залишивши опасисту (останнім часом вона, щоб схуднути, навмисне розсипала на кухні сірники і, крекчучи, збирала) дружину та відчужену, мов якась дуже далека родичка, дочку.

Демид Гулак давно зізнався собі, що життя його перекапушене і нелогічне. Часто воно нагадувало йому отой фільм-вінегрет, який жартома монтували матроси

його човна під час довгого походу під водою. Він сміявся разом зі всіма, але іноді на самоті, в капітанській каюті, до нього підкрадався здогад, що оті алогічні фрагменти дуже схожі на його біографію. І перемонтувати її тепер уже було несила.

Зовні його життя можна було б поставити за взірць будь-якому чубатому десятикласникові, котрий напередодні випускних іспитів пожадливо вишукує конкретного, живого ідола, з якого можна зняти для себе мірку. Демид пасував би для цієї ролі: хутірський зірвіголова, що втік із свого хутора на попутній машині і озвався вже гж із Владивостока, а в тридцять років приїхав у Тридні хвацьким морським офіцером-підводником, що побував по закордонах. Спродав материну хату, забрав стару Гулачиху з собою. У тридцять п'ять став командиром підводного човна, кілька разів оперезав планету своїми рейсами, мав чимало нагород, одним словом, зробив цілком заслужено і чесно блискавичну військову кар'єру. Все тут закономірно і повчально, йому можна справедливо заздрити, враховуючи, що він був чи не найпопулярнішою особою в Тихоокеанському флоті і серед найвишого командування, і серед матросів, бо Тридні таки обдарували його вдачею стрімкою, винахідливою й одчайдушною, вмів весело погуляти на березі у перерві між рейсами, але потім починалася невідступна і задушлива туга за океаном — і він аж промінився, знову ступивши на свій човен.

Та на березі залишалась його мати — маленька, зморщена Гулачиха, найрідніший його маяк, який він відчував за сотні кілометрів від материка. При спогаді про матір там, у чорній «шахті» океану, все його ество аж терпло від перечуленості, солодкого болю і ніжності: бачив, як виходить вона на берег і дивиться з-під долоні у простір, як нудиться в порожній міській квартирі («Якби ж хоч городчик був, сину, під хатою чи собака на ланцюгу, щоб якусь мороку мати, вдосвіта вслухаюсь, вслухаюсь, може, півень запіє — тільки океан монотонно стогне»). А найчастіше уявляв, як мама дивиться на свої побілілі руки, не знає, куди їх заховати, і скрушно зітхає:

— Ти б, Диме, може, відвіз назад у Тридні. Хату вже не відкупимо, бо там інші люди живуть, а в когось би половину купили. За татовою могилою б приглянула

та біля землі попорпалась, бо скільки мені вже того залишилось. А ти б тутка без мене скоріше оженився— хоч би онука перед смертю побачила. Воно ж, кажуть, і відходити зі світу легше, коли своїх нащадків бачиш...

І Демид таки умовив маму залишитись іще на одну зиму, пообіцявши, що сам її відвезе у Тридні, бо також скучив за ними, та й батькову могилу хочеться побачити.

У ті короткі «домування» вони з мамою згадували Тридні; починали від крайньої Юльчиної хати і, засиджуючись де довше, а де лише наспіх переступивши поріг, обходили всіх односельчан.

Батька начеб навмисне залишали наостанок, щоб віддати йому всю свою пам'ять, щоб уже ніхто його не заступав, щоб заснути аж під ранок із його образом перед очима.

...Якби всі люди були схожі на його батька — у світі дуже рідко можна було б почути розмови, натомість постійно б шкваркотіли пили, погупували молотки, дзвеніли сокири. Мама каже, що якби записати на отой Демидів магнітофон усе, що сказав за життя старий Гулак, то за день можна й переслухати. Перед тим, як побратись із мамою, він кілька вечорів приходив до неї додому, сідав на ослоні, дивився на неї, зітхав, а одного разу привів сватів, то вони за нього вже все і вимовили.

— А потім я, Диме, так звикла, що мені й не треба було нічого казати, подивлюсь в очі — там усе написано. Бувало, гукне мене: «Ксеньочко-о», то я вже знаю — щось треба пособити йому, сам ніяк не впорається, інакше б не кликав. Тільки коли чарочку, бува, вип'є на оказії, то вже не зупиниш: «Ксеньочко-жіночко... Ксеньочко-жіночко...» — і нічого більше. Так я й не чула ніколи, як він кричить. Ніхто в Триднях не чув, Диме... Перед війною у колгоспі були якісь збори, голова запитує: «Хто просить слова?» Котрийсь балакун і випалив: «Іларіон Гулак просить слова». Як зчинився регіт — ледве дочекалися тиші. А я вже бачиш, сину, яка балакуча? За тата і за себе...

Отак, мовчки, колгоспний тесля Гулак збудував у Триднях нову конюшню, яка стоїть і дотепер, дерев'яні ферми, перший міст через Горинь у цих місцях, та й половина хутірських хат піднялася із рук мовчакуватого, зі стрімким розльотом брів чоловіка.

Кажуть, що батько найбільше любив, коли в його хаті збираються люди, щоб поговорити, а він посидить десь у затінку і послухає, гречно усміхаючись. Ще й Демид пригадує ці гамірні вечірні посиденьки триденців у їхньому домі.

На фронт його не взяли, бо не мав двох пальців на правиці. Оповідає мама, що вперше тоді бачила його злим, ніби сидів під грушею і розмовляв сам із собою. Мама аж злякалася тоді.

Коли прийшли у Тридні німці (власне, не прийшли, а з десяток їх в'їхали на хутір на мотоциклах), побачили тата на подвір'ї, щось джерготіли до нього, потім посилали по воду, щоб помитися після дороги, але він стояв мовчки і дивився вище їхніх голів. Німці вже розмахували автоматами, мама зачинила малого Демида в хаті, а сама вихопилась на подвір'я і заводала з усіх сил:

— Та хіба ж вам повилазило, що він німий? Чого присікались?

Фашисти побелькотіли щось між собою і самі поїхали до криниці. А батько дорікнув матері:

— Перший раз у житті я хотів висловитись, Ксеньочко, а ти... — І великою трипалою правицею гладив Демидову голову.

А потім батько із дядьком Михайлом стали десь надовго зникати, ніби ходили в ліс по дерево, але поверталися з порожніми руками, про щось допізна гомоніли, загасивши газову лампу і покурюючи в темноті.

— Він тебе, сину, навмисне тоді відправив до тітки Івги, щоб ти не плакав. А в нього вже все підготовлено було. І я передчувала, що не втримаю його — піде. Характер же його знала: мовчить, мовчить, але як щось надумав — не ставай на дорозі, переступить. Тільки й почула від нього: «Мені треба туди, Ксеньочко... я пообіцяв...» А ми вже у Триднях з наслуху знали, що в Сарненських лісах є партизани, вони вночі по харч іноді заходили. Ти малий був, то мусила вигадувати тобі, що тато на лісорозробках, боялася, що з язика тобі десь зірветься при чужих людях. А я знала, що він пішов до Медведєва. Обіцяв часто заходити додому. Де там... війна.

Однієї ночі таки забіг із товаришами. Демид спав, він посидів біля нього, залишив трофейних цукерків

і зшиті в таборі чобітки, поцілував сина у чоло — і пішов. Мама провела його аж до лісу (товариші йшли попереду, щоб вони обоє погмоніли без сторонніх). Коли Демид проснувся — біля нього лежали цукерки і чобітки, в хаті було накурено і мамин віник весело гуляв по долівці і з її уст тихенько жебоніло: «Іхав козак через місто — під копитом камінь тріснув...»

То були останні татові відвідини.

Через кілька місяців уночі прийшов до них батьків товариш — і мама все зрозуміла. Демид тоді прокинувся від пронизливого зойку.

Вже по війні вони з мамою ходили на братську могилу партизанів у Сарненських лісах...

А Демидові й досі іноді здається, що він відчуває на своєму чолі останній батьків поцілунок:

І після таких спогадів із матір'ю Гулак відчайдушно занурювався в глибини океану, здійснював своєю «атомкою» тривалі рейди, коли починалося надокучливе потенькування у вухах від глибинного перевантаження, коли починалася хвороба «мовчання» і людей підбадьорював лише дружній потиск руки, коли надокучали навіть найвеселіші фільми-вінегрети, змонтовані моряками із різних кінострічок, узятих із собою на борт, коли команду міг розвеселити лише останній гулаківський засіб — його власне читання співомовок Степана Руданського.

Потім човен брав зворотний курс, екіпаж переходив на «друге дихання», «атомка» гостріше розпанахувала океанське черево, хлопці відмонтовували назад стрічки, аби здати їх на береговій базі, і тепер дивилися їх у первісному вигляді збуджено й уважно, ніби їм привезли на борт зовсім нову кінокартину. На березі команда відбувала кілька днів карантину — і Демид повертався до матері.

Та все ж діяв на нього найпереможніший закон океану — чим більше рідних людей чекають тебе на березі, тим лагідніші до тебе моторошні глибини. Він таки одружився. Зазнайомився із вродливою співачкою місцевої філармонії. А до того ж вона вчарувала його своїм голосом, співала навдивовижу розчулено, від того співу навіть продублені штормами, бувалі в бувальцях «океанські вовки» знічено посіпували повіками і переривчасто зітхали.

Демид і Лариса просиділи кілька вечорів у ресторані «Золотий ріг», де ревів оркестр і безсоромно фальшивила підстаркувата солістка. Лариса була родом із Дону, із шолоховських місць, рішуче посягла здогад, що, можливо, є далеким відбризком палкої крові Аксінї, знала кілька улюблених Демидових пісень і, не чекаючи особливих запитань, виконала із ресторанної естради «Чорнії брови, карії очі». Оскільки вона саме мала такі брови і саме такі, як у пісні, очі — а до того й голос, — у залі довго аплодували, передавали на їхній стіл пляшки шампанського і записки з проханням заспівати...

Незабаром мало початися дуже довге плавання, і Демид привів Ларису до матері. Гулачиха втішилася невістці, навстіж розчинила перед нею свою наболілу від самоти душу. Те підбадьорило Деміда чи не найбільше — і вони справили з Ларисою весілля.

Уже в рейсі він подумав, що, може, поквапився, але відніс це на рахунок «професійного страху старого парубка», а до того ж — якби вчинив інакше, це вже був би не він, Демид Гулак, він би зрадив свою гулаківську рішучість, що не розтринькалась навіть в океанських глибинах.

Тепер усе його найдорожче було на березі, поруч із цим важким, холодним океаном, у нутрощах якого він жив тижнями. І варто було лише згадати про той рідний берег з мамою і Ларисою, як у цю підводну фортецю влітав великий, залитий сявом дня світ, що одразу ж розростався до великого поняття Батьківщини. Тоді він, на подив матросів і офіцерів, зненацька починав жартувати і погоджувався на рідкісний вид премії для своєї команди: обіцяв для вільних від вахти почитати в каюткомпанії Руданського.

Та повернувшись із цього рейсу, він не застав матері дома. Лариса сказала, що Гулачиха поїхала на свій хутір побачити ще раз весну, востаннє посіяти грядки із Ївгою, посадити квіти на батьковій могилі, скуштувати березового соку в молодому гайку, попрощатися із своїми ровесниками — та й приїде назад.

Демидова уява гарячково побігла в Тридні: він ступав у мамині кроки, ходив з нею по сусідах, садив грядки, колінкуючи на широкій дошці, щоб не затоптувати скопане, підправляв заступом татову могилу в лісі, ходив босоніж по гарячому піску триденських вулиць. Був

він то зовсім маленьким, у полотняних, підфарбованих бузиною штанцях (на вечір тіло аж до пояса ставало фіолетовим від фарби), то бачив себе струнким і гожим морським офіцером, якого постукує в коліно зачохлений кортик...

Коли він заспокоївся, Лариса шепнула, що вже вагітна.

— Не можу ж я в такому-от стані підніматися на сцену. Подала заяву, посиджу дома. Була в штабі флоту, на днях нам дадуть нову квартиру. Там навіть сказали: за його заслуги давно належитьесь житло в будинку-люкс, але він чомусь не звертався. Дамо. Стала на чергу на імпортні меблі. Дещо купила собі — як-не-як, а дружина капітана, найкраще сопрано на Далекому Сході.

Його настільки втішило, що мама, можливо, вже застане тут онука, що решти Ларисиних слів ніби не почув.

А потім на березі його чекала телеграма: мама померла, її поховали на триденському цвинтарі, біля гулаківської родини. Повідомляв дядько Михайло Далекозорий...

Він тоді на кілька днів пішов у тайгу з рушницею, сидів біля вогню, думав про батька і матір, вслухався, як росте трава, поскрипують кедрі, як лементує птаство у заростях. Йому це було потрібно зараз, повертало втрачене за плавбу відчуття землі. Тієї землі, на якій за тисячі кілометрів, за ріками, криницями та безліччю доріг, лежать його батько з матір'ю. Тепер вони не досяжні для нього, ніколи не подолаєш цієї страшної відстані до них, не докричишся, не доплачеш...

Лариса народила дочку.

Одразу ж після пологів, здається, відчула себе ще вільніше, у ній пробудилися, досі приспані, нахили: з усього міста до неї сходились портові перекупки, утаємничено демонстрували в Ларисиній кімнаті роздобуті в іноземних моряків товари, і Демид одного разу таки спровадив їх із своєї квартири, знаючи, що вони придуть, коли він знову зануриться в океан. Він уже не міг чинити опору, збайдужів до всього, єдиною його втіхою залишилося — пройтись по набережній із дитячим візком, у якому силкується звестись на ноги Наталка.

Дочка росла, в короткі повернення додому Демид не міг їй нічого іншого дати, крім подарунків, солодкавої перечуленості, обіймів і поцілунків. Щоразу — одне й те ж, воно швидко надокучило, чого й слід було чекати. Наталка вже сприймала все це від батька, як великотерпеливий і добре вихований слухач одноманітні розповіді своїх знайомих: прискіпливо оглядала подарунки, а потім завчено запитувала: «Як тобі плавалось, тату?» Відповідь вона вже вислуховувала з іншої кімнати, де примірювала куплене Демидом...

Хто-хто, а Гулак знав, що служба офіцера-підводника — спалах весняної блискавки, короткий і сліпучий. Там, на материку, твої ровесники лише розправляють плечі для життя, а ти вже маєш державне право на пенсію. Вилазь із глибини на берег, учи молодь або йди на штабну роботу... Або ж — осядь у звабному твоєї душі куточку суші, листоноша регулярно носитиме тобі пенсію, а ти лупи «козла» чи вудь рибку — маєш на це право, держава до твоєї старості буде розраховуватись за те, що ти за короткий час зробив для неї...

Такий час настав і в Демидовім житті.

Він відбув останні навчання, передав човен своєму першому помічникові — смаглявому молдаванину Мірчі, проплив відкритим рейдом через увесь військовий порт із вишикуваними на палубах кораблів командами, які віддавали йому честь, поцілував бойовий прапор свого човна і зійшов на берег із геть вологими очима.

Ще два роки викладав у морському училищі, очікуючи, поки Наталка закінчить школу і вступить до педінституту. Це були важкі й незатишні роки, коли він усміхався лише зранку, зустрівшись із курсантами, а коли сонце завалювалось на вечір і думка про повернення додому — в задуху килимів, магнітофонного реву з Наталчиної кімнати, в ситі постогнування Лариси на кухні, що вже боком проходить у ванну кімнату, — гнітила його настільки, що він допізна ходив по місту або ж сідав у альтанці на березі океану і довго стежив за прибоєм, силуетами заякорених кораблів, за холодним перекочуванням води. Для когось океан — це просто велика вода, велике море, а Демид знав ціну цього поняття, він не раз казав своїм курсантам, що океан походить від слова око, бо океан — це найбільше, що може побачити людське око на нашій планеті.

Та вже Наталка вчиться в інституті, вона ще більше подаленіла від Демида.

Узимку підійшла його черга на нову «Волгу», він купив її і тепер усі вільні години вовтузився біля неї, з якоюсь підсвідомою насолодою думаючи про те, що весно на них чекає довгий і безповоротний шлях у Тридні.

Гулак завів на Наталку ощадну книжку, переказав на неї кілька тисяч карбованців, що залишились у нього. Знайомий суддя без зайвих образ і нервунь розлучив їх із Ларисою (Демид залишав їй усе, крім машини, пообіцяв при потребі допомагати дочці), і Гулак остаточно повірив, що його намір таки буде здійснено.

Він ще раз перебрав своє невлаштоване життя, не знайшов у ньому ні тепла, ні затишку, навіть жалю за тим усім не знайшов, — лише пронизливо заскিমіли в його істоті збляклі зелені очі матері, як рання осінь на Ровенщині, її скрушна усмішка із сірих туманів світу, її остання і вже безконечна мандрівка до свого великого початку, де мало замкнулися срібне коло її неосяжних буднів. Вона начеб востаннє пройшлася із сонцем — звідси, від синового океану, де воно вдосвіта вилітає з води, як летюча рибина, аж туди до Триднів, де воно втомлено падає на круте плече планети, вкутане золотим вихором вічності.

Невдовзі Демид уже гнав машину через Амурський міст.

На Сумщині, десь під Конотопом, його зустріла весна.

Весна ще була сторожка і непевна, зелень — лише приглушеними натяками, наче на цих пейзажах просто витирали пензель від зеленої фарби. Та все ж це була вона, весна, з чорними пахкими ріллями, з лякливими пролісками на узліссях, із гармидером на людських городах, де погейкують на коней у плузі, пригинцем вкидають розполовинену картоплю у свіжу борозну.

У селах він стишував біг машини, ласував цим весняним дивом селянського будня, смакував ним потім довгі кілометри.

По обіді Демид переїхав закушпелений рудим піщаним пилом Новополіськ, в якому господині білили хати, підмальовували вапном стовбури в садах, фарбували

в зелене паркани, палили торішне листя на купинах, мили розчинені навстіж вікна, і зайчики від них густо шпигали Демидові очі.

У Новополіську він хотів зайти до військкомату, дізнатися, чи вже перевели йому сюди пенсію, але нестерпна спокуса швидше дістатися до Триднів таки взяла своє, і він вискочив на асфальтований майданчик за райцентром, де дорога розколювалась натрое і найлівіший рукав її через Дядьківці біг у Тридні. Його здивував цибатий, викаблучений гостряком на Тридні вказівник, строкато розцяцькований у голубе й червоне. Великі стрімкі літери ще здаля впадали в очі: «Будівництво атомної електростанції». А внизу чиясь уже інша рука не дуже певним почерком дописала: «с. Дядьківці, х. Тридні».

Демид ще раз здивовано перечитав напис, побачив за лісом кілька контурів гандрабятих баштових кранів. «Оце несподіванка! Попрощався з атомним човном, а тут зустрічає мене атомна електростанція. То оце я так і танцюю, як магнітна стрілка, одразу показуючи два напрямки. Атомний схід і захід. То гайда на атомні Тридні...»

Він рвонув з місця машину, і вона вхопилася чотирма шинами в розліновану на квадрати бетонку, по якій вервечкою навстріч йому летіли важкі, підгонисті самоскиди з білими еліпсами емблеми атомки.

Дорога прогнулась у дядьковецькій леваді, де рівни на начеб осіла від ваги двоверхової кам'яниці фільварку, у якому ще до війни обладнали лікарню, та старої підсліпуватої фортеці, що правила потім за колгоспну комору. Ці місця вже були йому рідні, бо в Дядьківцях Демид школярував, сюди вони вечорами раз на тиждень ходили в кіно, яке крутили в фортеці.

Почався ліс із забутими вже деревами, які колись знав кожне, із забутими звивами стежки (знав же, де можна посковзнутися після дощу, де гілляка зіб'є кашкет чи шапку з голови), почався його, Демидів, ліс, його незакіптюжене часом диво, і гречний і непоказний конкурент Демидового океану, бо обидва вони найстарші свідки людства, причетні до таїни нашої появи на цій, колись порожній, планеті, якій ми вже погрожуємо перенаселенням і атомною свічкою на її грудях. Хто зна, звідки ми вийшли, з океану чи з лісу? До цього

принаймні вони причетні обидва, як і до Демидового життя...

А тут зненацька біле, сліпуче плесо беріз спалахнуло, заурочистіло серед органної задуми лісу, серед м'яких ескізів поліського надвечір'я. Потужне біле сяєво розсувало довкола себе старі сосни, аж парувало білизною у лісових притінках, наче саме в цьому місці йшов дрібний молочний дощ. І безрух такий, що все це здається несправжнім: і білі стовбури беріз, як увімкнені в небо і в землю лампи денного світла, і ця внутрішня люмінесценція березового гаю, і ці розмашисті контрасти, і графіка тіней, і — сам ти несправжній, бо здатен розчинитися у цьому надвечір'ї, як подих, як сплеск хвилі, як зойк радості й здивування.

А вони так і стоять, ці берези, байдужі до твоїх розгарячених очей, бо їм тут треба стояти і творити цей твій подив і подив тисяч очей, які здатні сприймати диво, висвітлювати це тендітне надвечір'я, і вечір, і ніч, дивувати тебе в дитинстві й зараз, дивувати когось іншого, хто прийде замість тебе на цю землю, бо цим березам треба стояти тут і біліти наперекір монотонності лісу, зрештою — просто рости, біліти і гнати сік від кореня до крони, аж поки не повалить їх вітер чи не скосить сокира із березовим вив'яленим держакком. Дивуйся їм — вони все зробили для цього...

Демид загальмував машину, звернув її на узбіччя і вискочив із кабіни.

З цього гайка він щовесни відрами носив додому березовий сік, тут завжди були розставлені його слоїки, пляшки, полив'яні глечики, мама зливала сік у дубове барильце, забивала його на літо, а потім, у спеку, частувала ним чи не всі Тридні на полі. До когось у Триднях ішли на свіжину, до когось на чарку, а до Гулачихи — на кварту березового соку з льоху.

Зараз біля кожного стовбура теж стояли чийсь слоїки, поліетиленові баклаги, пляшки з-під молока — із зарубок біля прикоренка цівкотів по металевих та паперових жолобах сік. Он із тієї, найгрубішої, він навпочіпки пив прозору березову патоку, коли тікав весною із Триднів. Тепер кора її ще більше порепалась, укрилася поперечними чорними струпами, але білизна її не притлумилась і не вицвіла — може, й стала ще білішою...

Демид підійшов до неї, нагнувся, опустився на коліна, одсунув повну пляшку із соком і, обнявши бляшаний жолобок губами, відчув у роті першу прохолодну краплину весняного нектару...

На його руку, оперту в молоду, рідку ще травичку, виповзло сонечко, обігрілось і вже починало нашорошувати крильця, налаштовуючи себе на перший політ...

ОГО, «РЕАЛІСТИ»:

Навіть найтверезіші американські атомники стверджували, що росіяни зможуть створити свою бомбу не раніше 1955 року.

НЕ ДРІБНИЦІ:

Від 1941 року аж до 1949-го (коли було випробувано радянську атомну бомбу) Ігор Курчатова не мав жодної відпустки...

ПОБУТОВЕ:

Під час будівництва вітчизняного фазотрона Курчатова весь час мешкав у старому дерев'яному вагончику. Навіть у страшну, морозну зиму 1947 року.

ЦЕ Я ЗАПАМ'ЯТАВ ТАКОЖ:

Напередодні випробувань першої радянської бомби у зону вибуху було спеціально привезено різних піддослідних тварин, щоб перевірити на них дію нової зброї. Тварин розмістили на різних відстанях від епіцентра вибуху. Очевидці кажуть, що в ніч з 28 на 29 серпня 1949 року (вибух мав статися удосвіта) на полігоні стояло страшенне ревище тварин.

...Уночі зірвався з прив'язі цуцик, подолав багато кілометрів полігона і пустелі, знеможений, таки доповз до людського житла у безпечному місці.

ДЕТАЛЬ:

Через два місяці після вдалих випробувань атомної бомби, ледь перепочивши після нелюдської багаторічної

напруги, Курчатова вносить пропозицію Радянському урядові приступити до будівництва першої у світі атомної електростанції. І дістає схвалення.

Левку Чабанові на той час було чотири роки. Напевне, він ще навіть не міг вимовити слова «електростанція»...

ЧОГО Ж ІЩЕ:

Терези «холодної війни» (отже, попередня війна, де важко поранили мого тата, була «гарячою») урівноважились. Покладіть свої «цяцьки» в пенали і скажіть: «Досить! Ми вже дорослі!»

ДІАГНОЗ

лікарів, які обстежували Курчатова в період його роботи над водневою бомбою: він стомився, кілька разів у нього так паморочилася голова, що змушений був лягати в лікарню. Перевтома, спазми судин головного мозку. Опромінення організму не перевищує норму.

ВІДВОЮЙ МІСТО СВОЄ .

У кого ж його відвойовувати те, ще не існуюче місто? Як його відвойовувати: штурмом, чи хитрістю, чи паперовою облогою? І від кого його, ще лише нанесене на ватман, визволити? І кому? Зрозуміло, поки що саме місто безпомічне. Потім воно виховає свій характер, матиме свою мету й уклад життя, свої пивні бочки у затінку дерев, свій ярмарок із цінами, свою точку «абсолютного центру», як водограй у Львові, як вічко видачі грошових переказів на головній пошті у Києві. Все ще буде у цього міста: майдан для святкових парадів і вулиця для демонстрації щойно пошитого плаття, будуть пологовий будинок і цвинтар, футбольна команда і міліція, будуть Дошка пошани і вікно сатири, будуть свідчення в любові й судові засідання — буде весь той причинний рух і шарварок, у якому утвердить себе остаточно Місто.

Але воно ще безлюдне отам, на макеті, у просторій Грабчаківій світлиці (так він прозвав свій великий кабінет у новому адміністративному корпусі, перший

поверх якого нещодавно здали в експлуатацію будівельники, а на чотирьох останніх уже довершують малярвання), воно ще безлюдне, а тому й безпомічне. Грабчак не хотів брати у свою світлицю того, вирізаного із пінопласту й підмальованого гуашшю, міста, притрушеного в старій конторі пилюгою та вугільним попелом із глиняної печі, бо ненавидів його і завжди ховав з-перед очей.

— То ви все-таки почепіть його в себе, хай навіть для більшої ненависті, може, воно переміниться від того на краще. Чи, може, мені його зовсім спалити? Так хімія ж — смороду буде.— Начальник відділу постачання Олесь Самовидець тонким пензликом чистив мініатюрний макет міста, одним помахом замітаючи його дахи, проспекти, майдани, цілі квартали. Його голубі, завжди винувато наївні очі зиркали на Грабчака — і той думав, що якби оце сказав не Самовидець, то бути б тому казальникові відрядженим до знаменитої чортової неньки, без добового утримання, але із дорученням дати по прибутті на місце телеграму... Але це був Самовидець, навівно здивований і довірливий Олесь, на якого просто неможливо образитись, неможливо і його образити, але й неможливо відмовити йому в чомусь. Саме оце останнє зробило його незамінним постачальником атомної, і він стягнув сюди все, що лише можна було роздобути за нарядами міністерства, а іноді — й без них.

— Бач, Олесю, який ти великомасштабний палій — одним махом спопелити місто і здихатися клопоту. А взамін що запропонуєш? Наш архітектор ніяк не може до Триднів доїхати, десь заблуdivся чи ніколи йому. Приїде на готовеньке: покаже, де дерево посадити, в який колір стіни помалювати, де газетний кіоск притулити, де підземний туалет розмістити, — і буде все життя думати, що збудував місто, — Грабчак потягнув за мотузок, і цитринова, в зелених розводах штора розсунулась в обидва боки, впустивши до світлиці пружкий потік сонця.

— Який там я палій, Федоре Івановичу. Колись у дитинстві пустив півня під стару бабину сушарню для сликів, то як усипали мені тоді — і не курю навіть, щоб срічників при собі не носити.

— Бачиш, а я думав, що Наталка забороняє тобі

ці витрати, бо на машину заощаджуєш. А в проєкті, до речі, таку дрібничку, як гаражі, забули. І по селах зараз «Жигулів», як собак,— не знаєш, з якого двору вискочить на тебе; а що буде робитись у нашому місті? А де їх тримати? Проектанти, видно, в останній момент приліпили он у кутку «підсобні приміщення». Як це розуміти? Курники, гаражі чи сховище на макулатуру? Иди, йди, Олесю, забирай із собою це ширвжиткове пугало, кинь десь до шафи, хай мої очі не звикають до нього, бо я вже почав розпалюватись, а це — надовго.— Грабчак провів долонею по вишневому полірованому столу, і на ньому залишилися вологі сліди.

Самовидець помітив це — значить, Старий напrawdę рознервувався. Олесь вийшов, несучи свої наївні очі та макет міста. Зупинився в коридорі; може, виставити його отут, між вазонами і привезеними ним аж із Криму у великих кадубах пальмами? Так і вчинив, поклавши макет на ажурний журнальний столик.

Самовидець усі ці дні втішався обжитим першим поверхом адміністративного корпусу, бо, нарешті, після всіх отих тисяч тонн цегли, палів, блоків, арматури, цементу, шин, після цвяхів і фарб він мав завдання, яке найбільш імпонувало йому,— перетворити ці порожні і ще незатишні зали на робочі кабінети. Тут уже його ініціатива була не обмежена, він по кілька разів на день розшукував то Грабчака, то Чабана, пропонував їм свої ідеї, одну спокусливішу від іншої,— і тоді всі остаточно поклалися на його смак, розуміючи, що Самовидець не навезе сюди бездушного конторського мотлоху, неоковирних канцелярських шаф, етажерок, що виконуватимуть роль усмоктувачів пилу, бо набачився він усіляких кабінетів за свою постачальницьку діяльність і в Києві, і в Москві по міністерствах та главках. І не лише набачився, а й, видно, виробив на тому свій погляд на цю кабінетну естетику, або, як він сам висловлювався: «Треба, щоб кабінет був таким, що коли тобі в ньому навіть відмовляють у чомусь — то не ображався». Самовидець якось навіть зізнався Чабанові:

— Сиджу на прийомі в одного постачальницького зава і, поки він розмовляє по телефону із якимось Ен Еновичем, я в уяві переобладную йому кабінет: стіл разом з ним із середини посуваю під вікно, замість величезного, як для тайної вечері, стола ставлю по кутках

журнальні столики і м'які крісла, замість рогатих вішаків при дверях — умонтовую в стіну шафу, замість важких люстр, що є сідалиськом для мух,— на чотирьох стінах кладу по майже непомітному боковому плафону. Іноді й незчуюсь, як він уже розмову закінчив. Одному я навіть уголос порадив. І що ви думаєте? Ми удвох із ним усе й переставили. Це тоді, коли я дістав у Здолбунів майже недосяжну цеглу.

Олесь просидів у Мукачеві майже місяць, де вся меблева фабрика виготовляла меблі на замовлення атомної, до всього прискіпувався, бракував, навіть погрожував директору фабрики, мовляв, той виступає проти мирного застосування атомної енергії,— і таки домігся свого. Працівники його відділу також мали конкретні завдання і повертались із різних міст Союзу з необхідною всячиною: плафонами, настільними лампами, графікою і карбуванням по металу з різних художніх фондів республіки, з модерними прибалтійськими телефонами та з ошатними кримськими вазонами.

Тепер Самовидця тішить усе це: і ажурні стелажі, де поміщаються і книги, і кераміка; і сувеніри закордонних гостей, і телевізор; веселять око, виконані під старовину, естонські настільні світильники і невеличкі, але місткі столики, на яких наче й не випадає розводити паперовий мотлох і безлад; навіть керамічні попільнички, виготовлені львівськими молодими художниками, вписуються у загальний меблевий ансамбль.

Та радість переселення у нові адміністративні хори була коротша, ніж сподівався Самовидець,— почалися несподівані перипетії з проектом міста.

Воно й справді негарно вийшло. Як у того необачного майстра, що замість викинути зігнутий цвяшок — викидає молоток.

Грабчака призначили керуючим будовою, коли міністерство вже схвалило проект станції і міста. Сказано було, що все це можна прийняти за основу. Крім модернізації водопостачання і введення охолоджувальних градирень, до проекту станції він претензій не мав. До проекту ж міста його розум тоді, на початку будівництва допоміжних комунікацій, просто не дотягнувся.

А тепер ця неувага жорстоко мстить. Оскільки правок або претензій до проекту не надходило, проєктанти вже давно вмили руки, а місто треба будувати,

не просто житло для спеціалістів, а Місто — об'єкт не тільки матеріальний, а й духовний.

Цієї весни Грабчак ударив у всі дзвони — десяток будинків уже споруджено за інерцією проекту, отже, запустилась громіздка і потужна машина, яку вже годі на ходу й зупинити, бо треба негайно освоювати мільйони карбованців державних грошей, виділених на місто. Грабчак сам почувався винним у цьому, бо хто-хто, а він уже назалишав за собою цих псевдосучасних двійників, у які заведи когось із зав'язаними очима — і він не визначить, де перебуває, бо стоять довкола п'яти- чи дев'ятиповерхові коробки з однаковими стінами, балконами на однакових вулицях з «Берізками», «Вітерцями» і «Ромашками».

Грабчак свідомий того, що це — останнє його Місто, за яким стоїть пенсійний рубіж, що це останній його перевал, за яким дорога вже побіжить донизу, його руки триматимуть не кермо велетенської будови, а нікельоване поруччя внучачих візків чи бильця м'якого домашнього крісла. Це таки було останнє його Місто — істина настільки незаперечна, що її вже не об'їдеш, не обминеш з огляду на надмірний поспіх.

Можна було б розділити вину на всіх, як вартість ресторанного обіду у відрядженні, але Чабан у цих питаннях — неофіт, він і так витягнув на собі «стартовий невроз будови»; у Романчука — свої обов'язки, хай налагоджує партійну роботу і займається середньою ланкою кадрів; інженери мають свої локальні завдання, отже, нічого шукати винуватого — просто подивися в дзеркало, примощене отам, біля стелажа, Самовидцем.

Грабчак знав, яким відлунням повернуться до нього оті «удари в усі дзвони», знав, що йому спокійно скажуть: «А раніше куди дивилися? Ми ж розраховували на ваш досвід!» Або так, як відповідали вже не раз: «За вашу будову ми спокійні, там є ви».

І все ж — це була остання його будова, і він не хотів вкладати в неї «свідомих гріхів», запланованих помилок, це було його останнє дітище, яке вже назавжди залишиться наймолодшим твором його життя.

— Ви маєте рацію, Федоре Івановичу, — підібгавши свої довгі ноги під м'яке крісло і струшуючи у вишневий черепочок попільнички тютюн із сигарети, казав Левко, вже присмажений на обличчі весняним сонцем, руки

його пошершавіли на вітрі — машина його стоїть на ремонті, а він гасає на мотоциклі з коляскою, як молодий бог на колісниці.

Грабчак від його слів насторожився. Не тому, що вони зайшли з уст його підлеглого, а тому, що це вперше сказав йому учень, надто вже хитро усміхаючись.

— Я не маю рації в тому, що ми з тобою наставимо отут, у цьому прекрасному лісі, бездушних, під копірку, курників, де нібито і все буде: дитячі садки, сквери, майдани, пам'ятник атомобудівцям, — але не буде в них душі, настрою, а відтак і не буде Міста. В цьому я не маю рації? Вибач, але мені вже вистачить цих гріхів, я старий чоловік, пора й очищатися. — Грабчак збуджено заганяв пальці в сиву чуприну, смужка якогось давнього шраму над верхньою губою, напинаючись, біліла, як ушита в тіло нитка.

— Я ще раз кажу, що ви маєте рацію, Федоре Івановичу. Ми з вами в однаковій психологічній ситуації. Це місто для вас останнє, а для мене — перше. Вас цікавить зараз кінець, а мене — початок. Це речі майже рівноцінні. Об'єднує нас і те, що обидва ми в архітектурі дилетанти, ми розуміємо, що проект поганий, але ж ні ви, ні я не зробимо його кращим. А тому — вимагайте в міністерстві архітектора, не поденника з бланком відрядження, а штатного архітектора, вже зараз, бо нам його виділять тоді, коли ми встигнемо наліпити курників.

— Так би й сказав, бо я вже, грішним ділом, подумав про тебе таке, що й собі не хочеться повторювати.

— Ви ж самі сказали, що думати — найсвятіше діло на планеті...

— Не перекручай або ж не приписуй цього мені. Я казав і повторюю ще раз: уроджена круглість людської голови здатна продукувати мислі тупі або круглі. От людині слід навчитися чинити їм опір у момент народження — аж тоді виникне ота святість, про яку я казав, — народження мислей гострокутних, як відколотий шматок граніту.

— І куди їх після цього здавати, Федоре Івановичу? В яку заготконтору?

— А ти б хотів, щоб кожна твою оригінальну думку підхоплював заготівельницький конвейер, як курячі яйця на птахофабриці? Велелюдний натовп стоїть у черзі до

келії Чабана, чекаючи, що ось-ось він подарує світові нову ідею. Грає духовий оркестр, влаштовується імпровізований мітинг. Так ти хочеш? А людському життю поки що вистачає для мірки вартості однієї чи двох реалізованих власних ідей. І то не кожен може цим похвалитися. А це Місто ми з тобою таки відвоюємо.

— В кого, Федоре Івановичу?

— У наших-таки голів, що схильні плодоносити круглими або обтічними мислями.

Вони обидва замовкли.

Схожий на величезне волове око, електронний годинник на стіні випускав у тишу світлиці короткі черги секунд.

Левко подумав, що найістинніший час показує такі мала годинна стрілка, бо хвилинна просто уточнює проїдене. Без неї можна було б і обійтися...

НИЗКА ФАКТІВ:

1953 рік. 8 серпня. Уряд СРСР заявляє у пресі, що Сполучені Штати вже не володіють монополією водневої бомби.

І одразу ж заява Гаррі Трумена: «Я не впевнений, що в Росії є бомба. Я не впевнений, що росіяни мають достатньо технічних знань, щоб зібрати всі складні механізми бомби і змусити її діяти».

Цією заявою Курчатов веселив своїх колег під час перекурів на полігоні, де вже готувалися випробування. І додавав: хай прийде, побачить. Та зблизька. І від нього залишаться... самі лише докази.

1953 рік. 12 серпня. Ранок. Радянський атомний полігон. Щойно випробувано водневу бомбу.

КАРТИНА (З УСТ ОЧЕВИДЦЯ):

«На місці металевої вежі, де було розташовано водневу бомбу,— вирва. Вежа знищена з бетонною основою. Весь метал випарувався. Весь ґрунт довкола перетворився на склоподібну запечену масу, жовту, поцяцьковану тріщинами, покриту оплавленими бурульками. Чим далі від епіцентра, тим пошкодженень менше, тим тонша жовта оплавлена шкірка. За багато кілометрів — обвуглена земля і, нарешті, трава, що збереглася. І в цій

траві вражені спостерігачі бачать безпомічних птахів. Світло розбудило їх, вони злетіли, та випромінення спалило їм крила...»

ДЖЕРЕЛО ІЗ ЗОРЕЮ

Далекозорий Михайло першим цього року угледів весну. Ще й не було її ні в Рівному, ні у Новополюську, а в Тридні вона завжди приходила, як піп колись до війни: обійде, висвятить усі довкільні села, вже почне відмиватися від далекої дороги, вже почне займатися своїм домашнім господарством — аж тут згадає, що не був у Триднях. Так само було і з весною: у Новополюську хати побілять, городи посадять, цибуля: зелені ріжки із землі вистромить, навіть у Дядьківцях розкутають яблуні з околотів, відіткають продоховини в льохах, а в Триднях ще саньми по болоту їздять, вуха в шапках догори не закочують.

А цього року Михайло Далекозорий вихопив її поглядом, коли на Поліссі про неї думали лише затяті романтики і невиправні лірики. Тепер Тридні помстилися великим селам за свою багаторічну наругу. Своїм відкриттям Михайло навіть на день випередив Олесь Самовидця, який приїхав із Криму і привіз своїй Наталці галузку мімози на Восьме березня. Випередив він і касирку Люсю, яка боїться весни, традиційно кажучи, як чорт ладану, бо вже в березні на її обличчі висипає таке ластовиння, що розповзається аж до шиї. А Люся ще й кремів не встигла накупити, коли Михайло сказав: «Весна».

Оскільки цей факт в історії Триднів унікальний, опишемо його детальніше.

Перед тим, як іти на сторожування атомної, Михайло з'їв троє смажених яєць. Усі троє вони були від різних курок, це він знав, навіть не розбиваючи яєць: оте, тупоносе і майже кругле, — від зашущерепеної леггорнки, що одна залишилася серед усіх, з'їдених сусідським котом курчат; жовте — від кривенької сіроманки, котра всю осінь ходить п'яна, бо об'їдається винними фусами, які виливає з бочок сусіда Юхим Леглич, починаючи чавити молоде вино з яблук; а найменше, майже гороб'ячий зносок, — здоровенної, як когут, галаганки, що за день устигає попорпатись на всіх триденськихгородах.

Михайлова дружина Ївга смажила ці яйця на старому салі, бо чоловік на новому не любить — мучить совість, надто свіжа пам'ять про заколоту свиню. Смажила таки на старому, що довго висіло в коморі на шворці, видно, як кіт обдряпав стіну, але — не дістав.

Смажила Ївга на газовій плитці, якою преміювали Михайла на атомній, бо за квартал жадної крадіжки не було, хоч зимові ночі довгі. Дружина спершу боялась і підступити до неї: як гогухне, то з нею що буде, те вже й буде, а от хату рознесе. Та потроху призвичаїлась: запалювати ще страшнувало, а вимикати — просто.

Їв Михайло мовчки, бо в цей час по радіо передавали останні вісті.

Ідучи на сторожування, він, як завжди, мусив пожартувати з дружиною. Цього разу Михайло, стримуючи сміх, сказав так:

— Поцигикав я на службу. Якщо вчасно не повернуся — значить, заснув на посту.

Дорога під його ногами ще була болотяна, хоч пісковики висмоктують воду швидко, як сусід Юхим Леглич своє домашнє вино на похмілля.

Під Михайловою шапкою кублилось кілька думок, не дуже нав'язливих, але й не таких ледачих, як Грицько-брехунчик, були це собі звичайні думки, що вільно вміщалися під його сивою заячою шапкою, не вимагаючи більшого простору. Уявлялись йому ті сонячні півдні, де вже почали, як казало радіо, сіяти. От пустили б його з трактором на ті простори, то б уже наорався, що до раю впустили б його і без заповнення анкети, без медичної довідки, бо тут, на поліських пісках, оранка завжди нагадувала йому дитячі забавки в пісочку — вітер дмухне, і скиби вже не видно. Там би він погуляв, запустивши лемеші аж під лопатки планети, там би вже його далекозорому окові було волі. Це не заважало йому вряди-годи думати і про свою двожильну криничку при дорозі під Триднями, яка таки ожила й гонить воду у кругле, обікладене камінням ложе. Не міг не думати про неї, бо сьогодні люто зчепився із кирпатим (таким кирпатим, що можна одержину на ніс йому повішати і вітер не здує) шофером із Дядьківців Тимошем, коли побачив, як той брудним, замазученим відром набирив із кринички води, щоб залити радіатор свого зажоханого самоскида.

Зустрів він на своєму шляху чийогось малого бахурця, що дуже клешав халявами кирзових чоботят і голосно шморгав. У паузі між човганням чобіт малий устиг випалити «добровечір», зашпортатись — і побіг далі, роздумуючи: Михайло пишеться через «е», чи через «и»? Стрівся йому також Василь Борейко — бригадир мулярів, що споруджують дев'ятиповерхові будинки, які такі вистояли у лютневій вітри, хоч Грицько-брехунчик і досі обходить їх за кілометр, бо йому здається, що вони хитаються. Михайло чомусь часто зустрічає ввечері Борейка на цій вулиці, здалеку внюхує, як той пахне одеколоном (наче директор парфюмерної фабрики, а не бригадир мулярів), іноді Василь намагається обминати Михайла, той помічає його здалеку: «Вечір добрий, альпіністе!» Так Михайло називає його за тих два висотні будинки, які завершує Василева бригада. Так само сказав Михайло і зараз, на що Василь лише блиснув металевим зубом, поправив пиріжок чорної шапки на голові, війнув одеколонним запахом і пішов далі. Михайло здогадувався, що, напевне, Борейко внадився до якоїсь триденської молодиці. Михайло міг би вирахувати, до кого це топче тванюку напахчений піднебесник, але яке йому до того діло? Хай іде собі чоловік — швидше вулиця просохне...

Промчали повз нього ще кілька вантажних машин, що їхали в гараж за Триднями, та погавкав на нього Юльчин цуцик із обрубаним при самому корені хвостом.

Його сторожівської пари — Івана — у сторожці ще не було, та він і не чекав його зараз, бо Іван мусить прийняти під охорону адміністративний корпус, куди недавно переселилась контора атомної, звільнивши під тимчасовий кінотеатр довгий дерев'яний барак. Обох їх тепер наче й розлучили, об'єкти вони розділили між собою полюбовно.

— Ви, Михайле, далеко бачите, то залишайтеся тут, на просторах цього полігона — промислового майданчика. Екскаватора ж не вкрадуть, кратер котлована не засиплють жменями за ніч, а потепліє, то почнуться і нічні роботи — нічого й стерегти буде. А я вже візьму під недремне око адміністративний корпус: там і гроші в касі, і печатка, і макет міста, і відомості на зарплату, в яких числимось і ми з вами, — переконував

Іван, бо знав, що в корпусі тепліше, в коридорі стоять м'які диванчики, на які лише кинь шапку під голову і можна спати, як удома. До того ж часто там засиджуються допізна і Грабчак, і Чабан та всяке атомне начальство — можна й покрутитись на їхніх очах, може, колись знадобиться.

Десь опівночі вони все одно зустрічаються в теплій сторожці і розходяться лише під ранок, бо Грабчак має звичку вдосвіта приходити у свій кабінет, сидить там над паперами, варить собі чай у електрочайнику, частує Івана московськими сигаретами «Ява», які майже не переводяться в нього.

Михайло відімкнув сторожку, і з неї, як зі скрині Пандори, вискочив провільглий березневий холод, важкий дух перегорілого вчора брикету, запах не викинутих із попільниці недопалків.

Намацав вимикача на холодній, рапатій стіні — одразу ж налилася жовтавою стиглістю скляна груша під стелею.

Підсушені зучора дрова вимагали лише шматка старої газети (Михайло був переконаний, що стара газета така ж смачна для вогню, як і для нього старе сало), щоб швиденько розгорітись.

Михайло вийшов за поріг: поки нагріється сторожка, він обійде промисловий майданчик, який називає «атомним полігоном» (назву цю перехопив у інспектора по кадрах Іванки Межі, яка, до речі, не має тієї межі у своєму сміхові — вікна деренчать, покажи їй лише палець, закоцюблений догори). Котловац завмер на ніч.

Тиша. Встромлені у небо стріли екскаваторів, аж туди, у крап розтрушеного кимось Чумацького Шляху, занурили свої металеві дзьобки. Шкіряться сліпучі ножі бульдозерів та скреперів, бовваніє будка трансформатора під лісом. Лише вітерець полоще прапорця на Колюніний екскаваторі та чути, як жебонять джерела на дні котлована.

Колись тут застугонить, заклекоче атомний реактор, закипить вода з Горині, накинеться пара на колесо турбіни і пожене його довкола осі із такою неймовірною швидкістю, що аж затремтять дроти від струму.

Михайло шпортається по грудомаччі, бо йде навманя (очі не бачать дороги під ногами, а пасуться на

дальньому березі котлована, на стрілах екскаваторів, на розторсаному вітром прапорцеві, що з Нового року має над Колюниною кабіною).

Посмикує морозець, уже не лютий, не бравий, як раніше, так — неохололі його рештки, що нипають по лісу. Посмикує Михайла за кінчики вух, але на більше не наважується.

Він іде до сторожки по встелений електричним світлом із вікна доріжки, йому вже кортить до тепла, до сахкої печі-румунки, до жебонливого гучномовця, що принесе йому вісті зі світу (Що там робиться в Чілі? Чи зняли з голів свої страйкарські пов'язки японці? Чи не почали спродувати свої машини через нестачу бензину американці?).

Неподалік світиться адміністративний корпус кількома вікнами: ще сидить хтось із керівництва, тому й Іван не приходить, напевне, снує по коридорі зосереджений, наче охороняє. Придибуляє, ніде не дінеться.

Михайло примощується на лавчину під сторожкою, йому ще хочеться на ніч надивитися на простір, наситити око сивим небом та Чумацьким Шляхом над головою, постежити, хто останнім засне у Трьднях, полюбуватися синявими загравами електрозварки за лісом, де споруджуються висотні будинки нового атомного міста.

Він закидає голову, впирається плечима в стіну сторожки — спершу йому хочеться обдивитись небо, бо воно найдалі, бо до нього найважче дістатись, а Михайло звик справляти найперше важку роботу, а вже потім — ледадішу.

Погляд його наструнюється, довго летить, як закинутий спінінг, аж тернуть очі. Діставшись зором екскаваторних стріл, він трохи перепочиває і пускає око ще вище. Тепер зачепитись ні за що, хай мчить аж до зір. От уже й іскриться золотий горох Чумацького Шляху, тирлюються, рухаються хмари, як пролежні на гігантській спині коня, коли він стріпує з себе втому, а десь ще далі важко дихає космос і холоднючі, незатишні для думки і серця світи.

Михайло гріє погляд до розтрушених вуглин зір, напружується весь, наче вся його істота зараз розчиниться у цьому зухвалому і глибочезному просторі, ковтне його, як макове зерня, із його нажитими роками,

з його майбутнім, із кирзовими чобітьми, заячою шапкою, залишиться лише зігріта його вогнем сторожка, його мовчазна Ївга, котлован атомного реактора із джерелами на дні та переорані ним триденські поля. Невже нічого не станеться у світі? Невже ніхто й не помітить цього фатального зникнення? Брехня! Заплаче Ївга, застує від нічної самоти Іван, хай ненадовго, але забідкається у Шепетівці його єдина дочка Христя, може, й приїде небіж Демид зі свого океану. Брехня! Бо не замулиться його криничка при дорозі, що напувала його дитинство, що вгамовувала спрагу єдиного після війни у Триднях тракториста, що повернула йому смак життя після німецької неволі. Брехня, Михайле. Найбільша брехня, яку може вигадати про себе людина. Навіть Грицько-брехунчик не здатен на таку брехню.

І раптом серед цього космічного безруху і студеної замертвілості Михайлове око помічає якийсь незвичний рух.

До болю напружується його погляд, аж серце витягує із грудей, аж кров підступає до голови і хмелиться розум. Він козирком прикладає долоню з чотирьох пальців до чола, щоб не сліпив його Чумацький Шлях, щоб не вирячувала очей Велика Ведмедиця, із зоряного мурла якої скрапує біда зірниця, як крапля меду. Ще раз приціляється оком на ту летючу сіру хмарку.

Щось таки летить там, у високості, є там якийсь рух у цій замертвілій темені нічного неба, під сивою банею всесвіту.

Михайло заплющує очі, аби вони хвильку перепочили, але в темряві видиво не зникає — аж наче чіткішає і вирізьблюється контурами.

Переводить подих, повільно відтуляє повіки, дужче впирається спиною в стіну сторожки.

Яксь сіра пляма таки пливе попід Чумацьким Шляхом, таки пливе, бо не може ж вітер зірвати з припони зорі, що стільки віків провисіли під цими високими польськими небесами. Далекозорі Михайлові очі ведуть небом це плывуче сіре сузір'я, що отак зухвало появилося над землею серед ночі.

— Птахи вертають додому! Клянуса — птахи! — зірвався із лавчини Михайло, не відриваючи погляду від неба, шапка його збилася на потилицю, чотири пальці правої руки піднялися над головою і замахали в небо.—

Жайворонки, людоньки, це жайворонки. В березні! Куди ж ви? Сідайте у нас. Це ж я — тракторист Михайло, невже забули? Я так піч розкочегарю, що не померзнете! — обкрикував ніч Михайло, шпортався за грудомаччя, махав услід птахам руками.

А вони летіли й летіли на захід, на Львів чи на Ужгород, а може, й далі, через кордон, маючи свою небесну візу і ніким не заборонений вантаж — пам'ять, яку найдоскіпливіші митники не конфіскують. Вони летіли й летіли зоряним небом, і Михайло зрозумів (швидше — відчув своїм еством), що вони не сядуть тут, у його сивих лісах, але перекреслять своїм летом зиму, перекреслять розмашисто й рішуче, не лише на небі, а й на землі.

— Весна, людоньки, от вам і весна...— вже стихло жебонить Михайло і опускає руки, як невдалі крила.

Зграйка жайворонків тане в сталевій імлі нічного неба, перетворюється на ледь видиму цятку у безвісті.

Михайло ремствує, що не було Івана, правда, він би все одно не побачив того пташиного ключа, бо його очі помічають лише «крупне начальство», та все ж би вдвох зустріли весну — так веселіше.

Йому не хотілося думати, чи повірять у бачене ним, головне, що він бачив весняних птахів, головне, що у всесвіті почався весняний рух, що світ вийшов на нове коло своєї зухвалої безконечності. Головне, що пролетіли над головою жайворонки, пролетіли над атомним котлованом, сонним Поліссям і над його криничкою при дорозі.

Оце головне.

Михайлові почуття не охлявали, бриніли в ньому, органно гули в душі.

І йому хочеться води із своєї кринички, хочеться напитись уже весняної води, поцілувати джерело під трьома соснами, облили своє розгарячіле від почуттів серце джерельною студеницею.

Він іде до неї навмання, перетинаючи бульдозерні канали, обминаючи штабелі бетонних паль, викорчовані, схожі на океанських спрутів, пні сосен. Іноді закидає голову й дивиться в небо, але вже нічого не бачить, крім золотої імлі зірок.

Криничка ніби й чекала цих Михайлових нічних відвідин, не пойнялася старкою льодку, над нею валував

димчастий туманчик, кришталево жебоніла вода у стоці, поміж корінням сосен, дотлівала латочка снігу поодаль, у лісі. Гойдалося верховіття дерев, дрібно сипалась потеруха старої кори.

Михайло вклякнув на коліна, задивився у тьмаве око кринички.

І десь там, на недосяжному дні, наче воно виходило на протилежному боці планети, побачив гарячу, молоду зорю, що повільно спливала аж до його губів...

ЧОРНИЙ ГУМОР:

Приречений, хворий на рак інженер Джон фон Нейман, що славився в Лос-Аламосі каламбурами, сконструював електронну машину для обчислень даних водневої бомби. Аббревіатура назви цієї машини — «Маніак».

ДРІБНИЦЯ:

Теллер, щоб урізноманітнити життя творців водневої бомби, привіз до Лос-Аламоса... повій, джаз-банд і футбольну команду. На відміну від атомників термоядерники вже не були аскетами.

Але все це дрібниці проти факту: американці випробували свою водневу бомбу лише в березні 1954 року.

ФАКТ:

Новорічний вечір на межі 1953 і 1954 років. Курчатов, вітаючи своїх колег із Новим роком, каже: «Доведеться починати велетенську роботу. Світова проблема! Велетенська! Захоплююча! Візьмемось і за цю роботу. Завтра Новий рік. Почнемо його не із зброї...»

БІЙ БЕЗ ПЕРЕМОЖЦЯ

Демид привіз представника міністерства по обіді. Зранку проморосив теплий дощик, притлумив куряву на дорогах, сплоскав сизий наліт на зелені, і ліс дихнув терпким хвойним озоном.

До Грабчакової світлиці спершу зайшов запах тонких парфумів, а потім переступив поріг кримпленовий костюм. Грабчак поспіхом наклав окуляри, щоб роздивитись обличчя прибульця.

Гарне молоде обличчя. Дуже гарне, може, навіть вродливіше, ніж потрібно чоловікові для того, щоб він зосереджено вершив ту справу, до якої має покликання. Але хіба це вина?

Ераст Іванович ще був одверто збуджений після довгої, але приємної йому дороги.

Грабчак пильно придивлявся до нього. Поведінка звична в таких випадках: без надмірного панібратства, але й без скутості. Інше покоління, спокійне, впевнене, не посіпане війною, недоїданням та недосипанням. Грабчак набачився за своє життя на будовах різних інспекторів, перевіряючих, прокурорів, міністерських уповноважених — колекцію можна скласти. Одні спершу тицями посвідчення, а потім подавали руку, інші поводитись, як апостоли-проповідники, що прибули до периферійних аборигенів; були й такі, що улесливо оповідали кілька днів анекдоти, відпочивали на лоні природи, прощались із палкими обіймами (здавалося, що тепер на кожні свята буде листівочку слати із розмаїтими зиченнями), а потім писали таку доповідну, що в ній бракувало лише статті карного кодексу.

Були й справді мудрі, розважливі люди, що залишали надовго світлий слід у пам'яті, бо приїздили, аби зарадити справі, бо погляд збоку завжди свіжіший і об'єктивніший.

Цього разу Грабчак був би абсолютно спокійним (ще б пак — будова росте за передбаченим графіком) при появі у його світлиці навіть міністра, але в даному випадку йшлося про чи не найголовнішу для його життя справу — про його останнє Місто. Пенсійний рубіж невблаганно підступає до нього, і серце, яке вже трусонував перший мікроінфаркт, щоденно нагадує йому про себе...

Він не хоче будувати його абияк, хоче залишити по собі Місто, а не просто помешкання для п'ятдесяти тисяч осіб. Штатного архітектора не виділили й досі, житло для будівельників потрібне з кожним днем усе більше й більше (приїздять сім'ї, сьогодні на атомній уже п'ять із гаком тисяч чоловік, по неділях гудуть весілля в молодіжному кафе, дядьковецька лікарня аж ходором ходить від лементу новонароджених атомників). Будівельне управління жене будинки за узаконеним проектом.

Хтось уже стругонув до Москви і Києва листи про «Грабчаків самочинства». Найприкріше те, що всі викладені в листах факти правдиві: він випросив-таки в ректора столичного будівельного інституту групу талановитих архітекторів-практикантів до себе на будову, і студенти перекроїли проект; виписав їм за роботу грошову премію (це втяло премії будівельникам), і найгіркіша правда — він таки свідомо зволікає розгортання заводу Міста, поки не буде схвалений новий проект... Усе правда, ніде від неї не дінешся. Ераст Іванович мусить вияснити справу на місці, і думка його, напевне, матиме вирішальне значення для остаточного рішення. Бо далі зволікати вже нікуди. Під загрозою буде і строк здачі самої атомної.

Тому Грабчак був насторожений, чув у собі кожен нерв, чув своє хворе серце, всі свої, важко нажиті, літа, все було при ньому, як перед боєм.

Поява цього красеня молодика не розслабила його, але щось важке таки осунулось із серця: ненабагато старший за Левка — знайдуть спільну мову.

— Демид Іларіонович уже показав мені ваше місто, котре ще в зародку здобуло таку славу, якій може позаздрити навіть місто вже давно існуюче. Це по-перше.

«Що ж буде по-друге, — подумав Грабчак, — і портрете?»

— Місця тут у вас, скажу прямо, золоті. Ліси, ріки, повітря — оазис первозданності. Це по-перше. З вашого дозволу, я скину піджак, духота після дощу, — вже скидає піджак із широкими, на всі груди, вилогами.

«Ага, це також по-перше. Справді, дуже парко. Нічого не вдіеш — оазис первозданності».

— Якщо ви вже пообідали, то можемо приступати до справ. Ваш Чабан на місці? Прекрасного головного інженера маєте, принципівий, мислячий. Мені він дуже подобається, скажу прямо — він моя симпатія серед усіх головних на АЕСах.

«АЕСи — побутова міністерська аббревіатура. А ми тратимо час, щоб вимовити «атомна», або «атомка». Значить, надія на Чабана, мусять знайти спільну мову».

— Влаштовуйтесь, а я покличу його сам, — Грабчаківі таки треба вийти: Васирина чекає їх на обід. За-телефонує від Чабана. Дідько з ним, перебудуть із Левком без обіду. Була б лише гарна вечеря.

Ераст Іванович дістає з великої течки папери, озирає Грабчакову світлицю. Найбільше його зацікавлює стелаж. Напевне, тут такі виготовляють. Бар є, полиці можна регулювати під телевизор, радіо, під книжки різного формату... Чудо! Смак у цього старого є. Не забереш!

Заходить Чабан.

— Ого-го, моя симпатія, скажем прямо, атомний Корбюзьє. Але ближче до діла,— довго засуває до кишені хусточку Ераст Іванович, відмикає блискавку своєї папки із жовтої тисненої шкіри.— По-перше, міністр наказав мені підійти до справи та осмислити її по-державному...

«Ніби ми тут мислимо по-поліському чи по-триденськи. Хіба ти на це без вказівки не здатен?»

— Інакше, Ерасте Івановичу, ми й не маємо права мислити. І ви, і ми. Зрештою, справжній розум — завжди державний. Навіть є власністю держави...— Левко каже це м'яко, без притиску на займенники. Працюють на всю потужність лише дієслова та іменники.

— Справа, як ви самі бачите, зайшла в глухий кут. Повертатися назад уже пізно, рухатись уперед, скажемо прямо, нікуди. Це по-перше. І в цьому я вас розумію. Не можна ж розчаровувати молоде покоління — тих студентів, які дуже багато зробили для проекту. Молодий інтелект — грає, як молоде вино. Є багато цікавого, з цим можна погодитись. Я змушений підтримати вас, Федоре Івановичу, ще й тому, що, коли ми відкинемо роботу студентів, ви будете мати неприємності за витрату коштів на переробку проекту. Це по-перше. З іншого боку — старий варіант справді виконаний хрестоматійно. Тут я вас готовий підтримати. За всім не встежиш, інерція.— Грабчакові здалося, що Ераст Іванович зараз скаже: це по-перше. Але він просто зробив значущу паузу, поліз до кишені за хусточкою.— Що найголовніше у вашому об'єкті? АЕС — епіцентр будови. Нам потрібен струм. Багато держав уже зараз потрясає енергетична пропасниця, що набуває світових масштабів. Нам це не загрожує. Принаймні на століття вперед. Ми вже починаємо будувати АЕСи на швидких нейтронах. Внаслідок повного уповільнення ланцюгової реакції уран буде перетворюватись на плутоній, а плутоній знову стає паливом для атомної електростанції. Вічний

двигун, скажем прямо. Отже, місто — вторинне. А тому й будувати тут новий Ленінград нам ніхто не дозволить...

— Будувати тут другий Ленінград ніхто й не збирається. Ленінграда вистачить одного. Тим він і цікавий, що єдиний. Не сплутуйте поняття, Ерасте Івановичу,— Левко вже починає «закипати, як циганський борщ».

— Я сказав фігурально, товаришу Чабан. І ви мусили б розуміти фігуральність...

— Ми вирішуємо не фігуральне, а конкретне питання.

— Ну-ну, заспокойся, Левку,— Грабчак намагається якось зупинити дискусійний Чабановий шал, у якому більше злості, аніж логіки, а злість — то не завжди надійний помічник.

— Ваш новий проект — теж не унікальний. Це вже також було. Кволий відблиск сучасного французького містобудування.

— А хто забороняє використовувати його, цей, хай навіть слабкий, відблиск? Тут, на Поліссі, ми його добре підсвітимо атомною — і це вже буде не відблиск, а джерело світла,— Чабан багато палить. Щойно загасив цигарку, а вже потягнувся до нової.

— Я ж не ставлю проект під сумнів. Кажу, що, поперше, він цікавий. Але для мене як для архітектора. Та, скажем прямо, це місто для міста.

— Місто, Ерасте Івановичу, завжди будується для людей. І будь-яке відхилення від цієї мети шкідливе. Кожен наш крок у майбутнє дається дуже важко. Але якби людство відмовилось його робити — ми б і досі ходили з кам'яною сокирою. Зрештою, навіть історія з нашим покірним рабом Атомом: через які комічні, драматичні і страхітливі перешкоди йому треба було перейти, щоб такі стати приборканим. Навіть Резерфорд не вбачав у атомі ні бомби, ні електростанції.

— А чому ви вважаєте, що я цього не розумію?

— Наше розуміння, якщо воно не підтверджене діянням, умирає разом із нами або й раніше: Адже Фермі розумів одним із перших, що можна використати ланцюгову реакцію для нагрівання води, але... відсутність рішучості, що треба діяти саме в цьому напрямку, призвела до того, що він таки працював над бомбою.

— Це зовсім інші речі. Інші масштаби. То гріх еґотичних політиканів. Ми ж говоримо про цілком сучасне місто. Дев'ятиповерхові будинки, яким може позаздрити і ваш обласний центр... Ураховано всі сучасні вимоги до житла...

— От, от, у тому я вбачаю його вади, що воно сучасне, без поправки на майбутнє. Сьогодні сучасне, а завтра? Завтра воно буде докором нашій з вами недалекоглядності. А місто — категорія естетична, воно неодмінно накладає відбиток і на людський характер. Ви звернули увагу на деяку схожість характерів і поведінки рижан, лєнінградців і, наприклад, львів'ян? Я вважаю, що якоюсь мірою на це впливає міська архітектура.

— Там потрудилась історія, Федоре Івановичу.

— Потрудився людський розум, історія лише відшліфувала творіння рук і розуму.

— Справжнє місто завжди розраховується на кілька поколінь наперед. І чим більше воно пристосоване до людського життя — тим довше в ньому живуть люди. Зрозумійте, ми тільки ледь втручаємось у кошторис. Якщо виграють люди — значить, виграє і держава. Не розділяйте цих понять. Ми беремо ті самі будинки, проти яких ви не заперечуєте, і розміщаємо їх краще, зручніше. Ми залишаємо в центрі старий сосновий бір. Унікаємо галасливого, завжди трішки бездушного, кам'яного, центру. В парку — кінотеатр, літня естрада, Палац культури атомників, зрештою — весь культурно-побутовий комплекс. У сосновому бору, а не в парку — бо тридцять років треба чекати, поки піднімуться молоді дерева. Далі йде пояс висотних будинків, які приймуть більшу кількість жителів, потому — знову пояс соснового бору, потім пояс п'ятиповерхових будинків. Знову зелена смуга — і вже у лісі: гаражі, акуратні стандартні підсобні комірчини. Господарський принцип радіуса. Від дев'ятиповерхового будинку до гаража чи комірчини — по радіусу п'ятсот-шістсот метрів. Усі неминучі архітектурні виразки міста ми ховаємо під зеленим гримом. Ви ж прекрасно розумієте, Ерасте Івановичу. Проектанти забули найголовніше — ми будуємо місто в лісі. Щоб не вовтузитись із ним — вони хочуть зрубати ліс і не мати мороки — гнати елементарну геометрію квадратів. Будівельникам це також вигідно — вони набили

на цих квадратах руку. В нашому проекті ми не дозволимо їм вирубати жодного дерева, яке не ближче трьох метрів від стіни. В Прибалтиці будують висотні будинки — і біля самих вікон шумлять віковічні сосни. Так, зводячи споруди, будівельники мають чимало незручностей, треба весь час зважати, щоб не пошкодити дерева. Незручно три-чотири місяці, хай — півроку. Але ж людям потім буде зручно все життя. То тепер поясніть мені, в якому проекті більше державних інтересів? — Чабан довго чавить цигарку у попільничці. Грабчак гасить також, їхні пальці торкаються один одного. Левко помітив, що сигарета Федора Івановича була майже ціла...

— Інтереси держави — швидше здати АЕС. Ви про це мусили б знати, скажемо прямо, і варіант міста треба вибирати той, який допоможе швидше її здати. Інакше ні я, ні ви не маємо права чинити. Наші смаки і примхи можуть мати застосування лише в сімейному житті,— Ераст Іванович витирає хусточкою руки.

— Послухайте, юначе, мені шістдесятій рік. Це перше, як ви кажете.— Грабчак різким жестом ненароком зламує листок із вазона, що пнеться йому в очі. Чабан аж сахнувся вбік.— Я був першим комсомольцем у районі. Мене двічі розстрілювали бандити, але мені, як ви бачите, судилося жити. Я організував перші комуни на Херсонщині, був головою колгоспу, босим приїхав до Києва, щоб вступити до інституту. Можете загинати пальці, бо всього, юначе, не запам'ятаєте. До того ж я вам кажу найголовніше. Відвойовував окуповані фашистами міста, які здав перед цим (не через своє боягузтво, ви це знаєте з книжок). Я розмінував нашу землю від Севастополя до Чопа, розмінував Європу і Берлін. На моєму рахунку кілька будов все-союзного значення. Я дітей своїх не виховав так, як хотів, бо був весь час зайнятий. Розумієте, по горло зайнятий. Я ніколи не хизуюсь своєю біографією, бо вартість людини найбільше визначає її сьогоднішній день. Я змушений вам про це сказати, аби ви не підкидали, як крем'ях, слово «державний». Надто багато воно для мене важить, щоб спостерігати, як жонглюють ним. Вважайте це за ліричний відступ і ведіть розмову далі. Якщо ж вам більше нічого сказати, закінчуйте її. Не забувайте, що ми дуже зайняті люди.

— Ви... ви не розмовляйте зі мною, як із школярем на уроці історії. Я не приватна особа. Я...

— Не «якайте». Говоріть діло. Не ховайтесь за міністерство, будьте на його рівні,—якось уже байдуже каже Грабчак і винувато дивиться на зламаний листок.

— В такому разі ми з вами будемо розмовляти не тут...—Ераст Іванович хусточкою витирає жовту шкіру папки.

Грабчак чомусь уже не помічає його вродливого обличчя.

— Балачок нам, гадаю, досить. Надто коротке наше життя, щоб його тратити на балачки,—Чабан різко підводиться, аж закучується килим, і він люто поправляє його ногою.

— Ніде не дінетесь. Ваше змістовне життя може багато втратити. Дуже багато,—Ераст Іванович виймає з папки кілька густо списаних аркушів і махає ними, як віялом.— Дуже навіть багато. Божа борода, за яку, вам так здається, ви вхопились,—приклеєна...—Ераст Іванович також встає, згортає папери.

— Вам відмітити відрядження зараз чи ви ще залишитесь? У нас тут оазис первозданності... В гуртожитку вам відведена окрема кімната. Місто я не віддам. Це моя остання позиція, з якої я не зйду нікуди. Левку... Максимовичу, скажи Михайлинці, хай заготує наказ...—Чабан ошелешено дивиться на Грабчака.— Хай заготує наказ на моє відрядження до Москви. Я виїду завтра вранці. Тебе хай зазначить виконуючим обов'язки, бо не знаю, скільки там затримаюсь. Це по-перше. А по-друге — піди пообідай, ти ж голодний від самого ранку.— І чомусь простягує Чабанові зірваний із вазона листок.— Андрущуківі перекажи, щоб, поки я повернусь, турбіна вже була на промисловому майданчику. В день мого повернення хай доповість мені особисто. Товариша відвезеш до... Рівного... коли надумає їхати, хоч у нас із транспортом важко. Все. Я поїду на будову.

Знічений Ераст Іванович уже зовсім мокрою хусточкою витирає руки.

КАМО ГРЯДЕШІ!

1954 рік. 1 березня. За прогнозом погоди вітер мав дути на північ від атола Бікіні. Але він до того дня подув на південь. Цією помилкою синоптиків утішились рибалки японського траулера «Щасливий дракон № 5». Це був їхній попутний вітер. Навряд щоб хтось із них помітив далечезний вибух за 220 кілометрів од їхнього судна. І тому ніхто не звернув уваги на сизу хмару, що пронеслася над палубою і розтрусилася на ній снігову порошу, яка чомусь не танула.

«Дракон» повернувся у рідний порт.

Невдовзі радист Кубояма першим помер від променевої хвороби. Це була перша жертва водневої бомби у світі.

Інший рибалка, Місакі, лежачи при смерті, сказав репортерам: «Наша доля загрожує всьому людству. Скажіть це тим, хто при владі».

220 км. Це вже дистанція смерті. А бомба ж була експериментальна. У світі є держави, які мають таку відстань від кордону до кордону.

Отже, наша планета Земля — вже тісний полігон!

Однак «апостол американської водневої бомби» містер Теллер цинічно заявить: «До біса сумління! Воно лише заважає іти до мети!»

ВЕСНА НА ДВОХ І БІЛЬШЕ

Уже кілька літ скаче у міжвіконні Василюїної хати стрункий дерев'яний олень. Замахнувся у простір тонкими гострокопитними ногами, стиснув м'язи у твердий вузол, закинув на спину густі гранчасті роги. З нього давно обгуркався лискучий лак, і тепер вигоріле на сонці, вимерзле на морозах дерево для людського ока з вулиці робить його майже живим маленьким оленем.

На цьому тижні Василюїна ви́вняла подвійні вікна, викинула поруділу за зиму вату, що імітувала сніг під ногами оленяти, а саме оленя викувала в теплій воді, почистила, весь день воно сушилося на осонні, його обдував вітер, навколо літали Іванові бджоли, що згодніло сновигали над Триднями. Ввечері знову поставила його на підвіконня, і олень скаче собі далі крізь вечір, ніч, ранок і знову крізь день.

— Вже таки бути весні. Ніде вже їй не дітись, коли Василина вийняла вікна і випустила свого оленя,— саму себе умовляла Марія-співчувайка, длубаючись заступом на грядці під цибулю-сіянку, а ручна попеляста курочка швендяла їй попід ноги, лучачи гачкуватим дзьобиком у грубих розполовинених хробаків. Сонце пекло Марію в спину, під фуфайкою сновигала свербляча опара, але вона знала, що це сонце ще оманливе і на його лестощі рано звертати увагу.—Скаче той олень і скаче вже років з п'ять. Видно, Василина повірила, що він їй щастя принесе. Чого б іще так берегла його? Як дитину, няньчить. Акиш, дзьобата, бо під заступ попадеш.—Марія-співчувайка хотіла штурхнути ногою курку, але згадала, що та сьогодні ще не знеслася і, напевне, ходить з яйцем. Упіймала її в руки, обмацала, погладила по крилах і випустила на землю. Сплюнула на долоні, потерла їх азартно, по-чоловічому, взялася за держак заступа.

На Василичиних вікнах грало сонце (вчора ввечері вона терла вікна клаптями газети, хукала, знову терла, аж поки в шибках не появлялось її чітке, навіть цятку родимки на щоці видно, відображення), і самі вікна здавалися сонячними акваріумами, в одному з яких плив кудись цей маленький, уже виляний на весну, олень.

«Мамо, може б, оленицю йому роздобути, бо бачу я, що сам він нікуди не побіжить. А на осінь з приплотом повернуться»,— казав учора ввечері Колюньо, згортаючи недочитану книжку і натягаючи на голову ковдру. Простирадла пахли крохмалем, вітром, весняним двором і маминими руками. Сьогодні вранці вирішив перейти на літню форму, а тому й спатиме цієї ночі під літньою ковдрою, може, й не сам, а — з дрижаками.

«Ти б уже краще собі оленицю знайшов, щоб побігати за нею, бо трохи далі й не доженеш».

«Не дожену, то зігріюся»,— Колюньо надихує у ліжбище під ковдрою.

Василина прасує свій кухарський халат, слинить пальця і рвучко торкається ним гарячої підошви праски, яка огризается гадючим шипінням. Вона вже давно очікує в домі невістки, вже бачить її, метку й розпашілу, каже їй якісь тихі та приятні слова, ненав'язливо вчить її нажитої хатньої мудрості, яку їй таки треба комусь передати, щоб не лежала в душі перелогом, бо

дочки в неї нема і вже не буде. Мама її, Ксеня, навчилася і куховарства, і хатньої розторопності, і того одвічного ладу в світлиці, засланій домотканими доріжками, обвішаній вишитими рушниками, бозна-ким і коли намальованими горинськими пейзажами, того вивіреного багатьма поколіннями господинь кухонного порядку, коли все необхідне само скаче тобі до рук; стара Ксеня навчилася цього від своєї мами, а потім передала Василю. Кому ж вона, Василина, віддає це своє селянське вміння?

Чекала вона невістки і з іншої, поки що таємної, причини. Настільки утаємниченої, що й сама торкалася її рідко, лише на глухій самоті, коли син був на нічній зміні атомної, коли Тридні засинали навіть із найлютішим псом-вовкодавом Грицька-брехунчика, що найдовше обгавкував зледащілу ніч. Лише тоді Василина обережно, як щойно вилуплене курчатко, випускала із своїх думок ту таємницю. Відпускала недалеко, щоб завжди можна було дотягнутись рукою і спрожого заховати назад.

Її сорок літочок сиротливо поставали перед очима, терпкі і невилюблені, полиноюю гіркотою віє од них, з якого боку не підходить, як не підсолоджуй їх своїми виправданнями, як не обкладай їх причинами, знаними тобі й людям. Заганяла вона ці сумніви раніше в щоденну роботу на колгоспному полі, вкидала себе в хатні мороки, заступала собою для Колюні й ту сторону світу, з якої мусив би стояти йому батько. В той спосіб непомітно збулась молодості, наглухо забила вхід до неї, вже ніби й повністю перевтілилась у сина, не залишивши собі нічого, думала, що житиме собі тепер із розважливим, зрілим серцем, спокійно чекаючи старості, знаючи, що роки її матимуть усе менше й менше приносин, зате більше обкрадатимуть її. Той зайдиголова Ремінь (по-вуличному його називали Мотузок) перешаткував її літа, і любов, і молодість своєю п'ятикою та бійками — нічого й не залишилося, щоб зігріти Василину у роках пізніших. Хіба отих два передвесільних місяці, коли він витирликував попід її вікнами на губній гармошці, яку вкрав у німецького офіцера, що був якийсь час у хаті Ременів на постой. Таки були тих два місяці із зоряними ночами, із тишею, надсадним куванням зезулі за Горинню, дівочими та парубоцькими співами,

стоянням біля хвiртки, жагучими обiймами та летючими зорями. Він таки був красень, той циганкуватий зух і гультіпака, дiвки ходили довкола нього роєм, не одна зізнавалась Василю, що обiклася б своїми губами об його тонкі губи, а вона здивовано відказувала: краще свою руку поцiлувати, ніж його губи, якими він щовечора мацькає іншу дiвчину. Видно, вона своїм презирством до Андрія так відгородилась, що вважала це надійною фортецею. А він вичекав момент і таки заскочив її зненацька, коли стала на порі і треба було виходити заміж, а пари ще не мала. Отак, смішками, він провів її одного разу додому, вже біля воріт незчулася, як попала в його обiйми, замість того, щоб вирватися з них,— принишкла і блаженно обм'якла, а коли зустрілися їхні губи — зойкнула, обхопила його шию руками і розтанула, як сніжинка на гарячому камені.

Тоді перед її очима постало щось велетенське, сліпуче, палахкотливе, вона не знала ні його походження, ні імені — відчувала лише, що не зречеться його, не віддасть нікому. Засліпило воно її настільки, що вже не бачила Андрієвого розбишацтва, легковажності, не чула горiлчаного духу з його вуст, навіть його самого вона не помічала — була лише її перша любов, була просто потреба серця любити, битись у грудях шаленіше, летіти у безвість, як опiвнічна комета...

Лише ця маленька смужка її життя мерехтить, як слід реактивного літака, що прогуркотів у небі давно й майже невидимо.

І якби не атомна — все, напевне, було б саме так, як вона намислила, — одноманітно, без душевних струсів, нагадувало б їзду по давно завченій дорозі.

Неодружених чоловіків у Триднях не було, а якби й були, то ні до кого б її серце вже не навернулося, бо самій собі нагадувала доспілий, з давно облетілим цвітом, соняшник.

А тут наїхало люду із світів далеких та близьких, одні від чогось тікають, другі — до чогось біжать, одним зосоружніли насиджені місця, інші — шукають місця, щоб осісти на ньому, — люди є всякі, щойно між ними почали зав'язуватися стосунки, ніхто не знає про чужі колишні помилки і вади, вони починають життя з чистої сторінки, з нового абзаца. Василю потрапила у веремію цих нових стосунків, спершу ніяковіла і калиново

зарум'янювалась, коли з нею загравали обвітрені водії-скалозуби в їдальні. Тепер обвиклась із тим усім, уміє вчасно віджартуватися, підтримати розмову чи й делікатно дати одкоша, коли заходиться на щось серйозне. Але ж серце є серце, та ще й таке невилюблене, не вигоріле у пристрастях, як у Васиlines... Воно таки почало частіше битись, то стискаючись від якихось незрозумілих передчуттів у макову зернину, то солодко розпираючи собою її груди.

Якби вже хутчіш женився Колюньо...

А він тиждень тому купив собі у Новополіську вогнистого мотоцикла, бо заробітки має добрі, лише минулого місяця нацокало йому двісті з гаком, прогресивку за квартал отримав, харчуються вони зі свого льоху, де є картопля, квашенина, солене сало на приварок, та й Василина має постійний заробіток у їдальні — вимінюють гроші на великі купюри і складають у прискринок старої кованої скрині. То таки купив мотоцикла, бо від Триднів до атомної далеченько, службових автобусів для робітників ще й досі не вистачає, щоразу там штовханина, «оселедцева бочка», а тепер він уранці всадовлює позаду себе маму, вирулює через хвіртку на вулицю, зручніше вмощується — і за кілька хвилин, азартно сигналячи дівчатам у білих очіпках, не глушачи мотора, зупиняється біля «харчового реактора атомної» — робітничої їдальні. Сяйнувши зеленими очима з-під каски, що робить його схожим на космонавта, він летить далі — на промисловий майданчик, де з потеплінням знову почалися найголовніші роботи.

Вечорами він подовгу ганяє десь на своєму мотоциклі, а Василина місця собі не знаходить: скрутить дитина голову на тій триклятій колісниці! Лаштується вичитати йому, виголошує в думках повчальну проповідь, але як заторохтить біля воріт мотор, як лизне вікно промінь фари і вкотить на подвір'я Колюньо,—збуджений, обвітрений, сахтить від нього весняною хвоєю, збуреним вітром; шалом ще не вгамованих швидкостей, розбурханою на стрімких дорогах молодістю, чимось далеким і незрозумілим їй,— вона забуває про свої завчені тиради і повчання. Є її Колюньо, стрункий і дужий, ставить на різкувату підніжку свого мотоцикла, роз'ятреного відстанями і ревом мотора, недбало розстібає блискавку на куртці, скидає опуклий, із слюдяним

щитком перед очима, шолом — без цих обладунків, що завжди відчужують його від неї, знову є її Колюньо, її молода кров, її молоде повторення, її велике продовження у часі...

— Це ти, сину, сам ганяв чи, може, сідло ззаду й досі гаряче? Самотою ж страшно в таку пізню годину...— Василина вже виносить ночовки на подвір'я, наливає в них криничної води, рушник висить у неї через плече, наче у весільної нанашки, гримнути б музикам, і вона піде вести кривого танцю.

— Катав я, мамо, весну на мотоциклі. Вибачився, що не маю ще персональної машини, погодилась.

— От якби знати точніше ім'я тієї весни, що згодна й на мотоциклі поки що їздити...

Звідки було знати Василині, що вогниста «Ява» — не стільки засіб швидше дістатися до атомної, як засіб для щовечірніх зникнень у просторах весни, про яку круглий, наче складений із суцільних кульок, білорус Уладик говорив: «Ця весна «замедленного діяв'я», як розум мого бригадира». Звідки їй було знати це все, коли й на неї саму цієї весни почало насуватися щось загадково-солодке, дурманне і — неминуче...

Ще від Нового року, після поїздки з Чабаном у лісництво до Максимчуків, після того розгойданого вечора із криницею на кухні, з глибокими снігами, думним лісом, притишеними піснями і очима лікарки Соломії, Колюньо втратив свою душевну рівновагу, якої ледве встиг домогтися після повернення із армії, після чорної Настуньчиної зради. Йому ввижалися то обмаєні довгими віями очі Соломії, ошпарював її притуманений загадковістю погляд, рука з довгими пальцями.

Та був тоді ще й Чабан із своєю розкутістю слів та поведінки, головний інженер атомної, був цей, дорогий йому, Чабан, який повністю поглинав Соломіїну увагу, і Колюньо відчував, що люто заздрить йому, хоч ніколи не скаже про це.

Колюньо не спав тієї ночі в Максимчуків, наслухав кожен шерех у сусідній кімнаті, кожен скрип великого дерев'яного ліжка, на якому спала Соломія.

Він тоді таки ненавидів Чабана, хоч і не хотів того: міг би Левко і побути в затінку, приїхав же до старого Максимчука, а не до Соломії. Треба ж було йому сісти за кермо якраз на тому утинку дороги, де вони підбра-

ли Соломію, вона, мабуть, і досі думає, що Колюньо — персональний Левків водій.

Він знав, що це прокинулась у його жилах татова гонориста кров і злість на Чабана — то її робота. Не раз чув у Триднях, що Ремінь-старший за дівчину міг сіктися до крові навіть із найближчим товаришем, із яким пив чарку, обіймався, витворяв свої витівки. То таки розгулялося в ньому «татове», бо впоратися з ним він не міг...

Уже тут, на будові, Левко ніколи не згадував Соломії (хоч часто заходила балачка про Максимчука), і те остаточно змело з Колюниної душі-задавнені сумніви й гіркоту зимового вечора у лісництві — на весну він таки вирішив купити мотоцикла.

І тепер весь день вертить свого велетенського екскаватора, як покірного бляшаного півника, вгризається ковшем у землю, хапає руді піщаники, висмикує з них повний зубатий черпак (якби це каша — дивізію можна нагодувати), стріла екскаватора випростується упівнеба, якусь мить розгойдується ківш, як велетенський маятник. Колюньо прицілюється, аби втрапити в металевий кузов великого самоскида, розслаблює пащу цієї металевої жирафи — і вже з гуркотом сиплется в машину ґрунтова твердь. Колюньо найбільше погіркує на водіїв: то вони повільно заганяють машину у виробки, то скособочать її так, що ґрунт розсипається за борти, то відійдуть від машини, коли треба поступитися чергою порожньому самоскидові. Колюньо гризеться з ними, кричить із свого ластів'ячого гнізда — коробчастої кабіни екскаватора, що плаває високо над головами шоферів, але вони його не дуже й бояться, бо знають: поки Колюньо злізе на грішну землю — вони вже будуть на дамбі штучного водоймища, котре відгородить трох Горині для вгамування спраги атомної.

Зі свого гнізда Колюньо бачить усю вирву котлована під реактор, вона часто нагадує йому вирву після падіння величезного метеорита або, так уявлялось йому, після вибуху мегатонної бомби. За день він звикає, що люди сновигають там унизу, як збіговисько ліліпутів, поміж якими походжає він — модернізований Гуллівер із Триднів. Зрівні йому хіба що два екскаваторники на протилежному кінці шахти реактора, але вони далеко, до них не докрикнеш, хіба помахаш кашкетом, як

моряк-сигнальник: швидше обкушуйте свій край, бо мій ківш ковзає по породі. Але Колюньо на них не рівняється, бо один щойно з курсів — набирає землі, наче ділить ювілейний торт, щоб кожному по квітці попало, а другий, не випивши кагору, не підіймається в кабину, так і примовляє: «Без кагору — ні кроку вгору».

А вже коли сонце перескочить через Горинь, коли дуга його денного шалу починає загинатися за ліс, як мамина брова понад оком, коли втомлені шофери позиркують на годинники і кивають йому: останній раз завантажеш сьогодні,— тоді Колюньо вияснюється з лиця, жартома обсипле землею курців біля чийогось самоскида чи вхопить ковшем металевий борт машини і похилитає нею, як іграшкою. То означає, що він закінчує зміну, передасть екскаватори іншій бригаді (цю очолює він сам), ревне своїм мотоциклом на піщаному підйомі — аж цівкою порсне розтрешена порода з-під колеса,— і зникне його голубий шолом у лісі.

І, поки немає з роботи Василяни, Колюньо, зчинивши рейвах у шафі (скільки мама не сповідала його за це — не допомагає), вибере свіжу й чисту сорочку, виголиться, вифрантиться в куртку на блискучих замках, пригладить чуба, і тільки й бачили його аж до ночі.

Уже вкотре він жене покірну «Яву» до Семигінева, вивертає з неї ревучу душу, кидає себе і мотоцикл у вир вітрів, у завихрену прірву кілометрів. Летить він, позбавлений усього зайвого,— ні сумнівів, ні непевності, ні вагань — лише серце, як куля, націлене на Семигінів, де ввижається йому Соломія із довгими красивими пальцями, беззвучною усмішкою і запахом лікарні, і загальмує, і тихо їхатиме вулицею вже біля лікарні, наче потрапив сюди випадково, вдивлятиметься в обличчя стрічних, бо можуть бути в них зелені очі, руки із довгими красивими пальцями, може пахнути від них ліками, можуть вони беззвучно сміятись — не прогав. Колюньо вимріяв ту зустріч як випадкову, а там уже буде видно. Тому і не заїздить до лікарні, у парку якої допізна висиджуються хворі в синіх, трохи вилинялих від прання халатах. Іноді він навіть любив цих пристаркуватих чоловіків і жінок у халатах, бо Соломія лікує їх, бо вони бачать її щоденно, п'ють із її рук терпкі мікстури та ковтають пігулки. Він ладен був помінятись із ними здоров'ям хоч на кілька днів (потім таки зменшив

на день-два), бо все те гірке зілля здалося б йому в Соломіїних руках свіжим березовим соком.

Він уже й вигадав причину свого приїзду в Семигинів, якщо зустрине Соломію: приїхав до училища по свій атестат зрілості для вступу в політехнічний інститут на енергетичний факультет, але, мовляв, цих конторників ніколи на місці не застанеш, доведеться ще раз орати собою весну...

Та в Семигиневі поволі сутеніло, на вулицю висипали слухачі училища механізації, як і раніше, за часів його навчання, вони ходили великими групами, бренькали на гітарі «про кільце і про розлуку», аж поки не починався вечірній сеанс у кінотеатрі.

Містечко остаточно порожніло, впадало в дрімоту, гасло світло в лікарнянських палатах: де вже тут поводитись Соломії?

Тоді Колюньо тікав від Семигинева, від тих кількох сторожких і тривожних годин чекання, надії, ошалілого биття серця, загостреності всіх сущих у ньому почуттів.

— Завтра! Це станеться завтра! — виголошував він у обстріляну двома димовими трубами мотора ніч.— Завтра буде день і буде знову вечір! Все буде завтра! — Вітер висмикував з його губів ці слова і спирав Колюнин подих, напинав його куртку, як синю гондолу, обтічно ковзав по шолому, кушпелив старим листом на асфальтівці.

А Завтра копіювало Сьогодні: із повільністю дня до обіду, перегариванням Колюні з шоферами, із вгризанням екскаватора в закам'янілі піщаники, а потім — із мерехтливим, летючим у вечір післяобіддям і дорогою до Семигинева.

Сьогодні Колюньо знову не зустрів там рук із довгими красивими пальцями, ні усмішки білої, наче Соломія ласує першим снігом...

Вони мовчки повечеряли, водночас стежачи за екраном телевізора, де кипіли екранізовані пристрасті напівграфа, напівселянина, напівдивака, але цілковитого генія Толстого, де Наташа Ростова танцювала свій перший вальс на балу. Спершу Васирина не могла щось робити і дивитись заодно телевізор, здавалося то їй неприродним і некрасивим: люди показують тобі щось, співають, розповідають, а ти вертишся біля горшків чи замітаєш

хату. Але тепер звикла, от навіть вечеряють, дивлячись «Війну і мир».

Колюньо одразу ж ліг спати, бо вже пізно.

— Весна, Колюню, як автобус дальнього рейсу, біля одинокого пасажира не зупиняється. От коли двоє...— клацнула вимикачем і полопотіла босими ногами до свого ліжка. Сколотила повітря ковдрою, аж фіранка на вікні загойдалась.

— А коли трое, мамо?

Василина довго не відповідає.

Колюньо вже солодко посопує.

— Коли двоє і більше — можна пішки йти. Хтось таки відстане або втомиться...

В освітленому місяцем вікні скаче кудись маленький олень.

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ:

1955 рік. Женева. Відбувається Перша міжнародна конференція з мирного використання атомної енергії.

Курчатов власноручно правив усі доповіді радянських атомників для конференції. Щоразу від нього можна було почути: «Працюйте ще, думайте, ви ще ніколи так не працювали на історію, як зараз. У ваші слова буде вслухатися людство. Працюйте ще!»

ДЕТАЛЬ:

З лютого 1956 року і до останнього дня Курчатов займався лише проблемами мирного атома. У тому ж таки 1956 році він говорив на XX з'їзді нашої партії: «Є умови, в яких нове ядерне паливо утворюється в більших кількостях, ніж кількість початкового ядерного палива, яке згоріло у ланцюговому процесі. Виходить так, ніби спалиш у плиті вугілля, а вибираєш разом із попелом ще більше вугілля».

ВСТАНЬТЕ І ЙДІТЬ, ТАТУ

Лось і лосиха нарешті знайшли зелений острівець молоді прозелені на лісовій галявині. Травичка була м'якою, бризкала солодким соком, як тільки до неї торкнутись губами, лоскотала язик і швидко бадьорила кров.

Схудлі за зиму, ухоркані дальніми лісовими переходами, не раз цьковані вовками та обстрілювані мисливцями, вони таки повернулись на свої улюблені місця, в густі сосняки під Триднями. Все менше й менше спокою залишається для них у світі, вони загострюють свої інстинкти, найголовніший з яких — вижити, народити лосенят.

Тоді, коли на дорозі на них летіло тріскуче, задимачене страховисько самоскида, коли дивом вислизнули від смерті, вони стрімголов тікали світ за очі, але не знайшли затишку у чужих лісах — з потеплінням щось знову повело їх сюди, де і дерева шумлять звично, де вода із струмка солодша, де запахи їх не нервують, де навіть людський дух не такий тривожний для них, як у інших місцях.

Тепер вони жумралали молоду травичку на осонні, збуджено форкали, лизькали одне одного язиками, розпорпували копитцями старе листя, аби швидше вилазила із землі прозелень.

Лосі справляли у лісі під Триднями Перший День Трави.

А Степан Потурнак, що вивернув машину у кювет, аби не збити лосів на дорозі тієї зловісної ночі, після довгого лежання нарешті спромігся сісти у ліжку. Чотири місяці лікування відзвичаїли тіло від руху, звичайних жестів, від щовечірньої втоми. М'язи його охляли, атрофувались, найменше напруження віддавалось у них слабкістю і щемом.

Чотири місяці лише білий чотирикутник стелі перед очима. Знав він на тій вапняній ділянці кожну плямочку, кожну піщинку, що прищиком здувалась під білим тиньком, давно перерахував їх, перебрав цей білий квадрат очима, посіяв туди свій біль після операції, потім сів свої цілоденні гризоти, а кілька останніх днів — просвітлені надії на одужання.

Особливо після вчорашнього дня, коли до палати зайшов головний лікар Карпо Титович — завжди втомлений, худючий, із загостреним, як у Буратіно, носом, кінчик якого розколював надвое тонкий жолобок:

— Тобі не здається, Потурначе, що ти залежуєшся на досягнутому? У твоєму віці — це просто непристойно. Посоромився б! Ану, давай, переходь поволі у вертикальне положення! — Коли лікар серйозний, у нього

майже немає чола — самі зморшки, а зараз Степан чи не вперше побачив великий опуклий лоб цього втомленого чоловіка.— Хоч ти і в сорочці народжений, гіпс усе одно будемо знімати. Весна, навіть гадюки міняють панцир, а ти ж таки чоловік, і неабиякий, а вдруге народжений, феномен фізіології. Гайда, гайда, не ледачкуй, спинайся на руки. Лосі не підходять вночі під вікно? — Карпо Титович зводиться навшпиньки і опускається знову, руки застромлені у кишені халата, біля скроні метушитись синюватий живчик.

— Усе буде, як книжка пише, Карпе Титовичу. В обов'язковому порядку,— пошерхлими губами відповідає Степан і сам дивується, що до нього знову повернулись його безтурботні, голящі до кожного випадку слова, які навіть без потреби випалював співрозмовникові, коли ще був дужим. У гаражі знали: коли Потурнак каже «як книжка пише», значить все буде зроблено на рівні кращих світових стандартів правди і чесності. Коли він додавав «у обов'язковому порядку», то будь певен, Потурнак не робить тобі послугу, а виконує обов'язок.

— Книжки всякі бувають, Степане, ти їм не дуже й вір, усім підряд, більше довіряйся своєму розуму... А от обов'язковий порядок давай налагоджуй, людство хоче бачити тебе перпендикулярним до землі. То найдосконаліша геометрія: коли людина самозакохано випинає вперед живота, її кут до землі притуплений, тобі ще рано загострювати той кут поривом уперед, навчися стояти струнко. Програма-мінімум зрозуміла? Поганяй, бо атомну без тебе збудують.— Лікар розчиняє вікно біля Потурнакового ліжка, весняний дурман соснового лісу навалюю вривається у палату, де, крім Степана, лежать літній колгоспний комбайнер після оперування грижі і школяр-дев'ятикласник, якому вчора відчиркижили апендицит.

— В обов'язковому порядку, Карпе Титовичу. Мені головне — сісти, бо професія моя сидяча, а там і за кермо можна братись. Як книжка пише,— Степан підсовує під себе руки і намагається відірвати голову від подушки, але бліде обличчя пересіпує біль, голова не піддається, бо наче налита ртуттю.

— Кермо хай ще покрутять інші. Бач, який ревнивець. Ти думаєш, земля зупинилась у мертвій точці, коли ти

ліг у лікарню? Глянь за вікно — весна вже! Вставай, вставай, не лінуйся, зовсім зледащів на медичних хлібах і на Маланчиних ніжностях. Щоб завтра зустрів мене у сидячій ситуації! Ти починаєш новий життєвий цикл: народився, вилежався, вчись сидіти, потім стояти і, нарешті,— ходити, бігати. Ясно? — Карпо Титович ще раз розрівнює зморшки на чолі і починає за собою двері палати.

— Все буде, як пишуть правила вуличного руху,— іншої, абсолютно правильної книжки, у змісті якої можна було б не сумніватись, Потурнак не встиг пригадати, але лікар цієї фрази вже не почув.

— Наш колишній голова колгоспу говорив інакше: «Все буде, як я скажу»,— перебирає грубими, промазаними пальцями на білому наковдренику колгоспний комбайнер.

— І до чого він договорився? — пробує звестись на руках Потурнак, але долоні мокріють, ковзають.

— Тепер робить те, що інші кажуть, і не огризається. Відробляє примусовку скотарем на фермі, а доярки під'юджують його: «Буде так, як гласить карний кодекс...» Головою замість нього — молоде хлоп'я, послане колгоспом на навчання. Приїхало худеньке із інституту, але одразу наважилось одрізати Блажієві: «Буде так, як люди скажуть». Той поліз на рожен: «Я вчив тебе, свистуна, в люди виводив...» А молодий Красюк йому спокійнісінько (нерви ж не порчені ще): «Вчили не ви, а колгосп, і я не вийшов у люди, а повернувся до них, аби було так, як вони хочуть». Нам залишилося тільки підтримати Красюка,— старий комбайнер обережно повертається на ліжку, наче матрац замінований.

— Ви тепер по колгоспах запаніли, повиганяли мури, як фортеці, закидаєте Одеси, Києви, Львови свининою та ковбасами, трактористи посіють, комбайнери — зіжнуть. Око коли й бачить неполадки, то — хай хтось інший скаже,— Потурнак мовкне, бо йому, нарешті, при підмозі злості, що підступила до серця від слів комбайнера, вдалось одірвати голову від подушки. Сіпає якась холодна блискавка в спині, зудить поперек, але Степан будь-що намагається втримати підведену голову.

— Може, й так, сину. Може, й заколисали нас лектори балачками про людину завтрашнього дня, а ми й повірили, що справу вже зроблено. А Блажій по натурі

своїй був держиморда із дев'ятнадцятого століття. Прикинувся, припишк, ніби й чоловік як чоловік. А втратив голову — і посипалось із нього дурне зілля. Не будеш же на кожну людину через мікроскоп дивитись? Ой, набакався я, вже шов за живіт тягне. Станемо на ноги, то договоримо, — на обвітреному, шорсткому обличчі комбайнера ворушилися брови, вже вилинялі на ранніх весняних вітрах, а під ними — дивовижно чорні, хоч і прив'ялі вже, очі — дві сушені сливки із лікарнянського узвару.

Потурнак за чотири місяці лежання (на двох інших ліжках у палаті весь час мінялися пацієнти-«швидкісники»: апендицит, грижа, десять днів повертівся, відпочив — і додому) наслухався стільки історій, що міг на рівних говорити тепер із будь-яким старожилом, оперувати прізвиськами і фактами, називати по-тутешньому місця, вибалки, пригірки, урочища. Перед ним пронісся за цей час цілий циклон різних людських доль, розповідей, буденних і майже фантастичних бувальщин.

Степан не картав себе, що так гостро вивів старому комбайнерові, бо був він з дитинства людиною прямодушною, куди б не потрапляв, одразу ж розділяв товариство на своїх друзів і ворогів (без цього категоричного поділу йому було нецікаво, наче він не між людьми, а між телеграфними стовпами, бо навіть у лісі є живі дерева і сухостій), не каюся, бо симпатизував цьому трудязі із замашеними руками, гарячковитими чорнющими очима.

Коли комбайнера повели на операцію (старий бравадив себе жартом: може, із грижею приберуть і Адамів «знак отлічія», він мені все одно вже честі не робить), його односельчанин, котрий долежував останній день, встиг розповісти про Саву найголовніше, що відрізняє його від інших Сав Полісся.

У минулому столітті Саві треба було б шукати слави на іншому терені, й, може б, він її таки знайшов, бо чолов'яга тямущий і до життя беручий. Та Сава — дитя нашого віку і знайшов себе у майже занедбаному зараз ділі. Найперше, що він зробив, — позалицявся до Слави (із великої літери, бо то ім'я його теперішньої дружини — невеличкої грудастої жіночки), коли зрозумів, що це саме те, що йому потрібно, — негайно оженився. Кажуть, що Сава і сам жартує: «Як розстебнув

їй пазуху ще парубком, з тих пір вона і не застібається — весь час діти смокчуть». Як посипалися діти, як посипалися — аж у сорок п'ять років Слава сказала:

— Вистачить, чоловіче, тепер давай розберемось, як кого звать, чи нема з однаковими іменами, підрахуємо, скільки є їх. Перевершила я рекорд своєї бабці чи ні?

Кажуть, що у Сави є онук, старший за його наймолодшу дочку, вона «викає» йому.

Потурнак збуджено дивувався цій розповіді, бо такий факт у наші, зайняті технічним прогресом, дні дивовижний і рідкісний, хоч роби про нього науково-популярний фільм і пересилай накладною платою послідовникам Мальтуса — цього старого ехиди і євнуха.

Степан реготав до болю в попереці, коли Савин односельчанин, комічно імітуючи Славин голос, приповів:

— А хіба я винна? Навіть борщу попоїм із однієї з Савою тарілки — і вже чую: на кисленьке тягне. Ото й пелюшки від найменшого не викидаю, хай будуть...

Тепер Сава вже може розібратись, хто серед його дітей старший, хто молодший, лише не може одразу відповісти, хто в якому місті живе і хто ще не одружений. Тепер вони, всі дванадцятьоро, ніяк не можуть зібратись одночасно у Савинім дворі, бо хтось один закінчує службу в армії, інший — блискає стриженою головою (демобілізований брат муштрує його в саду і дає наряди поза чергою: принести води на купіль), або ж бери пиши заяву у ВЦРПС, щоб Савиним дочкам у один місяць дали відпустку на різних союзних будовах та заводах. Він має надію зібрати всіх своїх дітей на атомній під Триднями, якраз би заселили п'ятиповерховий будинок. Принаймні Сава розсилає зараз агітаційні листи за адресами, що висять у нього на стіні хати, написані великими літерами з другого боку якогось плаката. Трьох найменших він уже звідси не випустить.

А сьогодні вранці Карпо Титович при обході палат застав Потурнака хоч і підпертим ззаду подушкою, але — сидячим. Через Степанове обличчя пролягала така зухвала веселиця, наче він сидів не на казенному лікарнянському ліжку, а на спині прирученого бронтозавра або в кабіні ракети, яка щойно повернулася із Місяця.

— Ого-го-го-о! Ми вже сидимо! Процес еволюції вилежування за одну ніч переріс у революцію. До половини ти вже вертикальний. Причому, головною половиною, серцем, мозком, Потурначе, мозком і серцем, любов'ю і мисленням! Вітаю, Стьопочко, вітаю,— Карпо Титович чинив свій звичний жест — піднімався навшпиньки й опускався на п'яти, розтягував зморшки на чолі, як міхи гармошки, від того кінчик його шпичакуватого носа то білів, наче притрушений борошном, то знову ставав одноманітно восковим, як протез.— Тепер тебе й не зупиниш. Як почнеш випростуватись, як почнеш рости — ми будемо плутатись у тебе під ногами, як карлики. Тільки не втечи якоїсь ночі на свою атомну, хоч попрощайся із медсестрою Лесею,— лікар міряє Потурнаків пульс, зосереджено стежить за секундною стрілкою годинника.

— Все буде, як пише Шолохов, лікарю,— Степанові на radoсах доконче хочеться говорити із Карпом Титовичем.

— Я бачу, що буде саме так, як пише Шолохов у «Тихому Доні». Є Грицько Мелехов—Потурнак, є Маланка — Аксінья, і появилася Наталка на обрії — наша медсестра Леся. Перший раз бачу, щоб отакий загіпсований манекен, та ще й у лікарні, закрутив голову молоденькій медсестрі. А ти кажеш, що чотири місяці життя пропало. Інший вік свій відвікує, а в нього так ніхто і не закохається, а цей навіть хворобу використав для цього діла. Будемо тримати тебе тут, поки не розберешся в собі, нічого мені медичний персонал із ладу виводити! Вирішиш, скажеш — одразу ж випишу.

— В обов'язковому порядку розберуся, Карпе Титовичу. Найближчими днями, як тільки стану на ноги! — Степан намагається підгуцикнутись на ліжку, але біль перекошує йому обличчя, і він мовкне.

Лікар вмощується на стільці біля старого комбайнера.

— А ви, Саво, як? Косите трин-траву? Вашу грижу санітарки вже поховали в лісі разом із Ігоревим апендиксом. Ваші діти приносять стільки передач, що можна всіх хворих нагодувати. Сьогодні вранці син дзвонив із Мурманська, Дмитро, запитував, як ваше здоров'я і чи застане ще вас у лікарні посилка із рибним баликом та ікрою. Я сказав, що з такої нагоди ми вас затримає-

мо,— Карпо Титович обмацує ще червонястий, але вже злютований живими соками рубець у паху комбайнера.

Степан уже звик до цих жартів лікаря, а спершу навіть крізь свій нестерпний біль дивувався цьому вмінню Карпа Титовича до кожного знайти слово, відвести думки хворого від болячок і повернути їх знову у гамірний світ житейських морок і радощів, появлявся в палаті, як маг-заклинатель людських смутків.

Карпо Титович приїхав сюди, у Дядьківці,— в глуху периферію, ведмежі і вовчі місця,— після війни. Сам місив заміси, щоб затицькувати панський фільварок, кіньми аж із Рівного возив трофейні ліжка і примітивне медичне обладнання. В ті роки він нічим не відрізнявся від звичайного поліського дядька (ходив у тулупі та в кирзачах), хіба що обличчя його було блідіше й втомленіше та руки тендітніші. Тітки добровільно приносили йому до лікарні первак-самогон, бо медичного спирту не вистачало: він майже щоденно робив ампутацію руки чи ноги, бо німці замінували навколишні ліси, гриміли по околицях вибухи, то пастух підірветься на міні, то тіточка, що пішла назбирати хмизу, то дітлахи, що збирали гриби в козубок, то орачі із заіржавілим за війну плугом.

Карпо Титович не лікував тоді хвороб, він був як фронтний хірург, рятував помираючих, на затиллі лікарні, між соснами, і досі височіє горб, де старий сторож лікарні закопував щоденно людські руки і ноги, заражені гангреною після вибуху міни. Кілька разів на нього посягали і бандерівці, але Карпа Соцького завжди встигали заховати або ж заступити собою дядьківчани, триденці, чистовольці, качківчани чи іванівці.

Так він і залишився тут назавжди, великий сподвижник і охоронець людського життя, який міг би десь у столиці вже видзвонювати академічними клейнодами, водити за собою орду учнів і послідовників, мати свою експериментальну клініку, де б наново перекроювали людей, повертаючи їм сміх і радість. А він так і сидить у своїх лісових Дядьківцях, байдужий до тієї слави, яка не відбулась, але чесний перед тим небучним пошанівком дядьків і тіток, які здалеку скидають перед ним шапку чи загодя кланяються, коли навіть є важка ноша на плечах. Не заздрить Карпо Соцький хірургічним світилам, бо знайшов свою духовну рівновагу тут, серед

цього небалакучого лісового люду, який приходить до нього за поміччю лише тоді, коли та поміч невідкладна, коли він знає, що треба напружити себе до найвищої грані інтелекту, інтуїції, досвіду, бо людині таки по-справжньому болить і болю того вона вже не може вгамувати ні роботою, ні відпочинком. Саме оця крайність, відсутність вибору і запасних варіантів завжди тримає Карпа Титовича у радісному почутті його незамінності серед цих людей, що носять на своєму тілі тендітні й грубуваті шрами від його скальпеля.

А крім цього, він встигає відвідати майже всі дядьківські й навкільні весілля, на які завжди просять із вступним «не погребуйте відвідати», вміє випити чарку із чоловіками, покрутити дояркою чи ланковою у весільному танці, з якого його не раз терміново викликають до лікарні, і він, високо закотивши штани, скинувши черевики, біжить до свого медичного фільварку.

Елементарні операції (апендицит, грижа, виразка шлунка) він робить не лише швидко і вправно, але й наспівує при цьому свою улюблену тягучу пісню. «Ой у полі — дві тополі, одна одну перехитує, Леся, пінцет, я не для тебе співаю, для хворого, не спи! Любив козак дві дівчини... Який ти пінцет дала? Я ж не брови вищипувати збираюсь. Одна одну перепитує. Вимочай кров. Одна одну пере-пи-ту-у-е-е».

Під такий акомпанемент працює з ним операційна сестра Леся. Один колгоспний механік, у якого лопнув гнійний апендицит просто на полі, біля силосного комбайна, і тому операція була затяжною, — повністю вичив слова і мотив лікаревої пісні і тепер співає її на всіх сільських okazіях. Голос у нього прекрасний, чистий, як небо після дощу, тому Соцький йому лише обачно підтягує...

Є в Карпа Титовича і унікальний випадок з його хірургічної практики. Знаменитий парашутист-спортсмен, що входив навіть до всесоюзної збірної, розтросив під час стрибка ногу. Родом він був із сусідньої з Дядьківцями Качківки, батьки його там живуть і досі. Багато знаменитостей клеїли і обмацували ту, не менш знамениту, ногу, багато консиліумів присуджували нозі довічне шкандибання на землі. Розлючений з горя батько спортсмена забрав його в село, прямо із залізниці привіз до Карпа Титовича:

— Якщо і ви махнете рукою, то тоді хай згортає свій дурний парашут і здає його у шкільний музей.

І Соцький на свій ризик знову розламав уже безнадійну ногу, цілий день чаклував над нею в операційній, з тиждень ходив мовчазний і насторожений, вигнав із палати якусь обласну комісію, яка хотіла побачити спортсмена із світовим іменем, а одного ранку дядьківські медики здивовано прислухались, як виводить Карпо Титович у своєму кабінеті: «По-одру-жеч-ко, рідне-се-е-нька, чи бачила мого мило-о-го-оо?»

А десь через рік над Дядьківцями появився спортивний, дтсаафівський літак. З нього прямо на лікарнянське подвір'я, де грілися на сонечку хворі, приземлився майстер спорту міжнародного класу із Качківки.

Тоді Соцького перший раз бачили п'яним за столом у саду спортсменового батька.

Був у Карпа Титовича ще один «нерядовий випадок», про який і досі поговорюють в обласному відділі охорони здоров'я.

У Дядьківці приїхав до якихось далеких родичів генерал-ракетник. Приїхав без ад'ютанта, ловив рибку в Горині, збирав гриби, косив сіно у заплавах, по вечорах гомонів із дядьками на дубках під тином, стріляв у качок у очеретиськах, кітель з генеральськими галунами висів у шафі, а сам він ходив у спортивних штанах та простій клітчастій сорочці. Діти, що спершу товпилися біля хвіртки двору, щоб побачити генерала, вже ніби й втратили до нього інтерес: думали, він генерал, а то дядько, як і всі, лише чисто по-російському розмовляє, як наша вчителька російської мови.

А десь перед самим від'їздом привозять генерала до Карпа Титовича. Ракетник заправляв на дорогу свою машину, не помітив, як облив штани і сорочку бензином. Відійшов убік, щоб закурити, чиркнув запальничкою і загорівся.

Карпо Титович таки пововтузився із ним довго, зробив пересадку шкіри, переливання крові, застосував давній, почутий ще від бабці, народний спосіб лікування опіків — лляну олію і соду, на генераловому тілі залишилися ледь помітні сліди, що появлялися лише на морозі.

Вилікувався і поїхав. А невдовзі до Карпа Титовича зайшов генералів далекий родич — дядьківський елект-

рик, п'яничка, що навмисне вимкне якісь вдовиці світло і лише за півлітру полізе на стовпа (так, для інсценізації, бо до дротів не підіймається), а тоді непомітно знову вставить запобіжник і вже сідає за чарку. Розшукав він Соцького серед лікарів (вичекав, щоб були сторонні) і вийняв з кишені тисячу карбованців, які передав для лікаря генерал. Електрик сподівався, що Карпо Титович не візьме грошей, був на сто відсотків переконаний в цьому, як і всі у Дядьківцях,— Соцький виганяв із лікарні навіть міхоношів, які приносили йому подарунки після вдалого лікування. У крайньому випадку він сподівався, що лікар візьме не всі гроші.

А Карпо Титович узяв, подякував і сховав гроші до шухляди.

Спантичений і розчарований, електрик одразу шмальнув клязу в район і область.

Коли приїхала комісія із Рівного, Карпо Титович не здивувався, не став виправдовуватись — повів перевіряльників до операційної кімнати, показав їм новий кисневий агрегат і квитанцію на тисячу ще й сорок карбованців. Тяганини він мав ще багато, всучили йому сувору догану, електрик продовжував строчити листи, ця історія затягнулася б надовше, але хтось із дядьківчан поїхав до генерала, і незабаром начальник обласного відділу охорони здоров'я змушений був в урочистій обстановці вручити Соцькому грамоту від міністра оборони.

За чотири місяці Потурнак начувався всього цього від різних людей, що із плачем та стогоном приходили в палату, а незабаром, під удавану байдужість Титовича до їхніх подяк, повертались додому веселими і дужими. А він, Степан, залишався... Хто знає, на скільки?

Часто він розповідав про свого лікаря Маланці, яка хоч і посіла його «скрипуче і розхитане попередниками крісло завгара», але все одно щовечора навідувала із Сашком «покаліченого Ноя, що врятував пару лосів».

Ще до аварії Потурнак мав Маланку за «файного хлопця», авірич в ній бачилось йому віддалено, приглушено, не пришпорювало кров у грудях, принаймні оте хрестоматійне «чоловік-жінка» не розділяло їх, але й не зближувало, йому була відведена чисто етична загорода — і все. Горласта і язиката Маланка — іншою її важко й уявити серед чоловіків зухвалого шоферського

виводка атомної. Інакшою вона, може б, і не прижилась серед них, серед цих заводіак і балагурів, котрі долають завітруганені і спекотні відстані материка.

Степан міг із своєї кабіни замилюватися красивою жінкою чи дівчиною, міг висунути крізь віконце голову із кучматим, настовбурченим волоссям, наче воно було постійно наелектризоване, і випалити спантеличеній перехожій:

— Здрастуйте, Єво, я теж вигнаний із раю. Ви мене не шукаєте?

Але Маланка... Маланка — «файний хлопець», Маланка ввібрала в себе стільки людських чеснот, що їх майже не залишалось чоловікам у гаражі атомної...

Маланка — диво, Маланка — прекрасна людина, Маланка — колосальний товариш, Маланка — сестра милосердя для впалих духом, Маланка вміє лише не тільки постояти за правду, а йти з кулаками за неї... Степан міг перераховувати цей Маланчин преїскурант чеснот до безконечності, аж в самому кінці його нагадати: Маланка — жінка...

Згадував це лише тоді, коли вертілося на язичі круте, з «атомною боеголовкою», слово або ж коли виникала невідкладна потреба здійснити архаїчний людський маршрут, який ми з дитинства до старості здійснюємо по кілька разів на день...

Те, що вона забрала до себе малого Сашка, що навідувала Степана щоденно в лікарні, добувала для нього заморські помаранчі, парникові огірки й дефіцитні ліки, що Сашкові з нею добре — було таким природним і звичним, як те, що люди вітаються щоденно, як те, що вони роздягаються перед сном, як те, що кожен з нас народжений матір'ю. Потурнак би більше здивувався, якби вона не робила цього.

Тут, у лікарні, він ще більше звик до неї, і коли Маланка одного вечора не прийшла, бо Сашко захворів, — Степан не міг спати тієї ночі, водив очима по темній стелі, йому був осоружний цей пересохлий гіпсовий скафандр, довга ніч, посапування двох товаришів по палаті.

Він зрозумів, що нічого дивного в його настрої немає: коли ми до чогось надто звикаємо, то помічаємо його лише тоді, коли втрачаємо. Але вранці Маланка вже стояла на порозі палати, і все те забулось.

А тут ще це сторожке, як білка на землі, дівчисько Леська, яка буряковіла з голови до п'ят, коли заходила в палату, щоб зробити йому заштрик у те місце, яким кожен шофер постійно повернутий до вже подоланої відстані. Соромився й Степан. Робили йому цю процедуру інші медичні сестри — байдуже, а заходить Леська — колупає Потурнак поглядом казенну стіну.

А тепер уже й Карпо Титович знає про це.

І товариші, що навідують його з атомної, без крихти ехидства вимовляють: «Твоя Маланка казала, твоя Маланка зробила...»

Степан сидів у ліжку обличчям до розчиненого вікна. Сонце вихопилося з-за лісу, як усміхнений вершник з-за пагорба, скісне проміння тремтіло і рухалось на стовбурах дерев, як золоті пили невидимих лісорубів, які посадили цей ліс. Височезні старі сосни стриміли сірими димарями, і хмарки зелених крон зеленим димком загусли над ними. Потурнак не міг відірвати очей, не міг напоїти їх цією солодкою миттю єдності землі і неба, миттю весняної оргії світла, тепла і чистоти. Аж відчув на підошвах дурманну прохолоду першої трави, і відчуття те розкотилось по ослаблomu тілі під сухим, дзвінким, як у черепахи, панциром гіпсу...

До палати залетіла бджола. Довго кружляла, звикаючи до стійкого духу медикаментів, до різкої білизни лікарнянських стін, простирадл, наковдреників, нікельованих ліжок, кілька разів облетіла довкола абажура під стелею. Дзижчання її було рівним і чистим. Потурнак стежив за нею, вивертаючи до болю шию. Бджола також була сліпуча, як маленький згусточок сонця.

Нарешті вона сіла на руку старого комбайнера.

— А щоб я з цього ліжка не встав, як це не моя бджола! Вони до мене й на поле, аж до комбайна, літають у жнива. Син якраз вулики виніс у садок. Моя, точно моя. Вулика я пофарбував у голубе, а в неї лапки замацькані,— старий обережно дихав на бджолу, що сиділа на його шкарубистій руці.

Розчинилися двері. На порозі стояв Сашко із Маланкою. Вичепурені, наче йдуть фотографуватись. Сашко тримає в руках глечик, а Маланка — тендітний снопик пролісків.

Маланка підвела сьогодні брови, м'якою синявою війнула попід очі, губи окреслила блідою бузковою

помадою — смаглійкувате лице стало якимсь аж іконним: «Схожа, bestія, на ту кралю, що висіла в мене у кабіні, справа, біля самого керма, лише та ніколи не усміхалася...»

Сашко стає серед кімнати, широко розставляє ноги, підводить очі на стелю, потім випускає їх у розчинене вікно, довго зосереджується, повторює щось у пам'яті.

«Буде зараз віршика читати. Поставив би глечика, бо заважає йому».

— А... а... лікар казали, татусю, щоб ви випили, а-а, глечик березового соку, а-а, глечик березового соку, і встали, і йшли, тату,— полегшено зітхає Сашко і несе до Степана глек із соком.

Бджола довго літає над їхніми головами.

Двоє лосів бігли весняним лісом.

Якраз поблизу цих місць.

ДО АВТОПОРТРЕТА ЖОЛІО-КЮРІ

«Усвідомлення того, що наше існування, безумовно, матиме якийсь — великий чи малий — вплив на долі майбутніх поколінь, дало можливість мені вже з юнацьких літ спокійно дивитися в очі смерті. У кожної людини існує природний рефлекс протесту проти небуття, яке наступає за смертю. Ідея небуття настільки нестерпна, що люди намагалися втекти від неї, створюючи віру в потойбічне життя, де панує одне або декілька божеств.

Будучи з дитинства раціоналістом, я відмовлявся вірити в ці ламкі і безпомічні побудови.

Я був свідком жахливого розчарування тих, хто раптом втрачав віру... Та я мало не сказав: «Чорт забирай! Для чого уявляти життя в іншому світі?» Мої роздуми про смерть уже в молодості привели мене до цілком земної, людської проблеми. Чи не полягає вічність у тому, щоб встановити живі, зримі зв'язки, які об'єднують нас із людьми і речами, котрі існували на землі раніше?

Якщо дозволите, я наведу особистий приклад. Ще підлітком якимось увечері я писав домашнє завдання. Під час роботи я випадково поклав руку на олов'яний підсвічник, древню сімейну реліквію. Раптом я перестав писати, відчувши сильне хвилювання. Я заплющив очі і спробував відновити сцени, свідком яких був цей

підсвічник... як спускаються до льоху по вино, щоби відсвяткувати радісну річницю, печальне прощання з небіжчиками... У мене склалось враження, що я встановив контакт з руками, які впродовж віків тримали цей підсвічник, я розрізняв обличчя цих людей, які давно зійшли в могилу, і відчував солідарність з ними. Звісно, це була гра уяви, але підсвічник допоміг мені уявити невідомих, давно померлих осіб, я бачив їх, як живих, і страх перед небуттям остаточно зник із моєї голови.

Будь-яка істота, котра живе на землі, залишає незгладимі сліди, навіть коли то вичовгані руками дерев'яні бильця або вивернутий із східців камінь. Я люблю відполіроване від вжитку дерево, стерті людьми східці, я люблю мій старовинний олов'яний підсвічник...

Вони несуть у собі вічність».

БІЙ ІЗ ДВОМА ПЕРЕМОЖЦЯМИ

«Все, що залишилось у мене невикористаним із двох мільйонів людських розумових клітин,— я віддам Тридням. Віддам атомним Тридням. Це по-перше, по-друге, по-третє, по-соте, по-двомільйонне!» — повторював увесь вечір Грабчак, ходячи по своїй світлиці. Зі зламаної стеблинки у вазоні скрапував на підлогу прозорий сік. Збирався на зламі у маленьку круглу бурулечку, яка поволі видовжувалася, важчала і, ледь повагавшись, падала на лискучу, вкриту кольоровим лінолеумом, підлогу. Безшумно мчала по колу секундна стрілка годинника на стіні. Зеленавий бланк відрядження лежав на столі, позначений чорною загогулиною Чабанового підпису.

«Програти бій не завжди ганебно. Не завжди. Але не можна програвати останнього бою. За яким уже нічого немає, крім капітулятивного акта і твоєї ганьби. Тому в останньому бою стоять до останнього подиху.— Грабчак ходить по своїй світлиці повільно і насторожено, наче її підлога замінована.— Напевне, завтра ми з Ерастом Івановичем будемо летіти в одному літаку до Москви. Може, ще й доведеться поруч сидіти. Тим рівніші й чесніші шанси в нас. У Внуково я візьму машину, запропоную сісти і йому. Двері в міністерстві широкі — зайдемо одночасно...»

Вікна давно затягнулись темінню, настільна лампа кидала на підлогу довжелезну Грабчаківу тінь, яка повзала по кабінету за Федором Івановичем, то зменшуючись, то непомірно витягуючись на килимі. Із поцяцькованого глечика він уцідив води у чашку, почав поливати вазон, бо тепер, коли він сідав за стіл і листок не лоскотав його вилицю, було якось незвично в цій зручній і затишній світлиці.

Він довго-довго поливав вазон, аж зацявкотіла вода із підвазонника.

Задзеленчав телефон на низькому журнальному столу.

— Це я,— так каже лише Чабан, хоч Грабчак упізнав би його навіть по диханню у телефонну трубку.

— А це я,— відказує Грабчак і ставить чашку на череп'яну тацю біля вазона.

— Ми сьогодні вже не побачимось, Федоре Івановичу. Ви самі розумієте, я шкодую, залишивши вас на самоті, але всю ніч буду на бетонному заводі,— голос Левка заклопотаний, у трубку набивається безліч віддалених голосів, шипіння і гуркіт цеху.— Грабчак здогадується, що Левко дзвонить із загального заводського телефону.

— Ти мене краще потіш бетоном, Левку, то найкраща твоя допомога перед моїм від'їздом.

— Можу вас потішити лише, як казав Романчук, «образно кажучи».

— Давай, кажи правду. Сам же відучав Ераста від фігурального мислення.

— В якомусь місці лінія «поре» бетон. Ми ж готуємося до безпосередньої заливки контура реактора. Ви самі кажете, що це операція серця, хочу вирівняти бетон до ідеального стандарту. Хочу, бо потім одна найменша зупинка чи брак — і наш реактор перетвориться на піч для випалювання цегли. А бетон зараз іде слабкий. Лабораторія перевіряє всі партії цементу, кілька вже забракувала. Зараз проходимо по всьому циклу, беремо аналізи. Буду тут, поки не знайдемо слабкого місця.

— Лаборантки не пишуть, що залишив їх на повторну зміну?

— Може, і зчинили б рейвах, але ніколи, зайняті!

— Я тебе прошу, Левку, коли вирівняєте цикл на ідеальний стандарт, прожени кілька поточних виливів,

не шкодує, пробний бетон використай в іншому місці. Підвези резервний цемент, підготуй все до дрібниць, підготуй людей — сам розумієш, аби все було розраховано до дрібниць, до секунди. Я постараюсь повернутися до заливки. В крайньому разі...— Грабчак гладить рукою зламане стебло у вазоні...— в крайньому разі... все одно зачекай мене. Хтось стукає до мене. Я ще раз передзвоню тобі сам.

Грабчак кладе трубку.

«Хто це опівночі? Сторож Іван, напевне, обкурився...»

— Заходьте, кому не спиться...— Федір Іванович поволі йде до дверей, лаштується угледіти на порозі сторожа Івана.

Прочиняються двері — Ераст Іванович...

Красивий же, дідько, аж очі болять! Ну ж і природа як розщедрилася.

— Повітря у вас із наркотиком, не заснеш...

— Повітря справді з наркотиком, не заснеш, он Чабан за годину закінчує другу зміну і одразу приступає до третьої — готує бетонний завод до заливки реактора. Повітря прекрасне, тому й тримається на ногах...— У Грабчака прокидається інтерес до розмови: принаймні хай знає цей Ераст, чого варта його «симпатія, скажем прямо» — Чабан у конкретному ділі. І то якась користь.

— Не захвалюйте його аж так. Він виконує свої обов'язки. На його місці (і на його зарплатні) це б чинив кожен. Я ж казав, що симпатизую йому...— Ераст Іванович потирає чоло, де видно цятки від укусів поліської нічної комарні.

— Не всі виконують обов'язки, покладені на них високою зарплатнею. І, може, саме через те, що бояться втратити цю зарплату. Втім, вибачте за категоричність.

— У мій город камінці? — Ераст Іванович прищулює очі, дивлячись на Грабчака.

— Якщо земля родюча, то кілька камінців городові не зашкодять...— Грабчак обережно погладжує зламану стеблину у вазоні і раптом згадує про фотографію.— До речі, везу міністрові нашу фотографію з мамонтом, просив йому подарувати. Ще одна мамонтова сила у нашій війні за нове місто...— Грабчак невимушено усміхається і починає ходити по своїй світлиці... Вичікує.

— Скажіть, Федоре Івановичу, ви самі вірите у свою перемогу? І на скільки процентів? Вважайте, що це запитання не працівника міністерства, а просто молодшої людини, що забрела до вас на вогник.

— Я б поговорив із вами на цю тему детально, якби не наша ранкова розмова, Ерасте Івановичу. А зараз зауважте собі одне: ні перемога, ні поразка ніколи не вимірюються процентами. Так що елементарна математика тут безсила. Інша річ — теорія імовірності... — Грабчак зиркає на годинник, потім на Ераста Івановича.

— Ви, Федоре Івановичу, прожили справжнє прекрасне життя. І я схилиюсь перед вами. Але ж не моя вина, що я народився пізніше і моя біографія не має тих фактів, що ваша. Це не дає вам права ставити під сумнів мою повноцінність.

— А хто вам сказав, що я ставлю під сумнів? Мені здається, просто у вас інша мірка. А шкода. Адже нам нічого ділити на нашій землі. Ми все залишимо вам.

Западає тиша. Чути, як гуркочуть машини на будові, брязкає метал, упівнеба злітають заграви електрозварки. Кілька комарів літають біля настільної лампи,

Тиша.

Ще тиша...

Навіть тихіша, ніж досі.

Ераст Іванович витирає хусточкою чоло. Чути, як похрускує накрохмалений батист.

— Ви не маєте права так думати про мене, Федоре Івановичу. Не маєте, ви ж зовсім мене не знаєте.

— Право думати ніхто нам не видає, а тому й позбавити його не може. Це по-перше. А по-друге, я оцінюю вас у конкретній ситуації. Як і кожному людину. В моєму віці про людину судять лише за вчинками. У молодості клянуться в любові, а в мої роки треба просто любити, бо словам уже не повірять...

Дзвонить телефон, але Грабчак не підіймає трубку.

— Балачки про новий варіант проекту — це ще не діло. Принаймні не конкретне. Балачки... — якось винувато Ераст Іванович розглядає свої руки, наче на долоні колись був записаний телефон, але він необачно змив його. Так подумалося Грабчакові, бо й сам часто записує на долоні латинські назви ліків, коли їде до Рівного.

— То давайте перейдемо до діла, якщо все попереднє — балачки. Ніхто ж не стоїть нам на дорозі...

«От-от, ми, здається, виходимо на стежечку. Сміливіше, сміливіше. Чабан би сказав: «Наша рибка довго цілувала гачок, але ж кортить і лизнути його, не кваптесь смикати за вудлице». Сміливіше, сміливіше, Ерастику Івановичу. Сміливіше, батечко ж у вас був Іваном. Стільки ж Іванів уже було: Івані Піддубні, Івани Грозні, Івасики-Телесики, Іванушки-дурачки, Івани-безродні... Доведи, Ерасте, що твій батько був Іваном, котрий одрізнявся від усіх своїх попередніх і наступних одноійменців. Та сміливіше...»

— Вже дуже-дуже пізно, Федоре Івановичу,— Ераст Іванович довго вдивлявся в циферблат свого годинника, довше, ніж то потрібно, аби визначити годину. Напевне, підшукує слова для наступної фрази...— Дуже пізно, хоч і наша справа того варта...— знову втирає хусточкою чоло і роздивляється свою долоню під світлом настільної лампи.— Я в такому становищі... самі розумієте, ви ж мудрий чоловік... що на вашу думку пристати повністю не можемо. Ви з Чабаном одразу звинуватите мене у безпринципності.

— І хочеться ж вам думати про такі дрібниці, коли мусимо думати про місто. З хибної позиції перейти на правильну ніколи не соромно. Ганебно чинити навпаки. Безпринципності у чистому вигляді не буває. Вона завжди має свої дріб'язкові принципи. Я переконаний, що цього другого у вас якраз немає,— Грабчак найобережніше добирає кожне слово, аби не занадто «замедувати» розмову, і водночас — необачно не «наїжачити» її знову.— Вся справа у вас... на долоні. Завтра поїдемо до будівельників, ще раз обстежимо весь масив, за кілька днів економісти зроблять нам приблизні підрахунки — вночі будуть сидіти, але зроблять, ми ж маємо «евеємку»,— проведемо спільну нараду, викладемо людям, які мають жити у нашому місті, обидва варіанти. Все зважимо. І тоді поїдемо до міністра. Не просто як начбуд Федір Іванович та представник міністерства Ераст Іванович (бачите, батьки тезками були!), а як виконавці волі п'яти тисяч будівельників атомної. І я вірю, що навіть моє хворе серце не заперечить, аби ми запили нашу спільну перемогу десь у затишному куточку на Старому Арбаті...— Грабчаківі хочеться потерти

руки, а тоді вже усміхнутись вільно і щиро. Але він чекає, що скаже Ераст Іванович.

Їхні погляди зустрічаються. Надовго.

Скрапає вода із вазона.

Гуркочуть мотори на промисловому майданчику.

Б'ються до розпеченої лампи комарі...

Ераст Іванович повільно підіймає в руці білу хусточку. Вона зараз дуже схожа на білий прапорець у його руці...

Грабчак набирає номер телефону:

— Алло, дівчатка, передайте Чабанові, хай готується до заливки реактора.

— Чайку у вас не знайдеться, Федоре Івановичу? Душу зігріти хочеться.

— Чайку? Потоп чайний можемо влаштувати,— Грабчак вовтузиться під столом своїми маленькими ногами. Тішиться, либонь, від того, що стало гарно його маленьким, майже дитячим ногам.— Зачекайте-зачекайте, хоч і пізно вже, але ми зараз поїдемо до Деміда, він тут, у Триднях, має таку розкішну дачу у своєї тітки... Там і ночує. Тітка Івґа зараз нас закидає гарячими млинцями і викупає в чаєві. Ідьмо,— Грабчак аж тепер потирає руки, вже на ходу поправляє комір на піджаку Ераста Івановича.

Гасне світло.

Тіні їх обох одразу ж заповнюють увесь кабінет...

РОЗШИРЕНИЙ ФАКТ:

1956 рік. Англія. Атомний центр Харуел. Англійські вчені приймають у себе височезного, могутнього росіянина-атомника, «який носить вражаючу чорну бороду довжиною 10 дюймів. Він приязно усміхався і з вишуканою галантністю вклонився натовпу»... Англійська преса чманіє від здогадів про «справжню» мету приїзду Курчатова. Одна наекзальтована газетка навіть назвала його «шпигуном».

Після виступу Курчатова англійські атомники зізналися, що вони двічі пережили шок.

ПЕРШИЙ РАЗ:

Курчатов із науковими викладками розповів їм, що в Росії вже створено понад десяток різних варіантів атомних реакторів для промислового використання в енергетиці. «Ви в Англії дуже обережно ставитесь до водяних систем; почасти тому я доповів про стан наших робіт у цій галузі. На нашу думку, вони перспективні для великої атомної енергетики найближчого майбутнього».

ДРУГИЙ РАЗ:

Свої, досить-таки скромні, досягнення в галузі уповільнення термоядерної реакції англійці тримали за стома таємними печатями. Курчатов, м'яко усміхаючись і погладжуючи бороду згори вниз, не лише розповів, а й детально пояснив конструкцію своєї «Одри» — установки для експериментів із плазмою. Він повідомив, що радянська наука вже стоїть на порозі уповільнення «термояду». Отже, найжахливіша енергія вибуху водневої бомби може бути приборкана для мирного використання.

Хіба мало сенсацій на один приїзд росіянина! Ця його відвертість роззброїла Англію, і агентство Рейтер писало: «Англійські вчені чекали, що доктор Курчатов буде «викачувати» з них інформацію, а замість цього він вказав їм, чим варто займатися».

СОЛОДКА СУБОТА КВІТНЯ

Іван любив спрощувати думки, як діти спрощують слова, важкі для вимови. Складні думки були йому просто непосильні, як для малюка слово «перпендикуляр» чи «трансконтинентальний». Він за них і не брався. Лише в дітей та вада з часом проходить, а Іванові вже пізно.

Сьогодні він нудився у коридорі адміністративного корпусу, ходив по ньому повільним, розміреним кроком, як міліціонер довкола футбольного поля під час матчу. Вичитував уже знайомі йому таблички на дверях кабінетів, хотілося курити, але терпів. Вже міг би піти і в сторожку до Михайла, погомоніти про новини, просто помовчати біля бочкуватої плити-румунки, од якої він ніяк не може відвикнути,

Але мусить чипіти отут, бо у залі засідань зібралось все керівництво атомної. Часом звідти до нього долинає збуджений гамір, сміх, хтось вискакує в коридор хоч раз затягнутись цигаркою і спішно зникає за полірованими під вишню дверима.

Він кілька разів силувався збагнути, що ж відбувається за тими щільно причиненими дверима, але думка його ніяк не могла проникнути туди, бо двері ще були новими — жодної шпарки. «Засідають», — думав Іван і на цьому заспокоювався. Йшов по коридору далі, читав вивіски на кабінетах...

Він уже кілька разів проходив біля строкатого, на всю стіну лозунга, літери якого були такими великими, що Іванові і в голову не збрело, аби прочитати їх.

Ці лозунги вже другий день рябіють на всій атомній, на всіх дільницях, на житлових будинках, навіть при в'їзді у Тридні, але Іван чергує вночі, вдень відсипається, то не бачив їх.

То все робота молодого інженера-практиканта зі Львова Назара Красножона, який приніс із собою не стільки студентських конспектів, як студентського гумору і ще нічим не затуманеної безтурботності. Із запропонованого ним «меню веселих молодіжних закликів» до суботника Грабчак вибрав найцікавіші.

— Молодець, спудей, їй-же й молодець! Так і треба. У наших адміністративних мізках, начинених цифрами, нагінками, планами і атомною всячиною, рідко знайдеться вільна клітина для гумору. Ми ж на добровільний суботник людей запрошуємо, а не на платну повинність. Позбавлений гумору — має неповноцінний інтелект. На щаблях розвитку суспільства людям без гумору завжди відводилась одна роль — підтримувати драбину. Га, спудей? — Грабчак не звертав уваги на дзеленчаня телефону, що стояв на витягнутій із стола підставці. — Проти ідеалістів можна було писати цілу «антиідеалістичну філософію», а Ленін їх гумором — на лопатки: мовляв, добре, я погоджуюсь із вами, але заткайте своєю ідеєю графин з водою, щоб вона не виліталась. І — все. Так що давай, спудей, бо чую по дзвінку — телефонує якийсь дуже серйозний чоловік.

А сьогодні Грабчак проводив засідання штабу суботника. Сиділи майже всі керівники ділянок, занотовували свої завдання на завтра, очевидно, настрої Красножона-

вих гасел передався і їм, бо часто вихоплювався із чийсь уст жарт, шугало поміж рядами пожвавлення. Грабчак із Чабаном дотепно віджартовувались і вели засідання далі. Обом їм було сьогодні легко — все передбачили, розділили об'єкти, закріпили за кожним відповідальних осіб.

Левко із Грабчаком підтримали Колюнину давню ідею: всю молодь послати на впорядкування братської могили при дорозі на атомну, за суботник виконати всі земляні роботи під майбутній меморіал, проект якого вже виконала група дипломатів із художнього інституту. Левко одразу ж зголосився очолити ці роботи на суботнику.

— Ну, ніби розібрались,— Грабчак ще хотів запитати, чи все зрозуміло, але стрівся поглядом із Маланкою, поправив тонкі, в ажурній золоченій оправі окуляри, які він одягав лише при читанні.— Залишились ще жінки, що перебувають у декретній відпустці. Завдання на завтра є і їм: народити молодих атомників. Дитячий садок хай збирає для батьків проліски. Пенсіонери — до обіду садять дерева і клумби біля своїх будинків, а по обіді — варять зелений борщ із щавлем і молодою кропивою. Перекажіть їм, що борщ буде перевіряти дуже авторитетна комісія. І, звичайно, «сухий закон». До шостої години.

— Як «сухий»? — здивовано переймає Грабчак Маланка.— А я своїм шоферам уже дала розпорядження: працювати до сьомого поту. Підняли бучу, тільки до шостого, бо о шостій Юлька з пивом на будову виїде.

Сміх ще раз сколихнув зал, і підвеселені атомники почали розходитись по домівках...

Виструнчений Іван стояв під стіною, як на параді, прощався з кожним, хто проходив біля нього. Грабчак із Чабаном виходили останніми.

— А про охоронців забули,— Левко зупинився, припаляючи сигарету.

— Хай стережуть завтра порожні будинки,— замикаючи кабінет, усміхнувся Грабчак і протупотів біля Івана своїми маленькими черевиками...

Сьогодні весь простір атомної майорить, грає найнесподіванішими кольорами, перегукується голосами басовитими і високими, аж небесними, бринить у різних кін-

цях скрипковий сміх, на будівництві бетонного заводу реве духовий оркестр, будівельники висотного будинку провели на свій майданчик потужний гучномовець — з нього шугають у ранок зворушливі, як тиха мамина мудрість пісні Білаша.

«Скільки не живи, але вічно буде термосити твій розум незбагненна загадка — Людина. І ти можеш запропонувати лише свій варіант цього розуміння, але це буде лише варіант, а не істина. Все це — настрої, він міняє нас, як сонце пори року. Настрій, чоловіче, настрої, сам ти ходиш під ним. Диво. Ніколи ця субота не уподібниться тим двомстам робочим будням року, хоч і став біля кожної людини персональний оркестр. Хіба колись, як тебе вже не буде, лише нащадки ретельно користуватимуться твоїм непоказним прізвиськом — Грабчак... Колись таки буде: фольклористи переконують, що пісня виникла під час роботи, тепер ми працюємо мовчки, хіба що транзистор бренькає. Але ще повернемося і до пісні, як виклик роботам (підходиш, дослухаєшся — співає за пультом, значить, Людина). Може, навіть буде куди веселіше, ніж оця сьогоднішня субота. Подивись: дівчата повифранчувались у кольорові брючата, косинки, очіпки, шапочки — ярмарок кольорів, хлопці повив'язували строкаті банти під сорочками, беретики і капелюхи позбивали на потилиці — французька богема. Не виходять же отак щоденно на зміну, хоч і робота там не брудніша. І не сміються отак шофери з кабін, як сьогодні (навіть для фотографії на Дошку пошани як надженджуриється — сам себе потім не впізнає). Диво. Бо — настрої. Ти й сам сьогодні такий, як вони. Вільний, незасмиканий. От тобі й настрої. І ти сьогодні — той Грабчак, яким би хотів бути щоденно...»

На порослій рідкою ковилою, зрізаній на чубку вітрами могилі щойно закінчився короткий Колюнин виступ. Він вперше говорив перед таким великим здвигом людей, затинався; вертів пальцями гудзик на куртці джинсового костюмчика, дивився десь понад ліс, колував носком туфля кущик старого кураю, але поволі прийшов до себе (Левко стояв осторонь, але підходив до його очима) і, врешті, навіть затягнув свою розповідь. Слухали його мовчки, бо перед усіма постала картина того чорного дня сорок другого року (подумати лишень — всього за двадцять років до польоту людини в космос,

до пересадки людського серця, подумати лишень — вже чотири роки, як було розщеплено ядро і відкрита атомна енергія), коли дві з половиною тисячі невинних людей було скинуто фашистами в оцю могилу.

Шелестіла стара ковила, вітерець курявив рудий пил, бриніло кілька птахів у небі, тонкосльозі дівчата потягнулись до хусточок, і тоді на Колюніне місце став Чабан:

— Ми зібралися сюди, товариші, не для того, щоб поплакати. Микола розповів вам це для того, щоб ви знали, що це за земля і що за могила. Найкраще, чим ми можемо сьогодні вшанувати пам'ять полеглих, — упорядкувати могилу. Це наш обов'язок, і я прошу вас: залишайтеся сьогодні такими, якими вам хочеться бути серед цього прекрасного дня. Ті, що полягли, — були людьми. І людьми вони нас, їхніх дітей, хотіли бачити. Пам'ять не затьмарює серця, а робить його ще світлішим. А тепер — по місцях, — Левко хотів на закінчення сказати щось веселіше, але стримався: надто мала відстань від Колюніної розповіді.

Довго всі ще були мовчазними, чинно розбирали заступи, уточнювали місця роботи, розмірювали курган шворками, — говорили стиха і лише найнеобхідніші слова, хлопці викурювали по останній сигареті, зіпершись на держакі заступів, бульдозеристи запускали мотори, кілька хлопців розвантажували із машини бочку з водою.

Але почалась робота, бульдозер заревів, зголоючи зі щоки кургану цілину, заблискотіли на сонці заступи, хтось уже скинув із себе куртку, когось не вистачило місця, і ним жартома почали потуратись, ще пізніше шаснула під ногами рудої, вже забризканої ластовинням, Люськи-касірки налякана польова миша — почались коментарі цієї події.

А потім засміялась Іванка Межа — аж сахнулися в лісі горобці із сосен, бо такий унікальний сміх не повторять навіть звуковики мультиплікаційних фільмів, хоч і отримують за це гроші. Іванка ж сміється на громадських засадах, тому й не економить свого таланту, а тринькає при першій нагоді. Сміх її начеб відгородив усіх присутніх на меморіалі від їхнього недавнього настрою.

Грає сонце на лезах заступів, на ножах бульдозерів,

на гусеницях екскаватора, переливається в молодих очах проміння, як велосипедні шпичі в колесі.

«Щодня ж порпаюся в землі, сотні тонн її перевертаю за зміну. А тут — не те. Може, тому, що земля не та? Лівіше, лівіше бери, Тимоше!» — хапливо думав ще збуджений Колюньо і вимахував рукою вліво бульдозеристу, що висунувся із кабіни.

— Іванко, засмійся ще. Ми тебе звільнимо від заступа, норму твою виконаємо, а ти стій і смійся... — таки не жартує, а просить правдиво Грабчакова секретарочка Михайлина — обтягнута светром, підпоясана у тонкому стані широким ременем.

— От не додумались, треба було записати Іванчин сміх на плівку і прокручувати зараз, — це вже гусакуватий незграбний довгань Богдан — радист атомної, у якого в кишенях завжди дзеленчать якісь гаєчки, гвинтики, радіолампи. Сьогодні його голубий спортивний костюм без кишень, і тому в натовпі він майже непомітний.

— А ви мене смішіть, то я й так буду сміятись. — Іванку не треба умовляти, про свій сміх вона чула багато всякого ще із дитячого садка, цим її не здивуєш. — Кажуть мама, що я коли народилась — одразу ж розсміялась, бо мене купали, а по тілі такі лоскоти пішли, хоч плач, а плакати, я ще не вміла, — почала сміятись.

— Іванко, а тепер ти вже навчилася плакати? — глибоко заганяє в землю заступа молодий, але вже лисуватий товстун Дмитро Грамота, котрий носить обручку на лівій руці. Левкові він запам'ятався тим, що вже кілька разів приїздила на атомну його дружина, яка не дає Дмитрові згоди на розлучення. Тоді викликали Грамоту (до речі, жодної грамоти в житті він ще не мав) із промислового майданчика, він сів подалі від своєї дружини і на всі її істерики та спокійні вмовляння коротко повторював: «Я не люблю тебе. Я одружився на зло дівчині, яку люблю й досі». Чабан знає, що та, інша, приїхала із Грамотою на будову.

— А ти, Митре, хочеш бути мені за вчителя? Викладаєш теорію чи практику? — Іванка знову заходить сміхом, яким довго кушпелить вітер над курганом.

Розпашілі, проволожені потом обличчя вже блискотять, як нові медалі. Косинки на дівочих головах

поз'їжджали на шиї, усі збуджені весною, настроєм, юрмиськом людей, Іванчиним сміхом — ніби їх щойно прийняли в почесні піонери, пов'язавши чудернацькі різноколірні галстуки. Хлопці порозпанахували на грудях квітчасті сорочки (їх навезли в магазин стільки і таке розмаїття, що після зарплати вся атомна перетворилася на демонстраційний зал якогось льонокомбінату), дехто форсить новими димкуватими окулярами, вітер теребить їхні звогчілі чуби, подушкою надимає сорочки на плечах, здається, що котрогось із них вітер зараз підніме, як гондолу. Може, тому вони так затято вгризаються в землю.

Розмитий дощами, обпиляний багаторічними вітрами курган поволі вищає, бульдозери з чотирьох боків сунуть на його притуплене тім'я пророслу наскрізь мишієм, кураями та ковилою землю. В кабіні одного з бульдозерів усміхається Колюніне присмагле в мотоциклетних мандрах обличчя, дві чорні шаблі його брів то сходяться в нелютному герці на переніссі, то знову відпочивають на чолі.

Левкові також набридло вимахувати руками бульдозеристам та екскаваторникові, та й проектна форма вже окреслилась у підніжжі могили, вже є та чотирикутна підшва, довкола якої розкинуться буйні квітники, плодоносний сад, альтанки, обвиті виноградом галереї. На його жести вже мало хто звертає увагу — знизу хлопцям навіть видніше, куди горнути землю, де зрізати вигорбок, вони роблять це вже самостійно. Все одно потім курган ще вирівнюватимуть геодезисти. І Левко збігає вниз, до найбільшого, стоп'ятдесятицильного бульдозера:

— Іди покеруй, а я сипону і свою пригорщу. Не тобі ж одному...— Хлопчисько в зеленій солдатській сорочці не дуже охоче, але таки покидає важелі.

Якусь мить Левко обвикається в кабіні, приновлює свій слух до реву мотора, повторює в пам'яті призначення педалей, важелів, кнопок, серед яких розбігаються очі. Ніби все зрозуміло. Гайда!

«Надія також сьогодні на суботнику. Що вона робить? Розповідає веселі історії своїм хворим чи зайвий раз обслуховує їхні груди? А може, вивела їх у лікарнянський сад, згортають листя і палять його на купинах? В білому халаті? Ні, голубі джинси, спортивна,

на блискавці, кофта і русяве пасмо кіс з-під шапочки — так вона одягалась, коли прибирала в кімнаті...»

Ніж бульдозера лягає на землю, шаленіє мотор, аж дзигонить, як босий на морозі, металевий велетень, нога відпускає педаль, потекла вперед стрічка гусениці, і земляна піраміда могили почала повзти на Левка.

Він збагнув, що надто глибоко запустив ножаку, бо мотор почав лементувати, а машина все більше уповільнювала хід, руда земля сипалась через верхній край гігантського лемеша, до того ж Чабана обшпарював погляд хлопчиська в солдатській сорочці і сонце сікло промінням по очах.

Зупинився, сіпнув бульдозера назад, підняв ножа вище і з розгону вривався в курган.

«Ага, бегемотище, ти ж ручний, а пручаєшся. Давай-давай, пальне недурно ковтаєш. Вйю, ледащо! Ні-ні, молодець. Отак, отак, непогано ж виходить, як постаратись нам обом... Ще трішечки, ну, напни жили, і ми вже на вершині єгипетської піраміди, зараз Ніл побачимо, тільки він по-нашому називається Горинь. Може, ти й не знаєш, що річки у нас колись розмножувались, мали свої пари: Дніпро з Прип'яттю й досі розлучитись не може, як Дмитро Грамота із своєю дружиною. Ну, от, ми вже на піраміді. Переведи дух, і поповземо донизу. Он Горинь, бачиш?..»

Левко повертає голову назад, до заплічного вікна, аби спускатись вниз.

Махає руками і кричить щось хлопчисько в зеленій сорочці з порожніми петлями од погонів. Збігаються до нього з усіх кінців хлопці і дівчата, загнавши заступи в землю і покинувши їх, як маленькі хрестики (заступи закупляли оптом, вони всі однакові, із маленькими поперечинами на кінці лопатиська).

Холодна паморозь війнула на Левка, аж стенов плечима і вперся чолом у скло вікна. Вискочив із кабіни і біжить до гурту.

— Гільзи від патронів, Левку Максимовичу. З тих самих патронів, якими розстрілювали тут,— аж задихається хлопчак у солдатській сорочці.

Безліч рук розкопують землю, вибираючи з неї вже позеленілі від часу, поїдені водою і піском, щербаті й сплюснуті гільзи. Лежало їх тут безліч, як зерна, висипаного з мішка.

— Оце звідси й стріляли по них, далі вже була яма. На цьому місці стояли карателі. Холостих пострілів, напевне, не було. З кожної гільзи вилітала маленька смерть, прямо в маленьке серце — і нема великої людини. — Колюньо вибивав землю із старого патрона і котив його по своїй великій, з цятками мозолів, долоні.

Назар Красножон тримав їх повну зменю.

— Левку Максимовичу, треба запропонувати проєктантам, щоб один із написів меморіалу викласти із оцих гільз. Або зсипати їх в одне місце, накрити скляним ковпаком — хай бачать люди, що прийдуть до меморіалу. Це запам'ятається. А напис із гільз можна придумати, щоб кров морозила! — Стискає в кулаці недоїдки гільз Назар і висипає їх у свій шкіряний насмішкуватий кашкетик. Те саме чинять й інші.

На свіжому зрізі землі довго визбирають гільзи, ви-грабують їх пальцями, заступами, кишеньковими ножи-ками, а Люся-касірка — навіть гострим кінцем метале-вого гребінця.

— Мій тато завжди розповідав, що, почувши про пере-могу, почав злякано і здивовано обмацувати себе. Ка-же: до цього я біг, стріляв, падав, люто кричав щось і лаявся, весь час був зайнятий. Аж у мить перемоги подумав: чи цілий? Сам собі не вірив, бо десь чув, що в Гітлера було на кожного живого на землі по дві кулі. Уявляєте, яка вища математика? То батько весь час думав, що одну кулю мама своєю любов'ю відведе від нього, але ж є й друга куля. Закінчував розповідь тато так: настільки Гітлер розраховував на нас кулі, що й собі не залишив, мусив отруїтися. На цих безпомічних людях, що лежать тут, вони, мабуть, економили кулі, однієї вистачало, — чомусь дивиться лише на Чабана, наче все розповідає йому одному, Мар'яна, яка приїхала недавно із маленького подільського хутірця, бо там ні за кого й заміж вийти. Мама її весь час писала: про-міняла шило на мило, поїхала з хутора на хутір. Знана вона ще й тим, що отой її батько завідує колгоспною олійнею і їй весь час надсилають у посылках облущених, уже підсмажених зерняток, якими вона ласує, поки хлопці-асфальтовики перекурюють.

— Левку Максимовичу, а ви зніміть ще один шар, тут уже визбирали, — Люся-касірка соромиться свого ластовиння, закуталась у хустку, тільки сірі очі визи-

рають, сірі й гострі, як соняшникові зернятка, ще не облущені в олійні Мар'яниного батька.

Невдовзі гільз насипали ціле купище. Якщо вони траплялися цілими гніздами, Назар Красножон набирив їх фасовою лопатою у відро: «Ті, що залишилися,— вже не зійдуть, не проростуть...»

По обіді на другій щоці могили бульдозер вирив людські кістки, їх загорнули заступами — і на тому земляні роботи на кургані припинили. Почали розрівнювати широкий майдан перед меморіалом, возили машинами чорнозем (аж із Волині) для клумб, садили щепи для майбутнього саду. Грабчакова секретарочка Михайлина (Левко називав її «оранжерейною дівочкою», бо виросла вона у Рівному, в сім'ї військового, не захотіла вступати до інституту і наперекір батькам приїхала на атомну, професії не мала — то пішла в секретарки) ставила щепу в лунку підстриженою кроною, коренем догори. Мар'яна лаштується загортати щепу, але пружко випростується, хапається за боки:

— Михайлинко, а як же ми яблука будемо їсти, коли зародять? Ставати догори ногами?

— Чого ти до неї присікалася? Просто це дерево ми садимо для американців. Як доспіють плоди, то будуть падати просто американцям на голови, з другого боку нашого глобуса,— поливає посаджене ним дерево Дмитро Грамота.

Знічена Михайлина лише тепер здогадується, що всі камінці летять у її город, перевертає щепу коренем донизу.

— Бігме б випив пивка — для ривка, коби вивезли,— втирається рукавом горбоносий гуцул Ромко, який ділить людство на жінок і нежінок. Видно, з'являє він зрадив своїм принципам, бо ділить рід людський на тих, хто п'є зараз прохолодне пиво, і на тих, хто мріє про це.— Файно було б закинути д'горі голову, обняти губами флешку, як мундштук сурми, і дивитися на сонечко крізь дно флешки... — і довго толочить ногою недопалок.

Іванка заходиться таким колоратурним сміхом, що ті, хто стоїть поблизу неї, відскакують.

— Побудь сьогодні, Ромку, магометанином. Дай відгул своїм ниркам,— світить сірими очима з-під хустки Люся-касирка, ховаючись од шмалького сонця.

Зачувши слово «магометанин», сторожко дослухається до розмови худенька, як очеретина, Ганка, яка кілька днів тому приїхала у Тридні, втікши від своїх батьків-сектантів, що з рідної дочки намагалися зробити «сестру». Але на цьому розмова із Ромком урвалася.

Почався дощ.

Квітень на Поліссі був сухим, куріли руді порохи на дорогах, віяло піском, нагортало сипучі дюни, дядьковецький голова Діброва (Тридні й досі втримували автономію бригади) якимось ремствував перед Чабаном: «Кажу моему сусідові Красюкові: віддай мої землі, бо їх вітром до тебе занесло». «Поки земля не вмиється — не засміється», — не раз примовляла цієї весни Марія-співчувайка. «Образно кажучи», — докидав їй Іван, бо почув цю фразу від секретаря парткому Романчука і вживав її тепер, де треба і де не треба. «Образно кажучи, йду на роботу», — казав він щовечора.

А тут цей сонячний дощикько, наче й не з неба йде, бо воно таке чисте й невинне у високості, грає молодію синявою і античною далечиною над суботнім Поліссям.

Великі, лапаті краплі видзвонювали на кабінах грузовиків і бульдозерів, ряботіли на лезах заступів, цяткували одяг, згортали в бурульки піщаний пил на землі.

Ніхто не кинувся тікати від цього дощу, такий уже він був лагідний і несподіваний, під краплі підставляли обличчя спітнілі й здивовані. Навіть Люся-касирка розкутала свою чернецьку хустку, і її вогненні коси зухвало силкувалися загасити дощ.

Він дужчав і дужчав, переростав у першу весняну зливу, якусь чисту, аж наївну, і земля, і дерева, і люди підставляли себе під неї, розкошували й сміялися, бо «доки земля не вмиється — не засміється».

— А ти казав, Ромку, що сухий закон сьогодні. Ця куряча злива, либонь, найбільше помочить нас, людей. Підставляй рота, Ромку, пий, — заходилась сміхом Іванка, збиті зливою коси поприлипали їй до обличчя, як чорні п'явки, мокра, смішна, розкустрана, вона була схожа зараз на вождиню якогось індійського племені з чорними татуюваннями на чолі...

По Левковому плащі поросив дощикько, він узяв до себе під крило Мар'яну, котра стояла в одній лише кофтині, бо куртку залишила оподалік, вона сторожко горнулась до нього вологим тілом, припишкла, як зай-

чення на долонях. Колюньо завдавав на плечі брезент із гільзами, заточуючись, ніс його до машини. Решта швиденько досаджували останні щепи, засипали їх уже не землею, а болотом, обтупували ногами і теж бігли до машин.

А сонце світило ще азартніше, сміялося із свого небесного Олімпу, як юний бог, що ласує лише своїми правами, нехтуючи обов'язками.

Здавалося, що дощ стікає на землю по сонячних променях.

Вже бігли брудні струмки з кургану, вимивали з нього старі гільзи.

«Чи йде ця сонячна злива над Надією? Мусить. Обминаючи зиму, заходимо в весну. Іди-іди, дощику, зварю тобі борщику... Захлинитись можна від чистоти...»

ЛИПЕНЬ П'ЯТДЕСЯТ ЧЕТВЕРТОГО

На грубому, гудзуватому гіллі лементувало птаство. Басовито гудів старий одуд — самозваний лісовий ментор, надокучливо ремствував і на молодецький висвист соловейків, і на безугавну тріскотняву горобців. Скісне проміння заснувало ліс хистким золотавим павутинням, у якому, здавалося, назавжди заплутались і птахи, і дерева, і цей бородатий чоловік у білому полотняному картузі. Здавалося, і ця досвіткова, зарошена планета була обвита сонячною павутиною, як баскетбольний м'яч у сітці.

Височезний чоловік брів лісом навмання, йому кортіло випростатись, але як тільки розправляв зсутулені плечі, одразу ж зачіпав головою зелене пагілля, рясно дріботіла роса, скрапувала з козирка на бороду, а з бороди просочувалась за пазуху, холодила груди, і він одразу ж пригинався нижче.

Він знав, що його вже чекають, але не квапився, відгороджувався від цієї думки лісом і птахами, дужче натягував на голову кашкета, наче провільгле од роси полотно також могло захистити його розум від думки, що його таки дуже чекають. Могли б уже звикнути до цих його ранкових зникнень у підмосковному лісі. Не звикають.

Зрештою, і сам ти такий. Хіба в цій будівельній лихоманці, у цьому денному і нічному шалі та поспіху маеш

час зазирнути в душу своїм товаришам? Ти не маєш часу на сумніви, тобі ніколи озирнутися назад, ти ж сам себе впіймав якось на думці, що, коли б треба було детально описати обличчя дружини, зробив би це лише в загальних рисах. Утішаєш себе тим, що дружина мудра і добра, вона розуміє тебе і з висоти цього розуміння вибачить. Скрушно хитне головою, одверне очі від твого втомленого погляду і, чи то з жалем, чи то з ледь уловимою іронією, зауважить: «Ти ж на вістрі історії, Ігоре, на куди гострішому, ніж твій тезко князь Ігор...»

Од цих думок він знову випростується, і злякані птахи перелітають на вищу гілляку.

Ти славно сказав про птахів, Фредеріку, ти дуже славно сказав про них двадцять років тому: найромантичніші птахи після свого одчайдушного співу все одно летять по харч. Ми ні в чому не завинили з тобою перед людством, Фредеріку. Ти вивільнив із небуття атомного звіра, а через двадцять років перебування його на волі, покритого мороком і жахом, я взяв на себе роль його приборкувача. Ми чисті з тобою перед людством, Фредеріку Кюрі. У війну, коли наші колишні колеги проектували в Лос-Аламосі першу атомну бомбу, ти виготовляв саморобні гранати для макі, а я розмагнічував наші кораблі, щоб їх обминали фашистські торпеди. Твоя лабораторія в Колеж де Франс припадала пилом, а моя зберігалась... між експонатів етнографічного музею, між стоптаними постоломи і опудалами... Я завинив лише перед птахами, Фредеріку...

Курчатов пришвидшує ходу, прогортає руками гущавину, галузки заплутуються у бороді, кашкет зсувається на потилицю — зараз він схожий на міфічного бородастого Пана, що обходять свої володіння.

Навіть легендарний своєю майже дитячою добротою Нільс та мудрий, як змії, Енріко змушені були визнати (і каторжно мучитися від того), що на їхній совісті є частка Хіросіми та Нагасакі. Я ж завинив лише перед птахами, Фредеріку. Я ніколи не забуду, як за багато кілометрів полігонної пустелі вони безпомічно скакали по ще теплій землі. Ось зараз заплюшую очі — і бачу їх перед собою. І не можу збутися цього видива навіть тут, у підмосковному лісі біля Обнінська.

Він продирається гущавиною, терєбить хліб і розсіває крихти по лісові. Перескакує з гілляки на гілляку

сойка, дятел оббілює стару дубину, білий метелик тріпоче на сонці крильцями, наче заплутавсь у павутинні.

Ми тоді все передбачили, забули лише про одне — за ніч у зону випробувань бомби можуть залетіти птахи. Гаряча хвиля таки досягла їх і обпалила в польоті їхні крила. Вони скакали по землі сірі й безпомічні, розмахували куцими обгарками крил, як костурами. Я набирав їх у кашкет і виносив за зону, де земля була холодна, де бриніла на кущиках роса. Більшої печалі, ніж та, що сахтіла з їхніх очей, я не бачив. Я не знаю, що то були за птахи. Без крил, вони всі схожі між собою, Фредеріку. Вони мені потім ще довго снилися. Власне, не вони, а їхні очі. Я завжди думав, що треба було Оппенгеймеру показати Хіросіму після вибуху його бомби. Що б тоді сказав цей атомний адміністратор, що вдавав із себе режисера історії?

Мокра борода прилипала до грудей, довгі, з гудзуватими суглобами пальці були подряпані, різкі, летючі брови схрещувались на переніссі, як блискавиці. У непролазних заростях надібав пташине гніздо, вкинув у нього рештки хліба...

Він вибрався з лісової гущавини і, вимахуючи галузкою, швидко попрощував до будови.

Отак, Фредеріку, з бомбою покінчено, тепер будемо заганяти джина в пляшку. Стільки літ змарновано. Уже б атомні турбіни вертілися по всій планеті, як дзиги, а ми ще лише силкуємось їх розкрутити. Чи пробачать нам це запізнення нащадки? Будемо сподіватися на їхню мудрість. Треба поспішати хоч зараз. У безвихідь може попасти людина. Людство ж — ніколи. Плоди на дереві пізнання зірвано лише на низьких гілляках, які можна дістати із землі. Та й то багато з них просто надкушені. Он Корольов уже лаштує космічну драбину, щоб скуштувати і тих, верхніх, плодів. І тому я мушу поспішати, відмовивши собі у всьому. Моя бомба підірвала лише моє власне серце, і я змушений не чути його болю, я мушу квапитися, щоб якомога далі відійти від того факту, що моїх предків програв поміщик у карти, мушу поспішати, щоб на моїй землі вперше було приборкано навіжений норов атома. Я мушу це зробити, хоча б наперекір Енріко Фермі, котрий напередодні випробувань американської бомби зауважив своїм колегам: «Облиште ваші муки совісті. Це просто прекрасна

фізика!» Прекрасна фізика лише зараз починається, ко-
лего, і розпочинається ось тут, біля цього прекрасного
лісу з птахами, під цим тихим містечком Обнінськом.
І розпочнемо її ми — автори першої в світі атомної елек-
тростанції. І це станеться, напевно, сьогодні...

Він обтрусив з бороди росу, вибрав з неї кілька
зелених листків, поправив кашкета, ще раз озирнувся
на висончений досвітком ліс і тоді лише побачив, що
біля входу на атомну електростанцію його очікують
товариші.

— Ігорє Васильовичу, є пропозиція сісти і посидіти
мовчки. Дорога ж далека, — високий, з ранніми залиси-
нами Александров першим присідає в крісло біля пуль-
та, кладе руки на коліна, наче зараз його зніматимуть
для родинної фотографії. Доллежалъ і Блохінцев вичі-
кують, поки сяде Курчатов, перешіптуються між собою.
Аліханов довго поправляє краватку на шиї (це його
друге найулюбленіше заняття після атомної фізики).
Фурсов уже сидить, підібгавши одну ногу під себе.

— Гаразд, помовчимо. Тим більше, є про що помов-
чати, — Курчатов умощується на кріслі, терebить рукою
бороду — так сільська жінка перебирає тороки своєї
хустки, очікуючи початку дійства на сцені.

Тиша.

І раптом усі підводять голови догори. Під бетонним
склепінням станції літає сірий горобець.

Курчатов стріпує чорною бородою, що де-не-де посі-
чена сивою памороззю, простягає до пульта довжелезну
руку:

— В час добрий тобі, Атоме! Починаєм!

Повільно піднімають у реакторі графітові стержні,
німують прилади, що мають сигналізувати про початок
ланцюгової реакції. Тріпоче крилами горобець під сте-
лею. Нервово похитує ногою Александров. В Аліханова
з'їхала набік краватка. Доллежалъ жебонить пересох-
лими губами якесь закляття (він завжди під час експе-
риментів любив у лише йому одному відомий спосіб
заклинати атом).

Нарешті стрепенулися стрілки приладів і затремтіли,
як молоді листочки на вітрі.

Занишк горобець на карнизі.

Десь там, у важких бетонних нутрощах реактора,
вже почалася ланцюгова реакція, однак її уповільнять

графітовими стержнями, і вона не досягне свого апогея, норувистий атом відчує, що над ним є якась вища сила— людський розум.

Александров тремтячою рукою повертає контрольний кран вторинного контуру.

Лунко цокотять годинники на руках.

Болісно ворущаються губи Доллежала.

З крана вихопилася туга сиза цівка пари. Хистким лякливим маревом почала підніматися над головами людей. Шугонув під стелею горобець.

— З легкою парою! З легкою парою, Ігоре Васильовичу! — аж захлинався Александров і ляскав себе долонями по колінах.

Оце «З легкою парою!» наче прилипло до їхніх язиків, і вони повторювали його, як діти лічилку, обіймались і підскакували, перевертаючи крісла. Кашкет Курчатова валявся на підлозі. Аліханов скинув краватку і пов'язав її на кран.

Тоді лише хтось завважив комашину на бороді Курчатова.

— Ігоре Васильовичу! Все, сьогодні обрізаєте бороду. Ви ж обіцяли після перемоги над атомом зголити її. Ми вас підстерegli на слові.

Пара вже розкручувала турбіну, і генератор давав перший струм першої на планеті атомної електростанції.

— Випустіть горобця на волю. Це також буде зарховано у нашу перемогу. Фізкульт-привіт мирному атому! — Масивні двері причинилися за ним із таким пронизливим скрипом, наче спросоння заплакала дитина.

Він квапливо ішов до лісу. З неба і з землі, з усіх чотирьох сторін світу на нього навалювалась оргія пташиного співу.

Ти, напевне, знаєш, Фредеріку, що вже десять років птахи обминають Хіросіму і не в'ють своїх гнізд навіть поблизу. Може, вони повернуться туди через кілька поколінь, коли зовсім вивітриться страх із їхніх інстинктів. А поки що хіросімські діти пускають паперових журавликів...

Він усе більше й більше випростовувався,

Височезний чоловік ішов по землі.

ТЕОРІЯ МІРАЖУ

Живеш ти на цій розкрученій планеті секунди (таки секунди, бо серце встигає зробити за секунду майже два поштовхи крові), живеш хвилини (бо за хвилину можна збагнути, любиш ти чи ненавидиш, таки живеш, якщо за одну хвилину можна померти), живеш години і дні (за день можна порозумнішати або посивіти), живеш місяці, роки, — життя ціле живеш, а от вривється у твою пам'ять один схід чи захід сонця, одна мить щастя чи розпуки, один поцілунок чи ляпас, один крик чи мовчання, — і пронесеш ти його до останнього свого подиху. Це — твоє, лише твоє, тут ти повний власник, бо для решти ця мить промайнула безслідно. І поки є ти — мить ця безсмертна.

Вечір після першої весняної зливи у солодку суботу квітка стоїть перед Левком так, що доторкнутись можна. Щось незбагнено райське найшло на нього, аби воно тривало довше — не витримав би, перетворився на цей вечір, на захід сонця, на веселку у вікні і знову на себе самого, щоб бачити все це, бо для чого б воно тоді існувало?

Левко знав, що такий вечір — якась майже всесвітня винагорода йому. Тільки за що? За те, що він живе? Пхи, велика заслуга! Жили ж і до того, як винайшли вогонь, жили й до того, поки винайшли колесо, жили й після того, коли змудрували вогнепальну зброю, гармати, бомби, живемо, хоч у світі вже майже сорок років тому відкрито шалену атомну енергію, яку передусім поквапились випробувати як атомну бомбу, але людство живе (найяскравіший приклад — існують на землі міста Хіросіма і Нагасакі з людьми). І людині у цьому світі не страшніше, ніж тим, що йшли лісом із кам'яною сокирою...

Винагорода за те, що любиш Надію? Смішний, до тебе її любив перший її чоловік. Може, і не менше за тебе любив, бо не вистачило його надовше. У такий вечір усе живе на землі сполучено невидимими зв'язками любові. Бо все — вторинне, крім любові. Навіть ненависть — це відпрацьований варіант любові.

Він перебирав у пам'яті причини далекі й близькі, але всі вони були давно заслужені й вижиті іншими. Але ж є цей вечір, який визрівав, виношувався приро-

дою, можливо, всі попередні століття. Він таки є, коли ти його бачиш і живеш у ньому.

В такому разі, Левкові довелося просто вибрати один з доказів, аби розчинити себе навстіж цьому вечорові з-під веселки, цій первісній синяві, вишневості, зелені, сліпучим шатрам неба (здається, що з цих кольорів взяли собі потім відтінки червоні черешні, сині проліски, зелена трава, мосянжове сонце).

Може, він потім передумає, знайде причину в собі самому, але поки що — це винагорода за атомну. Бо то вона найбільше відрізняла його від інших, хто колись уже бачив це вечірне диво. Вона, вона. Бо від неї спокійніше на землі, тому й розмахнулася над землею ця вечірня веселка, що знає — її побачать незасмучені очі людей, котрі сьогодні спокійно слатимуть свою постіль. Його, Левкова, атомна електростанція — ще одна оптимістична віха на баюристому шляху цивілізації. Не міраж дипломатів, а дороговказ, що спрямовує подорожнього: у тому напрямку — мін немає... Є ось цей вечір, заходь у нього.

«Колесо історії вже крутить атомна енергія, швидкість його така, що ніхто не вмудриться встромити палицю в його шпиці. Але ж досить кинути на його вісь піщинку, і вона може вивести його з ладу...

Це посилено навіть дитині.

Тому не залишаймо людей самотніми. Я прошу вас всіма філософіями, всіма релігіями, всіма мовами — не залишайте людей самотніми! Не залишайте...»

Так закінчив курс історії філософії старий професор інституту на Левковому курсі. Він не встиг прийняти іспити — і помер.

Що б ви сказали, професоре, ось цього вечора?

Напевне б, мовчали і думали, приклавши руку до серця (ви завжди чинили так, коли про щось думали)...

Коли вона народилась, оця веселка? Може, і не народжувалась, бо все, що народжується, мусить померти. Вона просто зійшла над землею, як сходить місяць і сонце.

Левко побачив її, коли вже стояла перед вікном барвиста дуга, за яку можна підняти землю, як відро з водою, як козубок із людством. Одним кінцем вона була зачеплена десь аж за Білорусію, за Біле озеро,

а другим — за далекі луги Горині. Шугали попід нею ластівки, не літали, а плавали у синяві. Левкові здавалось, що по веселці можна було йти, як по Ланцюговому київському мосту через Дніпро — така вона пружка і чітко вирізьблена у своїх кольорах.

Він розчинив вікно, й кімната наповнилася запахами вологої землі й лісу.

Він стояв перед вікном, промоклий до нитки, одяг бляшано шелестів від найменшого поруху, тілом шастала прохолода.

Зайшовши до кімнати, Левко хотів випити чарку коньяку, аби зігрітись, але в небі стояла ця весняна веселка, аж плавилось, здавалось, від неї вікно, небо над лісом було так густе, що його можна різати ножем, іскрилась роса на деревах (в кожній росині по краплі веселки, неба і сонця), від цього видива він забув про все на світі.

«Чи можна залишити людину на самоті, професоре, коли вона бачить першу веселку року після першої весняної грози? Чи можна, професоре? Що ви скажете? Прикладете руку до серця, усміхнетесь великими наївними очима і відповісте: «З веселкою? Це ж не на самоті, колего. З веселкою можна. Лише не треба показувати на неї пальцем, бо вона одразу зникне, як міраж, до якого намагаються наблизитись. Є відстань міражу, яку не завжди можна безкарно порушувати, колего, аби не нарядити себе на розчарування. Коли ви побачите веселку, хіба сприймете її, як краплі води, підсвічені сонцем, чи як диво?»

Левко не почув, коли стукали у двері, не чув, коли ті двері відчинились.

— Левку Максимовичу, хіба ж так можна? Простудитесь. А ми ж без вас — як отара без чабана.— На порозі стояла Мар'яна, що проміняла хутір на хутір. В строкатому ситцевому платтячку вище колін, в кімнатних чапанцях, волосся мокре, гладенько зачесане на проділ, в руках тарілка із облущеним у татовій олійні насінням, груденята маленькі, гострі — ось-ось прохромлять тонку матерію, ноженята струнки, високі — олениця. Тільки очам ніде схватися на обличчі.

— А ти веселку бачила, Мар'яно? — холоднючий одяг прилипає до тіла, Левко стенає плечима і відходить од вікна.

— Присійбо, бачила, Левку Максимовичу, а у нас, у Шельвові, кажуть, що коли про щось думаєш і в цей час побачиш веселку — збудеться.

— То ти якраз думала, щоб мені зерняток принести,— і принесла? — Чабан скидає з себе важкий піджак, з якого капає вода на підлогу.

— Та де, хіба я таке дрібне під веселку думала. Я загадала щось більше,— поправляє заковану доріжку і ставить на стіл тарелю з насінням, що силкується перепачнути вечір після дощу, але йому це не вдається.

— А ти, Мар'яно, колись уже загадувала під веселкою? Збулося?

— Та я завжди щось таке дурне задумувала, добре, що не збулося. Одна б морока була, а мама б казала: «Ой патку мій, патку мій!»

— Ще не пізно, можеш намислити собі щось грандіозне, на багато років уперед, а воно по крихті й збуватиметься.

— Е, то й без веселки можна. Я вже задумала, як ви кажете, грандіозне. Ще раз перевірю прикмету, якщо не збудеться, то хай їй грець,— Мар'яна стоїть серед кімнати. Левко вже дзигонить зубами, але ж не буде при ній роздягати із себе мокрого одягу.

— У нас ввімкнена праска, Левку Максимовичу, то давайте ваш одяг — я його хутенько просушу і випрасую. Того й прийшла. Я вмію — брат нахвалитися моїм прасуванням не міг. Зараз зайду до вас,— стрункі ноження-та (таки олениця) вже потупотіли до порога.

«От комусь жіночка росте. Це з тих, що чекають і вірять навіть після похоронної з фронту. І бережуть вірність, як тітка Ольга («Нема мого Оксена, знаю, що вже й не буде, але в серці ще не згорів. Заміж вийду, коли вже не буду потрібна як, вибачте, жінка. Обіцяла ж Оксенові не зрадити до смерті»). Це з тих, що все вміють. Що б вони не робили — це їм приносить радість. Як Надія. Йде і усміхається. Для неї насолода йти, відчувати себе саму і вітатися із стрічними. Пере сорочку — усміхається, наче щойно врятувала ще одного хворого. Спить і теж усміхається вві сні; я живу, просто задрімала трішки, зараз я прокинусь, от побачите...»

Левко переодягнувся у джинси, цупко затягнув пасок, витер мокре волосся рушником, накинув на голе тіло м'який верблюдячий светр (це від Надії, із написом

на ярликові: «Обіймаю тебе хоч светром»), довго розмахував руками, аби зігрітись. Налив келишок коньяку, погрів його долонями, загодя скривившись, випив. Ввікнув електричну кавоварку, заправив пахучою меленою кавою («Хай вічно живуть і пасуться ті дикі бразільські кози, які винайшли для нас це прекрасне зілля») і знову підійшов до вікна.

Веселка погасла так само, як і появилась. В сутінках ледь жеврів слід від неї, наче недавно там пролетіла жар-птиця, не зронивши жодного свого вогнистого пір'ячка.

Молоді матері на узліссі звезли докупи візочки із сонними немовлятами, самі одійшли осторонь, про щось тихо перемовляються, аби не розбудити дітей. Напевне, цей вечір і для тих вколисаних малюків теплий і ніжний, як молоко матері. Біла піщана дорога за Триднями гінко летіла на горб, на ній товклося кілька чорних ворон. Та біла дорога високим своїм краєм торкалася неба і нагадувала слід реактивного літака, що вилетів із Триднів. Вона навідмаш пересікала вечір і звідсіля, із Левкового вікна, була схожа на потаємний хід у завтрашній день. Тільки ніхто нею не їхав зараз. Але дорога залишається дорогою навіть тоді, коли на ній немає подорожнього, головне, щоб вона мала свій початок і кінець.

За лісом глухо провуркотів грім (мама завжди казала: «О, святий Ілля молодих жеребчиків у колісниці об'їжджує на це літо», а тато: «Балакай, це звітно-виборні збори в небесній канцелярії»).

Смеркалось, ліс переставав бути великим товариством дерев, ставав просто лісом із великими чорними контурами на тлі обважнілого від сутінок неба.

Левко почув, коли двері вже зачинились, а на стільці було видно лише вологі смужки від одягу.

Зацюркотіла в горнятко кава, запахла хвилююче, сильно, виклично, Левко аж потер долоні від передчуття кавового раювання і очікуваної насолоди.

Внизу, у вестибюлі, затриндикав оркестр, в коридорі, за Левковими дверима, вчистилися кроки, хтось кудись біг, хтось гукав: «Довго ще монятись будеш? Знову підемо на танці, коли самі перебірки залишаться. Давай проснись — і танцюй!», хтось пройшов, видзвякуючи дрібними грішми у жменях...

«Може, й собі піти? Вдягнусь у новий костюм, зав'язую Надію, у голубих розводах, краватку, обкатаю лаковані туфлі. Втішусь чи не втішусь, але — зігріюся. В моїй ситуації треба буде танцювати зі всіма дівчатами по черзі... для того, щоб ніхто із хлопців не нам'яв мені боки... і щоб без ілюзій (як каже Надія: «Щоб не було потім цяточки в оці»). Ні, іншим разом. Краще напишу листа Надії про перший день веселки над Триднями. Професор би сказав: «Годуйте душу, чим вона хоче, а розум — лише тим, що вважаєте потрібним, щоб не зажирів і не зледащів». Добре, професоре, я так і вчиню...»

Ніч всмоктувала білу дорогу, тепер вона виднілася лише на самому стрімляковій горба, як ефес загнаного в землю меча. Птиці падають на гнізда, щоб не шукати їх потім у темені.

Розходяться в різні кінці матері із дитячими візками. Закричало одне з них, пробудились інші — хор претендентів на місце у світі.

Дівчата прибирають мокру білизну зі шворок. Підскакують, щоб вивільнити прищепку, вище підсіпуються при цьому платтячка — біліють незасмагли литки і стегна.

Левко п'є каву навпроти вікна, на небі ось-ось проклюнуться перші зірничі, темніє ліс — тепер він сам жбухає чорнотою у небо, розливає її по землі, як нафту.

Він пожадливо вдихає вечорові пахощі землі й лісу, запиває їх міцною кавою з коньяком (любить до горнятка чорної кави додати дубового трунку коньяку — думається після цього розлого й солодко). Тягне вільгістю з лісу, вона просочується до тіла і крізь теплий светр, що пахне Надієними руками (писала потім: «Я навмисне одягнула його на вечір на своє тіло, щоб тобі теплішим був. Смішна така в ньому була — Олег весь вечір насміхався, каже, якби ти, мам, вийшла на вулицю — ото було б роботи собакам...»). Від того спогаду стає аж тепліше і затишніше. Аби зберегти це тепло надовше, Левко зачиняє вікно.

На стільці вже висить його випрасуваний костюм. І не впізнаєш, що недавно він нагадував заболочене, розкисле у воді рам'я. Ще парує з нього теплий туманець. Тільки що то за хусточка у верхній кишені піджака? Чи не на дипломатичний бал мене виряджає

Мар'яна? Треба зайти подякувати. А може, запросити на танці?

Левко висмикує з кишені піджака... папірець, складений трикутником, як солдатський лист після війни. Розгортає його.

«Левку Максимовичу! Веселка була сьогодні і в моему вікні. Та сама, що й у вас. У моему Шельвові кажуть, що, коли почуєш перший грім, роби те, що думаєш. І тому я кажу вам: Я люблю вас. Це найбільше, на що я здатна. Дуже, дуже люблю, як маму. Єдине, що я хочу,— щоби Ви знали про це».

Светр на Левкові начеб став менший, міцно обтиснув його тіло, аж важко дихати.

Ще раз перечитає написане, поклав на стіл листа, розгладив його рукою. Розчинив знову вікно. Надсюрбнув коньяку. Закурив і довго дивився у височезне небо, де, як молоді курчатка, грілися бліді зорі.

«Мар'яно, дівчинко, хіба ж так можна! Я розумію: веселка, грім, перша гроза, і суботник, і сива могила з полеглими, і пом'яті фашистські гільзи, смішні й жалюгідні, як шкаралупа яйця, з якого давно вилетіло пташеня. Я розумію, Мар'яно... Але хіба ж так можна?»

Спасибі тобі. Але ж ти приймеш це за подачку і правильно вчиниш, бо за любов не дякують. Єдина відплата за неї — любов. Це натуральне господарство, Мар'яно. Це схоже на ранню весну у моїх Городищах: сусіди вимінюють одне в одного картоплю на посів. На продаж немає ні картоплини, а виміняти на інший сорт — будь ласка.

В житті є реальність і міражі, розумієш? Міраж існує лише на певній відстані, коли до нього наближаєшся, він може тебе розчарувати — і свято ока твого закінчиться.

Що я зроблю, коли й зараз дивлюсь на тебе крізь Надію. І ледве бачу тебе. Міраж. Для мене це прекрасний міраж, задля якого я готовий зберігати дистанцію.

Ти запізналася до мене на цілу велику любов, а отже — на ціле життя. У нас із тобою єдиний вихід — вважати, що ми розминулися в часі. Що ми просто разом бачили веселку, чули грім, мокли під зливою на могилі, у якій погасло дві з половиною тисяч любовей. І над нами пролетіла птиця любові. Пролетіла дуже високо

над нашими головами, наче ми стояли із зарядженими рушницями... Просто нам привидівся прекрасний міраж. І щоб його побачити — також варто жити, Мар'яно.

Із мого вікна піщана дорога за Триднями здається при заході сонця білою, а горб — високим. Я ніколи не ступлю на ту дорогу, не підйду до неї, бо вона, напевне, звичайна дорога, сіра й горбата. Хай вона буде мені білою. Так буде справедливіше у наших з нею стосунках.

В мені завжди світитиметься цей чистий вечір. І ти серед нього. Ближче я не підйду, бо заплаче в мені Надія, і тоді зникне свято, тоді розсиплеться на порох цей античний собор вечора із веселкою. Розсиплеться — і я зникну в його руїнах».

РОЗШИРЕНИЙ ФАКТ:

1958 р. Москва. Територією інституту в Ходинці гуляють два товариші — Жоліо та Ігор. Ласують далекосяжними планами розвитку нашої цивілізації.

А в серпні (весь час цей фатальний серпень!) Жоліо помирає від лейкемії, старанно замовчуючи свою хворобу, щоб не відлякувати від атомної фізики молодих учених...

Через рік (1959) Всесвітня Рада Миру нагороджує Ігоря Курчатова найвищою своєю нагородою — срібною медаллю з профілем Кюрі. Ігор Васильович чіпляє її трішки нижче вилоги піджака — якраз навпроти серця.

Досі це єдиний з атомників (творець і ядерної, і водневої бомб), що удостоївся нагороди за збереження миру на землі.

Людство перевело подих: 1959 рік. Женева. Всі країни повністю розсекречують виконані роботи з термоядерних реакцій. Це в той час, коли ми були одноосібними лідерами в цій галузі.

РЯТУВАЛЬНИЙ ПОЯС ПАМ'ЯТІ

Травень був дзвінкий і високий — скрикне птах у небі, то голос його не забудеться аж до глибокої осені, крикни «аго-го-ов» на одному кінці планети, а тобі відгукнуться з іншого — такий лункий і синюший цей травень. Ти лише намислив комусь сказати «Здрастуй!», а він уже почув і відповідає тобі: «Здрастуй-здрастуй, радий

тебе бачити...» Ти вже спиш, а кроки твої ще ходять по землі, ти щойно прокинувся, а кроки твої вже ходять по землі. Чорна ворона бовтається в небі, придивишся, вона — аж синя від неба, а то й біла — від чистоти травневого світу.

Демид раював у рідних краях. Він думав, що повернеться в Тридні в отой мент, коли забачить перші хати хутора, коли привітається із першим стрічним (хто він буде, цікаво?), коли дядько Михайло вийде на подвір'я, побачить його, але не поквартиться із обіймами чи збудженими вигуками, а спокійно роздивиться і начеб втрапить інтерес до твоєї особи, піде до хати, набере у кварту води, виміє руки, витреться рушником, аж тоді почне обійматися довго, розважливо, розглядатиме взуття, одяг, обличчя — і знову обійматиметься, радіючи Демидовому поверненню у Тридні.

Все було майже так, як він передбачав: проминув кілька міських будинків у лісі (на лавицях грілися молоді матері з немовлятами та кілька бабусь, біля пивної бочки самотньо дженджурилася продавщиця, та ще бавились діти, нічим не примітні, хіба тим, що вони діти, але поки що їм і цієї одміни вистачає), проминув великий розритий полігон, де надсадно вовтузилась різна техніка, але Демид на своєму шляху від Владивостока набачився чимало новобудов, і ця його не дуже й здивувала. Потім з-за пагорба вискочили триденські хати, що зачепились антенами за небо, бляшані дахи пожбурили йому в очі відблиски сонця, серце його затріпотіло, як викинута на берег рибина, — він мало не погнав машину навпростець, через пні, молоду посадку, через вирви від мін, що вибухнули вже після війни, розбуджені чиеюсь ногою (людською чи коров'ячою), але набуті за довгу дорогу звички спрацювали автоматично — машина побігла по бетонній трасі.

Першим триденцем, якого Демидові випало побачити, була маленька дівчинка на триколісному велосипеді, вона переїхала дорогу, не боячись машини, якимось аж надто вже спокійно, наче ці машини давно їй набридли своєю метушнею (не дадуть і на велосипеді покататися). «Чие воно? Подумати тільки — третє покоління після мене. В її віці ми ганяли ганчір'яного м'яча, а за полуторкою бігли в куряві аж за Тридні. Материк... Це, напевне, від слова Мати...»

Демид не впізнав, а вирахував хату дядька Михайла. Вирахував по старій тополі під вікном, де завжди кланкали буслиха з буслом. І досі стриміло на вершечку розторигане вітром гніздо, лише бузьків ще не було. Колись гніздо кошлатилось над дахом хати, а тепер і не дістанешся до нього — так високо піднесла його тополя...

Дядько Михайло із тіткою Ївгою садили грядки на затиллі. Помітили Деміда, аж коли він заїхав на подвір'я, широко розчинивши ворота. І справді, дядько Михайло спокійно мив руки, перевдягнув чисту сорочку, причесався і, коли тітка Ївга вже встигла втомитися від обіймів свого небожа, аж тоді підступився старий:

— Ге-ге-е-ге-е, та на тебе, браччику, захищений оком і дивитися боляче при добрій погоді. А вночі — світла світити не треба. Обвішався погонами та орденами, як гренадер,— живого місця немає. Але давай, усе одно буду обіймати.

Але це ще не було повернення. Воно чи тривало, чи тільки починалося, коли вони втрьох сиділи за столом, коли посходилися сусіди. Юхим Леглич приніс карафку найкращого домашнього вина і весь час сидів у Демидовому кашкеті, обмацуючи рукою золотавого «краба», Іван із Марією-співчувайкою принесли вудженіни, Іван запобігливо чиркав запальничкою, коли брався Демид за цигарку, кілька разів мало не обсмалив йому брови, Грицько-брехунчик приніс себе самого і весь час випитував Деміда, чи готуються японці до війни, чи досі вони собі розтельбушують животи, чи правда, що їх уже так багато, що старих спалюють і кладуть у коробочку, аби віддати родичам? Усе це ще було його повертання до Триднів, повільне й солодке повертання до вже призабутих Юхимів, Марій, Іванів, Грицьків, повертання до тітки Ївги, яку над усе любила мама (там, у Владивостоці, вона вечорами говорила: «Оце Ївгуня доїть корову, оце цідить молоко, оце собаку годує, оце на Михайла кричить, що хату їй цигаркою підпалить...»).

Воно тривало, а може, саме тоді й почалося, коли ввечері зайшла до них трохи дальша сусідка Василина Ремінь. Війнуло од неї якимось таким п'яним дурманом, що Демид уже не міг стриматись, аби не повторювати щоразу: «А на сімейному фронті — я єфрейтор.

Одну личку маю, дочку Наталку, та й та ледве приши-та». Коли Демид приїздив у відпустку, Василина ще була одружена з Андрієм Ременем. Стрівши Деміда на вулиці, Василина підбігцем обминала його, опускала очі, соромлячись, не раз хотів зупинити, подарувати спокійливе слово. Але яке? Яке? Яке слово? Подаруй його краще собі, якщо маєш зайві...

Тепер Василина була інакша, хоч і не постаріла, не стала сорокарічною хутірською тіткою, природа в ній, либонь, була навдивовижу сильна й квітуча, не затуркали її хутірські будні і важка робота, не зблякла її краса, не охляло тіло від сонця й вітру, літа не вицідили з неї настояних життєвих трунків (а випивають же, як череда криничку!), якась вона вся нерозтрачена, туга, немов спілий стручок: «А я ж ефрейтор на сімейному фронті. Одна личка. Та й та ледве тримається». Таким дурманом віє, що хоч занурюйся для порятунку на кілометрову глибину в океан.

Те повернення тривало й тоді, коли ставив огорожу на материній могилі, коли поливав посаджені груші з криниці дядька Михайла. І тоді, коли спав на сінному матраці, викинувши тітчині Ївжині пуховики, і тоді, коли садили дядьків город, коли вдосвіта закидав вудку у заплави Горині, коли просто дихав повітрям, ходив у ліс на перші гриби, коли ходив розритим майданом майбутньої атомної, де він колись пас корову, палив з хлопцями багаття, розбирав старі міни.

Тепер щодосвітку ходив із вудкою на Горинь, любив чипіти над бистриною, вдивляючись у плин води, у стріпування хвилі біля старого корчовиння. Течія заносила поплавець під берег, мальки безпечно обгризали наживку, а він сидів, попахкуючи теплим димком сигарети.

Та якось до дядька Михайла заїхав Старий, аби познайомитись із «відставним атомником». Після довгої розмови, у якій кожен вичікувально приглядався до співбесідника, Грабчак нарешті пішов навпрямки — запропонував Демидові посаду завідуючого відділом кадрів.

Гулак одразу ж наїжачився:

— І ви не хочете відстати від моди? Кожне підприємство, яке претендує на солідність, неодмінно бере на цю посаду відставника. Я не вмію працювати з діроко-

лом, Федоре Івановичу. Я погано знаю алфавіт, щоб розкладати папки по полицях.

Грабчак довго щиро реготав, совгаючи ногами, наче крутив привід ножної швейної машинки:

— Оце я від вас якраз і хотів почути. Отаких, як ви описуєте, претендентів на цю посаду в мене хоч греблю гати. А я хочу мати чоловіка, який би займався не паперами, а людьми.

— На цю приманку якраз і клюють усі ті, хто потім займається лише паперами.

— Ми, будівельники, зведемо атомну і залишимо ваші Тридні, а, наскільки мені відомо, ви повернулись сюди назавжди. І від атома вам уже нікуди не дітись. Ви — дитя віку, народжене під атомним сузір'ям. Ви жили з атомом через стінку, як сусіди, на океанській глибині. Тепер спробуйте це саме на землі, де ви народились. Отже, ви вже зараз мусите укомплектовувати команду. Краще від вас цього тут ніхто не зробить.

— Моя покійна мати казала, що я народився під сузір'ям Веза...

— Йй просто хотілося, щоб так було. Вона не встигла розгледіти, чим запряжений той віз. Не парою гнідих, а парою атомних...

— Якщо сьогодні буде зоряна ніч, я перевірю.

— Воля ваша, Демиде Іларіоновичу. Ви, сорокарічний мужчина, роздивляйтесь зорі, а я, сивоголовий дід, будувавиму для вас атомну...

На тому їхня розмова закінчилась.

Демид багато передумав на самоті. Можливо, він справді народився під цим віщим атомним знаком? У день його десятиліття (і він сам, і мати забули про це) дядько Михайло подарував йому двійко голубів і маленький голубник. Це було восьмого серпня 1945 року. Дядько Михайло був мовчазний і набурмосений, відсунув од себе чарку та материні частування, довго курив, а тоді вийняв із кишені пожмакану газету і попросив Демиду прочитати йому ще раз повідомлення про американську бомбу, скинуту на Хіросіму. Демид тоді сприйняв це просто, як казку. Дуже жорстоку, але казку. А потім літа підводних атомних мандрів. Повернувся у Тридні, а тут на нього також чатує атом. Отже, це й справді знак долі... А доля, врешті-решт, таки була прихильна до нього.

Невдовзі Демид уже мав однокімнатну квартиру у новому висотному будинку, але всі вечори пропадав у дядька Михайла та тітки Івги, бо було йому тут добре і затишно, бо тут тривало його повернення у Тридні.

...Зараз Демид їхав з роботи, гнав машину по трасі, аби підвезти до Триднів Василю.

— Сідай, Василю, до своїх їду на вечір, може, й заночую, бо в моїй «дрібнокаліберці» почуваю себе, як у підводному човні на великій глибині, коли починається хвороба мовчання. Телевізор не вгаває, а від того ще самотніше. Сусід уже набрид із своїм преферансом. Тут, унизу, і дихається легше.

Василина всідається на передне крісло, воно таке податливе і м'яке, що вона аж лякається, чи не зламала чогось. Її білі, вимоклі на кухні руки невміло причиняють дверцята, і Демид підсувається ближче, нагинається над її коліньми, щоб хряснути дверцятами щільніше. Василина знічено поправляє поділ плаття, натягує його на коліна. Демид випростується і зазирає в люстерко: йому цікаво, яке зараз у нього обличчя. «Е, то з тебе ще будуть люди — ти вмієш червоніти...»

— А чого ж це ти, Демиде, бурлакуєш? Стільки дівчат наїхало, всіх ти їх береш на роботу, автобіографії тобі пишуть, на кожну папочка заведена. Вибрав особову справу, прочитав: там усе як на долоні — і звідки родом, і скільки років, і чи мала вже чоловіка. Можна рік з нею на побачення ходити і не знати того, що ти про неї за п'ять хвилин дізнаєшся. Машина, квартира, чин, пенсія. І сам який? Парубок! Наречений номер один на атомній...— Василина каже це якось понуро, без звичних іскринок в очах, ховає руки в подолку свого плаття, підгинає ноги під сидіння.

Василинин тон одразу ж підбадьорює Деміда, йому кортить шпаркіше погнати машину, але ж тоді їхня подорож закінчиться швидше, ніж йому того хочеться.

— Ти, Василю, забуваєш, що твоя, як сама кажеш, папочка, приміром (шкода, що вона не знає, звідки прибилося до мене це слово), теж лежить у мене в кабінеті,— на вигині дороги Деміда ледь хилить у Василю бік, але він нахиляється навмисне, щоб торкнутися її плеча.

— Моя особова справа, Демиде,— напийся води і викинь квартиру. Ти знаєш про мене те, що не поміститься

ні в яку автобіографію і папочку,— вишнева хустка зби-лася Василині на шию. Чорні коси із рівним проділом згорнуті на потилиці у цупкий вузол і зчеплені блиску-чою заколкою. В прорізах очей заблукала далечезна, давно притлумлена слов'янством, татарщина. Лише зі-ниці натягнули в себе зелені Полісся.

— Сама ж кажеш, що в особовій справі — лише блі-дий відбиток людини, а мені радиш женитися саме в такий спосіб.— Чого це його бадьорий голос раптом затремтів і понизився, як звук відволоженої струни у неторканій цілу зиму скрипці? От тобі й маєш! Оке-анський атомний зух, береговий гусар, завідуючий відді-лом кадрів атомної, власник нової «Волги», хіба ж так можна, капітане? У ваше герметичне судно десь просо-чується сентимент. Треба негайно заходити в порт, кур-ка б його в торпеду дзьобнула...

— Тож можеш і ближче познайомитись. Як завідую-чий кадрами. Це навіть входить у твої обов'язки, — Василина лише тепер відчуває, що ця м'яка, лискуча і парадна, як наречена, машина вже не сковує її, жінка розслаблено випростує вперед ноги, перестає стежити, чи прикриті подолком коліна, виставляє лікоть у відту-лене вікно, вмощується зручніше. Йї чомусь хочеться незлобиво пощипувати Демида словами, бо, зрештою, він триденець, небіж дядька Михайла і тітки Ївги. Те, що він знає про неї,— не таємниця, ганебного для неї в тому нема нічого, людський поговорі обходив її под-вір'я. Жива, здорова, має роботу, сина, як подивитися у дзеркало, то й не паршивенька (так вона називала себе й дівкою — «не паршивенька»). От тільки Колюньо не жениться, а так — усе ніби й добре, хоч випий води і викинь квартиру.

— Якась ти, Васирино, нині хмариста і жалка, як молода кропива.— Демид припалює сигарету від елек-тричної запальнички своєї машини. Минають дядькову Михайлову криничку, в'їздять у Тридні з високими то-полями біля хат і ще з вищими антенами телевізорів. На вулиці ганяють дітлахи, чийсь хлопчак не може дістати із сідла ногами до велосипедних педалей, то перевалюється з боку на бік, як Легличева гуска, що наїлася винних фусів.

— Уже й приїхали, а так і не домовили. Бідному женитися — то й ніч мала,— чомусь використовує Демид

цю тітчину Ївжину приповідку. І до чого вона тут? До чого, приміром? Хоч бери діставай гребінець і починай зачісуватись. Більше ці слова нічим не поясниш. Хоч бери та ховайся від цих слів на дно океану.

Чого це місто почали будувати так близько від Триднів? Не мѳгли занести його десь аж за Новополіськ, щоб їхати і їхати з Василюю крізь цей вечір, крізь ліс, сотні таких Триднів, біля сотень придорожніх криничок дядька Михайла, чути Василюнин голос, бачити її руки, кетяги бузку на її платті, вдихати запах її тіла, запах зварених її руками борщів... Чого ця поїздка — не довге підводне плавання в океані? Приміром, курка б його... Стоп, приїхали!

— Приїхали, Демиде, напийся води і викинь квартиру... Приїхали,— Демид намагається вловити, чи не жалкує Василюнин голос. Ніби — так, а ніби й ні.— Якщо не можеш собі щось підшукати у своїх папках, то, може б, моему Колюні...— Василюна поправляє хустку на голові, затягує її під підборіддям, одразу стає такою, якою її звук бачити Демид у Триднях: ледь відчуженою, зосередженою, підкреслено урочистою. Не збагнеш, чи вона жінка на ім'я Василюна Ремінь, чи просто молода мама, що має вже дорослого сина, котрий засидівся у женихах.

Демид нахилиється, щоб відчинити дверцята, хоч Василюна і так натрапила на потрібну ручку. Йому приємно торкнутися її ще раз, підсувається ближче, але Василюна вже відчинила сама і швиденько виходить з машини.

Все. Далека і недосяжна, як за мурами фортеці. Мама Колюні Ременя.

Тітка Ївга кришить молоде цибулине пір'ячко на салат, чекала Деміда. Дядько Михайло готується йти на нічне сторожування, підсушує на плиті сигарети, заправляє бензином подаровану Демидом запальничку, натягає на ноги теплі шкарпетки, одягає довгий грубий светр (підводницький, «я ж дев'ять годин на самому дні ночі»).

Демид вийшов на вулицю, щоб загнати на ночівлю машину до двору, а тут якраз Колюньо викочує за ворота мотоцикла. І не просто Колюньо Ремінь, а Василюнин син, джинси в обтяжечку, курточка з того самого матеріалу, шолом червоний — горить голова, як морський маяк серед ночі. «Ми народилися не виживати,

а швидкості витискати»,— чомусь згадалося Демидові колісь чуте. Здається, із вірша. Василинин син, її кров, народила, вигойдала, її частинка...

— Колюню, яка це сторона світу притягує твій метал і тебе в присмерках?

— Я зараз розмагнічена стрілка, Демиде Іларіоновичу. Наш дім — всесвіт, наш бог — попутний вітер, наше серце — коробка передач, наш недруг — сон. «Ти моє ім'я почувеш із-під цокоту копит...» Вам у двадцять три роки ніколи не хотілося, щоб місячний пил забуксував під колесами?

— За ревом мотора вона навіть імені твого не почує. А щодо місячного пилу, то хотілось, аби він закурів під твоїми колесами... Ти водійські права до машини маєш? Водиш добре?

— Ще б пак. Я рік командира возив у армії. З Чабаном часто їздимо...— Колюньо з тим «часто» трохи переборщає, але йому кортить покозиритися перед начальником відділу кадрів, принаймні йому не бридко від цієї брехні, як іноді буває з ним, коли захопиться із язика щось нечесне.

— То провітри трохи мою Каштанку. Застоялась. Хіба це відстань Тридні — Місто? Вона найкраще бігає, коли двоє в кабіні. Ти і Вона. Сідай, вивчай Полісся, бо оженишся, то ніколи буде. Тільки дивись, щоб дощ не застав на ґрунтівці. Вона — балерина, а не городниця...— і простягає Колюні брелок із засушеним цвіркуном та ключами.

Колюньо ледве втримав язик, щоб не запитати Демида: «А ви звідки знаєте, що вона найкраще бігає, коли в кабіні двоє, Ти і Вона?», але стримався і не шкодує. Теплі ключі від машини вже лежать у його долоні.

Мало не кинув мотоцикла прямо на землю, щоб швидше сісти в машину: раптом Демид передумає?

Не вдаючись у дорожні хитрощі, Колюньо розвертає машину на Семигинів. Форхнуло курявою на вулиці — і машина вже вискочила за Тридні.

«От тобі й чудасія, приміром. Віддав машину і не опам'ятався, коли саме. А як розтовче її в пампушку? Чи курка у фару дзьобне? Василинин син. Бузок із її плаття й досі пахне. Василиною і борщем. Наші особові справи, здається, лежать поруч у шафі. Моя разів у п'ять товстіша. Ой, як же добре! Василина, вечір, тітка

Ївга молоду цибулю кришить, дядько Михайло радіо слухає, Колюньо жене машину до «особової справи». Життя! Напийся води і поцілуй квартиру. Василина, напевне, переодягається».

Дядько Михайло йде на нічну варту. Старий Демидів мундир поверх светра. На плечах, де були погони, — зяють дві темніші смуги. Дядько любить цей морський кітель. «У мене служба на самому дні ночі, Демиде». Спершу казав, що подобається йому цей офіцерський френч, бо кишень багато: куди не встромиш руку — кишеня, і глибока, як Горинь під кручею, поки дістанеш щось із самого дна — вже половина ночі збігла...

— Так дозвольте заступити на пост, товаришу капітан? — Дядько Михайло поправляє на собі мундир.

— Заступайте, заступайте, дядьку Михайле.

Демид сідає ближче до вікна.

— Тітко Ївго, кажуть, що триденська кухня поповнилась кулінарною новинкою — борщем з мимриками. Ви ще не варите?

— З пампушками і часником — знаю, ти їв. Повільний борщ — також їв, це коли несмачний, тоді повільний, довго їсться. З мимриками — не знаю. Це щось городське. Може, їв у Новополіську чи в якомусь ресторанті? — Тітка Ївга витирає руки об строкатий фартушок, починає краяти хліб.

— Ні, я почув якось... Проходив, дві жінки говорили між собою...

— У Василини запитай, вона у куховарстві все знає. Кажуть, що її начальницею ідальні ставлять, ти чув? Бери-но цибульку. Та їж, а не мимрай. Самі атоміни, тільки з грядки...

«Колись тітка казала «ватаміни», а тепер — «атоміни»: дистанція цивілізації... Атоміни».

— Їж, я зараз яеченьку принесу, таку, як ти любиш, — у твердому кожусі, на олійці, бо Той (тітка каже це слово з великої літери, і воно одразу означає — дядько Михайло) на старому салі їсть, не встигає сало й старіти, може, ми, Демиде, Наталці посилочку зладнали б? Там же за кожную атомінку скажені гроші платять. Хай би поласувала.

— Поки посилка дійде до Владивостока — з атомінів буде потеруха або силос, тітко. Я сьогодні їй гроші надіслав. Купить свіжину. Про це я не забуваю, тіточко.

Дякую за вечерю. Наївся по свої колишні погони.— Демид встає з-за столу. Він таки не наївся, хоч і залишив у тарілці яечню «в кожусі». Сам дивується: чому?

«Борщ із мимриками. Води не буду пити, щоб не викидати квартиру. Гроші Наталці таки надіслав. Багато. Більше, ніж треба. Каюсь уже після того, коли переказ на шляху до Владивостока. Забирає їх Лариса чи Наталка тратить самостійно? Ет, хай розбираються самі. Атоміни з мимриками. Може, піти до Василюни на мимрики? Так і так, прийшов... Не вижене, але порозчиняє навстіж вікна, повмикає світло, говоритиме голосно, щоб і Грицько-брехунчик чув, не домислював... Курка б його... А таки піду... на атоміни...»

— Тітко Івго, то я піду до Василюни, запитаю про мимрики.

— Як хочеш, я буду у Легличів. Самій телевизор сумно дивитися, ніби з тобою говорять, а ти німа. Гуртом і тата зручніше бити...— кладе рештки вечері до холодильника (колись боялась, як він загуде серед ночі або автоматично вимкнеться, а тепер відчиняє, як шафу).

Хотів перейти городом, передумав: чого має ховатися, не краде ж, а Василюна найбільше боїться поговору. Попростував вулицею. Десь далеко за пагорбом коливалося жовтаве світло, може, й Колюньо, Василюнин син. Аби не подумав, що я дав йому машину для того, щоб... А як подумає, то хіба це неправда? Атож! Ланцюгова реакція!

Василюна й справді куховарить. І не набридає їй. Кажуть, що у професіональних жінок-кулінарок домашнім харчем займаються чоловіки. Відхилення від правил. В такому разі виняток із цього правила — всі Тридні.

Вона таки передчувала, що він прийде? Яке це має значення? Передчувала, приміром.

Демид стає на порозі. Живий портрет у рамці дверей. Навіть у дірчастій тенісці — жарко. Василюна — в синьому кімнатному халатикові, боса, чаклує біля газової плити, червоне тім'я балона визирає з-за столу, як Колюнин шолом.

Не здивувалася, таки чекала.

— То який же це борщ з мимриками, Василюно... ко...— заходить до кімнати, чомусь нагинає голову, хоч стеля у Василюни висока.

— І не шукай, не знайдеш. То мій борщ. Дівчата вигадали на кухні. Я, коли варю його, намугикую: «Ой орали хлопці ниву, виорали ярмо...» От вони й назвали «Василинин борщ із мимриками»,— поправляє коси на потилиці. Зелені чоловічки обмаєні сліпучими білками.

— Щось я зараз не чув, щоб ти намугикувала. Може, не той борщ вариш? Мовчазний він у тебе вийде.

— Не мовчазний, а думний, Демиде. Такого ніхто ще й не їв у Триднях,— руки літають над каструлею, як птахи над гарячим гейзером.

— Які ж думки ти вкинула в казан?

— Постарієш, Демиде, старим знайлом станеш.

— А ти б не хотіла цього? Я йду на ризик. Скажи.— Йому хочеться підійти ближче, бачити Василинині очі, обняти її худенькі плечі і не чути нічого, крім її дихання. «Дістанеш ляпаса! Смокчи цигарку!»

— А думала я, Демиде, тако собі: чого маленька дитина легка? Бо в неї ще пам'яті немає. Чим старша людина, тим більше пам'ять її до землі нахиляє. А я— суцільна пам'ять. От би забути все. Була б така хімчистка. Важка вона в мене, як грузило, тягне донизу. В тебе такого відчуття немає? Але ти нажився, світів набачився. В тебе того нема.

— То оце ти кинула в борщ? Туди цій думці і дорога.— Демид зненацька випростується, ступає крок, до Василини, але зупиняється, забачивши її надто вологі очі.— Наша пам'ять з тобою, Василюк, це рятувальний пояс, яким ми постійно підперезані, наче під час шторму. Рятувальний пояс, а не камінь на шиї. Інакше не можна жити, Василюк...ньо.

Здається, Він ступнув ще один крок до Неї...

СПОГАД:

1961 рік. Нільс Бор гостює у радянських фізиків. Згадує академік Є. Фейнберг: «Одну за одною він перебирав важкі проблеми, фізичні парадокси, які час од часу, майже протягом двох десятиліть, висувалися Ейнштейном. Щоразу, виклавши черговий парадокс Ейнштейна, Бор знову починав хвилюватись, наче події тридцятилітньої давності знову повертались до нього. Його обличчя видовжувалось, хмарніло, очі майже без-

помічно злітали вгору, і він говорив: «Це був трагічний момент! Адже якби Ейнштейн виявився правим, то все б розвалилося! Але цього не сталося. Ось чого не добачив Ейнштейн»,— і Бор переходив до розтлумачування, його обличчя добрішало, розпливалось у щасливий, чарівний усміщці. Потім було чергове пояснення парадоксу, і знову: «Це була страшна ситуація!»— і палець тривожно зведено вгору, і знову, після пояснення,— вдоволеність і майже дитяча радість на обличчі».

«Якось, весело сміючись, Бор розповідав: після однієї його лекції в Америці вперед вийшов студент і запитав: «Невже справді були такі ідіоти, котрі думали, що електрон обертається по орбіті?» «Розумним» цього студента зробив Бор».

ДЕТАЛЬ:

Незадовго до смерті Нільса Бора його учень висунув зовсім нову теорію квантової механіки. Бор сказав: «Це, звичайно, божевільна теорія. Одначе вона мені здається недостатньо божевільною, щоби бути правильною і новою теорією».

АТОМНИЙ МАМОНТ

— Не кричи так голосно!

— Я ж мовчу.

— Все одно — не кричи. Видиш, я слухаю голос моєї Мироськи із Коломиї,— горбоносий гуцул Ромко повернувся вухом до Карпат, на обличчі сторожка зосередженість,— так може вслухатися настроювач піаніно, вишукуючи фальшивий звук. Він розкарячився високо на риштованні реактора, запахнув за широкий пояс рогатий наконечник електрозварки, мідні, вичовгані до блиску головки цвяшків на підшвах його черевиків світилися, як затуманені сузір'я.

— Не туди вухо наставляєш, Ромку. Це ось у Йончі в животі бурчить,— кричить із глибини шахти реактора суздалець Крилов.

— Не волай, бо жбурну чимось,— огризається Ромко.

— То кидай пачкою сигарет,— Крилов широко розставляє руки у великих полотняних рукавицях.

Бригадир монтажників Кость Цимбаліст вище підсуває монтажницьку каску, скидає облиплі бетоном рукавиці:

— Повідай, Ромку, що вона тобі там торочить. Виглядає тебе на власних «Жигулях»? Чи вже кличе додому?

— Бігме, Костю, пушу в тебе черевиком.

— То вже кидай два, босому легше буде. Бо що я з одним зроблю? Хіба напиши листа до нащадків: «Ось вам, господарі двадцять другого століття, мій історичний черевик, стоптаний на монтажі цього атомного реактора. Тільки один раз я вступив ним у коров'ячий кізяк у лісі. А так — він нічогенький. Це вам доказ того, що я таки жив. Ромко з-під Коломиї». А ми заллемо його бетоном.

Ромко кидає йому з висоти двадцятикопійчану монету — це його такса кожному за вдалий жарт. Напускає на очі забрало, як хрестоносець перед боєм, спалахує синюватий вогонь електрозварки, на шоломи монтажників та бетонярів скраплюють холодні іскри. Ромко знає — тепер уже ніхто не задиратиме догори очі, тим більше — не роззявлятимуть до нього рота.

Почалася ранкова зміна.

Заревли бульдозери та скрепери в сусідньому котловані під машинний зал атомної.

Полиск електрозварки на риштованні виводить Колюню із сонливої дрімоти (сонце давно вилетіло з-за лісу, вмилося у розлогих заплавах Горині, встигло нагріти кабінку екскаватора; після швидкої гонитви на мотоциклі в кабінці було тепло і затишно, до початку зміни ще кільканадцять хвилин, то він і поринув у недоспану цієї ночі.

Він кількома рухами звично закочує рукави своєї червоної сорочки і рішуче кидає руки на теплі від сонця важелі екскаватора.

Поплив у небі ківш. Перекреслив зелену смугу лісу, на мить затримався навпроти сонця, затуливши його, аж потемніло в кабінці. Колюньо ширше розплющив примружені очі. Наклав чорні окуляри, повертів ручку трансистора, одразу трапилась легка джазова мелодія, вирівняв звук, поправив пластмасову карафочку з жоржиною із маминого квітника, із правої руки затягнув фіранкою шибку (це теж мама: «Почели, Колюню, щоб

тобі серед того залізниччя затишно було») — і тепер повів ковша у котлован.

Голубі ЗІЛи вже стояли в черзі під вантаження ґрунтом, водії порозчиняли навстіж кабіни, витрушували вчорашній пісок із гумових підстилок, ляпали ними об великі рапаті шини, перемовлялися між собою.

День уже гудів з усіх кінців, шугають по трасі грузовики; видно, Маланка зранку накрутила хвосту своїм вітрогонам — ич, як летять на станцію Чиста Воля.

В шахті атомного реактора монтажники женуть фундамент реактора із монолітного залізобетону, спалахують різкі, як вереск серед ночі, вогні електрозварки на металевому каркасі.

За лісом, аж ген на обрії, метушаться висотні баштові крани — там зводять місто, яке Колюні подобається, але Чабан чомусь бурчить і злиться при згадці про нього.

Лише недавно Колюньо трохи очумався, бере на зміну транзистора, щодня вириває квітку із маминого квітника, аби вона весь день жахтіла в нього перед очима, спускається на землю на короткий перекур (раніше стовбичив у своїй келії) і навіть укотре частує водіїв анекдотом, почутим від Демида Іларіоновича:

— Так от, слухайте і не кашляйте. Іден чолов'яга був як тенісний м'ячик: чим його сильніше б'ють, тим він вище підскакує. Але мав руки, змащені клеєм БФ-2. Точніше, його долоні виділяли цей клей. Ситуейшен вам зрозуміло? Липло йому все до рук, де б не працював. Ганяли-ганяли його з місця на місце, думали, руки перестануть виділяти клей, а БФ-2 все одно в запасі. І тоді вирішили його направити на атомну електростанцію: що там поцупиш? Але жіночка його звикла, що чолов'яжечка щоднини щось приносить із роботи. А тут — упорожні ходить. Почала нарікати. «Ну, принеси хоч того урану, хай побачу, може, й на нього знайдеться покупець». Пішов він на роботу. Дивиться жіночка на годинника, мусив би бути дома. Сутеніє, а його нема. Побігла на атомну. Бачить — стоїть військова машина і кілька солдатів ведуть пәпід руки її чолов'яжечку. «Що з тобою роблять, Іване чи там Петре?» А він: «Це ти, ти винна. Я ковтнув грудочку урану, а в шлунку почалася атомна реакція. Чхнув — половину корпусу знесло. То тепер мене везуть на військовий полігон до...

вітру...» Колюньо не сміявся, бо виреготав своє, коли почув цю оповідку від Деміда Іларіоновича. Зате хлопці — регочуться. Лише доскіпливий Тиміш із високо посадженим між очима носом, як завжди, починає сумніватися:

— Як це він міг ковтнути уран? Його ж завозять на атомну в касетах. Хіба той чоловік був такий дурний, що не знав правил безпеки? Це ж відразу променева хвороба. Брехня це, Колюню. Чиста брехня.

Хлопці знають, що Тимоша не перегнеш, бо його фантазія «ходить у наморднику».

Тепер Колюньо трохи ожжавився, бо зустріч із Соломією в семигінівському лісі таки була надовго «вибила його із сідла». Він би й досі, може, понуро відмовчувався чи огризався на найделікатніші жарти товаришів, зникав із своїм мотоциклом у лісах, якби не зблизився з Демидом.

Справа навіть не в тому зближенні, бо в духовному розумінні воно лише розпочалося, а в тому, що Демид майже щовечора дає Колюні свою коричневу «Волгу», щоб той об'їздив свої краї.

— Оженишся, Колюню,— тоді часу не буде. Тільки пильнуй, щоб дощ на ґрунтівці не захопив, бо вона — балерина, а не городниця,— і вручив голубий, як океанська хвиля, в якій світився засохлий польовий коник-цвіркун, брелок із ключем від машини.

І Колюньо знову їздив до Семигінева, збивав куряву на лісовій дорозі, що вела до Максимчукового лісництва, наздогнавши Соломію, яка йшла додому з лікарні, зупинявся, мовчки відчиняв дверцята, мовчки підвозив її під ганок, розвертався і їхав назад.

«А я перебуду, а я перечекаю, а я перемовчу, а я перетерплю, Соломіє, бо в мене немає іншого виходу. Я — впертий, ти ще не знаєш, який упертий Колюньо Ремінь. Я тебе буду підстерігати щодня, появлятися там, де ти мене не чекаєш, я мовчатиму, аж поки ти не витримаєш і не закришиш: «Скажи щось, Миколо, скажи!» Я пересиплю ці важкі кубометри землі і поставлю на них атомну, щоб ти знала — вона моя, Колюнина, атомна. Бо я — впертий!»

Ще замашніше літав ківш, тятивою напиналися трояси, Колюньо жбурляв ту землю у кузов самоскидів, аж перехитувало їх, і водії показували йому кулак.

І раптом із дна котлована багатоголосо загукали, замахали руками, кашкетами, солom'яними брилями, які плете із жита сліпий Лаврін із Дядьківців.

— Колюню, стань, розмахався, як п'яний ціпом! Ну, почекай, прошу-перепрошую (а Колюньо завжди додає «Дякую-передякую»). Стань, бо як вилізу до тебе, як надаю кашкетом, прошу-перепрошую, до пуску реактора будеш пам'ятати...— З коротких рукавів Остапової теніски випинаються м'язисті руки.

Колюньо зупиняє ківш.

— Ну, зупинив. Але ти мені «подякуй-передякуй», Остапе,— сміється Колюньо, висунувшись із віконця кабіни.

Хляпають дверцята кабін, біжать до Остапа водії, зсуваються положистим схилом на дно котлована, де сутуляться Остап, одкинувши вбік свого солom'яного бриля, в якому він схожий на молодого чумака, котрий проциндрив десь воли та мажу.

Колюньо вимикає транзистора, починає спускатися металевими щаблями драбинки.

— Прошу-перепрошую, відступіться. Хай так і буде! Треба покликати Грабчака або Чабана. Бігме, це якась дивина. Прошу-перепрошую, не чіпайте руками, бо як кожен торкнеться, то воно може і на порох розсипатись.— Остап руками відштовхує гурт, котрий уже починає налягати на нього.

— Дай хоч подивитись, чого розкарячився? — протштовхується уперед Тиміш.— Ти що — сам його випорпав чи, може, на вусі є мітка, що він належав твоїм предкам?

— Покличте Ромка, хай скаже — мамонт це чи мамонтиха. Він же спец,— гукає Цимбаліст, наче на одному із весіль, де він був за музику, ділять коровай і йому може не препастися.

— Ромко зварить своїм апаратом ці кості — і буде як новенький,— серйозно докидає молодий екскаваторник із Колюниної бригади, котрий ще недавно брав ковшем землю, наче торт ложкою, а тепер ба, вже хихоньки пускає.

На крутому зрізі, що нагадував окраєць поширеного тістечка (зверху приправа рудуватого ґрунту, нижче — нашарування все темнішого й темнішого піску, потім смуги іскристого піщаника, глини, спресованого,

перегорілого намулу, а нижче — знову попелястий сипкий ґрунт), наче негатив фотознімка,— виднілися по-жовклі, з'їдені піском і водою кістки величезного звіра. Частину їх ківш розвалив своїми металевими зубищами, але в кількох місцях виднілися проярки від них.

— Остапе, ти тут припилънуї, а я зараз на мотоцикла і до Грабчака. Нїяких робіт у цьому місці! — Колюньо працює ліктями, щоб випорснути із тісного гурту.

— А що ти за цабе, щоб припиняти роботу? — нервово озивається Тиміш, але дає Колюні дорогу.

На мить западає тиша, ніби й не існує цього викопного дивовиська, про яке більшість із присутніх чули хїба що від учительки чи вчителя.

Цимбалїст мене цигарку, прокашлюється:

— Блоха ти, Тимоше, гнида на кожусі нашої цивїлізації.

— Прошу-перепрошую, хлопаки, тільки не зчиняйте бїйки, постромляйте кулаки до кишень. Пам'яттю цього покійного мамонта, прошу-перепрошую вас! — Остап знову відштовхує назад тих, що стоять в передньому рядї.

— Шлячок би його ясненький трафив... Хоч бери та бий Миросьці телеграму: «Ідь, мамонта побачиш». Вже би знала, від чого теперїшня коза походить...

— А йшов, видно, на південь, напився води у Горинї — і почимчикував,— Крилов свердлить зріз котлована своїми маленькими і гострими, як вістря голки, очима.

І в котлованї вже товчється багатоголосий смїх.

— Та тихше, ви, форланї, прошу-перепрошую, бо обвал буде!..

— А хто нам заплатить за те, що стоїмо? План потїм будемо наганяти своїми жилами? Тодї й Тиміш докаже, хто він є. І ти, Цимбалїсте, ще будеш вибачатися передї мною,— Тиміш мовби збагнув, що про нього почали забувати.

— Пішов би ти, Тимоше, в лїс та поїв ковбаси з кулака.— На Цимбалїстових щоках проступають бурячковї плями, волосся на голові настовбурчується, як щетина на розлюченому вепровї.

— Кїнчайте цей когутячий бїй! — Назар Красножон кладе свою тонку руку на Цимбалїстове плече і загороджує собою Тимоша.— А я зараз збїгаю у сторожку по свій фотоапарат.

— А й правда, файно вийде. Мироська буде всьому селу показувати: бачте, куди Ромко мій докопався.

Над котлованом уже зупиняється лискуча, наче вилита із шоколаду, «Волга» начальника відділу кадрів Деміда Гулака. Всідається руда курява — і з неї виходять головний інженер Левко Чабан, Гулак, начальник будови Федір Іванович Грабчак та Іванка — економіст. Під'їздить на мотоциклі й Колюньо.

— Вітаю атомних козаків, — це улюблене Грабчакове вітання, він ручкається з кожним по черзі, тонкі синювато-червоні прожилки на вилицях, що взимку підступали аж на поверхню шкіри, тепер продубилися сонцем і вітром, укрились тонкою осмагою, лише пружок від окулярів на перенісці та бліді залисини під брилем нагадували, що цей смаглець добутий не на південному пляжі, а на гарячих вітрах Полісся.

Грабчак із Левком підступилися ближче, мовчки розглядали влютовані в спресований ґрунт кістки, чути було, як кричали в небі птахи і тонкими цівочками осипалася земля в котловані.

— Мамонт, Федоре Івановичу, не інакше. Бачите, як передчував цивілізацію: вмираючи, визначив місце майбутньої атомної електростанції. От вам і перший експонат до музею атомної, — Левко обережно проводить рукою по бивневі мамонта.

І в цей час клацає фотоапарат Назара Красножона.

— Так, мамонт і атомна. Тепер ви бачите, на яку відстань ми зайшли в глибину часу, — Грабчак задумується. — Оце ж скільки поколінь пройшло тут, щоб отак утоптати його в землю? А ми з вами — на самому вістрі історії, товариші атомні козаки.

— Пошлемо депешу до Києва, в інститут археології, Федоре Івановичу. Це підсіче наші строки, але ж... — Демид Гулак вертить на пальці брелок із ключем від машини, в бірюзовому кубіку слюди світиться засохлий цвіркун.

— Так-так, — стишено погоджується Грабчак, — лише хай експедиція виїде негайно.

Красножон уже вкотре клацає своїм фотоапаратом.

— Станьте всі під уступ котлована, я зроблю історичний знімок. Лише не застуйте мамонта, без нього знімок втрачає епохальну вартість. Фотографію переведемо в кольорову кераміку і вмонтуємо у фрески, на

фасаді атомної... і кожному над головою домалюємо по маленькій атомній орбіті з літаючим ядром, як німбики! Святі атомного віку! Увага-увага! Більше думки на обличчях! Більше святості й величі! — Назар вилазив на плечі Остапові, що покійно розставив ноги і навіть підсаджував Красножона (невже він забув, що не потрапить в об'єктив?!).

Цимбаліст наставив над головою Тимоша «ріжки» із своїх пальців, але передумав і прибрав їх. Це Колюньо смикнув його за рукав.

1964 РІК:

Шостий день лютого. «Борода» зайшов у лікарнянську палату, де лежав його товариш, фізик Шолкін. В цій же палаті лікувався голова колгоспу із Киргизії.

Курчатов обтрушував талий сніг із своєї сивої бороди, весело вітався звичним: «Фізкульт-привіт!»

Біля години вони втрьох тихо розмовляли між собою. Говорили, напевне, про те, про що можуть говорити три літніх мужчини (два з яких прикуті до ліжка, а третій — і гадки не має, що живе свій останній день), коли надворі валить московський сніжище, тріщить мороз, а в кімнаті тепло й затишно, і щемко пахне ліками, і час прошкує із сьогоднішнього дня у завтрашній через їхні чола, і рік лише розпочався...

Потім Курчатов вийшов.

Голова колгоспу і фізик мовчали. Врешті голова запитав:

— А хто це до вас приходив? Якийсь такий славний чоловік...

— Хіба ж ви не знаєте? Це був Курчатов.

Голова колгоспу притьмом схопився з ліжка, взявся руками за голову:

— Чого ж ви раніше не сказали?! Я б усе запам'ятав. Боже мій! Я з Курчатовим розмовляв!

Наступного дня (сьомого лютого) Ігор Васильович Курчатов помер.

ТРОЇСТА ДОРОГА

Двоє молодих лосів за літо витягнулись у ногах, їхні канчасті клуби тепер округлились, шкіра бурштиново виблискує, огруддя грає твердими м'язами. Літо було для них спокійним — жодного пострілу по них, жоден вовчий запах не з'єретував їхні ніздрі, побували вони в Білорусії (для них — то просто ліс, лише густіший, та частіше трапляється трясовина), кілька днів провели у Біловезькій Пущі, але їм там не сподобалося, бо звикли до самоти, бо завжди керувались велінням своєї фантазії, у пущі до лосихи почав липнути якийсь чужинецький лось — вони втекли звідти у свій триденський ліс. І не шкодують.

Цього літа їхні серця дозріли до тієї любові, якій можуть позаздрити і люди. Лось знаходив для лосихи найкращу і найсолодшу пашу в лісі, на нічліг довго нагортав листя для неї. Вдосвіта, коли вона ще спала, лось приносив у зубах віхтик трави, лягав поруч — годував її із своїх губів.

У цих лісах найдорожчим їм було те, що вони були лише вдвох.

Сьогодні вони лежали у лісовій прохолоді, лизали одне одного, знічев'я пощебували траву, що лоскотала їм ніздрі.

Степан Потурнак сидів із Карпом Титовичем у зеленій лікарнянській альтанці. Степан якийсь незвичний, принишлий, а Карпові Титовичу навіть здається, що печальний у своєму домашньому (Степан називає його «цивільним») одязі, принесеному вчора Маланкою. На зморшкуватому чолі Карпа Титовича — один виярок найглибший, від білого медичного очіпка. Пальці тонкі, на кінцях загострені, як нові свічки, вузлуваті суглоби не дають їм стиснутися до купи, між ними можна встроїти по цигарці. Головний лікар так часто палить, що цей здогад міг би бути цілком реальним.

— Ну, не мучся, не мучся, Потурнаку, вже можеш і закурити. Бери. Не забув: береш сигарету в зуби, припалюєш, тягнеш димок у себе (не забудь — у себе тягнеш), облоскочуєш легені — і випускаєш із себе дим зі всіма смутками і відпрацьованими думками. Все дуже просто. Бери сигарету, — зморшки на чолі Карпа Титовича вирівнюються, на кінчику шпичкуватого носа

проступає біла плямочка. Якби він не сидів — неодмінно почав би підніматися навшпиньки і знову опускатись на п'яти.

— Все буде, як книжка пише, Карпе Титовичу, в обов'язковому порядку,— Потурнак гріє свою щоку на сонечку, чує, як тепло шпигує його тіло. Степан заріс у лікарні, його тверде, наче постійно наелектризоване, волосся поповзло аж на плечі, за це його хтось прозвав Коперником, але якби він у такому вигляді появився на атомній — не уникнути б йому ярлика «триденського хіпі» або в чийсь веселій голові виник би задум будувати у Триднях вовняну фабрику.

— Може, я, Степане, потелефоную зараз дядьковецькому перукареві, щоб гострив ножиці? До вечора буде зайнятий, якщо ти прийдеш до нього. Розчаруєш якогось попутного водія: він зупиниться, щоб везти косату полісянку,— і знітиться настільки, що його можуть привезти до мене на «викачування переляку».

— Цим зараз нікого не здивуєш, Карпе Титовичу. У нас на атомній ще коли жартували: треба походити з рік, добре перевірити, як книжка пише, з ким маєш справу: з Іваном чи Іванкою? До того ж за мною прийде Маланка із Сашком — переляку не буде,— Степан закашлюється від першої затяжки димом, силкується усміхнутись, але від того виходить якась комічна гримаса, од якої у лікаря розправляється від зморщок чоло.

— От бачиш, все йде так, як я казав: повторення пройденого. Ти вдруге народився, навчився сидіти, ходити, а тепер — ставай мужчиною, вчись димачити цигарку, женися. І починай поволеньки старіти. Людське коло, Степане... Ти славний чоловік і хай тобі щастить,— Карпо Титович спішно закінчує розмову, бо вгледів за Потурнаковою спиною спершу Сашка, а потім і Маланку.

— Все буде, як пише ваш рецепт, Карпе Титовичу! — Степан заганяє п'ятірню у нетрі свого чуба і довго не може виплутати її.

— От і все, за тобою прийшли. Акта здачі-прийому підписувати не будемо. Я з Дядьківців не виїжджаю нікуди — всі претензії готовий прийняти будь-якої хвилини. Я пішов — скоро операція.— Карпо Титович зводиться на ноги, якийсь час перехитується із п'ят на

носки, морщить і розпростує чоло — напевне, про щось зосереджено думає.— Ще одне. Наступного місяця, напевне, буде моя тисячна операція. З'їдуться всі мої видатні хворі, точніше — найважчі хворі. Ні, таки видатні. Попереджаю тебе, аби був!

— Крос навіть влаштую з атомної до лікарні, Карпе Титовичу!

— Крос твій поки ще буде, а зараз пішки до атомної — кроком руш! — міцно тисне Степанову руку і швидко обіймає його.

Вже на порозі лікарні Соцького доганяє Сашко і невміло, соромлячись, вручає йому згорнутий у дудочку аркуш. Карпо Титович розгортає його, довго роздивляється:

...кляптик синього неба вгорі...

...стрімкі лінії сосен... із зеленою кучмою крони, як Потурнакове нестрижене волосся...

...сонце, кинуте просто у гущавину лісу, плаває в зелені, як золота рибина на дні Горині...

...двоє лосів притулились головами до втопленого на дні лісу сонця...

...внизу аркуша, вивернувши літеру «С» навпаки, розписався Сашко.

В Карпа Титовича так високо розправилися зморшки на чолі, що він став мало не вдвічі вищим.

Маланка вдягнулась сьогодні у нове плаття зі строкатого, з жовтавими розводами соняшників по ньому, кримплону (вчора до пізньої ночі не відходила від модистки, поки плаття не облягло її тіло без жодної складочки чи зморщечки, поки воно не окреслило Маланчине тіло рівно й тендітно, наче не плаття шито на Маланку, а Маланка народилась спеціально для цього плаття!), завжди рівне каштанове волосся сьогодні хвилясто обсотувало її голову, круглило ледь продовгувате обличчя, кілька тоненьких його витків спадали біля вух на вилиці рухливими «приманочками», які теревив лагідний літній вітерець. Яскраві зелено-жовті туфлі на грубій рапатій підшві робили її вищою і стрункішою — тепер вона була Степанові не по шию, а по... губи. Засмагли литки пружинились від ходи, товста гумова підшва начеб обачно підштовхувала її кроки, від того хода ставала граціознішою і певнішою. М'яко підве-

дені губи чи то сором'язливо, чи то аж вибачливо ворушилися, і широка щілинка між двома передніми зубами чомусь сьогодні майже була непомітною для Степана, здавалось, прибери її — і Маланка стане чужішою.

Степан подумав, що коли б Маланка отак появилася у гаражі — її, напевне б, не впізнали, почалися би швидкоспечені залицяння, вправи із простакуватої водійської галантності, в числі залицяльників, може б, був і він сам: «Пропоную вам серце, бо руки, бачите, зайняті кермом, до того ж — не дуже чисті, можете й образитись. А серце — будь ласка, молоде, ніким не зайняте, розташовуйтеся, як в однокімнатній комунгоспівській квартирі. Є лише вхід, а вихід — через балкон п'ятого поверху. Є зручності. Традиційні. Ключа від вашого серця я не вимагаю, бо жінки часто, віддавши цей ключ, спішно міняють замок. Маю персональну службову машину. І всі дороги Союзу. Не обов'язково відповідати вже зараз. Сідайте до мене в кабінку, надумаете — скажете».

Вони вийшли за ворота лікарні, яка одразу ж заступилася від них старим парканом колишнього фільварку. Сашко наздогнав їх обох і встромив свої маленькі кулачки у Степанову та Маланчину руку. Пройшов з ними кілька кроків і шпарко побіг уперед, виляскуючи білими сандалетами по стежці.

— Ну от, Степаночку... — з лунким видихом проказує Маланка, видно, їй треба було сказати хоч якесь слово, аби збутись напосядистого клубка, що вовтузився в горлі. Думала, що їй після того полегшає, але горло одразу ж пересохло, здерев'яніло, здається, й голову не повернеш.

Їй ще незвично йти у цих важких туфлях, здається, що ось-ось зашпортається і вся урочистість цієї хвилини піде шкереберть. Стежить за кожним своїм кроком, вимацує дорогу рівнішу, їй весь час багнеться подивитися на Степана, але не може відірвати очей від дороги.

— Маланко, скажи мені, це я? Це правда, що я йду поруч з тобою? Вщипни мене, може, це сон...

— Якщо гарний сон, то нащо б я тебе будила, Степане. Прокинешся, то сам скажеш «добридень», — вона хотіла лишень торкнутись оком Степанового обличчя, але погляд її затримався довше: і на розвихреній оже-

редині його волосся, і на впалих, кам'янистих щоках, блідих і пошерхлих, наче вкритих тиньком, і на очах (найбільше на очах!) — на двох голубих бульбашках, над якими хилились русаві вії.

Днина була прозора і чиста, тлушта зелень уже не розтікалась по світу, а прагла під цим сонцем, під цими лінкуватими вітрами. Така вже була зелень, що не вірилось, що вона колись зможе пожовкнути чи зів'янути й опастися. Повітря солодке й податливе — не нап'ється його ніколи, аби сказати: досить, я вже ситий. На городах квітувала картопля, то біло, то рожево бризкала цвітом над зеленющим картоплинням. Посумніли в садах лише вишні та марелі — вишневі сухі кісточки вже валяються на стежці, а марелених — і не знайдеш, так давно їх з'їли...

Маланка длубається у своїй сумочці, виймає велике червоне яблуко, яке їй привезли аж з півдня (хтось із шоферів ганяв у відрядження до Одеси), тримає його на долоні, начеб вичікує, поки воно вигріється на сонечку. А тоді простягає Степанові.

— На, Степанку, було воно ще зелене, але я в своїх долонях вигріла, то й допіло...— І треба ж такого! Якраз у цю мить — зашпорталась. Але Степан встигає підхопити її під руку. І вперше за час їхніх стосунків обпало його відчуття, що він підтримав за руку не просто Маланку, а Жінку!

(Скільки разів він брав її під руку в гаражі, коли йшли до контори, скільки разів підтримував її, коли вискакувала із високої кабіни самоскида, скільки разів дрімав на її плечі під час далеких рейсів, не раз зупинялися в лісі, і — без будь-якої сором'язливості — вона відходила в один бік від машини, він у другий. Навіть ночували разом у кабіні, коли обламався мотор за Житомиром, і тоді поруч з ним була просто Маланка, перед якою можна навіть висповідатись про свою першу гірку любов, тоді був просто чудесний товариш по імені Маланка...).

Зараз її рука здалась Степанові гарячою і неміцною, як раніше. Йому не хотілось відпускати її, бо здавалось, що від цього дотику перетікає у його кволе тіло якась хмільно-сторожка сила, якої йому зараз так бракувало. Але Маланка повільно визволила руку сама і знову простягнула на долоні яблуко.

— Бачиш, таке спіле, аж важке, мало не впала, так зтягнуло мене вперед,— губи її обачно розтулились, і визирнула щілинка між передніми зубами. Степанові здавалося, що Маланчин усміх просочується до нього саме крізь ту щілинку.

— А ти, Маланко, знаєш, із чого почався людський рід? — Степан і досі відчуває дотик Маланчиної руки, стискає кулак, аби те тепло протрималось довше.

— Мені на іспитах у середній школі якраз це питання попалося. Я отримала п'ятірку, але самій було неприємно, що такі — від мавпи. Я й досі переконана, що походжу від своєї мами — кролевецької вишивальниці. Чув про кролевецькі рушники? — Маланчині очі світяться, як щойно змочені дощем каштани. Здається, торкнись їх зараз губами — і відчуєш справжній смак шоколаду...

— Мені на іспитах трапилось інше питання, тому я переконаний, що всі ми пішли — від яблука. Якби Єва не зірвала його в раю і не дала те кисленьке яблучко Адамові — їздили б зараз машини без водіїв, атомну будували самі підймальні крани, екскаватори, бульдозери, бетономішалки і те-де. Я не пригадую, чи подякував Адам Єві за яблуко, а я кажу тобі: «Спасибі, Маланко!» Дехто схильний думати, що товариш Адам потім каювся. Це найнеприємніший факт у його біографії, який намагаються замовчувати. Ми спробуємо бути оригінальнішими, не треба повторювати помилок попередників. Та й що ти від нього хочеш, він же не мав прізвища ні по батькові. Міг же бути Адам Боженко, чогось не захотів, як Гомер. То мені кусати яблуко зараз чи хай ще доспіє?

— Можеш і зараз, бо воно перестигне. Вчора Сашко з'їв одненьке. — бач, як бігає. І, либонь, почуває себе, як у раю. А втім, Єва не змушувала Адама їсти, вона просто зірвала для нього яблуко. Ініціатива, ініціатива і ще раз ініціатива — так любить повторювати наш новий інженер (не такий уже й новий, але ти його не знаєш) Андрюшок. Шофери його так і прозвали — Ініц Ативович. Аж не віриться, що ти сім місяців вилежав. Мало не забула: через чотири дні ми із Сашком проведемо тебе в санаторій. Вчора була у Грабчака, домоглися тобі путівки, повилежешся на кримському сонечку, на гарячому пісочку,— Маланка пригинається під пагіл-

лям крислатої яблунки, що нависла через чийсь паркан.

— То це я лише три дні побуду з вами? Чи не здихатись мене хочете, як книжка пише? — Степан рукою піднімає яблуневу гілляку над Маланчиною головою.

— За три дні Сашко, хлопці... я... не встигнемо й надихатись тобою, а ти вже — «здихатись хочете». Встидайся, Степане, — вона лагідно штовхає його плечем — так чинила завжди, коли хотіла добродушно покепкувати з когось. Але і цей дотик був для Степана якимсь дивовижно незнайомим.

Вони вийшли за Дядьківці, завернули на дорогу, що веде на Тридні та атомну, зійшли на стежку, що слалась попід лісом.

По цій стежці тепер ходили мало, вона обросла ожиною, глодом та терном. Колись ця смужка землі працювала на всю потужність, з'єднуючи Тридні із Дядьківцями, а далі — з великим світом, а тепер на трасі шугають одна за одною машини, кому збреше у голову ходити тут пішки?

Сашко біжить попереду, звертає в ліс, ховається за кущем, а потім, розчепірюючи над чолом пальці, кумедно рикаючи тоненьким голосочком, вихоплюється із своєї засідки, аби настрашити Степана із Маланкою. Вони вдають із себе переляканих, сахаються назад — уже кілька разів Потурнак обняв (хапливо, сторожко) Маланку, захищаючи її від несподіваного напасника в лісі. Але одразу ж прибирав руки з пліч, хоч йому й не хотілось робити того.

У лісі стоїть облеслива прохолода, дихає густою вільгістю — недавно був довгий обложний дощ, що його Маланка порівнювала із платівкою, яку прокручують із швидкістю у вісімнадцять обертів, коли вона записана на швидкості сімдесят вісім. Після нього висіялось нове покоління грибів і суніць. Тут, у затінку, стежка ще була вологою і податливою, вгиналась під ногами Маланки і Степана, але Сашко не відчував цього — легенький.

Степан ішов позаду, і Маланка весь час відчувала на собі його погляд, стежила за кожним своїм кроком, аби гарно ставити ногу, аби рівно тримати голову, аби якась гіллячка не зіпсувала їй зачіску (цілісінький же ранок просиділа у перукарні, добре, що черги не було!).

Обережно відводила рукою гілля, що пнулось в обличчя, притримувала його, аж поки не пройде Степан.

— Моя мама завжди розповідала про пана, який змусив слугу йти попереду й відводити перед паном лозу на стежці. Слуга відведе, а коли пан підходить — відпускає. В пана аж свічки в очах і сині басамани на щоках...— А сама чекає, поки Потурнак пройде, аж тоді відпускає хльостку й колючу шипшину.

— А мені то не страшно, Малакко, в мене обличчя таке бліде, що басаманів не буде. От лише можна птахів у моїй кучмі сполохати. А не хотілося б, бо якраз ластівка сидить на гнізді — ось-ось мають ластовенята появились на білий світ. Тоді й пострижуся.

— Вистачить з тебе і двох лосів, Степане, опікунство над дрібною птицею доручи комусь іншому...

З-за куща вискакує Сашко, рученята його взуті... в сандалети, босі ноги тупочуть по стежці, довго «угу-гукає» і буцає головою в наставлену Маланчину руку, яка починає гладити його. Сашко одразу ж смирнішає і босоніж знову біжить уперед.

Маланка зупиняється, також скидає туфлі, підхоплює їх у руки і, забувши про свою «відзігорну» зачіску, кидається навздогін йому.

Вона сама не знає, що кинуло її вперед, лише відчула, що мусить щось зробити з собою, вивести себе із якогось напруженого оціпеніння, що закувало її тіло в неповороткий панцир. Відчувала, що їй треба або закричати на весь цей несяжний ліс, аби почали кувати зозулі, пугукати одуди, аби помчали поміж деревами Степанові лосі, а коли не закричати, то впасти на цю пахку траву і качатись по ній, як колись, у дитинстві, а якщо не впасти на цю зелену траву, то підкинути на руках Сашка так високо, щоб аж злякатися самій: чи повернеться він знову в її руки? А якщо не підкинути Сашка, то... зупинитись, повернутись очима до Степана і стояти, стояти, стояти... А якщо не зупинитись, то пробігти босоніж по цій стежці...

І вона побігла. Зелене гілля шмагало її руки й обличчя, бризкав зелений сік і незбита ще роса, стежка вислизала з-під ніг, танцювали дерева в лісі, як погани довкола сонця, чи пак — Ярила. Колюча шипшина чомусь зовсім не дряпалась і не колола Маланчиного тіла.

Вона бігла і відчувала, як сходить з неї, губиться із кожним кроком той панцир, що сковував її, коли тільки угледіла сьогодні Степана, коли зустрілись їхні очі.

Йй здавалось, що вона не тікає від Степана, а наздоганяє його. Наздоганяє! От ще мить, ще кілька кроків — і таки наздожене, обів'є руками його худі плечі. Ще мить! Ще кілька кроків... Розгойдуються дерева перед очима, зелено в очах, губам терпко, хоч клади на них льодинку, хоч клади на них... Степанові губи, хоч клади прохолодну полуницю, щойно зірвану в лісі... Ще крок...

Позад себе вона чує чийсь кроки. Серце так лунко товчється в груді чи таки хтось біжить позаду? Мабуть, серце... Ще крок...

Вона зупиняється.

Різко повертається обличчям назад.

Серце гупає чи Степан біжить?

І серце, і він.

Маланка широко розкидає руки, аби перепинити йому дорогу... бо не наздожене...

І серце, і Степан...

...Все! Вже не потрібно ні льодинки, ні прохолодної суниці із лісу... Вже нічого не треба... Ні-чого... Ні-чого в цьому світі йй більше не треба... Сашка і сонця.

Впали з її розслабленої руки туфлі.

Поруч впали туфлі Степана.

Сашко біжить далеко попереду:

«А хлопці казали, що троїсті музики, це ті музики, які грають лише тоді, коли даси три карбованці. Неправда. Тітка Маланка казали сьогодні вранці, що навіть дорога буває троїстою. Казали, що от будемо йти назад — дорога буде троїстою. Чого вони мене не доганяють?»

В глибині лісу, за зеленим маревом його, Сашкові привиділось двійко лосів...

НИЗКА ФАКТІВ:

Учні Курчатова відкрили новий, сто четвертий елемент у таблиці Менделєєва і назвали його «курчатовій».

1964 рік. Спущено на воду перший у світі атомний криголам «Ленін». Атомне пальне дає йому можливість

просуватися через суцільне льодове поле товщиною до трьох метрів. Він може півтора року не заходити в порти для поповнення урану.

1971 рік. Розпочинається будівництво першої на Україні атомної електростанції у Чорнобилі.

Інститут атомної фізики імені Курчатова працює над уповільненням термоядерної реакції. Колишні відділи цього інституту перетворюються на самостійні наукові установи.

НА ЗЕЛЕНІЙ ЩОЦІ ПЛАНЕТИ

— Стань! Стань, бо ляжу під колеса! — тонким, пронизливим голосом страхає Діброва і ставить поперек дороги свою відкриту машину; кумедно розчепірюючи руки, присідає, аби перепинити Левка, хоч той загодя пригальмовує, бо забачив дядьковоцько-триденського голови колгоспу.— Стань, бо переїдеш печатку. Вона вже й так захукана, що назви колгоспу до пуття не прочитаєш!

— Та вже я став, Святославе Яковичу,— Левко зіскакує з мотоцикла, біла лляна сорочка розхристана на грудях, чорні захисні окуляри підведені аж на чуприну.— А печатку свою швидше вичовгуйте та переходьте на нашу атомну...

— Еге-ге-ге, доки те буде, а поки що не забувайте свою справжню назву: атомна електростанція колгоспу «Червоне Полісся».— Діброва усміхається і закурює цигарку.

— Хай поки що буде по-вашому,— Левко тисне руку Святослава Яковича і пригадує майже легендарний Дібровин гумор. Усі найскладніші питання він завжди вирішує з жартом, і тому в нього робиться все куди швидше, ніж у тих, хто грюкає кулачиськом по столу, зчиняє паперову завірюху, рве гудзики на сорочці.

— Слухай, Чабан, моя драбина вже низька, я злажу з неї, а ти піднімаєшся. Є нагода підписати нам останню мирну угоду між атомною і Триднями.

— У яких нейтральних водах підписуватимемо, Святославе Яковичу? Ця місія вже давно назріла,— Левко тре перенісся, оббиває пилюку з черевиків.

— Щоб довго не скородити, заженемо плуга на всю глибину. Виручайте! Поможіть скосити п'ятдесят гекта-

рів заливного луку. Техніка там не втне — мочарі. А трава до пояса. Даю славетний обід і вечерю. Вечеря — з вином і танцями біля лісового багаття. Приймаю з будь-якою освітою, тільки б не ледащо. Аргумент один — цілий рік питимуть свіже молоко. Ну! — Діброва вирівнює козинок, а потім зсуває його знову набік.

— Чом би й ні! Здоровій ідеї — здорові руки. Я й сам давно не тримав коси в руках. Завтра ж — субота.

— То завтра маєш нагоду. Твої предки чабанували, а ти хоч покосарюй.

Щось неосязно солодке й оманливе було в цьому ранкові! Ніби й можна торкнутися його рукою, провести тремтячими пальцями по лякливих контурах цього року — і заціпеніти від перечуленості, від різкого сплеску щастя в серці, котре пожадливо накинулося на новий день. Ніби й не ранок існує для тебе, а ти для нього. Таке все близьке тобі в цю хвилину: можна поглядити птаха по крилу, нагодувати вовка з долоні, висповідатися першому стрічному, замирити бога з чортом, пішки перейти море чи відчутти себе заросеним кущем під вікном того, кого ти любиш. Зранку далеко видно у всі кінці твого життя — розплющ тільки очі до сонця. Розплющ і дивись. І усвідомлюй, що живеш у цьому прекрасному світі.

Діброва вже був на лузі. Стриножені коні колгоспних їздових паслися над Горинню, вози стриміли дишлами у небо, у високій траві на мочариську кумкали жаби, на багнистих купинах бовваніли кущі верболозів. Чоловіки високо позакасували штани, порозвішували на кущах піджаки та сорочки, блискучі коси, ввігнані в землю кіссями, жбурили в очі пекучі відблиски сонця; густий частокіл кіс обнизував стійбище возів, і здалеку це нагадувало якийсь веселий вояцький табір після легкої, майже мирної перемоги.

Над мочарами піднімався відпар, коливалося синяве марево, звіддалік од гурту походжало кілька бузьків, статечні й зосереджені, вони вигрівалися під сонечком, байдужі до людського стовповиська на косогорі.

Діброва стояв у гурті молодиць, збакирений козинок над вухом, напевне, голова колгоспу просторікує щось веселе, бо жінки високо закидають голови, сміх перекочується лозняками над Горинню. Про що б не

оповідав Діброва, в комічну ситуацію поставить він лише себе самого, якась обачна і напрочуд делікатна гречність живе в ньому. Вчора лише розповідав: їде селом, якась жіночка не вийшла на роботу, бо шукає кашкета, щоб у ньому квочку підсипати, чоловіка не має, то й кашкета на обійсті нема; Діброва дав свого, разом підсипали квочку, і вивіз молодицю на поле...

«От колись шампанське було, от уже вино було, відкоркуеш пляшку, корок у тебе в руці, а пляшку три дні на городі шукаєш...» — то останній Дібровин жарт, який запам'ятав Левко.

Зелень аж очі надриває, сльозу насіпує в зіницях. Здається, й Горинь несе зелену воду між зеленими берегами. Зелень густа і сита, якщо вона пасує землі, то лише тут, на Поліссі, в цих благословених лісових преріях, де надсадно рвуться з-під хмизу гриби, де стугонять між корінням потужні джерела, де зелений колір існує у своєму найчистішому вигляді, хоч звіряй по ньому спектр веселки.

Десь по гарячих півднях уже витлумлено траву, оджахкотіла зелень по садах, скволів лист на деревах та зелі, стирловано пасовиська, літо перехилилося до осені, сухий серпень дзвенить важкою зрілістю, ситі птахи походжають пішки по землі, а тут — ще літо, густе й потужне літо, гонить соки по стовбурах дерев, по стеблах трав. Горинь ще тече між берегами літа, зелена цибуля ворухить стрілками, як посулі раки вусами, ще кипить у борщах зелений квасець, рум'яна редиска ще не порохнява всередині, ожинники ще червоно-синяво світяться серед лісу. Бо — літо, бо найвища мить розкоші літа...

Найкраща наша планета — в зеленому. Може, тому, що восени нам важко й печально прощатися із нею, може, тому, що ми спрагло чекаємо тієї зелені крізь холодну зиму і лякливо весну? А може, й тому, що саме влітку ми найгостріше відчуваємо землю? Влітку на ній найзатишніше люду...

Може, й тому...

...Сичать коси на мочариську. Грає сонце на смагливих чоловічих плечах. Чавкотить зеленава, застоюна вода під босими ногами. З тихим, присмучено приреченим зітханням лягає трава від кожного змаху коси.

Попереду йде дід Михайло, його зумисне пускають поперед себе, бо він далеко бачить, загодя запам'ятовує кожен кущик, кожную кротячу кучугуру, аби обминути їх, коли підійде ближче. Він у білому Демидовому кітелі, збляклий солом'яний бриль опустив криси аж на плечі, коса в нього довга, замашна, за ручку править виглянцюваний долонею коров'ячий ріжок (його збила в череді ряба Чумачка, і старий весь день шукав його, поки не знайшов і не припасував до коси). Замахується Михайло широко, згинається в попереку його тіло, рвучко розпростовується і з розгону згинається в інший бік, ноги розставлені широко, коса в руках така слухняна, наче він народився з нею — забери її із його рук, і весь стане зовсім інакшим: незграбним і вайлуватим, не знатиме, що чинити зі своїми руками й тілом.

Іван на косовицю не вийшов, бо повіз свою Марію-співчувайку до пологового будинку. Коли його взяли в нічні сторожі атомної, він зненацька схаменувся, що в нього лише один син, до того ж — не дуже путній. Отож сьогодні вранці Демид з Іваном відвезли Марію до дядьковецької лікарні. Демид розповів, що Іван сидить у лікарнянській альтанці і зосереджено чекає дитячого вереску.

Колюньо йде в загінці поруч із Левком. Левкова коса часто шпортається, поре носом болото, насірпує руку. Колюньо бачить те все, але відмовчується, міг би вже давно вирватися вперед, за дядьком Михайлом, але зумисне бере покіс тонший, надкошує і Левкового рядка.

Потім згадує Соломію (довгі пальці, затінені загадковістю очі, струнки ноги в білих босоніжках, повні губи), згадує і той вечір, коли вона сиділа біля Левка, співала з татом «Купив лісник півлітру горілки...», стояла з Левком на ганку, накрившись одним кожухом. Від того навідмаш загіркло йому на душі — він ширше замахується косою, бере грубший покіс, входить у ще більший азарт, переступає важкий валок, а коса вже ошкірює вістря до зеленого травостою. Відчуває, що Левко все більше й більше даленіє за його спиною.

Василина зав'язала зелену, в густому червоному квітті, хустку очітком, перед косовицею довго мантачила свою домашню, вже заіржавілу від невжитку косу,

шукала місця, біля кого б стати у закіс, але підійшов Демид:

— То чоловіче діло, іди-но краще та вари борщ із мимриками на обід, бо косарі й солоного вовка з'їдять. Бовтатись у воді — то вже моя справа, хоч і глибина не та.

— А чого це ти сьогодні розділяєш людей на куховарів і підводників? Ми ж таки на косовиці. Навіть Чабан — сьогодні рядовий косар, хоч і не дуже вдатний, більше жаб страхає, ніж сіна кладе у валок. А от візьму й не дам коси, що ти мені зробиш? — Василина весело комизиться, насуває на очі хустяний очіпок, ворухить губами, наче смочке цукерок.

— Сьогодні за підводника дядько Михайло, бачиш, аж де його кітель біліє, конем не наздоженеш. А я сьогодні — просто косар, павіть нижче рядового, бо ще як хлопчиком шарпав косою, то після і в руках її не тримав. То дай хоч повчуся. — Синюватий якір на руці хоч і засмаг, все ж Василичині очі зачепилися за нього.

— То ти, Демиде, згрібай за мною накошене і практикуйся. Я ж таки обкосила всі триденські поля. — Коса її вже блискотить на мочариську. Шв-ві-і-інь — і трава лягає на стерню. Демид іде до Діброви випросити ще одну косу.

Грабчак жене покіс спокійно, задумливо, пройде трохи, зупиниться, задобрить лезо бруском, озирнеться на скошене ним, усміхнеться до цибатих бузків під лісом, поплює на долоні, розітре їх, насуне на очі капелюх — і веде покіс далі, бо дзвінкий Іванчин сміх (Іванка загрібає граблями за ним траву, а Дмитро Грамота править кіньми, вивершує хуру й весь час чимось веселить Іванку) вже шпигає Грабчакові вуха...

Колгоспний винороб Юхим Леглич із кількома дядьками розкидають траву на косогорі. Банька з прохолодним домашнім вином занурена в мокру траву, біля неї весь час вертиться Грицько-брехунчик, але Юхим пасе Грицька поглядом, тому рядки виходять трохи скособочені, і жінки погулюють на сушарів.

— Хіба я винен, що мене затягує вліво, як Грицька до моєї баньки із реактивним пальним? Хіба ж я винен, жіночки? Зараз вирівняю, а ви пригляньте за Грицьком, — топчеться ногами по траві Юхим і поправляє вилами-двійнятами вологу траву. Котрась жінка жбур-

ляє великий оберемок трави аж на Легличеву голову, той довго відпльовується і відразу ж глипає на Грицька, який устиг наблизитися до сховку вина.

Крилов жене пару коней у громадилці, біла майка і обличчя вже задроцькані брудною водою, мокрі конячі хвости цвігають його по босих ногах, у помсту за це він стьобає гнідих батогом, а вони ще замашніше січуть його мокрими хвостами.

Остап «прошу-перепрошую» на жарт хапає ручиськами за металеві колеса громадилки і зупиняє криловський чвал на громіздкій колісниці.

— Пусти, бо шлеї порвеш! От мамонт! Краще підпрягайся до коней, як не маєш де силу дівати,— сіпає за віжки Крилов і кидає віхтем трави в Остапа.

— Я, прошу-перепрошую, як запряжуся, то керуй не керуй, а отямишся з цією гаркішною аж у Горині, будеш граблями щук ловити.— Остап відпускає колесо, і громадилка котиться далі.

Гуцул Ромко подає навильниками траву на хуру Цимбаліста, встигає непомітно вщипнути руду касирку Люсю, на що та відповідає недвозначним замахом граблів. Здається, Ромко зараз розділяє людство на дівчат, які відбиваються від залищань граблями, і тих, які потурають його витівкам. Першу половину складає лише одна Люся.

Не тямуща ні до чого, крім секретарства у Грабчаківій приймальні, Михайлина довго не може знайти собі місця, врешті хтось із косарів посилає її принести студененької води з джерела— і то на сьогоднішній день стає її професією. Правда, ходить вона по косовиську бліда й настрахана, бо з-під ніг весь час цибають жаби...

Тітка Івга вже накриває столи на узліссі. Вчора її вкусила під оком бджола, щоку загнало синім садном, око ледь світиться з вузької щілини, а Юлька вже вкотре підсміюється, мовляв, це дядько Михайло приревнував тітку до когось із атомників... Івга вже давно погодилась із цим діагнозом, але Юлька й далі надочує їй.

— Хші-і-віть — хвіш-ші-іть — хш-ш,— співає коса у Левкових руках, водянисті пухирці на долонях уже полопалися, коса стала важкою, кожен змах віддається сіпотнявою у м'язах. Білий кітель дядька Михайла

розгойдується на середині луку. На короткі хвили дядько Михайло здається Левкові зеленим, як і бузьки під лісом, наче все довкола — з цієї зеленющої трави, у якій весь час плутається, як у тенетах, його погляд. Зелене сонце зачепилося за зелену ряску хмар. Зелений Колюньо витирає віхтем трави болото на косі. Зелені постаті на зеленій щоці планети.

— Шві-а-із, шва-і-ах,— ошкірюється блискуча коса до трави...

...Розгойдуються татові галіфе, аж обвиваються довкола ніг. Хтось жартує: «Твої штани, Максиме, при косовиці треба зв'язувати вухами докупи, бо заплутують тебе». Тато не зупиняє коси: «А я собі вітер роблю, похідний вентилятор, пошійте й собі такі — все життя мене будете згадувати». Зупиняється тато. Довго горбиться над кущиком трави — натрапив на гніздо перепелиці. Обережно переносить гніздо під кущ, малий Левко несе в подолку сорочки перепеленят. Тато косить далі, а Левко довго ще годує пташенят хлібом.

«Зійшов із землі льодовик, пригріло сонечко — і появилась трава. Потім появилась людина, щоб відчути, яка м'яка і ніжна ця трава під ногами. І людський розум довго мордувався, поки винайшов косу. Скільки радості відчував перший косар на землі! Він ішов, як переможець, стелилися покоси за його плечима. Хліборобські віки встелені покосами. І солоним потом. Не один із косарів проклинав це примітивне знаряддя, розгинаючи втомлену спину. Але косили далі, щоб потім появилася косарка, комбайн, атом і космічний корабель. Мій атом може спелити цю траву дотла. Але я хочу, щоб вічно зеленів цей луг біля атомної, щоб бодай раз на рік Діброва кликав майбутніх атомників на свій сінокіс і щоб знову і знову вони відчували цю зелену радість трави, цей непереможний атавізм предків.

Інакше всі ми будемо обікрадені на щось дуже важливе для нас. Таке важливе, що його не замінити нічим.

Чого б тоді Гагаріну, після повернення із космосу, поїхати до батьків і ходити босоніж у лузі? Напевне, для того, щоб гостріше відчути свою планету під ногами... Має рацію Старий, коли каже, що під модним нейлоном він завжди відчуває свою першу лляну сорочку, виткану матір'ю на домашньому верстаті...

Від коси — до атома. Треба іноді повернутися, щоб відчуту цю відстань серцем...»

Колюньо урвав косу під купиною, увігнав її у верболозні корчаки, смиконув, і сталь луснула на тонкому вушкові. Це сталося якраз тоді, коли він піддавав собі злості до кожного вимаху косою: «А твій, Соломіє, дикторик не вміє косити! А твій дикторик — не вміє!»

Василина змилювала над Демидом:

— Не думай, що втомилась, можу ще косити й косити, але на та хоч розімнися після конторської сидячки, товаришу завкадрами та виконуючий обов'язки секретаря парткому.

— Василичко, не кусайся, бо болить.

— А я думала — лоскоче, — віддає йому косу. Смішно, як першокласник, котрий читає першу в своєму житті книжку, слинить палець і силкується витерти якір на Демидовій руці.

— Отепер — лоскоче.

Глухо зітхає болото під ногами, стерня не колюча, м'яка, водяниста. Грабчак ступає по ній певно, рука вже приноровилась до коси.

«У тридцятому ми йшли на косовицю із червоним прапором. Учотирьох. Ішли через село, в чотири поганеньких голоси співали «На комунівських ланах». Визиркували з дворищ куркулі, лузали насіння, далеко сльовуючи його з нижньої губи. А ми йшли селом і співали. Нам чотирьом було тоді стільки літ, скільки мені тепер одному. І ніхто з нас чотирьох, дніприщенських комсомольців, не вмів косити. Вчилися вже на самій косовиці, ховаючись один від одного. Від коси, шва-аі-ах, до енергії розщепленого ядра, вжі-і-ік... Ціле життя. Аж ціле життя. Всього-на-всього одне людське життя...»

Тітка Івга хутенько крає хліб на дерев'яній стільниці, бо старий Михайло у білому кітелі вже підходить до лісу, залишаючи позаду широку прокошену дорогу.

Леглич робить перекур для сушарів, гукає Грицька-брехунчика, аби подав йому баньочку з вином, бо від простої води ще більша спрага.

— А горючу жидкість до сина подавати не можна, Юхиме. Я спершу сам перевірю. Я ж такий був колгоспним пожарником, — баньочка вже відіткана, і Грицькові губи допадаються до неї. Поки Леглич встигає

наздогнати його — Грицько вже кидає посудину з вином і відбігає між навантажені хури.

Дмитро Грамота веселить Іванку Межу:

— Жив у нашому селі такий зашущерепений скупердяй. Збирав дрантя і брухт. Навіть жінки й дітей собі не заводив, щоб грошей на них не фітькати. Підходить великдень. Знав, що люди напоять і нагодують. Але цього разу вирішив навіть бога перехитрувати. Пише листа богові. Так і так, товариш бог, беспокоїть тебе громадянин Любезний із М'ясківки, йде великдень, то вишли мені двадцять карбованців, ти ж знаєш, що я бідний, бо ти все знаєш. Написав на конверті: «Богові», — і жинув у скриньку. Ну, лист потрапив до начальника міліції. Той довго сміявся, а тоді мовить: «Хоч покажіть мені того дивака Любезного». Привезли його, того дрантюха Любезного, до міліції. Начальник дивився-дивився, шкода йому стало чоловіка — вийняв своїх десять карбованців, дав: на, і не пиши більше в такі високі інстанції. Той сховав десятку й пішов. Але через рік знову пише богові на великдень: «Товариш бог, знову тебе беспокоїть Любезний із М'ясківки. Мені знову треба двадцять карбованців на свято. Вишли. Тільки висилай просто мені додому, не роби цього через міліцію, бо вони половину собі забирають...»

Діброва скидає із машини у приліску бочку пива, суха тараня в мішку пахла аж до дядька Михайла, і старий ще швидше гнав косу по мочарах.

«А твій, Соломіє, дикторик не вмє косити, тому й коси не урве», — думав Колюньо і дивився, як наближається до нього Левко. Ховав переламану косу за спиною.

Шваркотять коси на лузі, скриплять на баюрах вози, білими хмарками в'ються метелики над травостоем, скачуть коники із верболозу на верболіз, кумкають ще не сполохані жаби у заростях, порощить сміхом Іванка на весь сінокіс, чвакотить вода під ногами косарів, ляцять коси під брусками, гуде брунатний джміль на крисах дядькового Михайлового бриля, лоскоче Демидову руку синюватий якрі, натертий Василюю, після кількох ковтків вина тягне Грицька на якусь зухвалу побрехеньку. Перехитується луг під Демидовими ногами, як корабельна палуба, підбирає за ним валки Василяна, стиха намугикує: «Ой орали хлопці ниву, виорали ярмо...»

Демид у такт вимахам коси підхоплює мелодію знизу, при самій землі: «Заплати мі, дівчинонько, щом тя любив дармо...» Василина зухвало дереться голосом угору, біля самого Демидового вуха стелить: «А я ж тобі, козаченьку, ще й переплатила, цюлював мое личенько, я й не боронила...» Демид опирається на кісся, швидко перебирає в пам'яті слова пісні, обережно підступає до Василини, яка вже задкує по воді, не змовляючись, беруть у два голоси: «А коли ми кохалися, сухі дуби цвіли». Одразу замовкають, бо далі треба співати: «А коли ми розійшлися — зелені пов'яли...»

Дядько Михайло прокосив дорогу через увесь луг, випив кухоль пива з барила, посмоктав тарані, облоскотав бруском косу, здалеку побачив, що найбільше відстав од інших Колюньо; прицілився на його загінку і пішов йому назустріч: колись же був помічником на комбайні, треба виручити парубка.

Левкові зелено в очах, здається, якби заплакав, — потекли б зелені сльози по щоках. Переступають з ноги на ногу зелені бусли під лісом, зелена Мар'яна скаче між покосами, як метке лісове звірятко. Пахне від неї не олійнею, не обібраними соняшниковими зернятками, а густим солодкавим духом обігрітого сонцем болітця та молоді трави. Зелене небо стікає на голову, осипається зеленою пергою — і Левкові здається, що вже не твердий чорний чуб кошлатиться у нього на тім'ї, а м'яка зелена трава.

...На зеленому обрії, підпертому пологим горбом, ідуть двоє зелених людей. Він довго вдивляється в них, наче щось пригадує. Давно забуте, але не прикидане у звалищі пам'яті, щемке й святкове: лиш натякни душі про нього — і вона враз аж сахнеться від радості.

Його випереджали косарі, що йшли позаду. Мар'яна вже давно чекала свіжих валків, а Левко дивився на зелений пагорб, по якому спускалися до лугу двоє. Тепер він бачив кремезного чоловіка, що збуджено розмахував руками, і високу струнку жінку, котра часто зупинялася, роззираючи розкидані по сінокосові постаті косарів.

Далекозорий Михайло теж побачив тих двох. У чоловікові він одразу ж упізнав Івана. Дужче напружив зір, розгледів Іванові очі і зрозумів, що той уже вдруге — батько. Жінка була йому не знайома — і Михайло знову загнав косу в траву.

Левко на мить затуляє очі, в них довго колобродить рухлива текуча зелень, з якої повільно випливає усмінена Надія...

Потирає пальцем перенісся і розплющує очі — Вона.

КОМЕНТАР:

Атомний Мефістофель скидає із себе військовий мундир і перевдягається в робітничу спецівку.

Кожному землянинові вже зрозуміло, що ми живемо на маленькій зеленій планеті, де поки що знаходиться місце для колюсок із немовлятами, для зайнятого своїми клопотами людства і для... могил. Ми живемо на маленькій, пропахлій хлібом кульці, що обертається довкола Сонця. Вже всі її території розподілено між народами. І нам залишається мудрий вихід — співіснувати як добрі сусіди, котрі позичать один одному хліба в недорід і стануть поруч, коли на них насуватиметься лихо, бо воно сьогодні може мати такі велетенські масштаби, що його вистачить на всіх одразу на Землі. Вже навіть та зброя, яка виготовлена, могла б спопелити нашу спільну оселю.

Тому ми так спрагло вдивляємося в дальші світи, тому так зосереджено вдивляємося у завтрашній день. Тому ми так поспішаємо приручити атомного звіра, щоб передати його в руки дітей сумирним і лагідним, достоту таким, як батьки передали нам електрику, літаки, кораблі і засіяне поле. Ми мусимо передати нашим дітям Атом лише мирним. Іншого виходу у нас немає, якщо ми ревно хочемо, щоб існувала наша планета і ми існували на ній у наших дітях...

Для того й живемо. Для того й народились.

Переведемо подих лише тоді, коли здійснимо це.

Тоді Хіросіма і Нагасакі стануть лише фатальними помилками у біографії Атома.

ЛИСТОПАД 1974 РОКУ. Біля пам'ятника дівчинці Садако Сасакі — жертві атомного вибуху, яка перед смертю робила паперових журавликів, — хтось підступно спалив гірлянди паперових журавликів, які поклали до підніжжя пам'ятника Сасакі діти різних країн...

НІЧ ІЗ ПОДВІЙНИМ ДНОМ

Фасад цього старого львівського будинку був розцяцькований, як ювілейний торт. Здавалось, що він зовсім не пристосований під житло, а існує лише для оглядин. По ньому й справді можна було надовго пустити очі, і вони б не байдикували на сірих стінах, а щоразу дивувались і м'язистим атлантам, і мармуровій дівчині, над якою застиг у леті мармуровий орел, і провислим кетягам винограду, з якого вже багато епох душать кам'яне вино, і левові, в якого вищербилися кам'яні зуби, і кольоровим кахляним візерункам біля самого тротуару...

Колюньо аж сьогодні надивився на все вволю, без поквапу, без штовханани перехожих і гармидерного юрмиська абітурієнтів, які стовбичили тут з досвітку до ночі.

Сьогодні Львів став для Колюні наче просторіший. Розступилися ширше будинки, що, здавалось, торкалися один одного щоками над твоєю головою.

Це перше велике місто, в яке потрапив Колюньо в своєму житті (у Рівному він був лише день, та й то разом із метким сябром Уладиком). Звиклий до триденських масштабів, він увесь час ніби почувався із зав'язаними очима. Може, то було й добре, бо юнак цілоденно просиджував над підручниками, хоч дядько Демид проєкзаменував його з усіх предметів, як він казав, «вздовж і впоперек історії, літератури, фізики та математики».

Цілий вечір муштрував його й Чабан, встановивши діагноз: хіба що ти, Колюню, язика проковтнеш або голову забудеш дома, якщо не повернешся у Тридні студентом.

Василина, випроваджуючи його, добренько перевірила, чи взяв голову і язика, — все закінчилось добре. Вже закінчилось. І — добре.

Зранку вивісили списки зарахованих на заочне відділення енергетичного факультету.

Ще при вході в інститут львів'янин Юрко збуджено кричав йому:

— Здоров, однокурсничок! Найоригінальніше про Давида Мотузку написав Микола Ремінь! Там у деканаті тебе розшукують. Телебачення хоче інтерв'ю взяти! Про тебе і про твого мамонта...

Все ж Колюньо підійшов до списків, знайшов своє прізвище — аж тоді на його смаглявих щоках проступили рум'янці, на чолі висипався бісером піт...

Юрко тягнув його за руку в деканат, де вже стрекотіла камера і пекли очі прожектори. Колюньо поринув у солодкий туман цього диводійства, спекоти і незрозумілих балачок. Декан вручав йому якийсь папірець, Колюньо йому дякував, потім щось відповідав на якісь запитання, що їх йому ставила якась чорнява жіночка, дякував незнайомим людям, якось вийшов із деканату, якось спекався Юрка.

Якось добрів до гуртожитку.

Якось спорядив свою валізу і вийшов на вулицю.

Аж тепер побачив, що Львів став просторішим і затишнішим. В одного з будинків ринви звисали донизу, як рукави піджака у безрукого чоловіка. Тонке жало телевежі ввігналося у хмари, з його вістря летіли передачі аж у Тридні — не так це, виявляється, й далеко. Тісні вулички — навіть зручно, не розминешся з потрібною тобі людиною, як у Триднях. З вереском гадючилились на крутих звивах трамваї, місто кудись квапилось, здійснювало свої традиційні й нові маршрути, його артерії були наповнені телефонними розмовами, рухом, любов'ю і ненавистю, криком і шепотами, думками і пристрастю. Якби цьому місту і бракувало радості — то зараз її ніс у собі Колюньо: підходьте, роздаю без черги!

Над вузькою, як траншея, вулицею, обабіч якої бурмосились старі кам'яниці, синіло молодесеньке небо — таке небо Колюньо бачив лише тоді, коли ще до армії чистив із дядьком Михайлом хутірську криницю на їхній вулиці...

Якийсь рудий довготелесий іноземець знімав на кіноплівку фасади старих будинків, потім перехожих. Колюньо підійшов аж до самого об'єктива — і усміхнувся на все обличчя, на весь сліпучий закордонний об'єктив: хай знають, хай везуть мою радість по закордонах, хай і вони знають, що я вступив до інституту!..

Біля вокзалу він довго підбивав таксиста на далеку подорож.

— Плачу все, що нацюкає ваш лічильник туди й назад. І ще пляшку коньяку на кермо, повернетесь до Львова — вип'єте за мое здоров'я. Ну, поїхали, товаришу професор! — Колюньо наспіх пригадає щось із так-

систського жаргону, але, окрім того «товаришу професор», нічого іншого не пригадує.— Я маю дома свою тачку, ось права, хочете, я допоможу вам вертїти бублика. Поїхали! Дорога буде як пісня, щось веселеньке вам розкажу — і вже у Семигиневі, кладете гроші у вільну кишеню й назад, по дорозі ще когось підхопимо. Зрозумій, браток, до зарізу треба!..

Водій ще огинається, але його очі — вже у дорозі. Колюньо не хоче випустити цей момент і не дає тому опам'ятатись:

— Слухайте, п'ять годин роботи — і змінний план у кишені. Краса ж яка! Ліси, дорога, хоч яйце качай по ній, клади цеглину на акселератор і дихай свіжим повітрям, вслухайся, як справно вертїться лічильник,— Колюньо вже всідається на передне сидіння, водій закурює од його вогню, торсає рукою нижню щелепу, дивиться на годинник — і вони рушають...

«Дядько Демид просив потелефонувати — і він би приїхав за мною. Ні, я появлюся сам, відкозиряю: програму-мінімум виконано, товаришу капітане, дозвольте провітрити вашу Каштанку... Але спершу я мушу побачити Соломію. Просто побачити. Руки з довгими красивими пальцями... беззвучна посмішка... запах лікарні, притуманені загадковістю очі... «Тобі треба вчитися, Миколо, вступай до інституту... Ти мусиш зрозуміти: мене поки що немає. Є просто лікар для хворих, є дочка для батька й матері, є жива людська одиниця для паспортного столу в семигинівській міліції, є покупець для продавців... І все. Немає ще мене — Соломії. Мое серце зараз — просто маленький клубочок м'язів, котрі ганяють кров по жилах, а це ще ж не серце, Миколо. Серце мусить бути в людини таке велике, як найбільша мрія цієї людини... Треба бути терпеливими, поки відтане великий льодовик на душі. Треба вміти чекати, Миколо».

А я перечекаю все! Перетерплю, перебуду, перечекаю, перемовчу, перекричу всі голоси, звернені до тебе. Я вже перевернув півмільйона кубометрів землі, я затиснув своє серце у лещата: крім симпатій до дівчат і до своїх товаришів, йому нічого більшого не перепедає, Соломіє... Сьогодні — я вже студент політехнічного інституту. «Тобі треба вчитися, Колюню...» Я вчуся. Вже студент, Соломіє. Що ще треба зробити? Скажи — і я

зроблю! Мільйон кубометрів перевернути — переверну!
Скажи... До побачення, Львово! Тепер будемо бачитись
часто. Якраз так часто, щоб не набридати один одному...
До побачення восени...»

До Семигінева приїхали, коли вже спала спекота.
Сонце вже не пекло землю, а просто достроковувало
день у небі, долюблювало цей зеленючий світ, аби зав-
тра шаленіти над ним знову, бо мусить ще дужче округ-
литись картопля на осінь, бо мусить все це одбуяти,
одблагоденствувати, щоб спокійно вмерти і нарік наро-
дитись знову. Мусить все це відбутись під сонцем.

Водій вивіз Колюню за Семигінів, зупинився біля
грунтівки, що завертала на Максимчукове лісництво.
Вони довго розминались після дороги, Колюню запла-
тив водієві навіть поверх обіцяного, на великий Колю-
нин подив, той навіть віднікувався, не дуже впевнено
нишпорив по кишнях здачі, потім одійшов у кущі,
оглядав ще якийсь час машину, дивлячись на вечірне
сонце над лісом, потягувався, а тоді рішуче вскочив
у кабінку, розвернувся, посигналив своєму пасажирові—
і зник за стрімким коліном асфальтівки...

За Колюниними підрахунками, Соломія мала йти до
дому десь за годину.

Он та стежка, якою вона щоденно прошкує до Семи-
гінева, а потім назад до батьківської хати в лісі. До
хати із криничкою посеред кухні, із химерними Максим-
чуковими звірятками, виструганими із корінців, до ста-
рого Максимчука — сивого патріарха лісу, до тітки Уля-
ни, краса якої дотрималась аж до старості, до їхнього
тесового терема з різьбленим ганком, із вовчою шкурою
серед кімнати.

Ось ця стежка, натоптана Соломіїними ногами (білі
босоніжки, тоненькі синюваті прожилки під колінами —
тепер їх, напевне, не видно, засмагли). Соломія навмисне
не наймає собі квартиру в Семигіневі, бо каже, що на
цій стежці раює, коли йде по ній вранці і ввечері, бо
каже, що не могла б заснути, не побачивши тативих зві-
рят, не напившись води із кринички свого дитинства, не
посидівши на шкурі забитого вовка, не постоявши ввеч-
ері на ганку татової хати...

Колюньо обережно й святешно ступає по цій стежці,
начеб відшукує на ній ранкові Соломіїні сліди, але

земля на ній суха і витоптана, хоч рубай її зубилом. Та все одно вона здається Колюні ніжною, аж пуховою.

«Я заздрю навіть цій твердуючій (ні, м'якій, як дотик маминої руки вдосвіта) землі. Вона носить Тебе. Вона терпеливо носить Тебе двічі на день. Знає, відчуває Тебе, Твої кроки (білі босоніжки, синюваті прожилочки під коліньми, нечутний сміх, тонкі пальці, затуманені загадковістю очі й запах лікарні). Я заздрю їй, оцій черствій смужці землі, хоч перевернув її цілі гори. Але я ще переверну їх, тільки б перейти до Тебе через Твого мальованого диктора, що мигає на екрані телевізора. Я, здається, щось сьогодні говорив перед камерою — про атомну і про свою перевернуту землю, може, й покажуть, якщо я з переляку не наговорив дурниць, може, й покажуть... Чому вибрали саме мене? Дідько його знає. Ремінь найкраще написав про Давида Мотузку... Сьома година. Соломія незабаром ітиме додому. Стежка суха — буде чути її кроки ще здаля. Може, покласти на стежку довідку про моє зарахування до інституту? Йтиме, побачить, почне шукати мене в лісі. А як вітер підхопить? Або не помітить? Ні. Може, вискочити з гущавини, коли вона з'явиться на стежці? Ні. Може, просто йти, а вона хай наздоганяє? Ні! Лягти поперек стежки. Лягти й лежати, не переступить. Ні! Ні!»

Під яблунькою-дичкою Колюньо довго збирає дрібні червоні райські яблучка. Не такі вони вже й райські, бо аж зводять щелепи — вдихнеш повітря, то зашпори в зуби заходять. Але Колюньо їсть їх пожадливо, бо вони із Соломіїного лісу, бо вона тут щоденно ходить, бо, напевне, не раз куштувала їх сама.

На галявині, неподалік стежки, Колюньо розкладає ватру, натягує сухого гілляччя, облизаних дощами й вітром корчаків, довго роздмухує вогонь, розкарячившись на зеленій траві. Врешті полум'я обнюхує сушняк, ніжить його теплом, а потім впивається у нього гострими язиками.

«Зі стежки таки буде видно. Побачить. Напевне, привітається. Підійде. Запитає, чому я так довго не появлявся? Скажу — вступав до інституту. Запитає, чи вступив. Відповідь: а яке це має для тебе значення? Там якось розговоримось. Буде пахнути лісом, лікарнею, а найдужче — Соломією,

Можна люстерце дурить, і закон — як люстерце.
Смерть навіть дурять, як ставка іде на життя.
Вір
 тільки
 серцю.

Дурять і серце. Та серце — ніколи. Затям.
Скільки облич приручив, а свого — не впрохати.
Суть не по листю — по кореню мітку веде.
Знай:
 не сховатись.

Можна — від когось. Від себе ж — ніколи й ніде.
Пам'ять не зрадить, а серце дурити не стане.
Кругла Земля не сховає, хоч тин городи:
Всі Магеллани
Звідки рушали, туди й повертались завжди.

А я нікуди й не вирушав, Соломіє, я вічно був тут.
Я був тут навіть тоді, коли мама ще носила мене під
серцем. Я був тут, коли мама ще й не думала про мене.
Я тут дуже давно, Соломіє, ще від мамонта. Це я манив
за собою красуню-самітницю на білому коні. Це я три
дні співав для неї перед вікном, щоб мій хутір називав-
ся Тридні. Це я: «Ой брали хлопці ниву, виорали яр-
мо...» Це не я: «Заплати мені, дівчинонько, що тя любив
дάρмо...» Це не ти: «А я ж тобі, козаченьку, ще й пере-
платила...» Це не ми: «Цілував моє личенько, я й не
боронила...» Це не ми — це моя мама з татом, навіть —
бабуня Ксеня з дідом Йосипом... Горить вогонь, веселий
забіяка... Смеркається, так затишно і тривожно смерка-
ється. Пора б уже йти Соломії. Стежка ж існує для
того, щоб по ній ішла Соломія... а я її чекав отут, біля
ватри. Для того існує цей вечір і я — щоб ішла Со-
ломія... Кругла Земля не сховає, хоч тин городи: всі
Магеллани звідки рушали, туди й повертались зав-
жди...»

Постать Соломії виникає на стежці зненацька. Не
дивується. Вогонь побачила здалеку. Червоний плащ на
руці, червона спідничка, біла кофтина, білі босоніжки...
Очі спокійні, дивляться на вогонь, а не на Колюню.
Стала. Рука з плащем опускається донизу.

Колюньо дивиться на її босоніжки, аби не зустріча-
тись із нею поглядом. Стоїть на колінах перед вогнем.
«Якщо зараз піде, не буду доганяти. Треба мовчати,
хоч годилось би привітатися першому. Мовчатиму. Очі

байдужі чи просто темно і я не зауважив? Хай буде, що темно...»

Соломія довго дивиться на вогонь.

Поволі йде до багаття. Білі босоніжки і червона спідничина сліплять очі Колюні дужче за вогонь. Він сидить нерухомо, хоч трава вже пошпигує коліна прохолодою.

Соломія стелить плащ неподалік багаття. Війнуло на Колюню запахом медикаментів. Червоне полум'я простелила на зелену траву. Здається, ліс зараз загориться...

Лягає обличчям до вогню, випроставши позад себе ноги, підпирає підборіддя руками. Наче Колюні тут і немає, є лише вогонь серед вечірнього лісу.

Гойдаються у верховітті високі сосни, їх зелений шум по стовбуриськах стікає в зелену траву. Тихо жебонить листя кущів, наче простягають свої долоні цим двом мовчунам біля ватри. Ліс наливається темінню, холоне трава, потягується на ніч коріння дерев під землею, сиплеться коричнева тирса із сосен, шелестять крилами птиці в пагіллі, зелені неводи лісу таки впіймали їх, і вони тепер лінькувато борсаються, знаючи, що ранкове сонце їх неодмінно визволить. Кущі та корчаки переінакшуються на ошкірених звірюг, горбатих верблюдів, мамонтів, африканських алігаторів. Потім з лісу виповз справжній їжачок, але одразу шмигнув у гущавину, осліплений відблисками багаття...

Потріскував вогонь, трава довкола нього прив'яла, сизий попіл літав над головами Колюні й Соломії і був схожий на брудний сніг, що йде із землі на небо, тільки чомусь повертається й сідає їм на плечі, на Соломіїні коси і на Колюнину циганкувату чуприну. Відблиски вогню танцювали у їхніх очах, наче справляли там весілля молодих вогненят...

Колюньо ламав хмиз на дрібну січку й докидав його у вогонь. Тепер він сидів, як набожний магометанин, схрестивши під собою ноги.

Довгі Соломіїні пальці тягнулися від підборіддя аж до брів, від нерухомості вони побіліли, взялися просинцями біля коротких нігтів. Якби вона прибрала їх із обличчя, напевне, там би ще довго було видно їхні п'ятипалі відтиски. Довгі вії над зеленими очима тремтять од тривалого видивляння у вогонь. Шия напружено

втягнута, видно, як гуляє по ній ледь помітний борлачок. Губи зухвало перекреслюють обличчя на дві частини, і та, верхня частина,— для Колюниного погляду начеб заборонена, вище її губів він не піднімає свого погляду. ❁

Мовчать.

Іноді Соломія стріпує ногами, одганяючи в'їдливих комарів, тоді багряні блискітки багаття ластяться до її засмаглих тугих литок. Іноді Соломія зітхає — і відлуння того зітхання оддається в Колюні стогоном...

Він дістає з кишені папірець, виданий йому в інституті. Розправляє і кидає на ще неохоплений вогнем хмиз.

Соломіїні очі нерухомі, як дві цівки, наведені на багаття.

Папірець починає коцюрбитись, наче йому болять дотики сахкого тепла багаття. Вже синюватий списик полум'я прохромив клаптик паперу наскрізь. Ще видніється, виведене чорнилом: «Тов. Ремінь Микола Андрійович». Друкований текст уже розплився у полум'ї.

Лише збачена сиза медуза ворухиться на хмизнякові. Ще раз проступають якісь невиразні ієрогліфи, наче намагаються злетіти з попелом у височінь — кожна літера окремо, щоб сісти потім на дрібному гілляччі сосен і тоді лише озватись ще раз: «Тов Ре-мі-інь зара-хо-ваний...»

Соломія не поворухнулась. Лише видовжились на обличчі губи:

— Вітаю, Миколо.

Причилось, чи таки сказала насправді? Потріскує вогонь. Зітлілий папірець розпорошується і в струмені тепла попелом піднімається над їхніми головами. Може, він злетів од її голосу. Якщо це сказала вона, то, лісе, віддай ці слова Колюні, вони ж тобі все одно не потрібні. Не віддаєш, то тоді візьми і його голос:

— Можна люстерце дурить, і закон — як люстерце.
Смерть навіть дурять, як ставка іде на життя.

Вір

тільки

серцю.

Дурять і серце. Та серце — ніколи. Затям...

Полум'я підскакує вище, розступається зелена імла лісу, кущі та корчиська спішно міняють свої обриси.

З-за дерев вискакує задиханий Максимчуків песик Тімур. Зупиняється, сторожко внюхується, пострілює своїми подвійними очиськами (над очима в нього по чорній цятці, в темені не швидко і втямиш, де його справжні очі), його золотава вовна зарослена — поблискує при світлі. Метляє хвостом. В один бік, у другий.

Підходить до Соломії, довго обнюхує її, косить подвійними очима на Колюню, форкає, нюхнувши гарячого повітря од ватри.

Влягається поруч із Соломією. Вона начеб і не помічає того. Червоний язик Тімура перевалюється через білі вологі ікла, провисає донизу. Від того багаття стає ще яснішим...

Скрапує перша роса. Спросоння верескнув зяблик у глибині лісу.

Довгі пальці Соломіїної лівиці відділяються від обличчя (п'ять візерунків пальців так і залишаються на щоці), тягнуться до Тімурової рудої голови і починають гладити її:

— Що з тобою, Тімурчику? Тебе ж було при чужих на ланцюзі не втримаєш...

Пес облесливо зазирає Соломії в очі і рудим хвостом збиває росу на траві... Його вологі ніздрі через багаття виловлюють запах Колюниного молодого тіла.

Василина вже лаштувалася спати, зачинила вікна, аби не зовсім вийшов запах викурених Демидом сигарет. Вискочила на поріг босоніж, в нічній сорочці і кричала на подвір'я дядька Михайла:

— Демиде! Демиде! Ходи, нашого Колюню показують. Ходи швиденько! Вступив! Ходи ж! — Луна її голосу довго тріпотіла над Триднями...

АТОМ У ДОБРИХ РУКАХ ЛЮДИНИ МОЖЕ...

Розплавити одвічні льодовики Арктики і за короткий час повторити те диво, яке за багато століть здійснила сама природа з нашою планетою. З Арктики потечуть ріки і обводнять мертві пустелі.

Повністю забезпечити потреби людства в електричній енергії. Найближчим часом наша країна буде «підперезана» атомним поясом електростанцій.

Вчені вже працюють над здійсненням дерзновенної мрії — створенням фотонної ракети, яка дасть нам можливість вирватись за межі сонячної системи і досягнути іншої галактики.

Розумне використання ядерної енергії дасть можливість змінити нахил осі Землі і перетворити її на квітучий рай під Сонцем. Зникнуть на Землі зони вічної мерзлоти. В багатьох районах материка можна буде створювати тропіки і субтропіки, збирати по кілька врожаїв на рік.

Хоча вода вкриває 71% нашої планети, все ж запаси прісної води становлять лише 0,327% від загальної кількості світового океану. Вже зараз перед людством стоїть проблема «водяного голоду». Навіть у нашій, багатій на воду країні є райони, де вода — дуже дорогий продукт. Мирний атом і тут стане людині на поміч. Першу таку атомну установку по опрісненню морської води споруджено на березі Каспійського моря в місті Шевченко (на півострові Мангишлак, де Кобзар відбував заслання). Потужність її — 120 тисяч тонн прісної води на добу.

Ядерна реакція може плавити сталь.

Застосування мічених атомів у біології дасть можливість заглянути в найнепрístupніші таємниці життя на Землі.

За допомогою енергії атома можна буде проникнути на недоступну досі глибину земних надр, де передбачаються великі поклади корисних копалин.

Підземні вибухи можуть створювати на нашій планеті підземні резервуари тепла. Можна прокладати підземні канали, нагортати штучні острови, підігрівати нафту і полегшувати добування її із твердих порід.

Штучні радіоактивні елементи вже зараз дають можливість медикам лікувати та запобігати багатьом хворобам. Радіоактивні елементи успішно використовуються для боротьби з раком.

Як тільки ми навчимося приборкувати термоядерну реакцію — одразу ж з'явиться можливість запалювати на землі маленькі Сонця.

Прометей-2 також буде працювати на людство.

ЗАКОН ВІЧНОСТІ

У Грабчаківій світлиці цієї ночі розцвів калачик у вазоні. Викинув червоні лякливі пелюстки, що тремтять навіть од людського подиху.

Старий сидить під вазоном притишений і святешний, підпер рукою підборіддя, сліпучо-білий манжет чітко окреслює засмагле зап'ястя. Люди заходять до кабінету, риплять новим, ще не розношеним взуттям, значущо перезиркуються, розсідаються у крісла.

Федір Іванович зводиться на ноги, накладає окуляри, обводить поглядом присутніх, переступає з ноги на ногу, вище витягує шию з цупкого коміра нової сорочки.

— Що мені вам сказати, товариші? Ви, напевне, і так усе розумієте...— Комірець таки тисне його шию, хочеться розстебнути верхній гудзик, але Старий терпить. — Усе, що ми з вами робили досі,— було чернеткою, без якої годі обійтись. Сьогодні розпочинається наша безпосередньо атомна біографія. Хотів би, щоб ви пам'ятали: ми не просто заливаємо сьогодні перші тонни бетону під майбутній реактор, ми шиємо приборкувальну сорочку для атома. Норов цієї бестії ви знаєте. Найменший недогляд чи брак зведе нанівець усі наші попередні труди. Атомний реактор — це єгипетські піраміди нашого атомного віку, пам'ятники нашої цивілізації. Пам'ятаймо про це також. Ви всі знаєте, як працювала бригада Цимбаліста, їй немає рівних на будові. Їй ми і доручимо залити перший кубометр бетону.— Грабчак поправляє окуляри, відшукує в залі Колюню, якусь мить вдивляється в нього, рука тягнеться, щоб відпустити туго затягнутий вузол краватки, але йому здається, що цей жест збуденить сказане, і він опускає її на стіл.— Знаєте ви й кращого нашого екскаваторника Миколу Ременя. Йому ми доручаємо закласти капсулу із листом до нащадків. Він звідси родом, на цій землі виріс, учиться в інституті й працюватиме на збудованій ним атомній. На заливці реактора буде присутній наш міністр. У час добрий, дорогі мої колеги!

Грабчак вдивляється в обличчя керівників виробничих дільниць. Він добре вивчив кожного з них у важких будівельних буднях.

Он начальник монтажної дільниці: крутий, загонистий і гарячий, як козацький борщ, обмовся необачним словом — і він так зноровиться, що ніякий пострах його не візьме, знайде заковуку в законі, відкопає якусь інструкцію, обкладеться поважними причинами, тоді вже терпляче чекай з тиждень, поки він перекипить. Причому за цей тиждень зробить на дільниці більше, ніж інший за місяць. Треба лише чекати, поки він не подзвонить і не скаже:

— Що далі будемо робити? Цех крупного збирання реактора вже готовий.

А от подай йому ідею, над якою треба думати, — миньється чоловік на очах: сумирний, тихий, розважливий, появляється на майданчику зовсім інший Гуляйнога. Коли треба підігнати рядові роботи на дільниці — Грабчак зумисне «наступить на мозоль» Гуляйнозі, аби був тиждень затятого мовчання, аби був той дзвінок: «Що далі робити?» Федір Іванович звик до темпераменту Гуляйноги і давно вже не вважає його «психи» за ваду.

Маланка Кохан. Присилували її тимчасово очолити транспортний цех. Скільки разів жбурляла заяви на стіл, тільки почали добирати когось іншого, як виявилося, що Маланка — вроджений шеф водійської братії. В будь-яку хвилину назви номер машини і запитай, де зараз ця машина перебуває, — навіть приблизно визначить, на якому кілометрові траси. А ця історія з Потурнаком і його нерідним сином приголомшить навіть бувалого у бувальцях.

Чабан за рік із парубійка з дипломом інженера виріс у справжнього керівника будови. Тип сучасного технічного інтелігента, ліричного технократа. Перестав губитись у складних будівельних перипетіях, обкатався, потвердішав характер, мислення стало конкретнішим. Ще не вміє бачити будову в усьому обсязі відразу, схильний аналізувати явища локальні, але що вдієш — у тридцять літ ти ще вичовгував штанами студентську лаву, а в Левка — уже будова союзного значення.

Начальник дільниці гідромонтажу — Гуїван. Ідеал керівника середньої ланки, за своїх підлеглих голову

покладе, за квартиру для толкового монтажника полізе на рожен, навіть до самого міністра дійде. Гуйван завжди каже лише раз, спокійно, ніби й лінькувато, знеохочено, але коли вже каже, то вдруге того самого не повторює, бо воно вже виконане.

Шкода, що парторга нашого немає. Можливо, Демид його з часом замінить, але Романчук якраз увійшов у смак роботи, почав відчувати її у всіх тонкощах. Не хотілося його відпускати, але що вдієш — хай учиться. Чоловік він молодий, перспективний — після двох років партійної школи у Києві стане добрим партійним працівником.

Грабчак пильним поглядом вдивлявся у засмагли, обвітрені обличчя своїх атомних колег. Думав про те, що ще рік тому всі вони були незнайомі між собою, за чаркою та за балачкою більше розповідали про минуле, іноді й козирили ним, перебільшуючи свої бувальці, дехто жбурляв те своє минуле, як резервний аргумент у суперечці, а виявилось, що об'єднати їх у колектив може лише сучасний день і віра у завтрашній. Тепер вони знають один про одного більше, ніж їхні матері й батьки. Є серед них і гірші, хоч і немає в чистому вигляді «чортів» і «ангелів». Є прості люди, різні за конституцією душі, складом психіки і біографією, і саме це єднає їх усіх у колектив, де ніхто нікому не приїдається, бо будова веде їх на усе нові й нові проблеми, бо на такій будові, як ця, не знайдеться тихої заводі для шкурника і кар'єриста, ти звіддала видний усім і спроможний усіх бачити, бо будова — це біг спринтера: ніколи озиратися назад, розслаблюватися чи хитрувати перед своїм суперником. Ніколи, бо твоє життя має сенс лише в цих коротких митях пориву і максимальної напруги розуму та серця.

Звідси, напевне, і йде оте природне бажання якнайбільше розкритися перед іншими, запам'ятатися надовше, бо потім вони роз'їдуться на нові будови країни і там ще довго згадуватимуть: був такий Гуляйнога на Триденській атомній, іншого такого не буде. Був такий Гуйван чи така непоказна зовні Маланка, яка добротою своєю закохала в себе хлопця, і той хлопець позривав у своїй кабіні лаковані мальовидла підрум'янених краль і почепив Маланчин портрет. Аж тоді вони почнуть згадувати все у милих, зворушливих, подробицях,

і прожите ними побачиться із відстані велико і незабутньо.

Маленький духовий оркестр будови поповнили Дібровині духовики з підпухлими губами (вчора лише скінчили весілля, яке вони назвали «двоповерховим», бо два брати-близнюки одружились із двома сестрами-близнючками, які зазнайомились і полюбилися тут, на атомній; брати на прізвище Королі, а їхніх наречених тепер називають Королевами), в нарядній монтажників цей зведений оркестр повторював гімн, тус та похідний марш із опери «Запорожець за Дунаєм». Носатий, з округлими червонястими ніздрями капельмейстер востаннє напучував:

— Хто мені пустить «півня» — з того довго буде пір'я летіти. Не економте повітря, врїжте так, щоб джмелі на льоту падали, щоб від маршу аж бетон осідав. І щоб усі гудзики на сорочках були застебнуті — не задихнетесь.

Цимбалістові хлопці курили на пригїрку котлована. Неподалік уже юрмилися люди, знайомі й бачені вперше.

— Сидимо на нашому горбі, як у президії, хто хоче, той обмацує тебе очима, — ремствує, вертячи на великому кулаці каску, виконроб Богодух.

— А я б міг цілісїнький день, без обїду, просидіти в залі, якби лише в першому ряді президії були славні жіночки. Бігме, правду кажу. — Горбоносий гуцул Ромко вистежує очима в гурті свою Мироську, яка приїхала на будову після його телеграми: «Не приїдеш за тиждень — женюся!»

— Поговори-поговори, Ромку, вже твоє вривається, Мироська вчепить тобі до язика грузила, — одказує Остапова сестра Зеня і поправляє рожеву хустку на шії.

— А мені при нїй ще легше базікати — ніхто не перebreше потім, — качуриться Ромко й далі шукає в гурті Миросю.

— Вже би про щось путнє поговорили, прошу-перепрошую. Не засмічуйте історичний момент. Закласти б у ту Колюнину капсулу, як звуковий додаток, ось цю вашу балачку, хай би знали нащадки, які ви були насправді, — Остап поправляє пасмо кіс на скроні своєї сестри Зені, черевиком розгортає пісок.

— І нічого б не змінилося в їхньому уявленні про нас. Нічогісінько. Не будуть же вони розбивати котлован для того, щоб прочитати щось про нас,— похрускує пальцями рук виконроб Богодух. Пальці в нього тонкі й нервові, як у піаніста, хоч слуху не має зовсім — найпростішу пісню вмудриться сфальшувати.

Ревів оркестр на майдані, лящали оплески, хльосткі луни гасали над Горинню, обтрушували переспілі ягоди в лісі, й сполохано кружляли голуби над Триднями.

Дядько Михайло стояв у гурті, торкався плечем тітки Івги, вона тайкома, аби бачив лише він, показувала пальцем на трибуну і щоразу перепитувала: а то хто, а он той зліва, а біля нього? Дядько Михайло начепив сьогодні окуляри, які йому привіз Демид, спершу розглядав чоловіка далекозорим оком, а потім ще й крізь окуляри, аж тоді відповідав Івзі.

Маланка сиділа за кермом самоскида, вантаженого першим реакторним бетоном, на букетикові квітів у кабіні сиділа втомлена бджола. Квіти їй вручив Сашко від імені дитячого садка. Бжола сіла уже в кабіні.

Діброва стояв на трибуні поруч із Чабаном. Йому весь час кортіло покепкувати зараз над собою, як воював колись проти атомної, коли проєктанти накинули оком на землі його колгоспу, але зараз не було нагоди. Без свого традиційного кашкета він виглядав якимось маленьким і наче й несправжнім.

Василина аж тремтіла від хвилювання, коли Колюньо читав листа, завмирала, коли син затинався на слові, а тепер, коли все минуло, якби могла, то одним би оком дивилася на Колюню, а другим — на Деміда, але вони стояли в різних місцях, то мусить весь час вертїти головою, аж в'язи терпнуть.

Лікар Карпо Титович весь час стояв навшпиньках, бо припізнівся, був на операції і тепер стояв позаду всіх. На його чолі розпростувались зморшки, але вони були незасмагли, і здалеку чоло здавалося посіченим ще густіше.

Піонери обдарували бригаду Цимбаліста квітами, кілька букетів хтось укинув у котлован. Біля очей Цимбаліста і його товаришів скрекотіли камери, гуцул Ромко норовив стояти до репортерів у профіль, бо так він був схожий на римського патриція (навіть вишита Мироською сорочка не могла вплинути на це враження).

Сталося те, чого найбільше боявся Остап,— Зеня усміхалась-усміхалась і раптом почала плакати від несподіваної орди почуттів, що впали на неї. Зеня завжди пускала сльозу при зустрічі і при прощанні, плакала на іспитах у школі, плакала на кожному фільмі, плакала, коли мама давала їй якусь роботу, і плакала, коли тієї роботи не було. Дмитро Грамота не раз уже говорив, що Зеню треба спарувати з Іванкою: хай перша плаче, а друга сміється — неповторний дует. Зеня плакала, і біля неї найбільше юрмились репортери. Крилов нюхав квіти, хоч і не відчував ніякого запаху, крім запаху ременів виконроба Богодуха, що стояв поруч із ним.

Потім знову ревнув оркестр, рушила з місця Маланчина машина, посипався у баддю бетон, бригада Цимбаліста збігла по східцях на дно котлована, обгороджене низькою опалубкою, котра окреслювала загальний контур обшивки реактора на твердій гумовій підшві.

Люди обступили котлован, діти кидали через голови дорослих квіти, червонючі поліські жоржини, як кібляки вогню, падали на каски бетонярів, але ті вже не звертали на це уваги — над котлованом начеб із самої небесної високості, опускалась, пливла, як велетенський маятник, важка баддя з бетоном. Кранівник висунувся з кабіни — в тому не було потреби, але він, напевне, хотів, щоб бачили і його в цю хвилину. Цимбаліст махав йому рукою, коригуючи рух бадді, Зеня вже виплакалась і, позбиравши букети, складала їх обіч на копичку.

Від хвилювання кранівник довго не міг втрапити баддею на потрібне місце, то розгойдував її над головами бетонярів, що мусили аж присідати або відскакувати вбік, то опускав надто низько. Цимбаліст уже вкотре ловив себе на тому, що махає кранівникові кулаком, а не долонею. Швиденько розпростував кулацюру і позиркував на Грабчака: той розуміюче усміхався.

Ніхто, крім Василяни, не помітив, як Колюньо збіг східцями на кран (не помітили, бо всі дивилися на дно котлована, в якому, як макогін у макітрі, гуляла баддя з бетоном), відіпхнув розгубленого кранівника від важелів, коротку мить обвикався, побачив унизу бліде обличчя Цимбаліста, глянув у бік Семигінева, наказав собі: «Не спіши, спокійно, Колюню, спокійно, іменем Соломії — спокійно!» Він м'яко, зосереджено, наче веде

пензликом по паперу, несе баддю над котлованом, не дає їй розгойдатись, підганяє важелем лівіше, до місця, яке вказує Цимбаліст, зупиняє, починає повільно опускати, там її підхоплюють руки Остапа і Цимбаліста, точніше виводять на рівчак опалубки, і Зеня, однією рукою витираючи очі, другою командує — висипай! Колюньо полегшено розмикає баддю — і сіра маса бетону з пронизливим шурхотом висипається на дно опалубки.

Там, нагорі, на майдані знову полохають тишу оркестранти, сигналить у машині Маланка, Грабчак, нарешті, поправляє тісну краватку, Чабан потирає перенісся, Василина цілує в щоку дядька Михайла і показує на кабіну крана, дядько знімає окуляри і довго дивиться в той бік. Аж тепер Левко ловить голубий Надійн погляд і довго не відпускає його, поки не чує Грабчаків голос біля вуха:

— Знаєш, моя душа встигла кілька разів опуститись у п'яти. От була б історія на посміх триденським курям. Такий кранівник — і розгубився.

Левко внизу намацує вологу Грабчакову руку і міцно стискає її.

А в котловані вже не чути ні свята, ні мітингу, все це десь уже далеко, наче відбувалося бозна-коли. Тріскочуть вібратори, занурені в товщу бетону, гуркоче на рейках кран — тепер і не почувеш один одного, треба надривно галакати на вухо, аби тебе зрозуміли.

Спускаються на дно реактора інші бригади, займають свої місця на контурі, рикошетять промені сонця від пластмасових касок, наростає гул, виштовхує з горловини котлована рештки шпаркого маршу музики.

Іде бетон. Найміцніший у світі бетон, який здатна замісити людина. Сполука, яка не підвладна ні вітрам, ні водам, ні сейсмічним поштовхам, ні, можливо, й часові, з погляду людського життя. Еталон вічності.

Еталон вічності, найбільш доступний людському сприйняттю.

А вічність начинена дрібним пилом прекрасних митей, підхоплених ураганами часу...

— Не мовчи так голосно... — каже Левко Надії і бере її під руку.

— А я інакше не вмю, — відказує вона і починає кумедно водити пальцем по перенісся.

СЛОНЧЕГЛЄД

Вечір кипів молодо і чисто, як ранок. Водяві, негусті тіні лежали на гарячих пісках і шорсткій ріні. Тіні повільні, як поліські лелеки під осінь. Круті пагорби обступали узбережжя, наче йшли на цей солоний водопій до моря, але не стачило їм сили доповзти до густо-блакитного, визолоченого заходом безмежжя води. Білі пароплави мріли на обрії, вкарбовані у море і в небо, довгі білі пасма їхніх відображень були такі чіткі, що по них можна було йти, як по засланому через море рушникові. Призахідне сонце не борсалось у хмарах, а вкутувалося ними на нічліг. Розкошували барви на землі, на воді і в небі. Розкошувала тиша у приглушених сплесках моря під берегом. Розкошувала рання осінь на ще не збляклих позументах морського узбережжя.

Левко лежав горілиць, розметавши руки по ще неохололому піску, соковита кавова осмага загусла на його тілі, дрібні крапельки води світилися на грудях. Лежав нерухомо, ворущачи лише пальцями рук у теплому піску, стежив за притлумленим, ледь уловимим для зору рухом неба. Ворущилися червоно-попелясті, гарячо-жовтаві, болотно-коричневі та багрянцюватовишневі хмари над головою. То викреслювали у небі рубаний, рваний профіль кудлатого дивовиська, схожого на Пана із врубелівської уяви. Лише борідка в нього була куценько-єхидна, як у лихваря з минулого століття.

Але розмивається профіль — на небі розлягається втомлений, добрякуватий Кентавр, який стільки всього знає, що йому просто хочеться помовчати у цьому тихому й ледь примарному бездум'ї. Ага, полежиш! Тільки він уместився на м'якій підстилці димкуватої хмари, як зверху насунулася кошлата хмарюга — і на небі появляється зсутулений дядько Аноній із Городищ, який веде напувати не кобилу, а порожню обротянку... Ні, цього разу таки веде щось... Що саме? Веде. Просто веде небо на водопій, тримаючи під пахвою хмару. Куди ж ви йдете, дядьку Анонію, от знову задрімали при ході, хмара закінчується — і шугонете зараз на землю. Не знаю, чи залишитесь живі, але прокинетесь. Ой, прокинетесь, дядьку Анонію...

Надія веде травинкою за вухом Левка. М'яка китичка трави вже давно мусила б залоскотати його, спершу б одмахувався, як від комашки, а тоді — повернув би до Надії голову і ще раз повторив стиха:

— Ну, не опромінюй мене собою, то вже буде загрозлива доза. Одна Надія променів — і ніякої надії на одужання.

— Таж не покину тебе напризволяще — вилікую, — і вкрадливо поповзе по піску до нього, покладе голову на Левкову долоню.

А зараз — мовчить. Уже травичка гуляє в мушлі вуха, а — мовчить, тулиться до піску щокою Надія, намотує на палець пасмо кіс.

— Просто мені зараз дуже добре, Надіє. А коли людині дуже добре — вона нічого не думає, — стежить, як дядько Аноній зупиняється на краю хмари. От уже лунатик! Зупинився-таки.

— От і неправда. Коли людині добре, вона значну частину цієї радості марнує на гризоту: як продовжити цю мить? І радість зникає швидше, ніж могла б бути, — Надія проїджує крізь пальці насонцений пісок.

— Подивись, Надіє, на небо. Подивись, і тобі буде думатись щось таке, що не думалось іще ніколи.

— Я все одно буду думати про тебе. То вже хронічно, хоч історії цієї хвороби всього півтора року. Я дивлюся на он ту хмару — і бачу там твій профіль.

— Певна річ, там я кращий, ніж насправді. А крім того, ви, Надіє Федорівно... лисичка: то ніяка не хмара, а дядько Аноній веде кобилу напувати. Влаштувався за фахом і в небесному царстві, — Левко дивиться у високість, де вже немає ні дядька Анонія, ні його ледачкуватої кобили, — вже кипить і вогневіє якийсь кривавий вир сонця, наче дихає шалений кратер вулкана.

Якесь нестерпне божевілля врубелівських барв...

Вони обое замовкають. Надіїна голова вже лежить на його долоні, ляклива горбинка на її носі тендітно біліє навіть з-під густого смаглецю.

А ще часто на це велелюдне узбережжя приходила до нього незряча тітка Марфа із Городищ (напевне, йшла через море, аби не шпортатися по землі). Вона приходила із запахом літньої грози. Левко одразу ж пригадував, що так уже колись пахло йому. Тільки сам він тоді був інакшим.

...Тітка Марфа обачно торкалась рукою його голови, вела долонею по чолю і невидючими очима зорила у простір, від того здавалося, що вона бачить щось аж із другого боку планети. В Городищах казали, що тітка колись мала нелюдської краси очі, величезні і сині — раз побачиш їх і вже ніколи не забудеш. Ніхто точно не знає, коли вона осліпла зовсім, бо довго вхитрялась приховувати свій гандж. Навчилась упізнавати людей з голосу, із запаху, з ходи, а оскільки всі стежки, всі місця у Городищах вона знала не гірше за зрячих, ніхто й не помічав її сліпоти. Це виявилось аж на якомусь весіллі, коли Марфу взяли до танцю; якийсь чоловік розкрутив її і випустив з рук, Марфа танцювала, ухопившись за дерево, і надривно плакала. Потім широко розкинула руки, як птиця крила, і побігла додому...

Левко вже пам'ятає її як сліпу тітку Марфу. По селу вона ходила шпарко і впевнено, ніколи в болото не вступить, за камінь не перечепиться. Хто не знає її, то й не скаже, що в тітки перед очима вічна ніч (могло її видати лише те, що біля кожного двору казала: «Дзінь добрий», навіть коли нікого не було у дворі). Єдине, чого вона боялась,— рубати дрова, бо одного разу цюкнула себе по нозі. Завжди кликала малого Левка всилити їй нитку в голку та врубати дрівцят, які вона сама носила з лісу. Вслухаючись в удари сокири, казала: «Не туди б'єш, синку; там гудзяра, бо дзвенить. Обмици його...»

Тоді якраз прошуміла над Городищами літня злива. Вона була як крик матері: щойно гулюкала на тебе, а вже каже: «Синку-чабанчику».

Тітка повела Левка на свій зільник. Більша частина її городу, де хазяйновиті господарі висівають картоплю, цибулю, жито чи кукурудзу, в неї була зайнята зіллям. Вона впізнавала його із запаху, а вже коли торкнеться пальцем — буде говорити і з чорнобривцем чи мальвою, крученим паничем чи королевим цвітом, як із живою людиною.

Смеркалося (для Левка, а не для тітки), вона внюхувалась у свій квітник і починала: «Чуєш, синку (все казала «чуєш», а не «бачиш»), собачки вже хочуть пахнути, але ще не можуть; не насмоктали із землі свого запаху, дай тобі боже здоровлячка і сонця в очах. А на-стурція вже п'яна, чуєш, що витворює? Але й фіткавка паморочить голову навіть бузкові, попахує своїм

духом, як старий Тодір люлечкою. Діду старий, бузку, куди ж тобі вже до настурції? Це ж вона для чорнобривців пахне. Щоб мені була так постіль легка — для чорнобривців-парубчаків. Чуеш, Левку, як вони перемовляються між собою запахами, як люди словами. Кажуть одне одному: давай я тобі попахну, а ти потім мені. А тепер — разом. Чуеш, Левку, дай тобі боже твою дорогу бачити. А це ледащо матіола: вдень спить, а вночі казиться, розпускає свою пахноту на все село. Здається, що вона всю ніч гасає по наших Городищах, щоб напахнутися вволю. Але найдужче, сину, пахне земля після дощу. Вона всім пахне, бо земля. В ній все є для людини і проти неї. Вона дужа, бо здоровля всіх полеглих — у ній. От чого подорожник росте лише при дорозі? А щоб коли поранить людина ногу — ліки під рукою. То ж усе продумано. Але найдужче пахне земля після дощу. Тоді вона, як дівка після поцілунку,— не спить цілу ніч. Розкажи мені, сину, яке небо зараз і яка земля?» Тітка Марфа ходила поміж квітами, жодного разу не наступила, не надтолочила, обмацувала їх руками і всміхалась невидючими очима до неба, в якому вже обертався перший штучний супутник землі...

Він тоді спромігся лише сказати, що і небо, і земля дуже красиві.

«А я думала, сину, що вони ще кращі, ніж ти кажеш»,— чомусь посумніла тітка і вже мовчки обмацувала свої квіти.

«Надивися на світ і за мене, синку»,— вчувалися Левкові тітчині слова...

Левко з Надією вже не розкошують під цим шмальким болгарським сонцем на Золотих Пісках під Варною — вони вже дорозкошовують. Їм гірко зізнаватись одне одному в цьому, але відчуття неминучості того, що все це післязавтра закінчиться, чигає у їхніх настроях зухвало і напосядисто. Сьогодні вони провели до поїзда Юрека та Ельжбету—миле, сентиментальне і тому трошки смішне й наївне подружжя з Варшави. Пили вино на пероні, на подив гаволовів, Левко бив пляшки до вагонних коліс, цілувався з Елею. Постійно, аж надокучливо, вибачаючись, Юрек цілував Надію, потім вмивали губи вином, пили з пляшки солону морську воду, яку Юрек віз до Варшави, в чотири голоси співали «На

улице Коперніка, файдудлі...» Юрек, оголюючи свої прокурені ядушливим «Спортом» зуби, починав знову жартувати:

— Позич мені Надії до Варшави хоч на годину — пройтись по центру. Тільки прошпацірую — і юж. От фужер і фураж буде — вшистка Варшава покине пити каву і вийде на вулиці...

— Юреку, ти ж портативний поруч із Надією, а от як я привезу у Тридні варшавську панну!..

Вони сміються і з удаваного обміну, і з того міжнародного жарту про «фураж» і «фужер» (таки міжнародного, бо Юрек переконував, що батьківщина дотепу — передмістя Варшави, а Левко — київська Солом'янка). Цибульські вдруге відпочивають на Золотих Пісках — і при появі Чабанів одразу ж узяли на себе обов'язки гідів у всіх вечірніх походеньках по узбережжю. Вміли вони робити це обачно й «красиво» (вихопили в Надії це слово, вимінявши його на «пенькна вущечка»), їхнє товариство було не обтяжливе. Зараз Цибульські вихитуються у м'якому вагоні десь під Бухарестом. Гречний Юрек, напевне, й досі вибачається перед Ельжбетною за надто вільні жарти на пероні...

Тепер вони залишилися самі біля великого моря, серед густого надвечір'я із приголомшливо чорним заходом сонця, лежали на піску біля моря стихшено щасливі, аж притомлені від постійності радісних відчуттів і збудження двох тижнів у людському юрмиську Златих Пясців на болгарській землі. Притомлені, як вечірні бджоли.

Звучала в них терпка, звихрено печальна музика (то стрепенеться в ній щось чисто слов'янське, довірливе і беззахисне, то знову занесе її у вперту турецьку монотонність — заплаче п'ятсотлітнє турецьке іго в душах правнуків Кирила і Мефодія — двох світських Прометейів, що у неписьменних богів викрали азбуку для людей), — і бачиться, як стають до кола смагляві болгарки, виштовхують на середину красуню із білою хусточкою, хай думає, кому накинати ту хустинку на плечі, вивести його в центр кола — і прилюдно поцілувати. Смаглікуватого Левка завжди приймали за болгарина у цих танцях — і хустинка неминуче опускалась на його рамена. Тоді він виводив у середину кола Надію, болгарки притоптували ногами і вигукували «хубава-хубава!», Надія присоромлено сміялась, і Левко цілував уже не

Надію, а її усмішку. Вона ледве встигала повернутись на місце, як її виводили на центр кола знову...

Стояли перед ними вечори в гомінливій «Кошарі» із затишними закапелками, тронками над головою, ремігання овець під відкритим небом, дух турецької кави, шашликів і динь, награвання народних музик до глибокої півночі, прохолода з моря, різномов'я іноземців, у якому найоригінальнішим був українсько-польський вінегрет, на якому сяк-так розумілися Чабани і Цибульські. Зрештою, вони взагалі могли мовчати, бо єдине, що їм хотілося розуміти, — радість. А її й так видно на обличчях.

Стояли перед ними веселуни «Кукарі» — інсценізатори смішного народного свята весни у болгарському селі. Гудів цей строкатий вертеп — весняний варіант свята у Городищах, вирипували дошки під ногами танцюристів. Спершу від танцю неприховано віддавало ремеслом, та Левко з Надією знали, що треба терпляче перечекати цей період — потім, коли виконавці ввійдуть у справжній азарт, віддячать за довіру, підійдуть до їхнього столика і припрошуватимуть до танцю, як іменитого газду і газдиню.

А потім при заході сонця неподалік од берега пропливатиме човен, у якому чистим кристалем задзвенить: «...та й накрився листом, та й накрився листом. Не хвалися, дівчинонько, червоним намистом, червоним намистом...» Левко на все горло підтягуватиме: «Бо прийдеться-доведеться намисто скидати...». Потім човен підпливе до берега, серед цього співучого екіпажу українських газетярів, котрі відпочивають у Міжнародному Будинку журналістів, знайдеться Анатолій Балан — руський баяндрасник, любитель категоричностей і життєвої невлаштованості, яка завдяки саме його безоглядній категоричності дається йому дуже легко: за рік він тричі приїздив у Тридні — і щоразу від іншої редакції. Анатоль не дав Левкові опам'ятатись, одразу ж виповів своїм колегам довгу тираду про Левка (цитував себе самого, одразу було видно, що він тут репрезентує своєю особою найсолідніше республіканське видання), вихваляв його перед Надією, але такими загогулистими фразами, наче Чабана тут і не було, а був лише він — Анатоль Балан. Зрештою, Левко опам'ятався аж на трибуні

конференц-залу Будинку журналістів в оточенні кількох перекладачів. Асоціація журналістів соціалістичних країн проводила прес-конференцію із молодим радянським атомником. Надія вдягнула Левка в модний ошатний костюм, довго й прискіпливо оглядала його з усіх боків, поки він не здався їй бездоганим, аби появитись перед залом з угорцями, німцями, поляками, чехами, сербами і румунами (наших не брали в розрахунок — свої).

Левко довго оговтувався, говорив нескладно, повторювався, погляд його блукав по масивній скляній люстрі, врешті зупинився на Надіїних очах — тоді в думки влилася певність, вирівнявся голос.

— Після Хіросіми і Нагасакі атомна енергія перестала бути власністю науки (розумійте — власністю людського розуму), скриня пандори відчинилась. Після цього про існування атомної енергії за один день дізналися всі суцї на нашій планеті. Жодне наукове відкриття ще не входило так фатально і трагічно у свідомість людства (від неписьменного пастуха — до філософських світил). Людське уявлення про страх досягло свого апогея. Досі страх існував у чисто локальних масштабах: я боюся смерті, але житимуть мої діти, все-таки крихта надії, після Хіросіми можна було думати: зникну я, зникне все, навіть моя обвуглена планета. Куди там біблейському потопу і кінцеві світу! То казочки, а це — реальність! — Балан показує з-за чиеїсь спини свій ріжкувато закопаний палець: «Во, старик!» — І колись поміркуйте, товариші, над цим питанням, воно гідне окремого дослідження: наскільки змінилися ми після Хіросіми, наскільки змінилася наша психіка, спосіб думання, спосіб нашого діяння, осмисліть навіть повоєнну архітектуру, її фортечну похмурість, наче у світі будували не житло, а сховища від атомних бомб... Божеволіє від усвідомлення свого вчинку і його наслідків американський пілот Клод Ізерлі. Французький комуніст, один із «батьків» атомної енергії Жоліо-Кюрі очолює Всесвітній комітет захисту миру. Не залишається місця ілюзіям на кшталт «моя хата скраю», виявляється, що крайніх хат на планеті вже немає, бо вона таки кругла. Людство поставлено перед вибором. Щойно закінчилася війна з мільйонами людських жертв, але вона здається іграшковою проти тієї, на яку почала працювати міліта-

ристська індустрія світу. Ми стояли перед вибором, кардинальність якого важко перебільшити. Треба було утвердити іншу властивість атомної енергії, вирвати її з лабетів Мефістофеля. Зі страху цього не зробиш. Ми будуюмо під Москвою атомний реактор. Жоліо-Кюрі будує його під Парижем. Ті перші реактори проти теперішніх, які ми встановлюємо на атомних електростанціях, скидаються на діючу дитячу іграшку, але не забуваймо про них, вони виконали титанічну місію — повернули віру людству, вони у три вирви, як кажуть у нас, на Україні, погнали страх із людських душ. Геологи обнищпорюють планету в пошуках уранових покладів, на всю потужність працюють уранові рудники. Якби весь добутий уран використовувався лише для зброї — давно б уже розпоршені рештки нашої земної кулі доповнювали мерехтливий хвіст Чумацького Шляху. — Левко на мить зупиняється, чомусь торкається пальцем перенісся. — І в раю чи в пеклі негайно була б введена обов'язкова форма одягу: протигаз та захисний костюм. — Левко очікує, поки перекладачі розтлумачать присутнім. У залі зчиняється збуджений гамір, скриплять крісла. Стрижена під хлопця німкенья перекладає Левкові жарт когось із німців: «Із залу один геносе каже, що рай залишиться знову без преси, бо всі журналісти зберуться в пеклі». Надія озирається в залу, аж тоді усміхається до Левка, знаком показує йому: у правій кишені є хусточка, втрися... — Зараз атомна електростанція — звична будова. Близько десятка їх уже працюють у нашій країні. Невдовзі ми підперемо весь Союз атомним поясом електростанцій. Поки що — жодної небезпечної аварії. Мушу вам сказати, що будуюмо ми їх громіздкішими, ніж на Заході, робимо це свідомо — вони надійніші в експлуатації. Наші люб'язні господарі, другарі болгари, при нашій допомозі будують свою атомну. Все це сьогодні стало звичним. Більшість наших атомних електростанцій працюють на енергосистемі «Мир». Коли ви через два роки ввімкнете вранці електробритву — не виключена можливість, що її обертає струм із моїх Триднів. А втім, не будемо аж надто спрощувати ситуацію, ми сьогодні стоїмо перед цілим рядом проблем, але це вже проблеми фахові, хоч і почасти суспільні: сучасний варіант атомної нагадує перший варіант автомобіля — мотор внутрішнього

згоряння припасований до фаетона на колесах від воза, теплову енергію ядерного розпаду ми перетворюємо на електричну енергію при допомозі... патріархального парового котла і парового колеса, не можемо обійтися без небіжчика Ползунова. Якраз оця перехідна ланка найбільше гальмує розвиток атомної енергетики, пожирає державні мільйони, вдвічі роздуває масштаби будівництва. Тут слово за вченими. Доводиться миритись із законом поступу людської думки: адже перші літальні апарати виготовляли за принципом польоту птаха, машину — за принципом воза, навіть робота творимо за нашою людською подобою. Рано чи пізно вичерпаються запаси урану на материку, але ми вже готові до атомних електростанцій на плутонієві, на швидких нейтронах, а це — ще століття запасу, гадаю, що цього строку вистачить атомній фізиці, аби відкрити щось нове. Хто знає, може, через кілька поколінь атомну, яку я зараз буду, оглядатимуть, як недіючий експонат теперішнього вітряного млина. Адже у нас у запасі ще сонячна енергетика. Тільки б не розучилося людство зберігати здоровий глузд. Тільки б не ожирів його мозок від спокою, тільки б не звончилося воно від страху... — Аж тепер Левко потягнувся до кишені, дістав хусточку і втер змокріле чоло.

Потім журналісти ще довго «терзали» атомного інженера, було безліч запитань з приводу техніки безпеки, охорони середовища, збереження рік, на яких будуються станції. Врешті, хтось попросив розповісти про себе — і це було найскладніше запитання, бо Левко довго відмовчувався, поправляв краватку, пив воду.

— Повірте, нічого й розповідати. Батьки — колгоспники, народився на Україні, в селі Городища на прекрасній річці Буг у районі південного Поділля, закінчив інститут в Одесі, атомна — моя друга будова... — Він знову затнувся, втер чоло, потер пальцем перенісся, подивився на Надію. — ...Щойно одружився... вперше... в своєму житті — он зліва, в першому ряді, сидить моя дружина... лікар.

У номері Балана вони допізна пили болгарську ракію, Надія краjala їм кавуни, товстий, схожий на порожню пляшку від шампанського, Кость із сатиричного журналу частував їх своїми кореспондентськими бувальщинами, нажитими в роз'їздах по республіці, ледве

минав сороміцькі місця в цих історіях (які швидше всього були мандрівними).

По дорозі до готелю (їхали в порожньому автобусі) сонна кондукторка попросила у Левка закурити, але цигарку не припалила, сховала на потім, далі підсів якийсь підхмелений іноземець.

Надія поклала голову на Левкове плече, лоскітливо дихала йому на шию і жебоніла:

— Ну, скажи мені правду: ти не шкодуєш, що одружився зі мною?.. І з Олегом?

— Я каюсь, любчику, каюсь, що не одружився з тобою раніше, що не знав тебе раніше,— Левко розстібає піджак і накидає його на плечі Надії, яка мерзлякуватотулиться до нього. Звертається до сонної кондукторки: — Другарко, як буде по-болгарському соняшник? Ну, круглий, золотий, на тонкій ніжці, завжди повернутий до сонця, сонцелюб, соняшник?

Кондукторка довгенько метикує, приглядається до Левкових жестів, дзеленькає дрібними грішми у жмені, тоді показує на Надію, усміхається:

— Слончеглед, слончеглед, другарю,— і знову починає дрімати, притулившись до темного вікна, у яке весь день пекло сонце.

— Чула? Ти — слончеглед. Чула, Надіє?

— Чула. Але я — левкоглед. Чув, Левку?

Тепер вони лежать на теплому піску, наслухають приглушений плескіт моря з білими кораблями на обрії, із червоною сонячною дорогою на хвилях.

Двоє худих американців (Левко вже кілька разів чув, що це близнята, брат і сестра, котрі щороку відпочивають в іншій країні) збирають під скелями молюсків і смажать їх тут-таки, на березі, на великому листку бляхи.

Сестра хвора, і тому вони виходять купатися лише ввечері, запливають на човні далеко в море, вудять рибу, а потім до півночі походжають біля багаття на березі. Брат увесь час жує гуму, а сестричка — бліда й хвороблива, як кільчик картоплі, що проросла у погребі,— постійно тримає руки на грудях, вистромивши назад гострі лікті. Брат потурає усім примхам сестри, бо видно по ній, що вона не замахається на далекі життєві плани, не живе, а доживає під сонцем, навіть воно вже їй шкідливе...

Порожніе пляж, кілька засмаглих, із грайливими, нажитими не в роботі, а штучно накачаними культуристською гімнастикою, біцепсами хлопців згортають вітрила і виволочують на берег човна.

Надія лежить, притуливши голову до Левкових грудей, наче наслухає биття його серця. Цідить пісок між пальцями, покусює зубами тоненьку травинку.

— Чогось так тяжко, Левку, так каторжно на душі... щось тисне її і тисне — аж плакати хочеться. Чого це так, любчику, чого це так?

— Я знав, що це буде. Повір — знав. Був рух, гармидер, свято, було наше солодке празникування біля моря — тепер воно закінчується. Серце легше призвичаюється, ніж відвикає, бо відвикання — це невідомість, зрозуміла лише втрата, але ми ще не знаємо, що дістанемо замість утрати... Так завжди буває після свят. Однак — це розумування, куди складніше пережити саме почуття, слончегледе, куди важче. Хай буде — то також наше, тільки наше...

— Спершу я скучала за Олегом, лише за Олегом, а тепер — за всім одразу, ти повіриш — навіть за хворими скучаю, хоч вони мені й надокучили, навіть скучила за тобою тим, триденським, за чеканням тебе з роботи, за пранням твоїх запилючених сорочок. З відстані все здається мені також святом. Може, тому й тяжко... — Надія виструнчує своє гінке, рухливе тіло, згортає його в калачик і тулиться до Левка. Він губами ловить пасмо її кіс, морська солонавість пощипує його за язик. Схлипує море, кричать чайки; свищуть крилами зовсім близько, навіть чути їхній подих.

— Так має бути, соняшнику, є періоди припливів і відпливів.

— І є ми, котрі народжуються не лише для того, щоб умерти, а щоб прожити життя і щось таки зрозуміти в ньому. Відчути любов, материнство, гіркоту розчарувань — відчути все, що не лише допомагає тобі бути людиною, а й відволікає твої думки від того, що ти — не вічний. Ходімо купатись, ну, ходім, Левку, ходім, бо я зараз заплачу. От дурна. Ходім, бо я сама боюся цього моря зараз — таке воно величезне і вічне.

Надія випростується, різким змахом голови поправляє коси і біжить до моря. Збиває густющий рій бризок, що червоно спалахують навпроти вмоченого в обрій

сонця, брунатно світиться її засмагла, зволожена спина, перетягнена білою смужкою купальника, лунко колошкає тишу сплеск моря — і Надія вже попливла, розбиваючи руками сонячну доріжку від берега до сонця.

Левко скаче у море. Вода йому здається розніжено-теплою — такою завжди була дощівка, яку мама гріла на сонці для миття голови.

Він був переконаний, що то — тепло від Надіїного тіла.

Худорлява і бліда, як болотяна лілія, сестричка печально дивилася їм услід...

НА ЗЕМЛІ ПІД БЛИСКАВКОЮ

Під осінь Горинь здається, потекла повільніше, квапитись до зими їй не хочеться, літо вже перетекла, вигрілась у ньому, відгодувала своїх сомів та вертлявих плотвичок, викупала люд — і гойдається собі між берегами, що почали кидати на неї рідкі, як рвані рибальські сітки, тіні. Береги пониждали від стирлованих трав і обчухраних лозняків. Вода почистішала — під берегом її видно до дна.

Довкола шахти реактора земля вигоріла, омертвіла, в багатьох місцях вона забризкана згусточками сизого металу, що сиплеться з арматури під час зварювання, всяєна лишаями вилитої кимось солярки та розхлюпанним бетоном.

Демид ішов на реактор з наміром погасити конфлікт, що виник між бригадою Цимбаліста та інженером Андрощуком. Подзвонив у партком сам Андрощук, голос його тремтів і загакувався:

— Демиде Іларіоновичу, я знімаю із реактора бригаду Цимбаліста, він самочинно заливає бак. Я заборонив це робити, а він грубо образив мене. Приїдьте і розберіться самі, буде скандал.

Як йому вже набрид цей Андрощук. Що воно за чоловік з характером бездарної перекупки? На флоті такого б швиденько перевиховали самі морячки, на громадських засадах, без втручання офіцерів. «Грабчак його до себе не підпускає на коротку ногу, то він шукає щілини в мені, так і вертиться під кабінетом: той казав на вас те-то, той вийшов під чаркою на зміну. Гуйван-

Перший накидає оком на дівчину Гуйвана-Другого... Гидко слухати! Звідки той гадючник у ньому завівся? Видно, була щербинка в душі з дитинства. В школі її не помітили педагоги, вскочив до інституту, добрякувати професори начиняли його теорією,— а щербина розвивалась, як злаякісна пухлина, а ми тепер пожинаємо її результати. І мусимо рахуватися з ним — особа. З висою освітою. Інженер. Спробуй перевести його на нижчу посаду — закидає листами всі інстанції, замість того, щоб займатись справою,— будемо приймати різні комісії з приводу зміщення Андрощука. Грабчак обіцяє, що таки піде на це. Побачимо...»

Бригада Цимбаліста не звернула уваги на появу Гулака, зосереджено, час од часу погукуючи один одному, гнали бетон під дно бака.

Андрощук бігав довкола, поправляв окуляри, терев гудзики на сорочці:

— Бачите, бачите, Демиде Іларіоновичу, як безчинствують, вони думають, що заливають глиною піч у хаті якогось дядька, а не бетонують реактор. Цю операцію за графіком ми повинні проводити через місяць. А тепер що, будемо зривати бак? Це двадцять днів простою. Хто за них буде відповідати?

— Відповідати буде винуватець...— кризь зуби цідить Демид, ледве стримуючи себе, щоб наодмаш не обрізати Андрощукове цвірінькання.

Гулак гукає до себе Цимбаліста, той зводить шолом на чоло, з презирством дивиться на Андрощука; якби не секретар парткому, він, здається, пожбував би у нього чимсь, перегукуючи шум вібраторів, кричить:

— Я зайнятий! Закінчу заливку — розберемось. Не заважайте! — І вже ловить баддю бетону, що опускається біля підніжжя бака.

Ця історія з Андрощуком і Цимбалістом була йому сьогодні ні до чого. Він прокинувся із радісним передчуттям дня, те прокидання було гарним і чистим, як у дитинстві. Слав він у саду, під грушею, хоч тітка Івга налаштувала постіль у хаті. На ранок уся ковдра була всіяна грушами, Василянин кіт дрімив у його ногах, мерехтіло навпроти сонця зарошене листя, котре де-не-де вже зазолотавилось помаранчевими крапками осені. Всю ніч йому снівся довгий кольоровий сон — велика чиста вода і коні. Він плив по тій великій воді, а вона

все чистішала і чистішала, аж ставала білою, як молоко. Він плив і відчував у собі все більше й більше сил, і не було ляку перед відсутністю берега, бо поруч з ним по воді бігли табуни коней і дивились на нього Василининими очима.

Демид жадібно пив ту воду й не міг насититись, бо вона була солодкою, як молоко матері. Нечутно бігли по воді коні, впряжені в золоті плуги. Ой орали хлопці ниву, виорали ярмо...

Він хотів запитати у тітки Ївги, що б міг означати цей сон, але йому від нього так гарно було, так затишно, що він змовчав, боячись втратити це почуття від дотику до нього навіть тітки Ївги. До того ж, починалася свята осінь (Демид завше називав цю пору святою), яку він найдужче чомусь любив, просвітлювався перед осіннім світом, коли розпорошувались зелені ілюзії літа, коли все ставало до болю конкретним і реальним: і врожай, і нажиті людські літа, любов переростала в одруження або в розлуку назавжди, навіть птахи опам'ятовувались після літнього дурману і лаштувались до важкого вирію.

Він таки любив цю оголену конкретність і весіль, і вирію, і скошених піль, і сивини на скронях (перша сивина таки з'являється лише восени).

Вранці він відвіз Василину до їдальні, Колюньо обігнав їх на мотоциклі, довго сигналив, відставав і обганяв знову, аж поки не завернув до Горині, аби встигнути викупатись до початку зміни.

Демид давно проїхав їдальню, не зупинився біля неї, Василина наче й не помітила цього, мерзлякувато загорталась у кофту, слухала химерний Демидів сон. Він уже виповів його, мовчав, гнав машину лісовим путівцем. «Волга» м'яко вигойдувалась, вколисувала, курів туманець у лісі, рясно світилася роса на листі, птахи клювали ледь пристиглу горобину.

— А такий сон, Демиде, може приснитися лише раз на життя. Та й не кожному. Розбагатієш. І то якось дуже розбагатієш.

— Пора, Василино, пора й розбагатіти. Осінь. Ти ж бачиш, що осінь. Пора. Ого яка пора вже. Остання спроба розбагатіти. І мені, й тобі,— Демид розвертає машину, на ходу дотягується рукою до кетяга горобини, зриває її і кладе на Василинині коліна.

— Кому остання, а кому, може, й перша. Але восени це вже не має значення...— тримає в руці важкий кетяг, дивиться вперед, круглі пучки з коротко обрізаними нігтями червоніють, мов ягоди горобини.

Мовчать. Сонце піднімається і сідає на верховіття сосен.

Зупиняються біля їдальні. Кілька облич у білих кухарських очіпках відсахуються від вікон кухні. Васирина помітила це.

— То я заїду за тобою ввечері. Заїду, бо такий сон випадає людині один раз на життя, та й то не кожному.

Ця сварка Андрощука з Цимбалістом була йому сьогодні ні до чого, не вписувалась у Демидів настрій, бо він квапив час, чимдуж гнав себе до вечора, поглядав на годинника. Зранку був на засіданні комітету комсомолу, виступав недовго, дотепно і збуджено, замість «нагінки», на яку лаштувався вчора, вийшла аж надто сумирна розмова про трудовлаштування нової групи молоді, яка прибула на будову із Закарпаття. То вийшло-таки на ліпше, бо проводи секретаря до партійної школи на навчання були зворушливо теплими і посправжньому людяними. Демидів настрій від того став ще яснішим.

А тут цей Андрощук! Що ж ти за інженер, як тобі не кориться бригадир? Тим більше, такий бригадир, як Цимбаліст, з його пошаною до людей освічених, грамотних і тямущих?

По обіді Цимбаліст чекав Демиду у його кабінеті. Сидів стомлений, у комбінезоні, курив, струшуючи попіл у перевернуту монтажницьку каску, мовчав, коли Демид сідав за стіл, мовчав, поки той довго перегортав папери і вичікувально стежив за ним. Погасив недопалок, звівся на ноги, витрусив попіл у кошик, протер каску рукавом, одягнув на голову.

— Ходімте побачите.

— Ясно, що побачу, мушу подивитись. Де Андрощук?

— Шукає дефекту у заливці бака.

— Знайшов щось?

— Торішній сніг знайде. Ми знали, що він буде шукати,— нас на такий гачок не візьмеш. Хай навіть рентген привозить.

— Кажі, що там було? Андрощука я вислухав. Чого встав? Сідай.

— Я звик відповідати у школі стоячи, легше думки обертаються. Бак ми мали заливати через два місяці. Правда. Залишили один отвір, щоб потім заливати бетон. Тільки один. Правда. Я не буду вам казати, хто конкретно, скажу — бригада. Так-от бригада випадково, через мій недогляд... правда... вилила баддю бетону під дно бака. Правда. Ми за це готові відповідати, Демиде Іларіоновичу. Сталося. Уявіть собі, що цей бетон ми б залишили там — треба було б зривати бак, зовсім зривати, бо утворилася б порожнина під дном. Залишався єдиний вихід — заливати до кінця, заливати піддоңня бака повністю. Ми це й зробили сьогодні. Андрощук був проти — ви знаєте. Далі розбирайтеся самі. Роботу можете оглянути. В мене все. Щиро кажучи — я шкодую, що немає Левка Максимовича... він... він би нас зрозумів...

— Слухай, Цимбалісте, чому ти не любиш Андрощука? Скажи правду.

— В мої прямі обов'язки входить керувати бригадою і класти добротний бетон. Любити ж Андрощука — справа навіть не моя, мого серця... А мама мене народила з таким серцем, яке само орієнтується, кого йому любити, а кого ні. Я, здається, сказав усе, мені більше нічого додавати. Розбиратися можете і без мене, я пішов на майданчик, — Цимбаліст поправив каску, не уважно окинув оком кабінет, наче виходив із дому й перевіряв, чи зачинені вікна і вимкнуте світло.

Аж тоді, коли причинилися білі двері, Демид зрозумів, що Цимбаліст вийшов. Підвівся з-за столу, закурив. Дивився у вікно, що виходило в старий ліс, потім кинувся до дверей, пробіг коридором, аж на нього здивовано озирнулися молоденькі дефектоскопістки. Наздогнав Цимбаліста біля воріт атомної:

— Ти ж, Цимбалісте, не забудь — завтра зайти за ордерами на житло... Даємо три квартири на твою бригаду, — і поволі пішов до управління.

Кілька разів телефонував з кабінету Васи́ліні. Просто так, хотів почути її голос, почути її хапливий подих у трубку (вона завжди біжить звідкись до телефону і довго віддишується), але її не було — поїхала в колгосп по овочі для їдальні.

В кінці дня Демид викликав до себе Савицький, приміром, курка б небо у зорю дзьобнула, хоч бери та зачісуйся. Поїхав охоче — поки переговoryть, якраз вечеря в ідальні закінчиться, звільниться й Василина. Їздили із Савицьким на меморіал загиблим під Триднями. На Жовтневі свята меморіал має бути відкритий, архітектори і скульптори вже приступили до встановлення пам'ятника. Всі прізвища поглинутих могилою встановити не вдасться, але Савицький воліє, аби розшукали їх якомога більше. До першого листопада пам'ятник і весь меморіал буде закінчено в спокійному ритмі, без гарячкового штурму...

З Новополюська Демид повертався пізно, гнав машину, аби застати Василю. В ідальні її вже не було — він притьмом заквапився у Тридні. Наздогнав її під лісом.

— Ну, розсердсья, на мене, Василю, я таки винен, затримався.

— А чого б це я мала на тебе сердитись, хіба ти зобов'язаний мене везти? Я собі пішки пішла, невелика пані, маю прогулянку з мимриками, — вертить у руці кетяг горобини, вирваний Демидом ще вранці.

Вона таки не сердилась, Демид те побачив по її очах: лагідна, ледь підосінена втомою зеленавість гоїдала в собі небучну радість од цієї вечірньої зустрічі.

Дядько Михайло впізнав Демидову машину, звівся від кринички, вийшов на дорогу. Важке відро з водою обтяжувало йому руку. Розмахнувся, за кілька метрів перед машиною — перелив водою дорогу. Демид давно забув про цей триденський звичай, а Василю аж подалась уперед від здивування.

Дядько Михайло шукував далекозорі очі проти світла фар, вологий слід води слався через бетонну дорогу, піщаний пил світився у ньому, і вода здавалася золотавою.

Демид і Василю вийшли з машини. Дядько Михайло став у напружену, майже трибунну, позу, втер рукою уста, подивився на притьмарене сутінками небо, в якому ляжливо стріпувались перші зорі:

— Від твоєї мами, Демиде, від мене з Івгою — переписую вам із Василюю свою криничку. Нічого дорожчого, вибачте, не маю, не нажив. На осінь її треба чистити, а сили в мене залишилось — якраз посторонок

з-під ноги комара витягнути. Будете ви там собі вкупі чи не будете — не моє діло, але криничку вам обом відписую. Вже й Діброві про се сказав у його кабінеті. Можемо й запити діло, — Михайло виймає з кишені пляшку Легличевого вина, простягає Василюні. Пляшка довго ходила по коду, вони надпивали її маленькими ковтками, сміялися і мовчали. Із заходу важко волочилась по небу чорна хмара. Пливла, як пляма нафти за течією. Вихопилась із-за пагорба й розпласталась над лісом, наче карпатські чаклуни-мольфари прогнали її з гір і вона наосліп бігла сюди.

Солодке вино гусло на їхніх губах. Демид залив ним свою білу сорочку.

Потім нагинці пили з кринички воду, вмочуючи у неї обличчя і не обливаючись після того.

Дядько Михайло, видно, ще хотів щось сказати, але змовчав, набрав води у відро, перейшов уповні дорогу і, зсутулившись, почвалав у бік будови.

Жебонів струмок біля кринички, пахло болітцем і пріллю, ліс дихав прибереженим із дня теплом, три соснини розкрислатились, дрімотно стриміли у небо, виглядаючи нічних вітренят, аби вколисали їх.

Василина ворушила солодкими од вина губами, студениця стікала із її лица, лоскотала шию і тоненькими цівками добиралась до грудей.

Демид стояв перед нею. Високий, кремезний. Пахло від нього далеким океаном і хатою тітки Ївги. Руки його провисали донизу, наче хотіли дотягнутись пальцями до землі.

Хмара гналась просто на них, залишаючи по собі чорний, заквецяний слід у небі.

З ночі відлунювали дядькові Михайлові кроки, поскрипувало відро з водою, чулось його клекотливе покашлювання.

— Ця вода тобі снилася, Демиде, чи ні? Напийся води і дай квартиру комусь напитись...

На останніх словах Василюні — над лісом, над Триднями, над ними, з неба і з-під землі — тороскає грім, аж дзигонить сполоханий громищем простір, сахаються луни по лісах, шубовскають у Горинь, залягають на дно криниць, розгойдують телевізійні антени, нишкнують від того далекі села і аж прогинаються викошені поля.

Розсікає небо блискавка. Червоний канчук пересікає всю хмару, наче тріснув глечик з вогнем і зараз проллється на голову пекельна маґма.

Засвітилось перед Демидом вологе Василичине обличчя і кетяг горобини в руці.

Засліплений блискавкою, Демид простягнув уперед руки, обхопив ними Василичину, рвучко притиснув до себе.

«Це та вода, та сама вода, Василичино, та, якої я прагнув, Василичино, бо досі пив лише солону. Це та вода, яка не має ні берегів, ні дна — має лише солодючий смак. Вода, яка не старіє. Вода, в якій навіть хочеться бути рибою, Василичино...»

Він впився у Василичині уста, відчув їх податливість, солодку, вологу спекоту, спрагу і вгамування її.

Василичина біла його по плечах кетягом горобини, але він не чув болю, бо весь час летів у якусь притуманену безвість, опускався на дно океану і спливав на поверхню знову, аби лиш дихнути повітрям під блискавкою і знову провалюватись у океанську прірву. Василичині удари ставали все кволішими, а потім і сама галузка випала з рук...

Вона обняла його так відчайдушно і пристрасно, наче чинила те зозла, з якоїсь незрозумілої помсти чи Демидові, чи собі самій, чи блискавці над головою, чи давно забутому Андрієві (навіть ім'я його вихолотило у серці і сприймається тепер просто як чоловіче наймення), чи з помсти своїм незатишним літам, що промчали десь біля самих очей миготливими вагонами поїзда, в якому їхали чужі їй, безтурботні люди. Пальці її поповзли по Демидовій шиї, занурились у чуприну, теребили його хапливо, болючо, аж Демид здригався від болю і заплющував очі, щоб не закричати.

Ноги її підкосились у колінах, якби Демид не підхопив її на руки, вона б безвільно присіла на перелиту водою дорогу.

Пороснув дощ. Густий, лапатий — такі дощі йдуть лише при дуже ясному сонці літа. Демид на руках відніс Василичину в машину, вона була покійною, як хвора дитина, не рознімала рук на його шиї, наче боялась втратити його назавжди.

Демид розвернув машину і пустив її по трасі, яку рясно молотив дощ.

— Треба тікати, Василинко, від цієї хмари. Останньої літньої хмари.

Василина мовчить, схилившись на Демидове плече.

— Вона також перелляла нам дорогу, та хмара...— Летить у товщу ночі машина, січуть дорогу два мечі світла.

«Це та вода, та сама вода, що снилась. Солодка вода з-під блискавки. «Щоб тільки зоряний пил з-під коліс». Я відлюблю тебе, Василю, за всі літа солоної води. Не було в тебе ніякого Андрія, то брехня, суцця брехня. Не бу-ло! Був і є Колюньо! Андрія не було. Є — я! І не заперечуй!»

— Я щойно повернувся у Тридні, дороге моє жіночєня, тільки-тільки повернувся. Привітай мене,— ледве встигає вивертати кермо однією рукою, бо другою міцно притис до себе і досі розслаблену, немічну Василю.

— Ти повернувся, а я втечу з них,— жебонить йому на вухо, і подих її аж обпалює Демидову шию.

— Та нащо б я повертався до тебе стільки літ?

— Що я Колюні скажу? Справ мені, сину, весілля, бо мама у сорок літ закохалася? — потроху отямлюється Василина, але голову з Демидового плеча не забирає.

— Колюньо зрозуміє. Його діло не спішить, а наше — відходить, Василинко. І то відходить назавжди. Назавжди! Назавжди! — зятято повторює він і круто вивертає машину на лісову дорогу.

Сипле важкий дощисько, краплі залітають до кабіни, холодять Демидове обличчя, він міцно притискує до себе Василю, вона ворушить губами на його руці, кидає машиною на глибоких вибоїнах, бризкає вода з-під коліс, над лісом клекоче, аж захлинається від напруги, грім, хльоскає сліпуча блискавка.

Машина в'їздить у густий ожинник і зупиняється.

— Вода ж ти моя солодюща — чистіша за незайману дівчину...— встигає випалити Демид, і губи його зустрічаються із Василиніними.

Велика, солодка вода почала затоплювати їх, вона проходила крізь тіло, крізь свідомість і пам'ять, вона розчиняла їхні тіла, поїла жагою, такою нестерпною і давно очікуваною жагою, що якби треба було вмерти, але вгамувати її,— вони обоє вчинили б це, не задумуючись. Десь бігли коні, іржали у безвість, прибувала

вода, у якій вони не тонули. Була вона теплою, як мамина купіль, нагріта блискавкою ранньої осені.

Вони піддавались цій воді, не хотіли бачити її берегів, бо їх не існувало зараз, а може, й не існувало ніколи. Вода очищала їх і сама від того ставала чистішою.

Їхні тіла розчинялись одне в одному.

Вода ставала солодкою, аж гіркою.

Солодкою, аж гіркою.

Гіркою, аж солодкою...

ВЕЧІР НА ВІЛЬНУ ТЕМУ

Нехай таки буде вечір. Не з примхи. Бозна з чого, але — не з примхи автора.

Може, з того, що вечірні дороги завжди короткі, бо вони повертають нас додому, бо вечірня дорога — це завжди повернення. З вечора видно прожитий день. З вечора видно — поразка цей день чи перемога. Увечері ми завжди вільніші у своїх думках. Увечері ми найбільше боїмося самотності і намагаємося заступитись од неї думками.

Увечері нас намислюють наші батьки, увечері вони завжди чекають нас додому, на якій недосяжній відстані від них ми б не були. Увечері ми вперше освідчуємось у любові, аби вдень доводити цю любов.

Увечері птахи вертають до своїх гнізд, як би далеко вони не залітали в денних клопотах. Наші просолені трудами пращури по шаленому дневі елеґійно зосереджувались у собі саме ввечері, коли круторогі швидше вертали додому, коли притомлені коні підбігцем розмотували знайому дорогу, коли небо із легкими зорями й місяцем опускалось їм на вологі плечі і туга округлїсть планети ставала такою чіткою, як округлїсть плеча коханої жінки.

Увечері найдужче діє земне тяжіння — і тому космонавти залишають землю вдосвіта, поки планета ще сонна. Тому ввечері так полегшено сідають літаки на аеродроми.

Увечері ми не шулимо очей від сонця, а пильно вдивляємось у простір, нам хочеться розгледіти обличчя коханої дружини чи дітей, бо вечірні обличчя завжди загадковіші, ніж денні, можливо, ми навіть кращі ввечері, ніж удень. Саме через ту загадковість,

Тому хай буде вечір!

Адже вечорів на наше життя випадає рівно стільки, скільки й днів, а може, навіть на один більше.

Увечері Левко любить дивитися на білу піщану дорогу за Триднями, на дорогу, яка впирається аж у небо-схил (він навіть узяв собі гіршу квартиру в новому будинку, аби лише з вікна було видно ту дорогу — то вже один із доказів любові навіть для затятих раціоналістів). Любить дивитися на ту дорогу і слухати, як за плечима дихає Надія і навшпиньках ходить по кімнаті.

Дядько Михайло Далекозорий любить увечері дивитись у небо, і його очима Тридні ось-ось можуть відкрити для себе всесвіт із неосяжною кількістю рухомих галактик, де в кожній зірці постійно кипить гігантський ядерний котел. Якби лише не підкралася старість в очі, то він ще може довести, що там, у гототячому всесвіті, є місця, де чайна ложка рідини може важити стільки, скільки у нас на землі важить двісті мільйонів слонів, де матерія і світло шалено засмоктуються ненажерливими «чорними прірвами», аби перетворитись у ніщо і не явитись більше у матеріальному світі.

Якщо випадає вільний вечір у Грабчака — він подовгу стежить, як на сусідній балкон виходить сивий, худенький і легкий, мов доспіла кульбаба, дідок (батько когось із монтажників), теребить хліб на долоні, дивиться в простір і чекає, поки прилетять голуби, що допізна будуть вовтузитися біля його рук. Це голуби із села старого, вони вічно турликали на його хаті, тепер щовечора прилітають до нього на атомну аж із сусіднього району.

Якось старий не вийшов на балкон, голуби довго колували біля його вікна. Грабчак виніс їм хліба, кликав до себе, але жоден голуб не сів йому на долоню, лише тривожний шелест крил довго настоювався в його вухах.

Закінчувався один вечір, як Колюньо вже чекав іншого, аби знову верстати шлях до Семигінева (шлях, як подих, як спалах блискавки, як несподіваний поцілунок, як тривожний зойк усього твого ества від подиву — такий короткий і немилосердно жаданий той шлях). Чекав вечора, аби помовчати із Соломією біля лісового багаття, подивитись у її очі, сказати «добривечір» тітці

Уляні та старому Максимчукові. Отож, для Колоні вечір — також свято.

По цілоденній утомі чекав вечора і Демид. Чекав, аби обпалитись Васициним довгим поцілунком, од якого ордою шастали по його тілу «мимрики». Він переконувався, що поцілунок такої любові куди солодший, ніж першої...

Увечері Грицькові-брехунчикові завжди вдавалася його найнеймовірніша брехня, яку вранці можна було розмножувати у потрібній кількості примірників, бо творчий принцип Грицька був постійний уже багато літ: побрехенька, як і художній твір, мусить «відлежатись» (хоча б одну ніч).

Руда касирка Люся ввечері любила дивитись у дзеркало, бо здавалася собі куди кращою у сутінках.

В Іванки Межі найкращий сміх виходив саме ввечері, як спів у соловейків.

Коли темнота заквещувала вікна квартири Потурнаків — ту темінь прохукували лосі й довго видивлялися на Степана. Правда, це було не кожного вечора, бо Степан із Маланкою мешкали на дев'ятому поверсі.

У такий вечір осені Грабчак і Чабан сиділи на березі Горині (вони могли і стояти на цьому березі, могли йти по дорозі, сидіти в кімнаті за кавою, могли їхати в поїзді чи стояти серед лісу — єдина необхідна умова: вони мусили бачити очі один одного).

Завтра Грабчаківі — шістдесят років.

«Завтра про мене наговорять стільки дурниць, що треба прожити ще стільки, аби всі балачки не здавалися смішними».

Сьогодні вони сиділи на березі Горині. Легко текла вода між лозняками, тьмаво світилися хвилі під місяцем, так тьмаво, що ріка здавалася металевою, а іноді — й нерухомою.

— Жило, Левку, колись на землі плем'я зеленооких людей. І мало плем'я велике, на всіх, Сонце. Люди мусили сукупно доглядати Сонце. Була в них під ногами солоня земля, з якої щойно схлинув океан. Усім племенем вони чистили Сонце, щоденно витирали на ньому плями, щоденно висаджували його на обрій і підштовхували в небо. Сонце пекло їх, вичавлювало з них солоний піт, а вони вперто зішкрябували із землі сіль, бо

старий мудрець їхнього племені перед смертю сказав, що там, під сподом,—земля солодка. Втомлені чоловіки і жінки квапилися поставити на землю замість себе своїх дітей, щоб було кому завтра підняти і доглянути Сонце, бо вже недалеко була солодка земля. У їхній мові було лише чотири слова: сонце, земля, солодке і солоне. І люди цього племені страшенно квапилися. Спішили вивчити цих чотири слова, спішили народити дітей (і якомога більше їх народити), спішили докопатися до солодкої землі, спішили вдосвіта підняти Сонце у небо, спішили винайти сокиру і колесо, винайти вогонь і хату. Спішили навіть померти, щоб поступитися місцем на землі своїм дітям. Вони не шкодували себе ні в чому. Вони так немилосердно квапилися, що прогледіли, як у їхньому племені завівся Тюхтій, якому нікуди було спішити, світ його повністю влаштовував, Левку. Від Тюхтія пішли схожі на нього діти, які в лінощах своїх перевершили батька. І коли настала черга їхнього роду піднімати Сонце—вони проспали. Тоді люди вже знали, що смерть неминуча, і рід Тюхтіїв почав проповідувати, що поспіх у житті—є поспіхом до смерті. І тільки. Вони вважали, що куди зручніше кожному мати своє маленьке Сонце, яке можна носити в кишені, закладати його в борг чи позичати сусідові, присвічувати ним стежку під ногами, уділювати Сонця дітям або забирати його з собою до могили, бо навіть там страшно темноти. Так-от, Сонце, Левку, того дня не підняли на небо, і в племені все перемішалось: сини Тюхтія пережилися на дочках Поспішайлів. Наступного дня Сонце збунтувалось і з плямами само шугонувало в небо. І з тих пір не дається в руки. І земля стала солодко-солonoю. В кожному з нас зараз живе Тюхтій і Поспішайло. Саме останній жене нас швидше мудрувати космічні кораблі, ракети, атомні електростанції, аби піднятися до Сонця і вибачитись перед ним. Усе залежить від того, кого в нашій особі більше. Колись мені розповів цю притчу сліпий лірник у Таврії, розповів за те, що я йому довго розказував (був ще підлітком), як виглядає сонце, якого він ніколи не бачив, бо народився вже після смерті свого батька, котрий розділив сонце між синами, а про нього, ще не народженого, забув. На прощання сліпий лірник сказав мені: «Більше я тобі нічого не скажу, сину, бо спішу. Спішу

зустріти ще одну людину, щоб розповісти їй початок цієї притчі...»

— А кінець, Федоре Івановичу?

— А кінець її — наше життя. Скільки людей — стільки й фіналів цієї притчі, Левку.

— І кінець, і початок, Федоре Івановичу. І взагалі я думаю, що кожне наступне покоління встигне зробити на землі більше, ніж попереднє. Принаймні має для цього умови на солоно-солодкій землі.

— Я родом із Поспішайлів, час привчив мене мислити надто конкретно — не довжиною людського життя, а довжиною прожитого дня. І мені гірко, бо, напевне, не зможу переступити поріг двадцятого століття, бо без мого шаленого покоління це століття було б схоже на сіру череду літ. Нікому ще не випало за коротке людське життя подолати таку колосальну відстань: від каганця до атомної електростанції, від примітивного стратостата до космічної ракети, від масової неписьменності — до повної мобілізації інтелектуального потенціалу нашого народу. А наскільки ми стали добрішими! Ти можеш мені заперечити: мовляв, у багатьох країнах відбувається цей природний процес. Але зваж, що ми пережили дві війни — і не озлилися на життя, ми подолали найстрашнішу чуму — фашизм. Усе, що відбувалося у нашому столітті,— наше: я воював за свободу Іспанії, зустрічався з молодим Хемінгуеем. На місці моїх ровесників я б писав у автобіографії: «В тридцять один рік мого життя стався перший вибух атомної бомби над Хіросімою, на сорок другому — відбувся перший політ людини в космос». А зовні все просто: жили, постійно випромінювали енергію, «жили порівняно спокійним життям», а потім зникнемо, заповнивши простір зоряним пилом, який породить нові зорі й планети, що будуть жити «порівняно спокійним життям». Аж гірчить на губах від цієї, раз і назавжди заведеної круговерті. Солодка сіль часу, Левку. Я до останнього свого дня залишуся при думці, що природа надто багато вклала в людину, аби дати їй можливість по-собачому загинути на цьому зеленому уламку колишньої зірки. Незбагненне марнотратство це з її боку, навіть у масштабах її гігантської щедрості.

Тихо бігла ріка від свого початку до свого кінця. Текла і не кінчалася, наче й не має того початку і кін-

ця, наче вічна і безконечна, як діюча модель безсмертя на тлі короткого і сліпучого сплеску людського життя, маленька модель вічності, котра може викликати заздрість лише в людини.

Лише в людини, бо вона всього-на-всього — ледь помітна слезина на щоді планети, загубленої в терпких просторах всесвіту.

— Спасибі вам, Федоре Івановичу.

— За що це ти заходився мені дякувати?

— За те, що так думаєте. І за те, що ви є ось так близько, так близько, що можна до вас доторкнутися. Ви ніколи не звертали уваги на те, що все у світі — вимірне? Навіть незбагненні відстані й ті обчислюють світловими роками. Не має виміру лише людина.

— Не має і не матиме, Левку, ніколи. Це так і залишиться загадкою. А нам вистачить самого поняття Людини. Народилась Людина, живе Людина, помирає Людина. І ніхто вже ніколи не повторить її достоту ні у великості, ні в дріб'язковості, ні в поразках, ні в перемогах. Бо вона — Людина, Левку. Вона не хоче вміщуватись у якісь інші поняття, крім того, що вона — Людина. І пізнати її до кінця буде все важче й важче, бо вона загадковіша за всесвіт. Найстрашніше в ній — байдужість, а найпрекрасніше — здатність до самовдосконалення. І — постійне прагнення обезсмертити себе. Обезсмертити за мить спалаху свого життя. Більше я про людину нічого не знаю. Бо сам — усього-на-всього людина. Шістдесятирічна людина із хворим серцем, яка вже нічого не поправить у своїх прожитих літах. Як би не кортіло того, але не поправить. Навіть у своїх дітях, яких я не виховав так, як хотів, бо не мав на те часу. Але я жив, Левку, і в моєму віці найстрашніше: чи згадає хтось, що я таки жив? Маленький грабчаківський егоїзм, якого я не хочу зрікатися. Чесно кажучи — не можу його зректися.

— Є ваше місто на землі. Таке, яке ви хотіли.

— То не моє, а людське, і ти зараз говориш так, аби не образити старого.

— Ви ж самі казали, що як би не спішила жити людина — вона завжди чогось не встигає. Може, в тому й сенс, у тому й солодка гіркота нашого життя. Ми ніколи не вгамуємо цієї спраги до кінця, Федоре Івановичу.

— Інакше було б і нецікаво жити. І залишили б ми цей світ байдуже, як вагон поїзда, коли приїздимо до кінцевої зупинки.

— Ви ж ніколи не були пасажиром, ви все життя були машиністом цього прекрасного поїзда, Федоре Івановичу. Я кажу це до того, що, гляньте на годинника,— вже по дванадцятій, і я хочу першим привітати вас із днем народження. Помовчимо, послухаємо, як б'ються наші серця...

Текла вода під місяцем. Текла вічна і жива вода між берегами. Як сльоза по зморшкуватому обличчю літньої, схвильованої думкою про безсмертя людини.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЖОВТЕНЬ СІМДЕСЯТ ШОСТОГО

Портрет академіка-атомника
Захара Архиповича Стодоли.

Дивна річ, коли бачиш його вперше — не встигаєш помітити нічого, окрім зовнішності. Проте після першої зустрічі навіть його зовнішність не опишеш, бо весь час здається, що втратиш щось дуже важливе у ній, втратиш саме через оту дивовижну ефектність. Коли ж зустрічаєшся з ним вдруге, втретє, вп'яте — настільки звикаєш до нього, що саму зовнішність починаєш не помічати, засакаєш себе на думці, що Захар Архипович начеб існує у множині, у якихось дивних філіалах. Можеш на устах випадкового стрічного побачити Стодолину м'яку, адресовану собі самому, усмішку. При слові «чоло» уявиш саме його, Стодолине, висунуте вперед чоло, що звисає над очима, як скеля над криницею. Сивіти він почав із брів, потім сивина перекинулася й на густі патли на голові та поповзла у гострий

клинець бороди, що схожа на обструганий камінь в руках печерної людини (заздрісникам ця борода дає підстави злоститися у такий спосіб: «Стодоля бородою прокладав собі шлях у науці, нею він змітав із свого шляху суперників»; сам же Стодоля судить про неї інакше: «А я своєю бородою навіть мию на кухні посуд і розводжу в ній цвіркунів...»).

Та, напевне, найголовніше у його зовнішності — очіска. Один фотограф сказав якось про нього: Стодолю можна знімати без підсвічування навіть у темряві, очі все одно освітлять обличчя. Коли дивитися у його голубі, з білими, невилинялими, як у дитини, яблуками, очі, здається, можна бачити крізь них і те, що коїться за його спиною.

Створюючи його, природа, видно, була дуже категоричною і не дбала про вишукану гармонію зовнішності. Стодоля — не красень, однак, коли звикаєш до нього, починаєш розуміти, що, напевне, саме таким йому і треба було бути. Зовнішність не відволікала його від головного покликання вченого. Не відволікає вона й твоєї уваги при спілкуванні з ним. Після цього кажеш собі: йому цілком вистачає й такої зовнішності, можливо, це робить його навіть вродливим.

Атомником Стодоля став цілком випадково, але ця випадковість навіть йому самому вже здається закономірною, бо спростована всім його свідомим життям. Одразу по війні Захар збирав гриби у Вапнярському лісі. Хоч ростом він давно був вищим на голову від найдовготелесіших односельчан, здоров'я мав украй хирляве, не селянське. Захар здебільшого блукав у лісі або ж допомагав своєму батькові-гончареві, який закидав увесь подільський південь горщиками та макітрами (син, в основному, працював пензлем, виводячи квіточки та кольорові обідочки на батькових виробачах). Справжнє прізвище їхнього роду — Стодола, але в селі пом'якшили оту кінцеву голосну, тось на слух записав це в папери — і вони назавжди стали Стодолями. Так-от, збираючи гриби, Захар натрапив на німецьку міну, почав розбирати її — і покалічив собі пальці правої та підборіддя. Щоб якось приховати каліцтво хоч на обличчі (це гнітило парубійка), він запустив собі бороду, як тільки став студентом Московського університету. Найбільше, на що сподівалися його батьки,

що син стане вчителем, та й Захар на більше не змірився.

Якось Курчатов читав для студентів-фізиків лекцію про маловідому тоді ще реакцію поділу ядер урану. Закінчуючи лекцію, він сказав:

— Науці завжди були потрібні Дон-Кіхоти. Справа не у вітряних млинах, а саме в Дон-Кіхотах. Істина ця — з бородою, але ця борода лише приховує молодість духу.

Ігор Васильович помітив бородатого молодика в першому ряду і ще раз повторив закінчення своєї фрази, пригладивши при цьому свою, ще молоду, бороду. Захара вже тоді однокурсники називали Дон-Кіхотом за його незграбну довготелесість та хистку селянську довірливість. Каламбур Курчатова, власне, й вирішив долю Захара Стодолі, бо дехто з викладачів уже знав про надзвичайні уповноваження, якими був наділений Ігор Васильович. Стодолею заопікувалися, підтримували (іноді навіть переборщуючи у своїй поблажливості). Вже на четвертому курсі він мав доступ до курчатовської лабораторії, іноді просиджував там цілодобово. Одне слово, доля його вже була визначена. Сам Стодоля й досі любить повторювати, що він у своєму житті більше боявся колгоспного бригадира, ніж Курчатова.

За тридцять років наукової роботи він досяг усього того, чого могло досягнути його покоління, а може, й більше. Йдеться не лише про звання й місце в суспільстві. Однак наївна добрякуватість часто відволікає його від основної мети, і тоді він займається речами другорядними. З-поміж доброї сотні Стодолиних учнів більша частина — звичайні собі посередності, які й досі зловживають його поблажливістю та добротою. Він іноді здогадується про це, але нічого змінити не може.

Захар Архипович часто повторює слово «одержимість» (голос його м'яко спотикається на літері «р»), але це, скоріш за все, від того, що йому самому цієї одержимості бракує більше, ніж інших якостей, потрібних для завершення тієї справи, якій він присвятив себе. Учений очолив групу фізиків, які працюють над прилученням до енергетичного циклу високотемпературної дейтерієвої плазми, однак той перший азарт, з яким він узявся до роботи, якось непомітно пригас чи збуденів від багатьох невдач. Цієї осені він уникає будь-

яких засідань, захистів дисертацій, інтерв'ю для преси. Найбільше здивувало всіх те, що Стодоля раптом відмовився від поїздки в Окефордський університет, куди його запросили для читання курсу лекцій (хоч перед тим сам наполягав на цій поїздки). Кілька його учнів (йдеться про «сірячків», котрі значну частину енергії тратять на наукову кар'єру, а не на саму науку) почали подекувати, що Стодоля розчарувався у зробленому ним і хоче тихо зійти з дистанції. «Стодоля зупинився на своїй драбині і частіше поглядає вниз, аніж угору...» — натякнув один з них, коли прочув, що Стодолі кілька днів не буде в інституті й поїздка на полювання зривається. Та все ж більшість його співробітників називають Стодолю (позаочі, звісно) «Добрий Мефістофель».

Всі нюанси цього прізвиська пояснити важко, бо скільки людей вживають його — стільки значень воно й має. Не останню роль у цьому відіграє і зовнішність, і доброта Стодолі, і його людські слабини (нагарикає на когось, а потім спокутує таким невідступним добром, що ображений не встигає пожинати зиск із цього).

Та чи не найкolorитніший у Стодолі сміх. Зберіть найбільше велелюддя, і хай засміється Захар Архипович — ви впізнаєте його навіть тоді, коли вам, як Одиссеєві, заліпити вуха воском. Хай сміється Стодоля — і за хвилину вже буде реготати весь натовп, навіть коли відібрати самих лише хнюрків. Цей його сміх друзі називають некерованим ядерним синтезом — стільки щирої й відчайдушної енергії він у нього вкладає.

Він любить дуже елементарні речі і найпростіші людські радощі. Він переконаний, що добротю зшиті черевики — рівноцінні вдалому експериментові в науці, любить пиво з таранею і красивих жінок, любить вставати вдосвіта і лежати з годину із розплющеними очима, любить щодня одягати чисту сорочку і грати у преферанс. Найбільша вада, від якої він дуже потерпає, — те, що під настрій завжди щось пообіцяє, а потім кається, бо мусить виконувати. Щоразу присягається собі, що це — востаннє, але найде на нього хвиля доброти — і він знову наобіцяє комусь у чомусь допомогти, заступитися, підтримати.

Стодоля бездітний, і це його постійно травмує, так само, як і дружину, яку він давно не любить, але звик до

її смачних сніданків, чистих сорочок і повної волі, якою він хоч і не зловживає, та все ж іноді користується.

Цієї осені Стодоля раптом прив'язався до свого учня Марка Грабчака, котрий майже не використовував загальнодоступних слабинок академіка. Марко відрізнявся від своїх ровесників хіба що постійною іронією та сповіданням гімнастики йогів. І раптом цей хирлявий, гандрабатий вітряк чомусь виділив серед інших іронічного (а отже, злого) йога.

Ну-ну, побачимо, чим це закінчиться...

ПЕРЕСОЛЕНИЙ РАНОК

З досвітку в Новотриднях валував густий осінній туманяка, наче, прорвавши панцир асфальту, з-під землі вдарили гарячі молочні гейзери; здавалося, впади на місто шпарка зоря — і та зашкварчить, торкнувшись туманової піняви.

Саме так і здалося Колюні, коли Демид викотив на середину кімнати гойдливу арабську канапу на коліщатах (Василина вже не раз радила: вчепи, Микольцю, до неї мотора і можеш їздити аж у Семигинів). Микола прокинувся, і крізь одтулене око в його душу одразу ж просочився вогкий холод туману, що вкочувався до кімнати крізь прочинені балконні двері. Він почав натягувати на голову ковдру, але канапа знову покотилася, й Колюньо з удаваним переляком зіскочив із свого лігвиська.

Демид стояв серед кімнати, вимахуючи замашними гантелями, голосно ласував досвітковим повітрям, зазмагла шкіра на руках вкривалася теплою вологістю й парувала, чорний, з тонкою, ледь помітною просивиною чупер погойдувався у такт його рухам:

— Поки що, Миколо, тебе відрізняє від старих парубків лише те, що їх мучить безсоння по ночах, а тобі затижне парубкування лиш додає сонливості,— Демид хитрувато прищулює око і зводить догори руки з гантелями, в цю хвилину він нагадує коренасте дерево з обтятими гілляками.

— А то ти поквалився з козами на торг і спродав їх першому стрічному... аж на Далекому Сході,— озивається з кухні Василина і брязкотить посудом.

Демид опускає руки донизу, переводить подих:

— Я хоч до Далекого Сходу доїхав із своїми козами, а ти, Василю, спродала свої, ледь вийшовши за ворота... Ото вже була нетерплячка!..

— А тобі, Демиде, й невтямки, що просто була дуже добра коза, коли не дали й до ярмарку її довести...

— Яке це вже має значення, коли наші торги з тобою закінчилися однаково, Василю...— Демид поправляє долонею вологу чуприну і пильно видивляється на ще сонного Миколу, який босоніж нипає по килимку на підлозі.

— Так би й казав і не сікався б до Миколи. Ми наспішили — досить. Недарма ж сказано: візьмеш собі любу пару — встигнеш натішитись, візьмеш нелюбу — встигнеш набідуватися...

— А чи не здається вам обом, що ваша розмова пасувала б двом вуйнам у комісійному магазині або біля рундучка здешевлених товарів? — продирає хрипуватий зі сну голос Микола, намагаючись влучити ногою в штани.— Вас послухаєш, то можна подумати, що людське життя розділяється на два найважливіших періоди: до- і післязагсівський. Може, я просто не хочу повторювати ваших помилок? — Микола густо почервонів, бо не раз уже прокручував у своїй уяві той день, коли стане із Соломією під вінець, коли перечулено жебонитиме їй на вухо якісь бездумні, але о цій миті надто багатозначні слова, золота каблучка тиснутиме йому пальця, а його короткий кривулькуватий підпис, який він щоденно недбало ставить у книзі реакторної служби та у відомості на зарплатню, раптом набуде верховної державної вартості... Все це не раз бачилося йому з теплими, аж хмільними, подробицями, наче колись уже було пережите й закарбоване в пам'яті.

Ще півроку тому Микола був переконаний, що саме так воно й станеться (без найменших психологічних зусиль, вільно і природно, як зливаються дві ріки), на його місці так би міркував (і почувався) кожен, бо за його плечима вже була та дурманна ніч із шелестливими Соломіїними шелотами, із густющим запахом сіна, із сонним скрикуванням нічного птаха, миготливою зорею в узголів'ї, далеким ревінням лося, жаркою сором'язливістю Колюні та мовчазною, здавалося, невичерпною жагою Соломії, з гарячою рососою на губах і (краще

не згадувати, бо спогад той потопить його у безпросвітний смуток і безнадію, але куди дінешся від нього?) холодне, відчужене світання, яким заступилася Соломія і враз подаленіла на майже недосяжну душевну відстань...

...Із нею таки щось коїлося. Стала на ганку лікарні так, наче сама кілька місяців вилежувалася в осоружних стінах палати і оце зраділа зарсенілому світові, теплим вечоровим димам Семигинева, а найголовніше — втішилася, побачивши під розвалькуватою липою (де й досі збереглася стара конов'язь із погризеним жолобом для оброку) його, Колюню, котрий при останній зустрічі дістав замашного ляпаса й зарікся, що більше не приїде до неї (старі Максимчуки поїхали до родичів на гостину, Миколі ця обставина додала рішучості, й він накинувся на Соломію, не помічаючи, як сміливість переросла в нахабство, тендітна гармонія цієї прадавньої гри порушена — і сигналом цього порушення став замашний виляск Соломіїної долоні). Він таки приїхав, сподіваючись і побоюючись, що Соломія байдуже пройде повз машину, знічев'я привітається (як із колишнім своїм пацієнтом, якому нічим не зарадила), а вже він тоді з лютим відчуттям полегшення сіпоне машиною, вижене її на тракт, вгамує своє серце у швидкості, в леті дороги, притрушеної осіннім листом, а завтра візьме відпустку, шугоне у кримське юрмисько, загубиться в ньому із своїм бодем, випалить себе на сонці й повернеться у Новотридні, щоб зопалу оженитися (і неодмінно запросити на весілля старих Максимчуків). Та Соломія втішилася його приїздом, наче не бачилися бозна-скільки, наче вона знетерпеливилася в чеканні і їй важче уявити більшу радість, ніж ця Колюнина поява біля лікарні.

— Миколочко, здрастуй,— майже проспівала Соломія глибоким, гортанним шепотом.

Микола ледве стримався, щоб не виказати своєї несподіваної радості, присилював себе споважніти, одхилив дверцята і, коли від Соломії звично запахло ліками, запитав:

— Куди вас везти?

— А де раки зимують!..

— Так там немає свідків, а коли ми з вами залишаємося наодинці — ви починаєте тренувати удар

з лівої, панно Соломіє,— зухвало одказує Колюньо і погирає рукою щочу, наче там і досі пече.

— Зате ти збагатив свій досвід ще одним враженням, Миколо...— чи то вибачається, чи вкрадливо кпинить Соломія і розслаблено потягується на сидінні.

— То куди ж все-таки їхати?

— А туди, де ти не побоїшся й ляпаса...— хитрувато скосила притінено-зеленаві очі Соломія і тернула щочкою Миколіне плече.

Цей несподіваний дотик випалив із Миколиної душі сум'яття й образу, вимів з неї недогарки вагань та гризот: він відчув, як усе це полишає його і натомість починають нуртувати з усієї сили якісь нові, чисті джерела. Теплою вільгістю вкриваються його плечі, подих стає рівнішим, рука шарпає тугу краватку на шиї, скидає її, мов шлею, і жбуриць на задне сидіння.

— Що ти робиш зі мною, Соломіє? Що? Чортами й ангелами тебе заклинаю: або бий дужче, або — цілуй,— він рішуче перехиляється до Соломії і хапливо цілує її маленьке, обвите пахучим волоссям вухо. Вона червоніє й надовго заплющує очі.

Машина мчить лісом, осіннє пагілля торкається даху, бубонять збиті жолуді, й листяна віхола кушпелить перед вітровим склом, легко погойдуються Соломія, не розплющуючи очей, від її поривчастого дихання на склі виступає кругла цятка туманцю.

Двійко лосів лякливо перебігають дорогу, старий лось зупиняється в ожиннику і довго внюхується у слід машини...

— Миколо, мені сьогодні принесли хабара,— Соломія розплющує очі, поправляє розторгані вітром коси, у виграненому камінчикові персня ламаються списи вечорового сонця, що неквапливо всідається за ліс.— Ти розумієш — першого в житті хабара... Прийшла до мене якось на прийом молода доярка із села, ладна така, квітуха, врода виплекана, чиста, каже мені: послушайте серце, бо якесь воно в мене чи то маленьке стало, чи зледаціло чомусь, бо млява я й осоружна самій собі, соромилася йти до вас, а оце зважилася, щоб ніхто в селі не довідався. Роздягається при мені й соромиться, руками весь час затуляється. Таке тепер рідко й побачиш. Обслухала я її й кажу: закохатися тобі треба. Вважай, що я видала тобі саме такий рецепт. А во-

на: та я ж одружена. Сорочиною закривається і в сльози...

— І ти відмінила свій діагноз?

— Ти знаєш, ні. Відступати вже було нікуди. Так і сказала їй: все одно треба закохатися чи в чоловіка, чи в когось іншого, але закохатися, щоб аж земля під ногами гойдалася, щоб скрикувати по ночах, щоб усміхатися на самоті, і серед юрмиська від самого лише спогаду про коханого...

— А звідки ви це все знаєте, лікарю? В підручниках вичитали чи на практичних заняттях проходили?

— Вдарити тебе чи поцілувати?

— А ти це вмєш робити лише в комплексі?

— Залежно від пацієнта і його поведінки... Так-от, через рік, нині, та доярочка прийшла до мене зовсім інакшою, я її і не впізнала, бо переді мною була щаслива жінка.

— У кого ж вона закохалася? В свого чоловіка?

— Це не входить у мою компетенцію, Миколо. Мені достатньо факту, що вона щаслива, що її серце бухкає своїх дев'яносто ударів на хвилину, і на її щоках цвітуть калинові рум'янци, і вона живе на якійсь шаленій, відчайдушній ноті. Коли вона попрощалася й пішла, я помітила на столі якийсь згорток, на якому написано: випийте і робіть лише те, що вам хочеться, це — горілка із мого першого дня народження, мама настояла її на вишневих бруньках і закопала, не бійтеся, пийте. Так-от я, Миколо, хотіла б її випити сьогодні з тобою...

Микола гнав машину лісовою дорогою, що вела до Доброго озера, над яким Максимчук мав свою лісницьку сторожку та ожереди із сіном. Йому хотілося зараз саме туди, де стиха сплескує повільна, змлявіла під осінь хвиля, де сходить місяць із озерного дна й тихо гудуть сосни, де вгинається під ногами м'яке торфовисько і сахтить теплом, як черінь. Зараз там безлюддя й тиша. Зітхни — і ліс до ранку перекидатиметься лунами твого зітхання. А найголовніше — сторожка, яку Колюньо збудував із Петром Устимовичем, збудували жартома, а точніше — знічев'я, коли поїхали на риболовлю, але жодна рибина навіть не поцілувала гачка за дві доби, то вони спершу зробили курінь, потім поволеньки почали його удосконалювати, і споруда таки переросла у затишну лісову сторожку, вистелену сіном.

— Саме отут і зимують раки,— усміхнувся Микола, зупиняючи машину біля лавчини, вкопаної перед сторожкою.

— Ого, то це я тепер знатиму... де раки зимують? — Соломія сказала це майже пошепки, теж усміхнулася і раптом знітилася, напнула на коліна широку квітчасту сукню, хруснула тонкими довгими пальцями, струснула головою, аж волосся впало на очі, й на мить закам'яніла; Микола подумав, що зараз вона зворушливо схожа на скульптуру богині Лади з львівського парку, де він любив просиджувати вечорами, стежачи за лінкуватою ходою вифранчених львів'янок.

Він ще й досі не второпав, як сприйняти сьогоднішню Соломіїну поведінку: чи як чергову витівку її настрою, чи вдатну гру, яка знову заманить його на слизке, чи як ознаку капітуляції перед його впертими залицаннями? Та перед ними стиха перегойдувало кволю водою Добре озеро, жебонів ліс, пахло вологим сіном із сторожки, поруч сиділа його Соломія, його гіркий, ба навіть безнадійний біль, його непогамовна пристрасть і незачерствіла надія — все це він відчував зараз особливо гостро, і його просто не вистачало на те, щоб розібратися: що ж все-таки відбувається? Щоб якось вийти із цього тупика, він заходився господарювати, хутенько добув із багажника ковдру та товсту свічку, невдовзі у сторожці заблимало світло, заметалася довга Миколина тінь, запахло вологим, зворохобленим сіном, а Соломії здалося, що з озера раптом вийшла аж сюди, на берег, у ліс, тепла-тепла вода і обмиває її, лоскоче, заколисує, як любисткова купіль дитинства, вода, що, здається, п'є тебе і не може випити, а лише напуває якимись незбагненими чарами...

Вона вийшла з машини, роззулася і забрела по коліна в Добре озеро, відчувала, як дуцаються в її литки шпаркі мальки, як просочується між пальцями шовковий пісок і перевернуті сторч верхів'ям сосни плавають у вечірній воді. Ця осіння упокореність природи, м'які, як щойно народжені курчатка, сутінки, гойдливе мерехтіння свічки в сторожці дедалі більше пробуджували в ній щось споконвіку жіноче, всепрощальне і безоглядне (стільки літ тлумила його в собі — і на тобі!)...

— Справді, коли нас послухати, Миколо, то ми із матір'ю схожі на двох перекупок... які, одначе, вже вда-рили по руках, запили могорич і, удавано пересварю-ючись, таки повертаються додому із почуттям звершено-го,— мовить Демид, вив'язуючи грубу коричневу кра-ватку і спостерігаючи за Миколою; точніше — за його відображенням у великому кімнатному дзеркалі.— А ко-ли подивитися на тебе, Миколо Андрійовичу, то таке враження, що якби усі чоловіки поводили себе подіб-ним чином, то ми б вимерли ще на Адамові і Єві...

— В Адама не було іншого виходу, а точніше — ви-бору. На планеті існувала лише Єва, Демиде Іларіоно-вичу,— реготнув Микола.— То була виняткова ситуація, виняткова і єдина на всі віки. Над Адамом висіла фа-тальність збереження виду. На мою ж долю випав вік демографічних перенасичень, тому я маю час і подума-ти,— він потягнувся, став навшпиньки і в дзеркалі зу-стрівся поглядом із Демидом, довго, невідпорно дивився йому в очі.

— Дорогий мій, підтоптаний Адаме, всі по-справ-ньому закохані повторюють саме цю біблейську іс-торію.

Василина заступилася:

— Чого ти, Демиде, причепився до дитини?

— А ти, Васирино, не лицемір! Мене весь час накру-чуєш, зітхаєш, місця собі не знаходиш від синового зтяжнього парубійства, а тепер, виявляється, я в усьо-му винен...

— 'Диме...— благально простогнала Василина з кух-ні й нервово забряжчала посудом,— я ж просила тебе— обережні-ше...

— Та як же можна ще обережніше, коли молодий, красивий, дужий парубок кілька років топчеться біля молодиці, морочить голову їй і собі, не кує і не меле. Це може набриднути будь-кому. Я просто дивуюся Со-ломіїному терпінню до цієї монотонної, як зачовгана платівка, любові. Де спалахи пристрасті, де той спо-конвічний любовний шал, муки, любовне безглуздя, дур-ман і всі ті чинники, які завжди супроводжували це почуття? Де вони? Все це схоже на поганеньке теат-ральне дійство з двома особами, які самі не знають, чого вони хочуть. Саме про це я й хотів сказати,— Де-мид накидає на себе шкіряний піджак, довго не може

влучити в рукав, потім силкується взути лівий черевик на праву ногу...

Западає динамітна тиша. Здається, що можна почути потріскування підпаленого бікфордого шнура, по якому біжить вогник до Колюні...

— А чого це ти так мало мені наливаєш? — печально ремствує Соломія, і поліетиленова чашечка в її руці ледь помітно тремтить.

Микола запопадливо хапається за пляшку і, розхлюпуючи питво, доливає:

— Боюся, що при вживанні допінгу твій удар буде нестерпним...

— Негоже тобі, Микольцю, кепкувати над самотньою жінкою, у якої склалося життя не так, як вона того хотіла...

Вона хутко, не по-жіночому, випиває, надовго закашлюється, а потім затихає, витягнувшись на хрусткому сіні сторожки.

— Не треба було стільки пити, Соломіє...— навіщось радить Микола, прекрасно розуміючи комічну запізнілість своїх слів.

— Я дотримуюся поради моєї пацієнтки, що враз одужала, дорогий Миколо. Ти ніколи не задумувався над тим, що із якихось шістдесяти чи скільки там років нашого життя лише рік чи два можна нашкребти, щоб сказати: оце я був сам собою?..

Її пальці ніжно торкаються Миколиної чуприни на потилиці, обережно погладжують її, Микола відчуває, як гарячі дрижаки котяться по його тілу, вся його істота начеб згортається в тугий, запечений вузол, він затерп і сторожко вслухався в рухи Соломіїної руки...

— Демиде Іларіоновичу, не можна міряти всіх вашими флотськими законами. Я не люблю готових формул, які уніфікують нас: роби так, кажи ось так... Кожен мусить виробити собі свою, для свого характеру й таланту, формулу. Мені добре й так,— кинув Микола й пішов на кухню.

— Ну й чини, як хочеш, лише не забувай, що коли тобі добре, то добре і матері, й... мені, коли ж тобі зле, то нам з матір'ю погано вдвічі. Як-не-як, а я тобі таки за батька...— Демид ніколи про це не говорив, але за-

раз воно в нього вихопилося під кепський настрій, і він болісно пошкодував, вийшов на балкон, почав роздмухувати люлечку.

— Демиде Іларіоновичу... я вас люблю і поважаю, але... але не забувайте, що в мене є батько. Я не безбаченко. Зрєктися його — то надто підло... і... сумно...

Микола здригнувся, стеноув плечима, і йому здалося, що він враз звільнився від осоружного гіпсового панцира, що чавив його з усіх боків. Він обхопив тонке, податливе Соломіїне тіло руками, заплющив очі, очікуючи удару (так чекав, що іноді йому здавалося, наче той ляпас уже пролунав, облік його щоку, подаленів,— і від того хотілося заплакати або ж зціпити зуби і вдати, що удару не було зовсім), але Соломія враз напружилася, зітхнула і гарячково пригорнула його до себе...

Вуста її спрагло ворушилися й дихали на нього жагою, якої Микола ще ніколи не знав, бо в його уяву вона приходила зовсім іншою, перебільшено несправжньою, всеспеляючою і нестерпною. Він лише розумів, що це і є вона, та мить, яка все відступалася й відступалася од нього, а він біг за нею багато літ, надривав своє серце, вергав тонни землі під атомну, вертівся між Семигиневою і Трьдніями, як білка в колесі, вчився, дорослішав (може, й старів). Зараз він жив у цій миті, вона йому здавалася довгою, як життя, і великою, як свято.

— Лиш нічого не кажи і нічого не питай...— ледь чутно прошепотіла вона і впилася в Миколині пошерхлі вуста.

Розсипаним по сіні горохом пороснули гудзики Миколиної сорочки, і Соломіїна рука, як блискавка, обпекла його груди своїм дотиком...

Пахло вологе сіно і Соломія...

Соломія виціловувала на щоці Миколи свій недавній ляпас.

Зляканий їжачок вибіг із сторожки...

Десь у хащі печально ревів лось, сосни довго перемовлялися між собою тією лосиною тугою.

— Ди-ме! — аж подавилася цим іменем Василина, і тарілка брязнула на підлогу, дрібні друзки порцеляни вкотилися аж у кімнату. Микола заходився визбиру-

вати їх, навіть втішався, що мати розбила полумисок, бо за цим заняттям мав можливість сховати очі від Демидового погляду.— Ми ж домовлялися з тобою ніколи не торкатися цього і не ворохобити минуле...

Демид пошкодував, що затіяв цю розмову. Сьогодні вона йому була ні до чого: директор атомної Золотоноша іще не повернувся з Парижа; з катастрофічною швидкістю наближаються дні перевантаження уранового пального в першому реакторі, а він і досі не вирішив питання про керівника лабораторії замість Книша, котрий вийшов на пенсію; приїздить делегація німців-атомників; до всього — щоденні, начеб і непомітні, дріб'язкові (а спробуй, не розв'яжи їх негайно!) справи секретаря парткому станції — на одну, як він сам каже, «атомну душу» цього вистачає по зав'язку. То навіщо було починати ще цю дразливу розмову з Миколою? Однак усе вже закрутилося з відцентровою силою, втягнулася в балачку й Василина — тепер він настирливо шукав якоїсь логічної щілини, крізь яку можна було б випустити цю перенасичену нервозність, що гнітила усіх трьох, роз'єднувала й мучила.

«Нащо було розпочинати цю безнадійну розмову? Можна ж було зробити це на самоті з Миколою... А втім, хіба я не робив спроби? Він же щоразу ухиляється, одразу ж підсуне анекдотик про старого холостяка або про сімейне життя, й після цього до нього не доступишся. Думав, при Василині поговоримо, а воно бачиш...»

Демид іще подумав, що й сам був таким, бо інакше чого ж було тікати із Триднів аж на Далекий Схід, самому наражатися на помилки і гупі, відчувати себе розгородженим з усіх боків, покладатися лише на свою гулаківську живучість. Не раз казав про це Василині, але вона — мати, їй все ще здається, що Микола — дитина, хоч і доросла, але беззахисна (в даному випадку беззахисна перед любов'ю, а хто, зрештою, має захист від цього?). Йому стало ще прикріше, і він уже не бачив виходу із ситуації.

Соломія спала на розпростертій Миколиній долоні, він боявся поворухнути пальцями, хоч вони й затерпли під її щокою, глибинний спокій і первісна доброта панували в його душі. Над Соломіїними сонніми устами

схилилася стеблинка сіна і тихо ворушилася від кожного її подиху, похапцем скинуті туфлі білили за порогом сторожки, ворохобився у сухому листі їжачок, ворушив вологим гострячком мордочки, сміливішав і підходив дедалі ближче до них. Микола перебирав губами Соломіїні коси, жадібно вдихав у себе їхній запах, вкривав Соломію піджаком, хотів ще сорочкою накрити її ноги (в сторожці дзижчало кілька млявих осінніх комарів), але боявся необережним рухом розбудити кохану. Давно погасла свічка (здається, він сам її загасив подихом), тлуста зоря звисала над озером, і місяць слав мідянисту доріжку аж до другого берега.

Він усе ще не вірив, що поруч із ним Вона — Соломія. Хай би зараз стали тут усі Тридні, хай би показували на нього пальцями й сміялися — Микола не знітився б, він би лишень закрит Соломіїні груди, що біліють у темряві, й не дав би нікому (навіть матері) сказати гучного слова, яке б могло розбудити його кохану.

— Не кажіть нічого поганого при мені, Демиде Іларіоновичу, про мого батька, бо я маю синівське право думати, що не такий уже він поганий чоловік, просто в нього все склалося якось не так... Може, його енергії й темпераменту вистачило б для чогось великого і справжнього, та якесь дурне колесо замотало його полу, він вчасно її не одрізав, а потім уже було пізно... А потім... я ж не знаю, що з ним... Може, він уже небіжчик... — Микола знав, що жаль його перебільшений, тимчасовий, але наятрював себе дедалі більше, ніби підсвідомо піддавався цьому настроєві, мимохіть уподібнюючись до птиці, що відволікає мисливця від гнізда: хай говорять про що хочуть, лиш не про Соломію...

Од його слів Васирина схлипнула й приклала фартушок до очей.

Демид подавився димом із люльки і важко закашлявся.

— Ми ж зовсім не з того почали. При чому тут Андрій? Хоч би хтось один із нас трьох був мудрішим та припинив ці перестрілки, цю безнадійну нервосіпалку, — мовив глухо Демид і глянув на годинника. — Оце поснідали пересоленого...

...Микола прокинувся, коли сонце грало над Добрим озером, як хмільна рибина. Вмита й причесана Соломія сиділа біля води, цідячи крізь пальці прохолодний пісок.

Він навшпиньках підійшов до неї й нічого іншого не придумав, як зненацька затулити їй очі руками.

Вона не поворухнулася, мовчала й далі цідила пісок.

— Здрастуй, Соломієчко! — шепнув він біля самого її вуха.

Соломія мовчала. Тік між її тонкими пальцями пісок, високо скидалася серед Доброго озера риба, самотній рибалка погойдувався на човні біля очеретиськ.

Микола зайшов у воду і почав гучно вмиватися, але серце його болісно судомило, наче там захрясла гостра крихта льоду. Соломіїне мовчання й відчуженість гнітили його, озерна вода видавалася охляло-теплою, наче вмивався у застоянній калюжі. Соломіїне відображення у воді торкалося його рук, і він зачерпував його із водою, хлюпав ним собі в обличчя, але від того не легшало.

Дорогою до Семигінева Соломія мовчала, втупивши очі у миготливий ліс, що біг кудись біля вікон машини.

Лише біля лікарні вона поглянула на Миколу, але той чомусь одвів очі:

— Все це нам здалося, Миколо... Так болісно й дурманно здалося. Це також була не я. То була просто жін-ка...— Соломія вимушено усміхнулася і вийшла з машини.

На порозі лікарні вона зустріла літню жінку, весело про щось загомніла з нею, і Микола відчув, що ця ніч над Добрим озером, у Максимчуковій сторожці, далєбі, не наблизилася до нього Соломію. Він з болем подумав, що саме ця шалена, довгождана ніч (тепер така оманлива, далека, наче була вона століття тому), можливо, розділила їх іще більше. Він до крові прикусив губу.

— У поліклініці звільнилося місце терапевта, запропонуй його Соломії, Миколо,— змирливо проказав Демид вже з порога.

— А я не бюро по працевлаштуванню,— огризнувся Микола і вийшов у другу кімнату.

Василина у розпачі стояла над охололим сніданком.

Холодний туман колобродив по закутках квартири.

ДОДОМУ! ДОДОМУ!

Андрієві Ременю знову здавалося, що нікуди він не їде, що куплений квиток — звичайний папірець, яким його ошукала циганкувата касирка, що поїзд, у який він сів, — іграшка, котра гасає по замкненому колу.

Він би анітрохи не здивувався, якби його висадили на тій самій станції, де він сів у вагон кілька годин тому. Тоді б він навіть утішився, бо мав би можливість вирушити пішки із цієї осінньої тайги, з цього осіннього плетива сосен до свого маленького хутора Тридні, до своєї дружини Василіни, до свого сина Колюні, які почали йому ввижатися дедалі частіше, щоразу зсудомлюючи душу.

Вони то підходять так близько, що він може бачити лелечине гніздо на тополі Михайла Далекозорого, блискучу клямку дверей своєї хати, може побачити ледь притулені верхньою повікою, лякливо зелені, як молоде татарське зілля на горинських мочарах, чоловічки очей своєї Василюни, її соковиті, м'які губи, її майже крейдяне, незасмагле під хусткою і в спекотне літо, чоло, може розгледіти й сина Колюню — свою подобу, в якій ледь висіявся чорний спорищець на верхній губі.

Та ця з'ява триває лише мить. Потім Тридні, Василюна і Колюньо надовго даленіють, тануть у хисткому мареві — зблисне краєчок усмішки Василюни... сплесне хвилию Горинь... тінню промайне Колюньо... гойднеться піщана триденська вулиця — і все це знову затягнеться олодним, непроникним для уяви туманом...

Андрій мовчав, бо найменший дотик до хворого зуба засвічував у зіницях палахкотливі блискавки, що пронизували його із лисуватої маківки до великих пальців ніг.

Коли він мовчки думає про свій дім і повернення до нього, язик починає ворохобитися у такт словам і таки черкає хворого різця — тоді Ремінь аж підводиться із вагонного лежачка, рвучко згортає товсті, як гроно бананів, пальці обох рук у дві гирі. Кинь їх на шальки — не перетягнуть одна одну. Він спрожогу тягнеться до спідньої кишені піджака, намацує слизьке горлечко пляшки, рішуче висмикує її і, не чекаючи, поки рука донесе до писка, нагинається, щоб зустріти її вже розчепреними губами.

Молодий солдатик, що довго не зважувався розстебнути гудзики свого кітеля (почав розстібати їх чомусь знизу, по одному на кожній великій станції), силоміць одводить очі від свого дивного сусіда, починає вологою рукою розгладжувати прим'яті штани.

За вікном кипіла осіння тайга, вихлюпувала свої зелені затоки аж до залізничного насипу, спалахувала рудими облизнями, що вже подекуди поїняли осіннім багрянцем хаші, де тулився рублений будиночок лісника чи колійного обхідника. Все це миготливо летіло перед очима, ледь торкаючись Андрієвої свідомості.

Він давно вже лаштується пояснити своїм сусідам по вагону, що його мучить (ох же й мучить, догори б коренем він ріс і цвів!) зубний біль, але тоді треба говорити, ворухити язиком та щелепами, знову зачепиш проклятого кланцака і завнеш на весь вагон.

Мовчить, впершись язиком у піднебіння.

Втомлене від калейдоскопічної переміни облич, що з'являлися і зникали в ньому назавжди, дзеркало купе іноді показувало Андрієві лише його плескати, з галявкою лисини, тім'я. Часто йому здавалося, наче за прозорою скляною перегородкою сидить його, Андрій, двійник.

Андрій уже кається, що зважився на цю поїздку. Треба було підлікувати зуби, позатикати їх пломбами, повисмикувати струхнявілі пеньки, заспокоїти свою роторигану душу, повертись трохи на волі, послати поштою сяких-такіх грошей своїй жінці Василіні, зачекати її відповіді й запросин у Тридні — тоді можна було б і сісти на літак, посмоктати карамельку або й подримати, укрившись свіжою газетою, купити в Києві дорогих цигарок і вийти з літака у Рівному, де його чекатимуть Василина з Колюнею.

Треба було так і вчинити, але його товариш, з яким вони пропаячили дві доби після виходу із в'язниці, потирав долонею порепані губи, заливчасто й надривно кашляв, гримав кулаком по столу і приказував:

— Якщо кулак занесено — треба бити. Бити — і всьо! Еліментів ти не платив. Вона получить по пошті грошву — і будь здоров. А сам вшивайся. Так що масти колеса поїзда сльозою і — вперьод, Андруша! Наливай на прощання. Вперьод! Щоб наше щастя нас не наздогнало, бо ми до нього не готові...

Андрій сподівався, що довга дорога у поїзді дасть йому можливість обміркувати своє життя, вирішити для себе ту навалу проблем, яка постала перед ним після того, коли лунко хряснули за його спиною двері проходної, остогидлої за п'ять років. Він одразу збагнув: там було простіше, у тому світі була єдина мета і думка — вийти. Відбути і вийти. Перед закінченням строку покарання він кілька разів писав до Василина довжелезні листи. Коли перерахував їх, з жахом думав, що вона так нічого й не збагне, краще вже розповідь їй усно, з ока на око, при синові, при сльозі. Василина, мабуть, набідувалася без нього і раптом — таке щастя, повернувся чоловік, можна доживати свого віку в тихих Триднях, де навіть немає міліціонера. Василина відгодує його своїми борщами, він підлікує зуби і шлунок — ще може працювати і трактористом або і в бригадири візьмуть, він таки бувалий, світу набачився.

Ці настрої заспокоювали його, розливалися по тілу солодкою сподіванкою, запалювали в очах притлумлений і злинялий полиск надії.

Але, як тільки він сів у вагон, щось болісно штрикнуло його щелепу, оддалося у мозку. Здалося, що вагон, перевертаючись, летить у прірву, зминається у згусток заліза, затискуючи у свій кулак Андрія, як черешневу кісточку. Вже добу він не може склепити очей, п'є горілку, але не хмеліє, його мозок отупів і затерп, відчуття волі, яким він ще вчора так азартно упивався, сьогодні спрісніло і навіть пригнічувало його.

Андрій уже кілька разів виходив до туалету, щоб видамати собі зуба пальцями, але як тільки торкався до пожовклого різця — наче стрибав у ванну із рідким гоготячим металом, зойкував, гортанно, з висвистом, стогнав і знову вискакував у тамбур.

Він знову втрачав відчуття напрямку руху, здавалося, поїзд везе його назад, у тайгу, а Василина з Колюнею даленіють і меншають, перетворюються на дві, ледь видимі, цятки на обрії. Вони нагадували йому тих осіньних птахів, що пролітали над табором, і Андрій зятято стежив за ними, аж поки їх не ковтала далечінь. Ледве стримувався, щоб не вхопити рукою червону ручку стопкрана, рвонутися її на себе — хай завайкотять розгарячені гальма, хай жбурне його лобом у вагонне дерево — тільки б луснуло у ньому це глухе заціпеніння, цей

стоклятий морок душі, яка дуцається в грудях, мов сліпе кошеня!

Колюньо був схожий на мене, а не на Василю... Ой і болить же, щоб ти коренем догори виріс і зацвів!

І гуцули розспівалися у сусідньому купе, видно, здорові зуби мають. Погомонять і знову співають. Чи в них ті горлянки нікельовані, що голоси якісь аж сріблясті? Що воно за народ такий: їдуть удвох, а в три голоси співають. Без чарки, тьху! Якби хоч у одного з вашої компанії так заболів зуб — якої б ви тоді завели? Ага, поспівчують вони тобі, якась горласта вже затягує:

Ідеме, ідеме-ге,
Там, де світло горить.
Там наша білявка
Двері нам отворить...

Хоч би душу вже не чіпали! Двері нам отворить? А як не чекає? Як у тих дверях Грицько-брехунчик на-сіння лузає і через губу спльовує?

Як ти забув двері отворят,
Я забула тебе цілувати...

Забула — навчисься! Дурне діло нехитре, один вечір — і здаси на права, навчисься. Головне, щоб губи не були зайняті, щоб хтось їх не опечатав перед цим. Чого ви про це не співаєте?

Солдатик перестає чавити прищика на підборідді, підтягує під себе довгі ноги, складає руки на колінах, стає від того схожим на школяра, якому оце зараз мають виставити бал за поведінку. Слухає пісню.

Вчора лише він закінчив курс молодого воїна, прийняв присягу і сьогодні був сповнений відповідальності за весь світ, у центрі якого стояли (чомусь весь час уви-жалось, що вони таки стоять під селом і виглядають його з боку районного центру, що видніється за горою лише високим елеватором) його тато і мама. Навіть напосядиста ревність до сусідської дівчини угомонилась у ньому, бо він тепер несе відповідальність і за неї, і за тих жевжиків, що в'ються біля її воріт...

Співають гуцули. Хай співають, вчора він прийняв присягу, тому хай співають спокійно. Завтра він уже буде в своїй частині, одержить зброю, стане на варту —

хай співають, бо поруч є він, Стригун Максим Федорович, п'ятдесят сьомого року народження, ріст — метр сімдесят вісім, освіта повна середня, шофер другого класу, жодного разу не жонатий, але з Марійкою цілувався... І не раз... Але без дурниць, без дурниць, Максим Федорович уміє тримати себе в руках, хоч йому куди приємніше тримати в тих руках свою Марійку. Коли не сплять солдати — спокійно співають гуцули, от візьму й напишу про це в листі додому...

Солдатик не брав на себе відповідальності лише за свого мовчакуватого сусіду, що жлуктить горілку з пляшки, наче трубить тривогу на скляній фанфарі. Хай відповідає сам за себе, як такий моторний. Якби в мене була пляшка (не можна мені того зілля, але я кажу, якби, наприклад, була вона в мене випадково), я б запросив усіх до столу, навіть гуцулів із сусіднього купе. А чого б ні? Та сіли б гуртом і по чарочці за знайомство та за дорогу. Ота кирпатенька гуцулочка ладна, артистка та й годі, навіть малювати не треба, Ніна Матвієнко, тільки ще по телевізору не показана. Я б сів навпроти неї, якби довелось частувати, бо близько не можна, у мене ж Марійка. Он вона, в нижній кишені, на фотографії, очима до мого серця. Марійка, правда, не співає, але ж любить з пластинки пісні слухати. Одружимося, купимо програвача, будемо слухати разом. Мого сусіду вже й пісня не бере... Хай співають гуцули. Вони того, і в горах живуть, щоб далеко їх чути було. Хай...

Від нового приступу болю Андрій різко смикнув ногою, зачепив порожні пляшки під столиком. Вони так пронизливо й зловісно затеренділи, що він і сам знітився, втягнув голову в плечі.

Солдатик рішуче випростався, обтягнув на собі кітель, застібнув гудзики, не втратив нагоди зиркнути у дзеркало і зауважити осоружну червону латочку на бороді довкола прищика і знову сів, але аж на самий край вагонного лежачка.

Зчинений шарварок, напевне, почули і в сусідньому купе, бо голоси затихли на півслові:

— Йой: маємо через межу ресторан! — весело верескнув дівочий голос.

— Бігме, там у борг дають. В рахунок пенсії, — густий, соковитий басюра, якому б пасувало прізвище

Гмиря. Мабуть, театральні вуса аж за пазуху, товсті масні губи, жорноподібні жовна...

Однак із-за перегородки визирнуло молоде русяве хлоп'я, в якого ледь висіялась під носом мішанка волоссячка і пуху. Схожий він був на ледь припечену булочку, передчасно вийняту з печі.

Сіро-попелясті з поволокою очі ховаються так само несподівано, як і появились. Бас сходить на густий, замішаний на тягучій коломазі, шепіт:

— Там такий вуйцьо... Лиш покажи його тільний корові — через день будеш свіже молоко пити й молозиво їсти...

Довгий виляск сміху котиться по вагону. Пирскає в кулак солдатик.

Андрій вертить шиєю і вивертає очі, ніби прагне випрягтися із невидимого ярма, втирає рукою піт, що зібрався на краєчку носа.

Сусіди вже пересміялися і, очевидячки, забули про нього, бо знову заходилися мантачити голоси, знічев'я перебираючи кумедні вигуки, уривки коломийок. Врешті сторгувалися на веселій:

Породила мене мати
На самого спаса.
Та таку ми пику дала,
Як у Фантомаса...

Поїзд вигнувся на крутому коліні залізниці. Андрієві здалося, що тепловоз доганяє задній вагон і його дорозі не буде кінця. Щось у ньому надірвалось, розправилась якась, накручена до кінця, пружина, змішала його сподівання і відчай, вчорашнє із завтрашнім, хміль із тверезістю — йому захотілось заплакати, але його сльози висихали ще на підступах до очей.

Він звернув увагу, що його руки закінчуються кулаками, а не пальцями. «Рука в людини має нагадувати гіллячку, яка плодоносить, а в тебе, Андрію, — довбня», — вчулися Василинині слова.

І він поривчасто розправив їх, аж хруснули затерплі суглоби,

Дах машини лунко затерендів, і Марко злякано прокинувся. На зім'ятій подушці виднівся слід голови Стодолі — маленьке, впале гніздечко, що, мабуть, встигло вже й охолонути. Марко торкнувся його рукою — так і є, вже холодне. Він глянув у вікно і голосно здивувався: на захуканій шибці пальцем було виведено контур голого жіночого тіла, що азартно гарцювало на коні. Швидко натягнув кеди і вискочив з машини.

Прибите росю багаття ще жевріло тліючими голувешками, сичало від скрапування роси із дубового пагілля. Ранок мляво просочувався крізь туман, по контурах жіночого тіла на склі збігали патьоки, здавалося, що жінка плаче від якоїсь надто буйної, не виданої досі радості.

— Ти хочеш сказати мені «доброго ранку»? Далєбі, це буде не оригінально...

Марко швидко обкрутився на одній нозі, роззирнувся в усі боки, але Стодолиної постаті так і не побачив.

— А я промовчу, Захаре Архиповичу, — Грабчак шукає вчителя за стовбурами дерев, але той говорить до нього наче з-під землі.

— Є люди, яких об'єднує лише те, що вони іноді кажуть одне одному «добридень», і це дає їм підстави думати, що між ними існує щось більш спільне, ніж час і місце дії їхнього життя... Отож, негайно кажи цю стерту формулу початку дня — і ми розпочнемо його...

Аж тепер Марко вгледів Стодолю. Захар Архипович лежав на пахкій купині жовтого листя, вкутаний туманом, блідий і зарошений, у сивій брові заламувався сонячний промінь, скудовчене волосся розметалося по листі, і здавалося, що воно пустило коріння в купину і в землю.

— Тепер, Захаре Архиповичу, навіть середньої руки драматург може дозволити собі розкіш сказати: місце дії — планета Земля, час дії — атомний вік. Я ж дозволю собі сказати, що радий бачити вас у доброму настрої, — Марко оперся руками в землю, випростав тіло вгору, якусь мить погойдався, набираючи рівноваги, і почав ходити на руках довкола купини. Світ у його очах перевернувся: дерева росли з неба, Стодоля лежав на хмарі, як старий, іронічний бог, недогарки багаття

світилися, як сузір'я, до якого можна торкнутися рукою...

— Так може сказати навіть середньої руки обиватель, Марку. І це йому аніскільки не заважатиме постійно думати про те, в якому кутку кімнати поставити своє двоспальне ліжко. В тому й біда, що цивілізація здебільшого входить у свідомість людей не через духовний, а через матеріальний світ. Ми цінуємо лише те, що пережили самі.

— Мені конспектувати, Захаре Архиповичу? — Грабчак ходить на руках, втупивши погляд у землю, обминає пеньки та колючий хмиз.

— Я розмовляю сам із собою. Ти мені не заважаєш навіть у перевернутому вигляді. Так-от, я й кажу: треба було американцеві Майклу Коллінзу із місячної орбіти подивитися на Землю, побачити її із космічної точки, щоб потім сказати: «Я щиро вірю, що якби довелось політичним лідерам світу поглянути на нашу планету із відстані у п'ятнадцять тисяч кілометрів, вони б докорінно змінили свій спосіб мислення. Вони б не побачили, де проходить кордон — страх, який важливий кордон — між їхньою країною і сусідом. Вони б не почули голосних суперечок на Землі. Земля повинна бути такою, якою її звідти бачиш: голубою і білою, а не багатою і бідною, голубою і білою, а не такою, що заздрить іншим і сама є об'єктом заздрощів».

— Але ж таку картинку бачили поки що лише три десятки людей, яким віддали почесні, при житті забезпечили місцем в історії, але міняти що-небудь у цій історії їм — зась! — Обличчя Марка побуряковіло, вуха стали схожими на червоні пелюстки жоржини, але він усе ще ходив довкола купини, стрижучи у повітрі ногами, і роса падала на вичовгані підошви кедів.

— А як вона виглядає зараз у твоїх очах? Яка ця планета, коли ти буквально уткнувся у неї носом, Марку?

— Вона — зелена. Я також не бачу зараз на ній кордонів. Але це така сама крайність, як і те, коли дивитися на неї з відстані п'ятнадцяти тисяч кілометрів. Я відчуваю її осінній запах, а цього якраз і був позбавлений лисуватий американець Коллінз, котрий зараз, здається, очолює авіакосмічний музей у Вашингтоні. Отож, я маю право думати, що він злітав у космос, щоб

посісти цю затишну і високу посаду, до якої в земних умовах він би йшов десятиліття, вдаючись до хитрощів, улесливості, вибиваючись із сил, і невідомо, чим би це закінчилося...

— З твого раціоналізму можна гнати первак. Ти не пробував цієї елементарної справи з хімії?

— Все ніколи, професоре, ви ж знаєте, скільки часу займає у моєму житті ядерна фізика...

— Ну тебе к бісу!

— Отак на руках і йти? Я із великим запізненням прибуду до місця призначення, всі кращі вакансії можуть бути зайняті...

Стодоля рвучко звівся з купини, стріпав із себе листя, підкинув жолудя і загилив його вище дуба.

— По-твоєму, всі ті, що підіймалися в космос, переборювали відстань, страх і земне тяжіння задля слави? — Стодоля зрозумів, що надто спростив і загострив питання. В душі він пошкодував, що не висловив його делікатніше.

— До певної міри так, — Марко випростався і став на ноги, розтер своє вишневе лице і помотав головою. — До певної міри, професоре. Я далекий від того, що Гагаріну була притаманна та одержимість, що й Джордано Бруно, чи Копернику, чи Жоліо-Кюрі, чи навіть Курчатову. Всі вони переборювали опір часу, опір епохи, Гагарін, Армстронг та інші були підсажені епохою в космос, їм треба було перебороти лише страх і ностальгію. Зараз набагато важче подолати себе самого, ніж земне тяжіння. Скільки разів ви намагалися покинути куріння, Захаре Архиповичу?

— Ну тебе к бісу... Збирай хмиз для багаття...

ДОЗА НА ВСІХ

За будинком, між товстих сосен, сушилося стільки білизни, що Степан, ідучи з роботи, тільки гмукнув і подумав: «Наче в будинку всі голі сидять та чекають, поки висохне...» Білі простирадла, строкаті сорочки з опущеними донизу рукавами, помаранчеві штори із вогнистими жар-птицями — все зухвало цвіло між сірих стовбуряк сосен.

«Невже наш будинок справляє сьогодні день чистої білизни? Оказія! Живи і смійся! Як книжка пише. Стьо-

почко, ша! Ще тиждень — і ти також засяєш, як арка при в'їзді на атомну. Уявляєш, накрохмалена сорочечка лоскоче шию, костюмчик випрасуваний — пролетить комар, необачно торкнеться «стрілки» штанів — і небіжчик, надвоє. Дозо Григорівно, візьміть мене під ручку! Та не так пристрасно, бо зараз повернемося додому. Легенько, ніби я просто підтримую вас, щоб не зашпортулись за асфальт, я ж нікуди не втечу, легенько, Дозо Григорівно, — і пройдемося «активною зоною», по проспекту Курчатова. Ідіть не поспішаючи, носки ваших ніжок намагайтеся вивертати назовні, мені так подобається, не тільки тому, що так їх ставить Марина Владі... Йдемо собі. Мені хочеться закурити, але некрасиво йти з жінкою і смоктати цигарку. Іду, трішки-нахиляю до вас голову, щоб дужче чути оту капіночку духів, якими ви помастили собі за вухом. Не ображаєтесь, що називаю вас Дозою? Не сердьтеся, я — з любові. Можете навіть заміряти мої почуття своїм дозиметром. Ну, що показує? Ага, розділений ямочкою п'ятачок вашої борідки тремтить — знать, повне опромінення! Ша, ніхто про це не дізнається. І взагалі, я просто до вас чудово ставлюся, позаяк ви гарний чоловік, Маланко, тобто — Дозо Григорівно. Ні-ні, вже ніхто нікому не говорить про любов. Усе тихо, як перед пуском реактора. Чинно йдемо по проспекту Курчатова, завертаємо на майдан Жоліо-Кюрі (був такий француз, чи не єдиний із французів, котрого не цікавили моди, а щось набагато більше; до речі, це він і дав нам оцю роботу, де ми з тобою познайомились, так що Кюрі — наш сват, Маланко). Йдемо, легко схиляючи голови: драсте, Петре Івановичу, драсте, Василю Іосипівно... чір добрий, Демиде Іларіоновичу... Та нічого, вийшли оце прогулятись, бо все робота, робота. Дякуємо, до побачення. Ще тиждень — і приїде Маланка з курсів дозиметристів, заберемо Сашка від баби — життя піде, Стьопочко, як книжка пише. Живи і смійся...»

Переживши в уяві цю прогулянку з Маланкою по місту, відчувши її близькість, хитке погойдування її стану, виткі «чарівочки» на скронях, удавані ревності («Не дивись на оту, бо вона гарніша за мене. Краще глянь, яке небо над головою сине. Коли ти вже перестанеш рости? Ніяк не вженуся за тобою: ти поверх моєї голови дивишся на дівчат...»), Степан Потурнак

враз перехотів іти в порожню квартиру, де лежить немитий зранку посуд, де порозвішувано по кріслах його сорочки та штани, де цвіте припорошений пилом вазон і ніяк одцвісти не може, де бубонить під звалищем газет гучномовець, лише посилюючи Степанову вечірню самоту.

Сьогодні він намотав півтисячі кілометрів баюристої дороги в Білорусію і назад, від довгого сидіння й досі пощипувало в поперекові, ноги боязко ступали на землю, наче й досі лежали на великих педалях ваговоза.

Тривожно пахло осінню і лісом та ще паленим листом од багаття, довкола якого з писком і вистрибом гасали дітлахи. Сонце вже пішло за ліс, в його ледачкуватому промінні ще купалися горобці на вершечках сосен і старі ворони джеджурились, наче щойно випустили із лакованих дзьобків по шматку свіжого голландського сиру, яким ласують по кущах хитруючі кумасі. Довгі тіні дерев лежали навзник, головами до міста. Листя на кущах ще ніби й зелене, але більше думає про те, як би менше пожовкнути та не опастися передчасно із своєї гіллячки, а може, й перезимувати вдасться на дереві... Тільки оси ще длубаються в підгнилих дичках, що валяються між прижухлою травною.

Степанові закортіло піти сьогодні до кав'ярні, бо смажити яечню з салом йому обридло. Таки піти до кав'ярні, з'їсти шматок соковитого м'яса, випити склянку вина, та хай побренькає музика (сісти в далекому закутку, щоб чути її краєчком вуха, м'яку й лагідну, як дихання коханої під ранок),— душа викупається в золотих медах настрою. А якщо додумаються прокрутити «Цвітуть осінні, тихі небеса, і ти стоїш прозора, як роса...», солодко стрепенеться його серце, так уже солодко стрепенеться, що тримайся, Степаночку, ой же тримайся, бо заплачеш на людях.

Хвиля цього настрою додала йому рішучості, він швидко проминув свій будинок, привітався із кількома бабцями, що сиділи в альтанці, обвитій диким виноградом, і, перемовляючись між собою, в'язали з вовни усяку всячину для онуків. Клубки з вовною підскакували біля їхніх ніг, жінки по черзі відганяли прутиком кошенят, які знову повертались до альтанки і спрожогу кидались на ці рухливі, різнокольорові м'ячики.

Уже біля кав'ярні «Уран» він згадав, що варто було б причепуритись, одягнути костюм, але повертатися не хотілось: джинси в нього ще зовсім нові, а сірий гольф він лише сьогодні вранці відшукав у шафі — нічого, так зараз ходять. «І правильно чинять. Треба одягати те, що не відволікає тебе від основного і не псує тобі настроя. Ша, вже ніхто не говорить про одяг. Я без Маланки, просто іду перекусити шматок «уранового» м'яса. Танцювати ж я не збираюсь. Якщо комусь не сподобається — хай ідуть дивитись на мене на Дощі пошани. Живи і смійся! На фотографії в мене краватка таким вузлом, що в Маланчиній жмені ледве помістився. Брови Маланка вирівняла мені маленькою одяговою щіткою. Руді, ну, руді, але ж рівні, як траса від аеропорту Бориспіль до Києва. Хай ідуть, роздивляються копією, якщо не подобається оригінал...»

Степан, склав докупи долоні, вистромив їх поперед себе, наче лаштувався до стрибка у воду, розгорнув завісу із деренчливих бамбукових стебел, зайшов у залу.

Люду в кав'ярні ще було мало. Офіціантки юрмилися біля стійки бару, зав'язували одна одній білі накрохмалені корони з вишневою емблемою «атомки» (якийсь дотепник назвав оці два перехрещені еліпси із червоною цяткою ядра пірижками з родзинками). Одна з них, напевне, щойно повернулася з півдня, зазмагла шия плавно витікала із вирізу білої вишитої блузи: якби не тонкі губи та фіолетові очі — мулатка, та й годі. Подруги, очевидячки, заздрили їй. Заздрість їхня не мала того надмірного азарту, який виникає лише тоді, коли заздрісник може завтра здійснити це саме, варто тільки захотіти. Літо вже минуло, треба чекати наступного...

Невеличкий гуртик поляків-практикантів, котрі стажуються на експлуатації реактора, ретельно вивчав меню за довгим дубовим столом біля каміна, в якому тліло вишневе бутафорське полум'я. Одного з них, довготелесого, плаского, як дошка, Вальдемара Потурнак знав — підвозив якимось до міста, тому привітався зі всією компанією, шляхетно схиливши голову.

Столик у закутку був вільний, і Степан попрошкував туди, заганняючи в чуприну п'ятірню, хоч у тому й не було ні найменшої потреби — просто ніде руки діти. Він довго вмощувався у податливе шкіряне крісло, понюхав

букетик айстр у полив'яній карафці на столику, але вони пахли кухнею і цигарковим димом. Почав знічев'я вертїти тонку золоту каблучку на пальцеві правої руки.

«Все-таки найкраще я себе почуваю за кермом машини. Ото — я, Стьопа Потурнак. Вимкнув зчеплення, потягнув на себе важіль передачі, зиркнув у дзеркальце над головою — поїхали. А як ще добрий співбесідник поруч — диво! Верти бублика, живи і смійся. Бензину — по зав'язку, поршні молотять кулаками вогонь, кардан крутиться, як ужалений змії, свої гризоти й сумніви викидаєш у кузов, хай провітрюються, а ти мчиш собі — дорога, швидкість і азарт. Вперед! Хай лементує вітер за вікном, хай обмацують тебе й машину своїми прискіпливими поглядами автоінспектори — дзуськи, у мене все, як книжка пише: Путівочка і права в кишені, тихо цебенить музика з приймача: аякже, атомній водій, жінка й дитина дома чекають, все чин чинном. Чого такий веселий? Не люблю каверзних запитань. Позаяк часу мало, тре їхати, то скажу їдним словом: епоха така мені трапилась. Якраз під мій настрій. Я поїхав, бензин вигоряє, не забувайте, що японці вже знову переходять на велосипеди...»

Поки Степан отак спроквола міркував собі (а такі думки приходили до нього часто, бо від природи він був чоловік тихий і сором'язливий, ба навіть уражений до певної міри комплексом невродливості, який постійно псував йому настрій ще зі школи), то вперто шукав самоствердження і впевненості у своїх вчинках. Якби він навіть не був водієм — від цього б нічого не змінилося. Просто далекі рейси давали йому можливість побути на самоті, вільно снувати думки. Крім усього, в рейсі тобою ніхто не керує, є лише ти й дорога, та ще мета поїздки. Підсяде пасажир — сповідайся скільки хочеш, все одно більше з ним ніколи не зустрінешся. А коли підвезеш якусь літню колгоспницю або дідуся — наче їхнє життя прожив за кілька годин їзди. Хто ще може таким похвалитися?..

Та в кав'ярні якраз з'явився Тиміш Козачок, який уже втретє повертався в автоколону атомної: тільки поб'є горшки із начальством — жбурляє заяву на стіл, іде до Діброви у Дядьківці, а потім знову проситься на атомну. Людей не вистачає — беруть, але щоразу на найгіршу машину.

Тиміш просунув крізь бамбукове запинало саму лише голову, втягнув коротким, майже горизонтальним носиком запахи кав'ярні, голосно ляскнув губами і аж тоді зайшов. Ним легко похитувало, очі блискотіли, як начищені солдатські гудзики.

Він одразу вгледів Степана у закутку, картинно розкинув руки:

— Пібіп! Ідна вуйна говорила — друга вуйна чула... Кого я бачу?! — Тиміш вітався з кожним по кілька разів на день — як побачить, так і починає ритуал вітання. І щоразу — повен міх подиву, захоплення, вистояти під шквалом цього родичання дано не кожному. — Стьопочко-о, друг! Наша Маланка не сама ходить — нашу Маланку Степан водить. Друг, мона сазать... брат. Давай свою руку, хай потисну її!..

Тиміш завжди когось наслідував і дуже часто міняв об'єкт свого наслідування, тому його власним залишалось лише отаке наекзальтоване братання, яке він та кож, кажуть, привіз із армії.

Степан хотів відбити першу атаку Тимоша байдужим спокоем, але рука його вже була в долоні Козачка, висмикнути її неможливо, на них з цікавістю дивились поляки, і Потурнак вирішив, що негоже виглядати в очах іноземців таким неприязним — заусміхався, відповів міцним рукостисканням. Того Тимошеві якраз було й треба, він рішуче всівся поруч.

— Чом ти, Стьопочко, навурсений, наші ж нокаутували «Баварію»! Блохін їм під дихало — р-раз! І будьте здорові, баварці, пийте пиво і вчіться грати в футбол у хлопців з Києва. Ідна вуйна говорила... Я оце за праву суперногу Олега випив, але ж він — на двох, давай за ліву разом. Тиміш ставить. Друга вуйна чула... Знайте наших! Краща команда Європи! Всіх крізь сито перецідили. Пламенний привет Мюллеру і Баккенбауеру!

Степан слухав його і силкувався вгадати, кого зараз наслідує Тиміш? Чи не Дмитра Грамоту?

— Зачекай, Тимоше, не кидай шапку. Ще одна гра попереду, а така команда, як «Баварія», свого не попустить, бо з програшем вони втрачають більше, ніж ти думаєш. Ми звикли програвати у футбол, тому для нас це не буде трагедією, а стимулом. Так що пити ще рано, Тимоше. Я зайшов з'їсти шматок м'яса.— Степан ще раз понюхав айстри, але вони вже нічим не пахли.

— Що ти розумієш, вони самі казали, що нічия для них — катастрофа, а ми їм ще й курку в сітку загнали. Все. Це й коню понятно! — Тиміш скривив обличчя, озирнувся, вгледів поляків за столиком, обвів їх поглядом.— А «Гурніка», прошу пана, шляк трафляє. Любаньський міняє прізвище на Лобановський... Знай наших!..

Поляки ніяково всміхнулись і заходились біля біфштексів.

Степан наступив під столом на ногу Тимошеві й відчайдушно тиснув на неї, як на акселератор навантаженого грузовика на крутому підйомі.

Балакун таки умовк, почав м'яти сигарету в пальцях. Він якось зненацька обм'як і згорбився, провів долонею під носом:

— Не хоч за Блохіна — не треба, вип'ємо, Стьопочко, за моє нервові потрясіння. Ти ж знаєш, як я люблю музику. Ду-хо-ву. Легенями, серцем, мона сазать, вона добувається, а не смичком чи ударами пальців по клавішах. Духова, мона сазать, найдушевніша, від слова дух, Стьопо.— Потурнак слухав його уважно, в гаражі всі знали, що Козачок грає в дядьковецькому колгоспному духовому оркестрі, в основному коли весілля або похорон, і без Тимошевого барабана не обійдешся — молоді хлопчаки-школярі весь час збиваються з ритму.— Зустрів, знається, я Цимбаліста на другому блоці. Я йому про розгром «Баварії», а він: тебе, Тимку, тутка шукали з Дядьківців, помер сліпий дід, що брилі нам плів, треба відіграти похорон. А я ж такий чоловік: треба, знається, горобець не пролетить, пір'їни не загубить. На четвертій швидкості — у Дядьківці, позбирав бахурців, за інструмент і до діда на подвір'я. Розчиняємо хвіртку, а дід Монгол нам назустріч. Ситуаційка, як у «Баварії» після гола Блохіна. Привіт предкам! Добре, що дід Монгол сліпий і не бачив... Але ж сусиди то не дримали. А Монгол мені якимсь далеким родичем доводиться. Хоч додому тепер не з'являйся...

Степан затулив долонями обличчя, але сміх проривався крізь пальці, плечі судомно тремтіли, наче кожним з них він підбивав по маленькому м'ячикові. Тиміш насторожився і замовк.

Над ними стояла здивована офіціантка, гострий олівець клював чисту сторінку блокнота.

— Пляшку «термоядерної» і два біфштекси «уран»!— Тиміш випалив це короткою чергою і заткнув собі рота погаслою сигаретою.

Степан нестримно реготав, совав ногами, під ним вгиналося й порипувало м'яке крісло.

— Від вашого подиху й так айстри он зів'яли,— незлобиво одмовила дівчина і лінкуватو пішла до гурту своїх подруг, поправляючи накрохмалену корону на голові.

Степан захлинався сміхом, хоч намагався його приховати — ще образиться чоловік. Кількома зусиллями він таки приневолив себе змовкнути. Тепер вибачливо дивився в очі Тимошеві, що люто зблискували і хмарились.

— Я не сміявся, коли тебе Маланка спідницею накрила і хотіла на своє прізвище записати. Всі реготали, а я — ні. Шкода тебе було. Влип хлопець, з ким не буває. Я не сміявся, співчував тобі. За друга мав, мона сазать, за брата. А ти... Ідна вуйна говорила... Все одно я хочу з тобою випить. За твое горе, Стьопочко. Я чесний, бо не грав на твоєму весіллі. Кауть, Маланка все зрозуміла і того поїхала... ніби вчитися на дозиметристку, друга вуйна чула... Дівчат на атомній — руб штука в упаковці з бантиком. Ми це діло, так сазать, горобець ратиці відкине...

Надто швидко треба було Потурнакові подолати відстань від ображальника до ображеного. Він ще був напівдорозі.

— Так за тебе, Стьопочко, і вип'ємо. Наша епоха не терпить невдах. Це не їдна вуйна тобі каже, а я, Тиміш Козачок. Гайда!

Він цюкнув Степанову чарку, що стояла на столі, в неї впала пелюстка айстри і плавала посередині, як бджолине крильце...

Степан звівся на ноги, обтягнув на собі гольф, далі рішуче відсунув чарку.

— Немає нічого сумнішого, Тимоше, коли козаки вироджуються у козачків,— він кинув на стіл червінця і повільно, аби не привертати до себе уваги, вийшов із кав'ярні.

В місті пахло осіннім лісом. Вітерець перекочував на тротуарах опале листя.

В парку імені Хіросіми оберталось величезне, підсві-

чене зеленими прожекторами «чортове» колесо, в люльках якого припишкли закохані пари.

Степан бачив лише вершечок колеса, і йому здавалося, що пасажирів виникають із небуття, поволі піднімаються до найвищої своєї точки, звідки вони бачать найдалі і їх видно здалеку, а потім таки опускаються, відходять у тінь.

Тихе смеркання розтікалося вулицями міста.

Потурнак мерзлякувато зіщулився і швидше пішов додому.

Його вікна в будинку на дев'ятому поверсі світилися.

ЖОВТЕНЬ СІМДЕСЯТ ШОСТОГО

— Так-от про Ігоря Васильовича.— Стодоля колупнув топірцем кротячу кучугуру і перестрибнув через неї.— Ти пригадуєш, в кулуарах Потсдамської конференції Трумен уперше випустив атомне жало? Його маленька репліка у світській розмові стала, власне, поворотним колом у світовій політиці. Зверни увагу ще на одну деталь. Сталін прореагував на це так: кілька хвилин силкувався пригадати прізвище, яке, ясна річ, було десь у запасниках його пам'яті. Аж потім сказав: «Курчатов».

— Але ж Сталін пригадав Курчатова, а не когось іншого. Так що теорія імовірності тут працює на всю потужність.

— Я не заперечую цього. Ніхто, навіть його найближчі соратники, що мало чим поступалися Ігореві Васильовичу в атомній науці, не ремствували, що жереб упав саме на нього. Тим більше, що весь наступний перебіг подій розвіяв будь-які сумніви. Однак ми зможемо зрозуміти й оцінити його лише тоді, коли збагнемо найголовніше у його особистості: це був одержимий, на життя якого випав фанатичний відрізок історії. А всі великі відкриття людства випадали саме на долю таких особистостей.

— Гаразд, Захаре Архиповичу, державі була потрібна бомба, потрібна позаріз, негайно, сьогодні — і Курчатов з колегами зробили її. Хіба зараз державі менше потрібна термоядерна енергія в робочому вигляді, ніж тоді бомба?

— Це різні речі, Марку...

— Це ті самі речі, Захаре Архиповичу. Опріч однієї дрібнички: у той, здетонований політикою, період історії фізики всім, хто на чолі з Курчатовим займався бомбою, час наступав на горло. Це були справді одержимі люди. Інженер, що розмагнічував кораблі, одразу ж очолив вістря атомної фізики! А ми... ми старіємо над докторськими дисертаціями, вивчаючи якесь одне локальне явище...

— Цікаво, у що виродиться цей твій нігілізм?

— Не знаю, Захаре Архиповичу, але я вважаю, що моє життя не відбулося, якщо він виродиться в сидіння по академічних президіях та у простоюванні по ієрархічних чергах за титулом чи званням... Курчатов став батьком вітчизняної атомної науки лише тому, що він горів від внутрішньої енергії, він не розтринькував її на дріб'язок. Ми часто забуваємо, що талант — поняття державне. Поки цей талант здобуде можливість працювати творчо — в ньому атрофуються його найголовніші якості. Скажіть мені, хто б міг повестися так на вступних іспитах до інституту, як вчинив колись Іоффе з професором Самусем? Пригадуєте, Іоффе написав фізичну формулу. Самусь йому каже: знайдіть помилку. Іоффе, не дивлячись на написане, відповідає: тут усе правильно. Знайдіть помилку, я вам кажу! А я кажу, що помилки там немає. «Ідіть геть із вашою впертістю! — крикнув Самусь і розсміявся. — Ставлю вам п'ятірку, з вас буде вчений...» Як бачите, Самусь не помилився, Захаре Архиповичу...

— А що я зроблю, коли я не можу дозволити собі такого експерименту над нервами студента? В мене інший характер, ти його знаєш.

— Навіть коли б дозволили собі таке (уявімо, що ви здатні на це), вам би відповіли далеко не в стилі Іоффе. Опитуваний би почервонів, притьмом кинувся щось поправляти, вам би його стало шкода, ви б виставили йому п'ятірку, ще й почувалися б винуватим.

— Може, й так, але не забувай, що ми живемо в інший час. Тоді в науку приходили десятки людей, у мій, повоєнний, період — уже сотні, а зараз — тисячі, всіх і не розгледити.

— Причину завжди можна знайти, Захаре Архиповичу. А оця — особливо зручна. Професор Сирота, користуючись вашою благодущністю, влаштував до нашої

аспірантури свою бездарну доньку, для якої фізика вкладається в один, постійно діючий іменник та кілька дієслів: тато допоможе, тато скаже, тато переговорить, тато заступиться. Пригадуєте, як минулої зими Сирота мало не помер? То його дружина й обмовилася: ще помре, а дочка в аспірантуру не влаштована... Ясна річ, серед тисяч вона погоди не зробить, але скільком буде псувати життя... І, до речі, отого хлопчину з Вінниччини ви таки не взяли до аспірантури.

— Ми його візьмемо наступного року...

— Дай боже. Хоч ця поразка щось у ньому надломить, Захаре Архиповичу. Ви ж знаєте, що Курчатов міг несправедливо образити, вибухнути, їдко зіронізувати, але він міг все вибачити, все, крім бездарності та сірятини. Науку завжди творили хара-к-те-ри, професоре, саме харак-тери! Капіца, Іоффе, Курчатов, Александров, Корольов... Який букет особистостей!

— Хто зна, може, і з Сироти буде науковець.

— Безперечно, вона нашкребе з батьковою поміччу кандидатську — і спробуйте її тоді переконати, що вона не науковець!

— В тобі говорить темперамент, а не розум, Марку.

— Але це кажу я. Той, хто не обтяжений стосунками з Сиротою, не обтяжений посадами і високим становищем у науці.

— Вважай, що я тобі заздрю...

Стодоля подався своїм довготелесим тілом назад, загнав гуцульського топірця в землю і ліг на траву. Листя осиналося йому прямо на обличчя, тоді він на коротку мить заплющив очі, лежав непорушно, лиш вітерець перебирав сиве, розметане по землі волосся.

МІСЦЕ ДЛЯ ТРЕТЬОГО

Підкова головного пульта управління першого реактора огинала Миколу Ременя з обох боків, тому він подумки називав себе «головним вухналем, на якому вона й тримається». Якби ще вона була трохи менша, цілком вистачило б для віри в ознаку, що то — на щастя.

Він міркував про це досить часто, бо стара, з'їдена дорогою та іржею кінська підкова, знайдена ним на семигинівському шляху, була прибита до порога хати, й він раз у раз шпортався за неї (якось навіть одшаба-

тав подошву нового черевика, але зірвати підкову не наважився).

Микола розгойдується у вертлявому кріслі біля пульта, обертається обличчям до сонця, що досі припікало йому спину, зупинившись посеред величезного вікна, яке водночас править і за потиличну сторону кімнати. Ополудні сонце ще припікає по-літньому, виманює із засідок комашву, спокушує розкритись тугі пуп'янки квіток, але свою нещирість приховати вже не може. Колюньо відчуває це щоранку, коли ревучий мотоцикл несе його на атомну; тоді на тілі виступають «сироти» — проведи лишень пальцем, не відрізниш від наждаку. Не вірить він сонцеві й зараз, та все ж обертається до тепла, що лоскоче променями спину. Повертається ще й тому, що з вікна відкриється йому далека заплава Горині з очеретяними хащами, загуслими зеленими хвилями верб, ци-батими буслами на мочарах, стовпчиками диму із триденських хат, човнами на озері, чорно-білими, як на негативі, чередями колгоспних корів, що розкотилися більярдними кулями по зелених луках. Миколині очі тішаються цим урочистим, ледь підосініним видом.

Тепер за його плечима жебоняць, притишено попискують прилади — автоматизовані наглядачі за поведінкою реактора. Хай лишень спробує скинути із себе обротянку — зчинять стільки галасу, що реактор і десятому, наймодернізованішому поколінню закаже. Це додає у його настрої зосередженого, м'якого спокою.

Поворотке крісло (відштовхнись ногою — і обернешся на всіх сімсот двадцять градусів) Микола вважає чи не другим винаходом людства після самого реактора, бо де ж це таке бачено: маленьке зусилля — і він уже повернутий очима до незбуденнілого триденського світу, до Горині, до слідів свого дитинства, до того непоказного, а проте найсвятішого раю, з якого він і почався ще до того, як прийшов сюди реактор.

Микола вглядається в рухливі постаті дядьківчан і триденців, що копають картоплю на рудих піщаниках під лісом, поволі переходять з одного краю поля на інше, мов зграйка неквапливих лелек. Строкато міняється кольори жіночих хусток, татарською бровою вигинається ріка біля них, гасає по картоплиську білий цуцик, і білий кінь мотає головою на зеленій латці поля під самотнім деревом. І він стиха починає виводити (якби

мав хоч крихту голосу, він би заспівав зараз з усієї сили при своїх товаришах-операторах) «Ой чий то кінь стоїть, ще й біла гривонька...»

«Ех, маму б сюди, хай би дала волю своєму триденському сопрано, а я що? Напийся води — викинь квартиру,— думає Микола і шепоче, зовсім не напружуючи голосу:— Сподобалась мені, сподобалась мені тая дівчинонька...»

Білий кінь під самотнім деревом схвально похитує головою.

Кілька неповоротких осінніх бджіл ковзають по вікні знадвору, сивий чубчик пари клубочиться над сріблястою турою градірні, що ледь видніється з-за рогу споруди першого блока. Напевне, працює на картоплиську й Настунька. Микола пильніше вглядається в людські постаті, але від довгої напруги зіниці гурт людей зливається в одне велике кольорове марево, що котиться рудим пагорбом, як святкова гумова кулька.

Те, що він не вгледів Настуньки, не викликає в нього ні жалю, ні смутку. Якби і вгледів, то й що? Сказала б мати: води не нап'єшся. Зрештою, і спраги в нього немає...

За його плечима починає потріскувати селектор, в гучномовці щось шебуршить, наче б'ється метелик у паперовій коробочці. Потім чується тихе покашлювання:

— В машинному все гаразд, Миколо... Андрійовичу-Демидовичу... Тільки жарко, дозвольте розстебнути кофтинку на грудях...— Іванка Межа порохить у мікрофон своїм знаменитим сміхом, і Микола повертається обличчям до пульта. Іванка недавно повернулася ізпологової відпустки, народила хлопчика, який, на жаль, не вдався в неї, бо замість того, щоб сміятись «під маму», він кричить у колісці та вимахує руками «під тата» — тренера футбольної ватаги атомників, яка спершу називалась «Ядро», а тепер її іменують у місті «Мирний атом», бо програє всім навколишнім колгоспним командам. Материнство не змінило ні Іванчиного характеру, ні її колоратурного сміху. У машинному залі ніхто не казав «до третіх півнів», це поняття замінювала фраза: «До першого Іванчиного сміху».

Якось Іванка сиділа на лавці після обіду, закинувши високо голову, щоб засмагла шия навпроти сонечка, та

високо закативши спідницю — хай засмагають і білі, молочні коліна з кругленькими ямочками, і розповіла подругам кумедну деталь із свого сільського дитинства: коли дітлахи сварилися між собою і всі аргументи, нарешті, вичерпувались, ображений зупинявся, складав руки на попереку, ставав навшпиньки, перекошував обличчя, викопилував губи і, натужуючи горлянку, перекривляв співбесідника гугнявим «е-бе-бе-ге-бе-е». Іванка зімітувала це кривляння до того вдатно, що його підхопили в машинному відділенні, і тепер, коли хтось правив нісенітницю, йому жартома відповідали отим Іванчиним «е-бе-бе-ге». Сама Іванка не раз із здивуванням чула свою дитячу забавку в розмові навіть незнайомих їй людей у місті чи на атомній.

Микола прихилив до себе мікрофон, як велику грушу на тонкій, податливій гіллячці, пригладив на голові чорні кучері, що постійно лізли на очі.

— Дякую, Іванко. «Самовар» поводить себе чемно. Як матері-годувальниці, дозволяю навіть скинути кофтину і ходити лише в халаті. Е-бе-бе-бе-ге... — і вимкнув мікрофон.

В «Решеті» світилися всі дірочки — кілька сотень лампочок — атомних очей реактора, сяяли рівно і заспокоїливо на великому круглому екрані: всі касети з ураном ретельно кип'ятили воду першого контуру. Миколин погляд звично пробігся по приладах і датчиках — ніщо його не насторожило, і він знову повернувся обличчям до Триднів.

«Що мені принесе сьогодні ця енна п'ятінка? Обкраде, обдарує чи обійде боком, зачепивши полою аркушик календаря, й непомітно перегорне його? Соломія сказала: «До п'ятінки, Миколо». І пішла. Струнки засмагли ноги в стилізованих постеликах із закопиленими догори носами. Грайливо шастають м'язи під оксамитовою шкірою литок. Широкий пояс обтягує її стан — такий тонкий, наче її в дитинстві підперезали і з тих пір пасок не відстібався зовсім. «До п'ятінки, Миколо». Хоч би краплинка суму змочила її слова. «Я ж таки Ремінь, Соломіє, ти підперезана мною». — «А ти не розперізуйся, Коліоню». І потім: «Я ще приходжу в себе, Миколо. Я ще лісова вовчиця, що вирвалася із пастки. Тепер я дістанусь лише найсильнішому вовкові». Ти це казала своїми сумно усміхненими губами, які торкалися тон-

кого стовбура горобини, і маленький комарик біля твоїх ніг тягнув кудись білу гондолку. «Я дуже давня і сумна вовчиця, Миколо, щоб бути ручною і довірливою. Навіть сопілка мені здається дулом рушниць. Бійся моїх веселощів більше, ніж суму, Колюню...»

А я нічого не боюся, крім твоєї байдужості і мовчання. Навіть коли ти наговорюєш на себе — мені добре, бо маю радість щось прощати тобі, хай і намислене. Я стану найсильнішим вовком, щоб тільки відвоювати тебе. У кого? Скажи лишень у кого. Чабан уже півроку керує будовою атомної в Карпатах. Він забрав із собою свою золотаву, як спіла осінь, Оленицю з оленям. Я вже не злюся на нього. У кого тебе відвоювати? В тім-то й біда моя, що навіть ні на кому зігнати злість. До твоєї дикторика, що визирає з екрана телевізора, як касир із касового вічка у нас на атомній, ти заборонила мені ревнувати тебе. Сказала, що то нечесно й лише принижує мене у твоїх очах. Заказав собі, не згадую про нього. Та все одно, дідько забирай, я не гірший від нього. А щоб він по десять разів збивався на кожному слові, коли виходить на екран, отой твій дикторик, — я не гірший! Я керую першим у республіці атомним реактором. Першим на Україні. На цілій Укра-ї-ні, шановний товаришу балакуне! Сорок п'ять мільйонів населення. Історія яка! Культура, що вистояла і перейшла через усі психологічні та соціальні катаклізми. Змолочена копитами й гусеницями земля! Сильний і прекрасний народ. І перший реактор. Перший, товаришу визиральник із екрана, найперший реактор, за пультом якого сиджу я. Поміркуйте над цим. Поміркуйте в перерві між передачами — і на ваших підрум'яненних щоках справді виступлять рум'янци. Я вибачаю вам усе... крім Соломії...»

Колюню зозла крутнувся у кріслі, мало не вилетів з нього на лискучий, у косу лінійку, як зошит першокласника, паркет. Йому навіть здалося, що різнокольорові вогники на екрані зловтішно підморгують.

— В турбінному відхилень немає, Миколо Андрійовичу! — на одному подихові, ніби кудись неймовірно квапиться, випалює Зеня, якій навіть скажи, що треба зірвати квітку — вона й заплаче. По оцих її рапортах можна звиряти час через кожної півгодини. Як зозулька в настінних бігунках, вискакує із своїм голосочком через рівні проміжки часу.

Ії рапорт застає Миколу зненацька.

— Дякую, Зеню. Все так і повинно бути,— одказує він у мікрофон і не впізнає свого здерев'янілого голосу, наче тільки-но зайшов до хати з лютого морозу.

«Кепсько, що я починаю злитись,— подумав невдоволено.— Мама б оце скрушно усміхнулась: «Тато в тобі озивається...» Злість завжди має присмак поразки».

Про Миколину вперту й затяжну любов до лікарки лісниківни із Семигинева знали всі, кого цікавила його особа, тому «атомні дівчата» давно махнули на нього рукою, зухвало виходили заміж, одна перед другої народжували дітей і згадували про Миколу Ременя, як про сумного невдачу, котрому це, однак, не заважає швидко просуватись у посадах: був екскаваторником, бригадиром, секретарем комітету комсомолу, завідував протокольною групою (правив за господаря для груп іноземних туристів), а зараз — старший оператор першого реактора. Так і чекай нового стрибка, як тільки закінчить інститут. Подейкують, що не обійшлося тут і без опікунства Деміда Гулака — його вітчима, обраного недавно секретарем парткому. Кажуть, що Ремінь навіть збирається їхати в складі делегації атомників до Японії. А що, як тільки буде така делегація — Демид його втулить туди. Хай їде, мені то що, але ж — родич Демидів, якимсь воно не... Я не маю нічого проти, але... Хай їде, йому ж у любові не повезло. Настунька вискочила заміж, коли він в армії служив, а ця лісниківна чекає марсіанця із платиновими зубами... Кажуть, навіть сам Гулак їздив до неї, пропонував місце у ново-триденській лікарні — відмовилась.

«Треба повністю приборкати у собі злість татову. Затоптати її в собі — і усміхатись. Грабчак колись казав: зайдіть до мене через кілька хвилин, бо зараз я злий, тому нецікавий і несправедливий. Я люблю її, і мені нема на кого ремствувати. Треба бути добрим, мудрим і спритним сіроманцем, який ні на кого не нападає, а просто любить свою вовчицю. Кажуть, в Америці є дивовижні вовки, на них полюють, а вони позаду, назирці ходять за мисливцями, видивляються, де ті ставлять на них капкани, і потім обережно випорпують їх. На них випускають гончаків, вони починають тікати по колу. І незабаром уже наче наздоганяють свого переслідувача... А мені треба стояти, вперто й самовіддано

стояти, бо я люблю її. «До п'ятинки, Миколо». А сьогодні якраз і п'ятниця. Наша земна кулька обернеться ще раз, і ми із Соломією обернемося разом з нею... Гм, а я таки заспокоююсь. Теорія відносності Ейнштейна полягає в дуже простій речі: якби олень міг бігти швидше від кулі — вона була б йому не страшною. Любов перетворила дикуна на людину. Людина ставатиме дедалі кращою і мудрішою, бо є на світі любов. І я сиджу за пультом реактора, біля роззявленої пащі атомного звіра. Чому? Бо є любов... Найнезнищенніша із матерій...»

Микола сидів очима до Триднів. По вікні все ще ковзала повільна бджола і заступала якусь жіночу постать на картоплиську. В теплому мареві мріли перед його зором і незворушний ліс, і лука Горині, і синя водойма з білими бетонними берегами та молодими плакучими вербами, чітко вирізьблювався на тлі лісу монумент полеглим — велетенські людські постаті із наскрізними дірочками в лівій частині грудей, і елегійні бусли на мочарах, і старе небо з молодими, голубими птицями.

Микола перевів погляд на три патріарших сосни при дорозі, під якими завжди світить приязно-спокійним оком криничка Добре око, відписана Михайлом Далекозорим Демидові Іларіоновичу та матері. Згадав обіцянку Гулака: ми постаріємо, Миколо, віддаємо криничку тобі, інших претендентів я поки що не бачу, але не дуже заспокоюйся — вони можуть з'явитись.

— У нас усе гаразд, Миколо, — почувся з гучномовця Іванчин голос.

Колюньо чекав сміху, але чув лише пришвидшене дихання Іванки (вже півтора року вона не Межа, а Безкрайня, проте від цієї переміни лише її чоловіка називають Безмежним — це прізвисько пристало до нього тоді, коли дружина лежала в лікарні, а тренер погрожував вивести «Мирний атом» у призері обласних змагань) та гул машинного залу. Крізь лемент машин пробивався кволий голос якогось чоловіка, проте второпати його слова було важко.

— Миколо, увімкни радіо, — Іванка зітхнула і сухо стрельнула мікрофонною кнопкою.

Колюньо підсунув до себе приймача, посилив у ньому звук:

Я влетів з розгону в ранок
Під високий білий ганок,
Де колись уста її пізнав...

Тихий голос, м'яко ковзаючись на літері «с», звучав майже відчужено від змісту мовлених ним слів, наче вимовляв ті слова подумки, на самоті, а хтось випадково підставив йому мікрофон...

Тільки ж чом це так вогнисто
Сіють музику троїсті?
Чуєш, коню, що б воно за знак?
Розчахнулись нагло двері —
Став біліший від паперу:
Вийшла Чураївна... у фаті.
Тонко скрикнула, мов чайка.
Випала у свахи чарка.
Три музики зблідли, як святі.

Колюньо вже не чув затинання голосу на літері «с», довгих, затяжних пауз, не чув і пісного похрускування комп'ютера, ні сичання й попискування приладів — він згорбився біля гучномовця, принишк, напружився.

Вмерзнув повід у долоню.
Так оце виходить, коню,
Ми з тобою гнали крізь віки,
Щоб зеленої неділі
Встигнуть на чуже весілля?
Де ж твої, Марусю, рушники?!

«Де ж твої, Ма... Соломіє, рушники?»

Щось лепече про розлуку,
Простягає білу руку —
Повертаймо, коню... в три хрести!

«Тільки не треба злитись. Всю мудрість, яку ми наживаємо із смутку та радості, в одну мить знищуйте злість. Не треба...»

Та скоріш від цього саду,
Де зустрів я ніжну зраду,
Та не слухай тоскного: «Прости!»

«Треба залишатись мужчиною. Сильним і красивим від печалі мужчиною. Твоя перемога уже в тому, що «прости» було «тоскним». Це може зцілити душу. Головне — вистояти...»

Люто вилетів на греблю,
Вдарив тугою об землю —
Обірвались струни у музик.
Закричали треті півні,
Впала з горя Чураївна
Головою в проданий рушник.

— У нас усе в нормі, Миколо Андрійовичу. Йдемо на обід...— доповіли з реакторного відділення, і Колюньо відмахнувся рукою від їхнього голосу: «Ідіть-ідіть... Головою в проданий рушник...»

Ще не раз ти, Чураївно,
Скрикнеш чайкою осінньо,
Коли я попід твоїм вікном
На коні, як ворон, чорнім
Пролечу красивим чортом,
Хрещений весільним рушником.

«Отак! Тільки отак, козаче! У нас немає іншого виходу, як бути сильними. Це наш обов'язок на останньому рубежі. За ним — нас уже немає, товаришу».

Ех, до тієї... до такої,
Що як поведе рукою —
Скрипка заголосить під смичком.

«Тримайся! Головне — протриматись. Про-три-ма-тись від дня народження до останнього дня. В тому сенс, гіркий, неблаганний, але воістину чоловічий сенс нашого буття. Про-триматись!»

Та до тієї, до другої,
До тії...

Голос у гучномовці замовк. Колюньо повернув ручку до краю, прихилився ще ближче, потермосив сліпучо-білу коробочку, встав із крісла. Нарешті:

...та не такої.
Під чийм же, коно, ми вікном?!

«Під чийм же, коною? А під тим самим. Отак, Колюню. Під тим самим, під проданим. І це — не поразка. Це щось, можливо, більше за наші удавані перемоги. Як би ми високо не піднімали голову, на які б вершини нас не виносили житейські хвилі — ми завжди будемо меншими від нашої справжньої любові. Постаріє, струх-

лявіє, як допотопний вітряк під Триднями, цей бетонний реактор, а я все одно повертатиму, Соломіє, під твоє вікно. Інакше все це (і ми самі) нічого не варте. І комп'ютери, і реактори, й космічні ракети — це лише наше маленьке продовження. Ми звикаємо у нашому світі до всього. Ми лише ніколи не звикнемо до того, що нас не люблять...»

Він дивився у теплий, призолочений осінню простір, очі його до болю ширшали. У них тепер поміщались і людські постаті на картопляному полі, і виткий утинок Горині, і біла гора за рікою, і зелена отара дерев, серед яких знову починають виділятися струнки, наче викуті із щирої міді, сосни, мовляв, ви, листаті, одзеленіли, одхизувались у теплому літечку, тепер розплачуйтесь за раювання, а ми позеленіємо тепер на самоті. Все це бачилось йому вродливим і урочистим, здавалося, саме таким і повинен бути світ, при солодкій гармонії і притишеній боротьбі у ньому. Адже саме ота боротьба й породжує його одвічну гармонію, за законами якої поруч з людиною виросла атомна...

Задеренчав телефон на пульті, Микола повернувся із кріслом, зняв трубку:

— Миколо, машина тобі сьогодні потрібна на вечер? — спокійно прозвучав Демидів голос.

— Ні, Демиде Іларіоновичу... Без машини відразу видно — йде людина.— Микола повернувся обличчям до Триднів.

Чути було, що Гулак нерішуче кладе трубку.

Тепла ілюзія рівноваги, просвітленості й любові заполонила Миколину душу. Щоб зберегти її надовше, він повертається очима то до Триднів, то до реактора, немовби довкола своєї власної осі.

ПОДИВИСЬ, ПОДУМАЙ І — ПОВІР

Старі колоди під Легличевим парканом, що вже позростались між собою зеленавим оксамитовим мохом, ще холодні. У мілких жолобинках закам'янілої кори залипла котяча вовна усіх кольорів, пташине і куряче пір'ячко, цигарковий попіл та потеруха соняшникового насіння.

Дубки потеплюють аж у глибоких присмерках, коли на них сяде, за своєю давньою звичкою, сам Леглич.

Та поки що Юхим чавить вино під брезентовим шатром, на який весь час гупають яблука, відлякуючи горобців, що терпляче очікують, поки з якоїсь падалиці виповзе черв'ячок.

Табунець білих гусей вкотився у подвір'я, від нього запахло річковою водою. У присмерку гуси скидалися на калюжку розлитого молока. Старий гусак сито покрекував, вовтузив важкими крильми, впаковуючи їх на нічліг.

Іван ретельно імітував свою поміч у виноробстві Юхимові Легличу. Він сидів біля великої цинкової виварки, у яку занурено електрокип'ятильник, і кривим, прокуреним пальцем пробував, чи не закипіла вода для полоскання й випарювання діжок та барил. Проте розетка байдуже заяла великими, як очі клоуна, отворами, бо після кварти молодого вина Іван забув увімкнути кип'ятильники. Втім, йому здавалось, що вода, хоч і поволеньки, а таки гріється.

— Літо було сухе, під осінь аж горло почало деренчати. Кхе-кхе, добре хоч яблука вродили, будемо замочувати...— Іван хотів іще про щось поговорити з Юхимом, але той був зайнятий: змивав прес і зливав яблучний сік у кадуби.

Юхим ніколи не ходив у начальстві, найвище, чого він досяг,— портрет і замальовка в районній газеті, та й то було, вважай, випадково, бо позаторік, перед жнивами, Діброва на зборах так розчехвостив його за торгівлю вином у гарячу пору, що той жодного дня не пропустив, старався у полі. Та й вродило тоді, аж земля прогиналася. Саме тоді Юхим далеко обійшов усіх комбайнерів району, настриг собі почестей і далі, вже спокійніше, торгував домашнім вином, примовляючи при нагоді: «У мене є ліцензія на сто літрів...» У Триднях Юхима шанували, особливо чоловіки, бо не жмикрут, дасть у борг, і налле по вінця, і солоного огірка дістане з льоху.

Тому й Іван напросився у помічники Юхимові. Тільки Марія-співчувайка одверне очі, Іван через дірку в паркані шусть — і вже біля Леглича.

— А не гріх, що забожилась: поставлю ведмежий капкан у пролазі паркана. Бараболя не копана, грядки не вимекані, сіно на стрих не викинув, а від Юхимових фусів не відженеш...— ремствувала Марія і, крекчучи,

ледве просуваючи своє дебеле тіло у вузьку щілину паркана, йшла за Іваном!

Зараз вона його не чіпала, бо — вечір, на зміну йому аж завтра, хай посидить на дубках, і сама, як упорється, вийде...

Михайло Далекозорий прив'язує рябу корову у хлівчині, вона дуцає його вологою мордою в руки, бряжчить ланцюгом.

— Майко, перестань, бо зав'яжу хвоста бантиком,— удавано вурситься господар, але корова знається на його інтонаціях не гірше, ніж на травах, ластиться до нього та виглядає Ївгу із дійницею.

Михайло вже хотів було продати корівчину, бо у Новотриднях молоко є в кожному магазині, навіть посуду не треба: випий і викинь паперовий пакет, але путнього покупця не знайшлося, а в незнайомі руки не хотів отдавати Майку — так і залишив на минулу зиму. А цієї весни знайшов для неї дармову гашу. Якось начальник варти атомної попросив своїх підлеглих викосити траву під огорожею станції. Михайло, повертаючись після тієї косовиці, узяв в'язочку трави додому. Довго вагався — і таки дав його корові, утаївши те від Ївги. Вдосвіта вибіг подивитись — жива, але молока не пив кілька днів, ніби ненавмисне вивертав дійницю, щоб і Ївга не пила. А потім, у вільні від вартування дні, почав підпасати корівчину під самою огорожею атомної, де найдужче зеленіла соковита трава. Хтось таки доніс Ївзі, і вона не пустила Михайла з коровою у двір:

— Бідну худобину хоч би пожалів, якщо мене задумав занастити! Ну, хай уже мене зараженим молоком, а що ж тобі Майка винна, ягипнику старий?!

Тоді Далекозорий зізнався, що вони п'ють «атомне» молоко вже два тижні і, бач, не померли не лише вони з коровою, а й значна частина Триднів, яка бере у них молоко, бо з казенним його таки не порівняєш — п'єш і чуєш, як «земля свою міць у тебе переціджує...» Це якраз і зупинило Ївгу, бо вона боялася розголосу і загального триденського цереляку. Михайло одразу по-сміливішав:

— Та від мого поста до атомів ближче, чим від того місця, де я пас корову! Хоч я вже й не действующий, хоч одна подушка теперка на двох тісна... але їмо із одної тарелі — і нічого, як бачиш!..

Івга сердилась рідко, зате завжди вперто і довго. Михайло навіть здивувався, як швидко вона відхмарилась цього разу.

Михайло вкинув Майці грудомачу солі-льодяниці, і вона ганяла блискучу грудку по жолобі, заливчасто сапаючи і пофоркуючи ніздрями. Туге вим'я із розчепіреними вбоки дійками парувало і вкривалось росою. Михайло ще раз лагідно провів рукою по рівному, тлустому хребту корови і вийшов з хліва.

Нарешті Іван виходить із Легличевої хвіртки, довго міркує, де б зайняти місце на дубках під парканом, бо останнього разу сів якраз на цупкий рубець від гілляки — мусив постійно соватись. Промачав у темноті верхній дубок рукою і всівся.

Молоде Легличеве вино задобрювало йому думки і серце, кортіло з кимсь упокорено погомоніти, щоб без галасу, без «наступань комусь на мозолі», а тихесенько, мирно.

Із Далекозорим такої балачки не вийде, старий, кров з носа, полізе на рожен, підсунеться до тебе так близько, аж упикнеться носом у щоку, переведе все на політику, де чувається навіть зухвало, як Юлька Втікачка за прилавком магазину. Але то як коли, іноді Михайло буває дуже уважним і покірним слухачем, хоч вони, здається, уже про все на світі переговорили. Треба, мабуть, сьогодні про Діброву й запасні частини розказати, це їх візьме...

Шаркаючи розтовченими капцями (навіть із нових черевиків він одразу витягує і викидає шнурівки), виходить до дубків Юхим. Його мучить давня астма, того він розділяє слова лише там, де треба конче ковтнути повітря. З ним легко сваритись, бо Леглич, коли рознервується, починає загикуватись і мовкне зовсім. У Триднях до Юхимової розмови вже звикли, і розуміють навіть діти.

— Святі зайці-послід-розтруси ли-по-небу-днина-буде як огиряка,— шпарко нанизує слова Юхим, а Іван собі перекладає: висіялись зорі, образно кажучи, погода завтра буде. — Накрутишся-за-день, чинка-виробки-неварта-увечері-чу ствуєш-себе-яквидушене-яблу ко,— для Івана то означає: знову Юхим прикидається, що вино не окуповує себе, бреше, щось же треба казати. Хай каже, тільки щоб ціну не підганяв...

Всідається на своєму місці і Юхим — він єдиний, хто має тут постійне місце, бо дубки такі його.

Хоч кожен поліщук виходить на вулицю лише за крайньої потреби (здебільшого для того, щоби занести щось у своє обійстя), триденці не позбавляють себе розкоші увечері, поки ще не вдарив холод, погомоніти на Юхимових дубках.

Михайло похапцем доїдає тверду, таки недоварену ще, курячу ногу, дослуховує останні вісті із телевізора (дослуховує, бо, щоб бачити зображення, треба сідати в дальній куток і чіпляти на носа окуляри, а йому зараз ніколи — вже Легличева рвана говірка чується із дубків).

Клешає ногами у вузькій вуличці Грицько-брехунчик, пискляво покашлює. То знак: не починайте без мене балачки, я вже йду.

— Демид з Василюю кудись вшилися, — наче й не дуже охоче починає Іван. Хотів сказати Легличеві про це ще на подвір'ї, але приберіг. — Катаються. А що їм тепер? Їм, щитай, нічого тепер і не осталося, як жити та... — Але із своїх воріт саме вихопився дядько Михайло, й Іван хутенько приціпив язика, цякнув, проковтнув недоказану фразу, почав іншої: — Така okazія з Дібровою прилучилась, що аж! Ось слухайте. Поїхав він до Рівного по запчастини. Щоб скорше обернути діло — взяв двадцятку півників у ящик. Молоденьких узяв, таких, що ледве голос у них прорізався і гребінь ще не загнувся, — таких узяв ящик. Та й виїхав удосвіта із Дядьківців, щоб на ранок якраз бути під дверима запчастин. Вїхали у Рівне, як зачало світати. А газик чмих-чмих — і верти корбу. О! Сказав про корбу і згадав случай: раз якось занімів автобус із людьми під горбом у місті. Шофер пріє, вертить корбу, матіркується голосно. Тут піп іде. «Нащо ти, отроче, всевишнього беспокоїш чорною хулою? Ти б лагідно, набожно його згадав — воно б і завелосся». Шофер крутнув і промовив: «Боже, помагай». Автобус — чирк, завуркотів. Піп як побачив це, аж лайнувся від здивування. От як було...

— Не брехає би хоч, Іва... — присідає на дубки Грицько і шморгає м'ясистим, зухвало закандзюбленим до низу носом.

— Чия б гарчала, а твоя б мовчала, Грицьку, — вихлоплюється в Івана, хоч він і не хоче ні з ким сваритися.

Хутенько нашкрябує меду у своїх думках. — Здоров, Гриню. Я продаю точ-в-точ, як купив.

По короткій паузі, в яку нахабно вткнув своє тирликання запізнілий осінній цвіркун під дубками та винувато забряжчали копійки в Юхимовій кишені, озвався Грицько:

— День став коротший, але все їдно пачки сигарет не вистачає,— йому дуже хотілось, щоб у сказане повірили, але цей його натяк на правду пропустили повз вуха.

— Везе, Іване, Діброва півників у ящику...— нагадує Юхим незакінчену розповідь.

— Ага-ага, везе. Машина, я вже казав, зламалась. Корбою крутять. Не заводиться. Шофер прів — не завелась, Діброва прів — мовчить мотор, як небіжчик, підстав дзеркало — не змокріє. Промонялись вони довго. А кугутики своє діло знають на п'ять. Я й забув, стала машина у Рівнім, у самому центрі.

Далекозорий слухає стоячи, шукають очі, що починають призвичаюватись до темноти, вичікує, поки заплутається у цій історії Іван. За Михайловою інтуїцією це станеться неодмінно, про що б не розповідав його товариш.

А тому одразу пішов навперейми Іванові:

— Таж не так воно було, браччику, бігме, не так. Діброва приїхав зарання, став під кам'яницею, де живе головний по запчастинах, та й вирішив собі ще поспати, поки прокинуться господарі. А кам'яниця велика, там уся сільгосптехніка жила обласна... Діброва куняє в машині із шофером, а лиш почало сіріти—когутики в двадцять своїх прорізаних голосочків почали благовістити день. Що тіко не робив Діброва! І тусав ящик ногою, і кричав на них, і патином лупив по дошках, і підпалену газету підсовував у ящик! А вони з'єретувалися — і ще дужче піяти. Вся кам'яниця пробудилась, люди з вікон галакають, світло повмикали. Головний начальник, якому Діброва й привіз півників, теж у трусах вискочив на балкон — і в три хрести, в три хрести Діброву! Святослав кричить шоферові: давай драла, а в того машина не заводиться. Ледве удвох витручали її з подвір'я. А тих півників учора Діброва — всіх, до ноги,— пустив під ніж на юшку для механізаторів. Отак воно було, Іване.

— Хіба я щось кау, мос, й так. Нам обом розповідав Дібровин шофер. Хіба я щось кау? — Іван довго сміється разом зі всіма, але сміх його не дуже щирий, швидше — щоб догодити Михайлові, хоч старий і не чує його.

— Курочок було взяти, а він — півників, — цілком серйозно радить Марія-співчувайка, голос її сповнений такого ревного співчуття, що низка жартів, котрі виникли б у цьому випадку, одразу притлумлюється.

Під лісом, на льоновиську, масно почухує трактор, вогкий вітерець з Горині зайшов у Тридні, повільно розгойдує вуличні ліхтарі — видовжуються і коротшають пласкі тіні стовпів і дерев од цього перехитування. Пахне матіолою із Василюниного квітника та прокислим яблуковим соком із Легличевого подвір'я. Із присмученим, ніби прощальним шерхотом осипається листя в триденських садах. Молочний туманець над атомною заступив далеке крайнебо — то парують градири над водою. Великий начищений місяць висить низько над хатами, як нова медаль на грудях осіннього неба. Монотонно шумить Горинь на скруті русла. Прихололим смутком цвітуть густі зірничі. Вхорканий за день біганини по вулиці, городі та дворищі, спить на Марієних руках малий Дмитрик. Приколотий до його квітчастої сорочки значок атомної, який він виміняв у когось на пачку батькових сигарет, поколює Марієні груди, і вона весь час сіпає ними.

Іванові весь час кортить розповісти, як учора приїздили на атомну в'єтнамці, як він пропускав їх на прохідній, перевіряв документи, перепитував прізвиська, але прізвиська були схожі одне на одне, як і самі в'єтнамці. Хотів розповісти, що їх п'ятеро заважать, може, зо два центнери разом з документами і з Демидом, який їх супроводжував. Йому не вірилося, що ці маненькі, як підлітки (не збагнеш, хто з них молодший, а хто старший), чоловіки дали перцю американцям. Найбільше його зацікавило — як вони ходили в рукопашну? Кулачки ж — як вимочені яблука. Але тут був Далекозорий і політика, на яку тільки й очікує Михайло. Він закурив, щоб мовчати.

— А я-м чула, — Марія гомонить стиха, щоб не розбудити дитину, що заснула на грудях, та й за шокою у неї сливова кісточка, яку смокче весь вечір, а виплю-

нути не хоче.— Чула-м сьогодні в ланці, на картоплі під Сарматським горбом, чула-м, що в Городківці злодій об'явився. Присійбом, чула-м своїми вухами, як оце вас очима бачу своїми. Пристав приймак до їдної молодиці, електриком на фермі робив. Хай собі робить і жие з молодницею, хто ж проти... Аж тут корова пропала на фермі. Визвали пса із району. Спеціальний пес, учений. Нюхай — кажуть йому. Казьонне м'ясо їси, нюхай добре, бо розжалуем. Псюра дійшов до силосної ями, почав скавуліти, винувато плазує перед міліціонером: що хоч роби, знімай з довольствія, врізай пайку, але тутка слід урвався. Пахне тільки кислим силосом, а того запаху більше нема. Походили-походили по Городківці із собакою та й склали акта, що здохла корова. Розписалися — і нема корови.

— Тютюном присипали—хай чхає!—уточнює Грицько.

— Не знаю, про тютюн не чула-м. От. Так і забули. Але через кілька тижнів знов пропадає корова. Вже трьох псів привезли, такі слухняненькі, розумні собачки, аж з області, рекордсменти, у кожного на рахунку тьма злодіїв і слідів. Зібралися доярки, скотарі — на кого ж скоче собака. Бояться — може ж бути і случайно. Пси понюхали доярок, скотарів, покрутилися по корівнику — і потягли міліціонерів до тої-таки силосної ями. Скавучать, деруть землю лапами...

— Махри або дусту сипонули, не інак...— Іван уже починає еретуватися, йому нетерпеливиться дізнатись, хто ж злодій — наче підозра падала саме на нього, але він вірить у свою невинність і з нетерпінням чекає розв'язки.

— Мо', і махри, мо', і дусту — не знаю, не чула-м,— заспокоює Марія-співчувайка свого чоловіка, облизує нижню губу, поправляє сорочечку на дитині.— Пси гавкають, люди метушаться, електрик усміхається, кидає собі викруткою, щоб гострим кінцем у землю застрягла. Застрягає, але не раз в раз. Голова колгоспу вже дістає папір, щоб нового акта складати. Псів загнули в машину. Поїхали. Кажуть, що по дорозі хтось додумався: давай заїдемо на м'ясокомбінат. Заїхали. Подивилися по відомостях, хто з Городківки здавав корову. Є! Електрик. Полистали відомості назад — знов електрик-приймак. Ага, думають, понятно. Знов їдуть на ферму, а він під корівником вивертку в землю жбурляє, щоб застрягла.

А вона — не застряє. Понятно. Ну, з ним поговорили — признався. Навіть розказав, як крав корів.— Марія переганяє кісточку за другу щоку, розминає затерті пальці руки, коротко і лунко цьомкає в чоло дитину, аж виповзає на той звук кошеня з-під паркана.

— Здоровий, видно, ніс корову на собі, — починає розгадувати сюжет Грицько і втирає простудженого на осінніх полюваннях носа.

— Ні-і, вертольотом чіпляв її попід черево — і в райцентр, — блищить металевою низкою зубів Михайло.

Івга також не хоче бути осторонь розмови:

— Йшов, людоньки, спереду і чимось заманював корову за собою. Вона, безголова, і йшла за ним... А він, злodyга, її на комбінат, і на ковбасу, — а купив би ти на ті гроші зашморг!

— Та де, вуйно Івго? Якби йшов спереду, слід би лишався, пси узяли б його та й привели в міліцію, — поправляє Івгу Леглич, бо він випикує журнал «Человек и закон» — на таких дрібницях його не підловиш. — У тому й заковика, що сліду не лишав свого.

— Махрою і дуством посипав! — категорично наполягає Грицько.

— Еге, спереду їхала машина з махрою і дуством, він набирав у жмені — і посипав, посипав, направо і наліво, — киває головою Михайло, прищуливши око.

— Грицько пошти вгадав, — починає Марія, але не квапиться, присмачує голос загадковістю, — пошти вгадав. Тільки не він корову ніс, а вона його... — знову мовкне, вслухається у затамоване дихання слухачів.

Іван першим пирскає сміхом:

— Це ж як воно?

— А ось так, Іване: доведе корову до силосної ями, вилізе на підмурівок, вискочить на неї — і поганяє, аж курява з-під копит! Хай тепер нюхають пси, а начальство складає акти! — Марія дала голосові волю, і Дмитрик солодко потягнувся, пригорнувся до материних грудей.

— Покатався трохи — тепер років з п'ять пішки походить! — немовби стверджує незаперечний вирок Іван і думає: чи не забагато дав?

— Бідна корівчина, — на глибокому видихові каже Марія, — бідні корівки. Що тіко ними не робили. І орали після війни, і у возі вони ходили, молоком-м'ясом нас

годували, а електрик ще й верхи надумав на них кататись...

— Якби не записав корів на своє прізвище, так би нічого собаки і не винюхали,— натужно коментує Леглич, перериваючи слова: саме перевзував, нахилившись, ноги із розтоптаних черевиків, з яких провисали два чорних язички.

Здається, висловились уже всі. Тепер відпочивають. Довго, із сопілчаним витягом, кашляє Леглич. Лузає непідсмажене (сьогодні лише вимолотила) соняшникове насіння Ївга, її язик уже заоскомився й притерп, але викинути із жмені цю напасть не вистачає сили. Михайло дивиться на місяць: сьогодні лик світила без уроджених плям, чистий, як лісина Діброви. Грицько засьорбує цигарковий дим і метикує: яку б ото його правду сказати? Може, про те, що американські космонавти уміють по-російському, а наші — по-їхньому? Ні, можуть і не повірити, а Михайло відразу переведе на політику. Марія одчепила значок атомної відсорочечки малого, бо він намуляв їй перса, поклала собі в кишеню.

Побрязкує ланцюгом Легличів собака у дворі, торгає металевою мискою із недоїдками грубих кісток, яких уже не беруть його старі зуби. Озивається самотня пташка (може — спросоння) у Васи́лині́нім саду, за хатою. Дудонить грудкою солі по лункому жолобу Майка, вицокує ратицями по дошках під передніми ногами. Шелепає опалим листом горинський вітерець, що пахає вологим сіном і рибою. Кілька басовитих голосів м'яко тирлюються між собою біля Юльчиного магазину. Глухо гепаються яблука на брезентовий дах Легличевого шатра...

— Знов стріляли,— повільно починає Михайло, дістає цигарки, довго длубається двома пальцями в пачці, розкачує сигарети між двох долонь, як тісто на калачеві прикраси, занудливо шукає по кишенях сірників.

— Де стріляли? — вихоплюється Грицько. — В кого стріляли? — подається всім тілом уперед, видихує дим і зсувається із сідала.— Чо лякаєте, чо б я лякав людей, дядьку Михайле?

Михайло байдуже прикурює, згорнувши долоні горнятком, потім сірник ще довго догоряє між двох пальців,

язичок полум'я розхитується в усі боки, як мітла комишини під вітром.

— Таж не в тебе, Гриню, то й не підскакуй.

— А в кого, вуйку Михайле? — нетерпеливиться Марії, бо вона знову приготувалась до співчуття, але ще не знає, кому воно потрібне.

— Та воно вам і не дуже нужне... — чи то викручується, чи й справді переконаний у марноті своєї розповіді старий Далекозорий.

— Де стріляли, там уже стріляти не будуть, — авторитетно заявляє Юхим Леглич, згадавши, що перед сном буде гортати свіжий номер журналу «Человек и закон». — Хіба в тирі або по горобцях у лісі...

Михайло курить, розглядаючи при світлі цигарки свої руки.

— Будуть, Юхиме, а бігме, будуть іще стріляти. Ці жінки, якщо вже наврепились, — доконають його, у них це раз-два. Жіночий рік — от вони і розходились! Йому, бідному, хоч із кабінету не виходь. От життя... Не хтїв би я тих грошей і слави! — Михайло шкулить очі і дивиться на місяць, що повис якраз над його хатою, наче щойно виліз із коминка.

У Марії-співчувайки вже навертаються на очі сльози і холодна пташка шастає в грудях. Грицько заздрить і шморгає носом: що б не розповідав Михайло — йому вірять. І збрехати може, а повірять.

Іван першим відчуває, що постріл цей не простий, тут замішана політика, йому раптом стає сумно, але перемагає цікавість: у кого стріляли, вбили чи не вбили?

Івга викидає із жмені рештки недолузаних зерняток, зітхає й очікує: якщо Михайло розпочав — докаже. Треба тільки вміти чекати.

— У президента американського знов стріляли! От як, браччики! Прямо стрельбище з Гамерики зробили, пороховим димом на увесь світ смердять.

— Бо самі винні, — знову озуває ноги в черевики Леглич, — треба все оружје в них забрати, а то стріляють, кому яка фантазія вийде. Забрати оружје — і всьо.

— Йому ж, бідному, тепер і з хати не виходь. Ви ж, дядьку Михайле, казали, що вже раз якась молодиця стріляла в нього. І чого вони, американці, такі? Як тільки стане людина президентом — так і давай у нього стріляти... Зняли б його з должности, якщо не вгодний, —

і всьо,— Марія журиться, але тому ніхто не дивується, інакше це була б уже не Марія-співчувайка.

— Хай би не давали пістолети всяким нервенним і, образно кажучи, шмаркачам. Воно вип'є чарку — і дай палить,— Іван скидає форменого кашкета, шкрябає пальцем вологе тім'ячко.— У нас як? У нас приходимо з дядьком Михайлом на варту —— получи пістолет, бо ти на посту, може, й шпіон прикинутись, одягнути овечу шкуру, почне прориватись до реактора... А ти на нього пістолет — стой, гад, бо буду стрілять!.. А відстояв зміну — здаєш пістолет, перещитав патрончики, здав — гуляй собі, будь такий, як усі. Це ж добре. От як у нас поставлено. А на посту — все по закону: кобура, пістолет, спробуй підступитись...— Іван шастає по кишенях, але якби ж йому хтось підказав, чого він там шукає.

— А може, якщо й правда, що молодиці стріляли, то все через любов? А з ревностями спробуй справитись. Не всякий і може. Оно й по тівізору показували, як оден задушив жінку. Чорний такий, — поправляє хустинку під бородою стара Івга, відкочує комірчик старого Демидового піджака, натягує довгі поли на коліна, бо вже посмикує холодець із річки та з лісу.

— Ага-ага, і я бачила. Гатело він називався. То він ніби й не винен, бо дуже вже любив її, йому там на-бrehали всякого про неї. Але нащо ж було душити? Розведись, як не віриш їй. Якщо по згоді — і без суда ж розводять. Розділіть собі майно і розійдіться, якщо стежка вузька. Так уже вона, бідненька, мучилась, як він душив її, так просилася, я аж тівізор вимкнула, то й не бачила, як суд над ним був,— Марія дужче пригортає до себе дитину, обкутує хусткою синкові ноги, проводить рукавом по своїх очах.

— Та не видумуйте,— Михайло стріляє недопалком аж на другий бік вулиці, стежить, як догліває у траві вогник.— Там не жінки, там — по-лі-ті-ка. Вони зараз із нами хочуть по-хорошому, самі ж війни бояться, нащо вона їм? Отак-о треба зараз: ви нам, як у вас є, а ми — вам, як у нас є, щось маєте краще, не ховайте, ми не приховаємо також — люди ж, давайте по-сусідському. Сьогодні час такий гострий: ти мені не віриш, я тобі теж не буду вірити, так що, якщо не по-доброму,— будь здоров. Кордон є кордон. І дурний ти будеш, як відгородишся кордоном, треба по-доброму, по-сусідськи.

У нас свій характер, у вас свій, але давайте якось миритись. Президент же не дурак, розуміє. Але є в них екстремісти. Не розуміють цього. Вони думають, що президент нам продався, і давай стрілять по ньому, давай стрілять! — Михайло чує, як розгарячується його кров і дзвенить у скронях. Він відчуває хуже, впале Івжине стегно, що тулиться до нього. Тулиться і зігріває. — Вони не розуміють, що зараз війняти заколесник із колеса історії не можна. Всі ж ми сидимо на одному возі. І давай стрілять... А де ж там у біса він продався, той президент, хто його купить?.. Просто приїхав до нас, подивився, подумав і повірив, що воюють ми не збираємось, що каменя за пазухою у нас нема, — і давай з нами по-хорошому. Не все виходить на землі — давайте в космосі попробуємо. Колись були війни громадянські, світові, а тепер, якби, не доведи господи, щось почалось, то була б війна планетарна, евакуація хіба що на Марс чи на Місяць. От як воно тепер гостро зав'язано. Колись можна було вірити або не вірити один одному, а тепер віра і невіра вимірюється народами. Бо треба думати про все людство й планету, на якій і наші Тридні, браччики. Колись політики думали, як би ото обдурить один одного, а тепер — як би повірити один одному. А ті, що не розуміють цього, — стріляють.

— Отож-бо — треба вірити один одному, — якось аж ніби ображено докидає Грицько.

— І відібрати пістолети, кому вони не положені, — Іван встає з колоди, забирає з Маріїних рук сонного сина.

За ним підводяться із дубків й інші. Розминають засиджені ноги і попереки, прощаються.

Місяць висить над Триднями, як святковий пряник.

Вони засинатимуть з думкою: як воно не є у цьому світі, але для життя він таки придатний. Дітям буде ще краще, ніж нам у ньому. Можна засинати. Треба засинати, бо завтра знову буде день.

ЖОВТЕНЬ СІМДЕСЯТ ШОСТОГО

— Захаре Архиповичу, — каже Марко, і родимка під нижньою губою стає схожою на крапку під знаком оклику, хоч голос його обачно м'який — так син може

будити сонного батька. — За-харе Архиповичу-у, — ще раз повторює він, не зводячи очей з обличчя академіка, — ви не доказали своєї думки про Курчатова.

Запалий живіт Стодолі враз піднімається так високо, що з нього скочується жолудь. Повіки в синюватих прожилках ховаються під сиві тіні брів, і великі сині очі дивляться в небо.

— Колись, у молодості, коли ядерні теоретики нашої країни поміщалися в одній восьмиметровій кімнатці, Курчатов отримав свою, чи не найголовнішу, премію, про яку потім згадував усе життя. На Жовтневі свята йому вручили... кульку, на якій було написано: «атом». Коли її передавали Курчатову, вона випорснула з рук і злетіла аж до стелі. Він почервонів, перецакав сміх у залі, ніяково усміхнувся і сказав: «Зате справжній атом не втече від мене». Це було розцінено як жарт. Він любив розповідати цей епізод. Напевне, те його дойняло глибше, ніж подумали присутні. І все ж я на-полягаю на тому, що Курчатов — продукт свого часу.

— Ви говорите про це, як про далеке минуле. Ви були його учнем і причетні до водневої бомби, Захаре Архиповичу. До того ж, ваша бомба — ще не минуле, вона стане ним лише тоді, коли ми вкоськаємо термомяд.

— Я працював не над бомбою як вуликом смерті, Марку. Затям це, щоб ми більше не поверталися до цього питання. Затям! — Стодоля рвучко підвів голову із землі, вилиці його завишневіли і вкрилися опарою. — Ми працювали над предметом, який треба було покласти на терези, щоб світ міг існувати й далі. Зрештою, наша бомба не заподіяла жодної смерті на землі. Жодної, Марку! Курчатов був не лише одержимим, він був першим, а перші завжди охоплюють усе найсуттєвіше на тій царині, куди спрямований їхній розум і талант. В цьому аспекті наука мало чим відрізняється від мистецтва. Я дилетант, але думаю, що Шевченко сказав у своїй поезії все: він охопив розумом минуле, рентгенізував свою сучасність і заглянув у майбутнє. Іван Франко, Леся Українка та багато інших — вже розвивали його традиції. Те ж саме стосується Пушкіна в російській поезії...

— Віршики — це дієта, а наука — хліб життя, Захаре Архиповичу. Їх зіставляти не можна, це різномірні явища інтелекту,

— Який же ти бравий, Марку, гарцюючи на механічному, під робота, конику! Здається, Ейнштейн сказав, що найбільший вплив на його свідомість як ученого мала творчість Достоевського та Манна.

— Достоевського і Манна, які вже не могли обійтися без електрики, без паровоза, радіо... Справжній гуманізм — це наука, спрямована на добро. Мистецтво ж — це теорія гуманізму, розіграна в персонажах...

— А ти не забувай, що половина наших відкриттів іде просто на модернізацію ідеалів агресивного обивателя. З появою електрики не побільшало добрих людей на землі. З появою електрики з'явилося і... електричне крісло, дротяні огорожі під напругою довкола Бухенвальда. З літаками з'явилося повітряне піратство. Відкриття ланцюгової реакції посіяло спершу жах, який дойняв навіть первіснообщинні племена Африки. Ти можеш і сам продовжити цей реєстр злочинів науки, використаної неповноцінним людським інтелектом... А назви мені злочини мистецтва.

— Я його погано знаю, щоб судити... Але думаю, що найбільший його злочин, коли воно підробляється під мистецтво і спокушає довірливих...

— А тоді воно не мистецтво, ти ж сам про це кажеш,— Стодоля раптом засміявся так гучно і соковито, що відлуння того сміху покотилося лісом, навіть сіра повсть туману не змогла його поглинути чи пригасити.

Стодоля сміявся рідко, навіть витончений жарг породжував у його очах швидше задуму, ніж іскринки веселощів, зате він міг навіть у дуже серйозній ситуації раптом пригадати щось комічне й зареготати так подитячому широко й загонисто, що мимоволі ясніли з лиця й присутні. Він щасливо зберіг у собі здатність втішатися речами дуже простими, ба навіть елементарними: чиста сорочка, одягнена вранці на тіло, одразу ж поліпшувала його настрої. Навіть маленькою перемогою в преферансі він смакував довше, ніж вдалим завершенням лабораторного експерименту (той, хто програв йому, мав зиск набагато більший, ніж Стодоля, бо Захар Архипович, почувавши провину перед «невдахою», починав заподадливо опікуватися ним, і гадки не маючи, що дехто програє йому зумисне).

Із своєю «мефістофельською» зовнішністю Стодоля ніколи не претендував на роль ловеласа, але навіть

саме споглядання вродливої жінки (він казав: «Отут природа попрацювала, тепер кілька поколінь може відпочивати») породжувало в нього захоплення, на яке здатна лише не розбещена душа або ж дитина, якій дарують красиву іграшку. Після цього він працював з подвійною енергією, постійно приспівуючи на свій власний мотив: «...Я б давно вже землею став... та бісова дівка на кручі стоїть, обійнявши вітрами стан...»

До сльози розчулювався Стодоля й тоді, коли переглядав старі фотографії у чужому альбомі, невідомі обличчя на пожовклих знімках начеб реставрували в уяві Мефістофеля долі незнайомих йому людей. Він починав вірити, що десь колись таки бачив їх і вони його чогось навчили. І від того, що він не міг пригадати, чого саме вони навчили його, розчулювався ще більше. Між собою співробітники Стодоли так і говорили: треба запросити Мефісто на старі фотографії, я привіз недавно від батька, ще дідові, із запахом початку століття.

Зараз цей Стодолин сміх роззброїв Грабчака, він принишк, втягнув голову в плечі і, непомітно для себе самого, засміявся також.

ДЕНЬ ТВОГО ІМЕНІ

Розпашілий, збуджений Демид шпарко збігав на третій поверх. Освітлений ліфт обігнав його, але він не пошкодував, що не дочекався «підойми» (це слово дядька Михайла прижилося-таки). Він перескакував через кілька сходинок одразу, високо тусаючи колінами, нові черевики порипували в такт його стрибкам, кримпленові штани цупко напинались від того на колінах і наче підштовхували Демида на вищу сходинку.

Настроєм своїм він ще був там, на волейбольному майданчику, сповненому веремії голосів, виляску м'яча, підбадьорливих та в'їдливих реплік із наговпу уболівальників. Сьогодні на його рахунку було кілька невідпорних «свічок», ввігнаних у землю перед самою сіткою, навіть довготелесий Дмитро Грамота не зміг їх заблокувати, лише винувато розводив довгими руками і визбирував на майданчику дрібні камінці, які нібито йому заважали. Сьогодні Демидова команда під назвою «Атомний адміністратор», нарешті, виграла обідній чемпіонат у реакторників, а головне, як каже Микола

Ремінь: скинула десять кілограмів зайвої ваги і нажила кілограм авторитету.

Шмалький, холодний душ, здавалось, і досі пощипує Демидове тіло, висмоктує з нього солодку втому. Він зиркнув на годинника й заквапився до свого кабінету— через три хвилини засідання парткому.

Зараз у Демидовому захопленні спортом уже не вбачають «підриву солідності» його посади, переконалися, що це не рештки моряцьких витівок і не одноактівка на тему удаваного демократизму, а просто такий він і є, цей Гулак, чинить так не з принуки, а з невідкладної потреби: бути саме отаким, завжди залишатися самим собою.

У Новотриднях ще й досі ходить по язиках його витівка (правда, вона настільки видозмінилася, що, коли її почув із Василичиних уст сам Демид,— майже не впізнав і цілий вечір усміхався).

Олесь Самовидець, начальник відділу робітничого постачання, присвічуючи своїми наївними голубими очиськами, зайшов до кабінету:

— Ге, які я покришки для атомних голів дістав, Демиде Іларіоновичу! Дві сотні ондатрових шапок. Як ми їх розкинем? — Олесь вчідив собі води із сифона, присів у м'яке крісло, в його очах весь час зблискували і розгорялись переможні вогники.

— А отак і розкидаємо, Олесю: по непокритих головах. Розділи на всі наші магазини у вихідний день — і рівно, зосереджено дихай.

Олесь ще раз націдив содової води, довго пив її, косуючи голубим оком на Деміда, наче хотів іще щось сказати, але до кабінету зайшов начальник реакторного цеху, і Самовидець нерішуче попрощався.

Наступного ж вихідного Демид зранку пішов по магазинах: ондатрових шапок у продажу не було. У невеличкому магазинчикуві молода продавщиця його не знала.

Демид терпляче переcheкав, поки розійдуться покупці, вибрав підходящий момент, нахилився до дівчини через рундучок:

— У мене до вас є велике прохання...

Дівчина спершу гордовито одсахнулась, озирнулась довкола, поправила налаковану копицю солом'яного волосся:

— Ну-ну, я чую вас...

— Мені отак,— Демид рішуче провів краєм долоні по засмаглій шиї, аж йому перехопило подих,— отак потрібно ондатрову шапчину...

— Ого, бажання! — весело засміялась вона.

— Та мене привела до вас не наївність. Без ондатрової шапки мені хоч не виходь з вашого магазину! В товариша завтра день народження, я пообіцяв йому, розумієте? Я б і переплатив на базарі, справа не в грошах, золотко, але ж не поїду я спеціально в Одесу на базар... Виручіть... і в моїй особі ви збудуете собі вічний пам'ятник. Не відмовляйтесь від такої прекрасної можливості. Хто зна, коли вам ще трапиться така нагода...— Демид артистично усміхався, сховався на шепіт, багатозначно вигравав очима, совав руку у спідню кишеню по гаманець, перехилився через рундучок. Уловивши ледь помітне вагання дівчини, він посилив натиск: — Може ж бути таке, що десь завалаялась одна шапчина?.. Буває, що собі залишають... люди ж... таке життя. Неможливого ж не буває... Благаю вас, моя доля у ваших руках. Розтуліть долоню і випустіть її — лише... в ондатровій шапці...

— А ви, дядечку, не гіпнотизер, що через камінь бачите? Якраз одна шапка і є — для брата залишила, колись давно одержали дві штуки. Якраз на вашу голову, бо брат запустив довжелезні космаки, тепер і не налізе... Може, і буду каятись, що віддала вам...— Вона вже йшла до підсобного приміщення, а Демид, підморгнувши собі, відлічував сто двадцять карбованців. (удвічі дорожче від державної ціни).

Дівчина винесла згорток, ще раз озирнувшись довкола, вклала покупку в коробку від взуття, ретельно перев'язала її шпагатиною. Гроші поклала до кишені, не рахуючи:

— Хай цій шапці попадеться світла голова...

— Була б ондатрова шапка, а голова знайдеться! — засміявся Демид і вийшов із магазину.

Із шапкою він пішов просто до Самовидця.

— Олесю, а на свою голову ти залишив ондатрову корону?

— А в мене є. Не дуже гонорова, але ще зиму переходжу. Всі віддав у магазини, як ви сказали. Напевне, вже й розійшлися, Демиде Іларіоновичу. «Діфцит», як

каже Райкін. Може, вам треба все-таки? Чого ж мовчали тоді?..— Самовидець винувато дивився на Гулака, наливав у кришталеві чарочки коньяку.

— Та я купив собі сьогодні, можна й замочити, річ вартісна — сто двадцять карбованців! — Демид весело цокнувся чаркою, надпив запашного трунку, лукаво зиркнув на Самовидця.

Олесь вже ніс чарку до губів, але в останню мить зупинився, точно тим самим шляхом відніс її назад і поставив на стіл:

— Та не жартуйте, Демиде Іларіоновичу. Постояли в черзі — вірю, але...— Олесь зсутулився, закліпав своїми наївними очима.

Тоді Демид детально, зі всіма нюансами розіграв перед Самовидцем магазинну сцену, а Олесь довго не міг вирішити: чи сміятися йому, чи накидати на плечі піджака й бігти до міста і влаштовувати «рознос» своїм підлеглим?

Цей епізод розбирали на загальних зборах відділу робітничого постачання, тому про нього знали усі Ново-тридні.

Дівчинку в один голос хотіли звільнити з роботи, але в останню хвилину за неї заступився сам Демид:

— А чому саме її? Просто в інших магазинах мене впізнали. Тоді сформулюємо її вину так: за незнання персони секретаря парткому атомної. І видамо працівникам нашої торгівлі фотографії керівників.

Це викликало хвилю сміху. Демид краєм ока помітив, як силувано усміхнулась і його «знайома» в останньому ряду.

— В такому разі треба звільняти всіх, хто цього дня працював у промтоварних магазинах. Я переконаний, що це — прикрий випадок, якому ми не дамо у Ново-триднях, у наймолодшому місті нашої республіки, перерости у систему. І хто вважає, що йому не під силу перебороти себе чи ж не влаштовує чиста платня продавця (чи завідуючого магазином — насамперед), — подавайте заяви. Це стосується й вас, товаришу Самовидець: якщо ви не зможете навести ладу у торгівлі — ми вважатимемо, що вам, комуністу семидесятих років, ця посада важка. Відпустимо вас, допоможемо влаштуватись на посильну роботу, адже місто росте, люди скрізь потрібні.

Демид розраховував на поголос, якого набуде цей випадок, і його розрахунок виявилось точним: покупець у Новотриднях посміливішав, навіть позухвалішав. Якщо у продажі не було якогось товару, він ехидно примовляв: а мо', як ото Демидові Гулакові, га? Продавець ображено підсовував, розгортав на потрібній сторінці книгу попиту на товари: пишіть, я передам завідувачому, заходьте через тиждень.

У почутому від Василини варіанті говорилося, ніби Гулак придбав з десятків шапок, заплатив утридорога, а продавщиця потім ще й лементувала, погрожувала написати на роботу, нібито він займається спекуляцією...

Демид зайшов до кабінету, глибоко вдихнув повітря і з радістю відзначив, що кондиціонер встиг повністю висмоктати запах цигаркового диму і нагнати натомість горинського кисню та терпкуватого настою хвої. Вікна кабінету були розчинені у сосновий бір, над яким висіли густі неводи високовольтних ліній, що гнали триденський струм в енергостистему «Мир». Вогниста білочка шастає з дерева на дерево, маленький атом рудої осені — варто лишень поцокати двома горішками, і вона притьмом повисне на гіллячці, що перехилилася до його вікна. Але Демидові зараз не до цього. За хвилину почнуть заходити люди до кабінету. Рівно о третій почнеться засідання парткому. Як воно повернеться?

Недавно провели на пенсію начальника центральної лабораторії. Чоловік він був слухняний і ретельний у всьому. Без підготовки міг виступити на зборах чи мітингу (одне слово, міг виручити у будь-яку хвилину, треба,— значить, треба, хвилину-дві він огинався про людське око, але в думках уже готувався до виступу), опріч цього — лабораторія працювала в тон атомній, ситуація в колективі була спокійною — старий ось-ось піде на пенсію. Вище він уже не скочить, а нижче не опуститься: хто ж посміє його чіпати, коли старий саме робить пенсійні підрахунки? Розумів це і Демид, йому залишалось хіба що мовчки брати участь у цій милій, безгрішній змові.

Та старий Книш уже місяць ловить рибку у водоймі біля атомної і опановує гімнастику йогів. Обов'язки керівника лабораторії виконує Книшів заступник — Павло Сулима. Поки був у лабораторії старий, здавалось, що Павло — уроджений, посланий самим всевишнім, за-

ступник. Він не повторював помилок Книша, мав на них пильне око, де старий упирався буйволом. — Сулима міг пролетіти метеликом, стріпуючи невинними крильцями гумору чи незлобивої усмішки. Він міг піднятися над конфліктною ситуацією на таку висоту, з якої вона ставала просто дрібничкою, сперечальники ніtilись, склали мирну угоду. Хоч нового рішення й не було, та, вражені, зачаровані несподіваним Сулиминим поглядом на конфлікт, вони насолоджувались мирним фіналом і чинили так само, як і до цього. У виграші було лише вольове підборіддя Сулими, що красиво випиналося вперед, у його виголеній ямочці фокусувались відблиски перемоги та бутафорські тіні стишеної винуватості, які часто нагадували звичайну людську скромність молодшого перед старшими. «Книшеві доля губи повідлом змастила — має такого заступника, міг би до ста років обертатись у лабораторії», — можна було почути навіть «у низах». Не приховував цього і Книш: «Моя права половина, без нього я — нуль і п'ять десятих Книша».

Ясна річ, колектив лабораторії симпатизує Сулимі. Хоча б тому, що він кращий за Книша, сучасніший, логічніший, м'якший у своїх твердженнях. Та ще слава гумориста-«заочника», яку хоч і любили на атомній, але ж і побоювались її. Якщо вже стрельне дотепом у когось позаочі, то таки влучно... Сказав же він про міського архітектора (молодуватого пузача, який шие собі одяг лише в ательє, бо в магазин таких розмірів не завозять), що той поставив собі на атомній пам'ятника — діжоподібну градирню. Про того ж Книша: «Книш — продукт лише для великих свят, вживати його можна тільки під бравурну музику». Коли Колюньо Ремінь ще був секретарем комітету комсомолу, Сулима у якійсь розмові втулив обережний жарт про нього: «Він ремінь чоловічої цнотливості». В цих жартах не було злобивості, і тому вони не доходили до адресата, хоч і побутовали при нагоді. Біля Сулими завжди вертілися люди: а раптом викине чергового дотепа («У моїй присутності про мене ж не посміє...»). Та найголовніше, що Сулиму ніхто ніколи не заскочив, щоб він гнув шапку перед вищим начальством...

Сьогодні Сулиму треба узаконити на засіданні парткому — і завтра він перестане ставити скісну рисочку біля титула керівника центральної лабораторії. Все на-

чєб і логічно: кому ж іншому зайняти цю посаду? За п'ять хвилин це питання можна й вирішити.

Проте в Демидові поступово наростає якась пересторога проти формального розгляду справи. Він не може чітко проаналізувати своїх сумнівів, бо не має вагомих фактів, які б повернули його думки на категоричніший лад, але щось таки точить душу ізсередини. Директор атомної Євген Самійлович Золотоноша поїхав до Фінляндії, де готується пуск фінської атомної «Ловіс», до того ж, проблема кадрів — Демидова «вотчина», отож, від сьогоднішньої ухвали залежить усе.

Сулима вміє випити чарку, але при загальній чи надто вже персональній нагоді. Це — не вина і не гандж.

Не ловеласить. Дружина, дочка — сімейне кільце без тріщинки.

Ділові якості: з першого ж дня пуску атомної — заступник керівника лабораторії; член бюро парторганізації, відповідає за ідеологічну роботу — сектантів чи віруючих у лабораторії нема, де їм узятись, сама молодь; як тільки приїздять шефи-письменники на атомну — Сулима вже тут: просимо до нас, вдячнішої аудиторії не знайдете...

І все ж Демид інтуїтивно відчуває надто заінтелігеновану, натреновану нещирість Сулими. Тим вона й небезпечна, що прихована. Все те, що робить Сулима, — йде на його безпосередній рахунок, з умовою, що буде іще «процентний приварок».

Але... але ж він пообіцяв Михайлині, яка недавно вийшла заміж, що підтримає її кандидатуру на отримання житла: «Правильно, поки сурмить у жилах любов — треба чотири стіни, і ви будете обігрівати весь будинок своїм теплом. На старість хата потрібна лише для того, щоб не мерзнути. Так що дві мої передні кінцівки — за! Хоч я, сама розумієш, лише заступник Книша». Демид знав про цю обіцянку від Михайлини. Коли ж питання вирішувалось і Книш наполягав віддати житло у новому будинку двом молодцям, які мали рівні з Михайлиною права на це, — Сулима промовчав. Він, здається, навіть вийшов покурити в коридор. А Михайлині потім пояснив: «Я ж лише заступник Книша і вирішую не питання, а їх рештки. А тут старий уперся. Чому, й сам не знаю...» Але це — секрет-інформація, і посилатись на неї — значить, нашкодити собі

самій...» І, цього їй слід було чекати, Михайлина (вона працювала у Демида секретаркою, коли він ще керував відділом кадрів, то їй скористалась цією обставиною) прийшла до Гулака скаржитись саме на Книша. Демид тоді ледве стримався, щоб не розкрити цієї багатогодової комбінації Сулими...

А скільки було наче й непомітних ситуацій, коли Книш робив явні помилки на очах у Сулими, але Павло не зупинив його жодного разу, мовляв, не випадає, я ж лише заступник, хай робить, хай виставляє себе на посміх, я всього-на-всього заступник... Обійме Сулима посаду — і ці дрібнички будуть уже масштабніші.

Рівно о другій Демид розпочав засідання.

Ця його пунктуальність і досі викликає пересуди, мовляв, пре з нього багаторічна армійщина, педантизм. Перший місяць перебування на посаді секретаря парткому Демид потратив цілий місяць на... нижчу математику. Він точно підрахував на комп'ютері фактори робочого часу секретаря парткому, незаплановані виклики директора зайняли п'яту частину місяця, виклики в райком та в обком — дві п'ятих, одна п'ята — засідання і прийом відвідувачів. А ще приїзди іноземців, делегацій учених, почесних гостей... Що ж залишається для себе, для аналізу, роздумів, осмислення найважливіших процесів? Адже без цього він просто поденщик, білка в колесі.

Гулак виклав ці підрахунки на розширеному засіданні директорату. Всі були буквально приголомшені. Вихід був лише в одному: чітко окреслити обов'язки кожного, звести до мінімуму телефонну балаканину, обмежити безрозмірні засідання, виробити чіткість у всьому — і в той спосіб вивільнити інтелект керівників для питань перспективних, які вже сьогодні настають на п'яти...

Ось чому рівно о другій всі сидять на місцях. Демид скидає шкіряний піджак, вішає його на бильця крісла.

— Ми зібрались для важливого питання, — він робить паузу, обводить поглядом присутніх, — дуже важливого питання. Нам потрібен керівник лабораторії. Його обов'язки, ви знаєте, виконує Сулима. Я хочу почути ваші пропозиції. Свою думку я висловлю в кінці.

Чути, як лущить соснові шишки за вікном білочка. Цокає годинник на стіні.

Тягнеться по сигаретку Роман Безпалків, прилислий з чола красень з карбованим, ледь стомленим від постійної внутрішньої роботи мозку профілем — начальник реакторного цеху, давня Демидова симпатія (окрім усього іншого, він ще й талановитий художник, глибокий ерудит, який перечитує все найцікавіше, що з'являється у літературі).

Вертить в'язочку ключів довкола пальця Ольга Дзиндра — начальник зміни хімічного цеху. Завжди в неї з одного ока визирає невинне янголя, а з другого — бісеня.

Все залежить від того, кого вона на тебе випустить. За її майже іконної краси, як не дивно, в ній постійно спалахує майже патологічна ненависть до залиціальників. Їх, відбритих «під нулівку», вже можна було б назбирати на битву під Ватерлоо.

Щось загогулисто креслить у записнику Семен Крислач — заступник директора по науковій роботі. Начеб і не слухає, а насправді чує все краще від інших, просто він дивиться людині в очі лише у вирішальну хвилину. Тоді навіть його відмова у чомусь здається помилуванням.

Двічі обплів своєю лівою погою праву Кирило Шукшин — майстер ремонтного цеху. Поки не заговорить — здається хнюрком і мовчайлом, як залізничний ревізор у загальному вагоні. Треба просто вміти дочекатись, поки він заговорить. Тоді матимеш справу із уважно-заспокійливим лікарем. Подейкують, що він доводиться родоком письменникові Василеві Шукшину, тільки дуже далеким. Сам Кирило про це не говорить ніколи, може, то й вигадки, але він відпрошувався на похорон свого тезка по прізвищу, їздив-таки до Москви, співав на кладовищі «Калину красную» і довго ще нотім ходив мовчазний і тоскний. Перечитав усе написане Василем, знає усі подробиці його життя, а діалоги з фільмів може цитувати напам'ять. Він сам каже, що єдине, чого, напевне, не вмів робити Василь, — отак заплітати ноги, як Кирило.

Витягує сліпучо-білі манжети з рукавів піджака Устим Стодоля — директор школи-інтернату, учень Сухо-млинського, автор ще неопублікованої історії цього краю. Про його експериментальний урок «Мої предки» недавно писала «Правда». Треба ж таке! Придумав: хай

діти напишуть усе, що знають про своїх дідів-прадідів, ким вони були, які яскраві епізоди їхнього життя знають нащадки... Чимало учнів спочатку відбулись інформаційною сторінкою в учнівському зшитку. А через місяць кожен уже міг написати великий твір.

— Я слухаю ваші думки,— ще раз нагадує по паузі Демид.— Не забувайте, що наше сьогоднішнє рішення буде остаточним.

— А що тут радитись? Сулиму ми всі добре знаємо. Він пройшов школу в Книша. Перспективний, молодий, з вогником! — легко дзеленчить тонким голосом Борис Крижма — редактор багатотиражки, який готував Сулиминє питання (за одним хлібом, як кажуть, він уже написав про нього й нарисок).— Це нам і омолодження кадрів, і висування у керівництво перспективних людей. Наша ж редакція тепер буде мати робкора в лабораторії. Сулима постійно у нас на виду — говорити нічого. В ньому — молодість і досвід Книша.— Крижма звів до купи брови і різко розпростав їх, наче підвів ризку під сказаним.

— Ну, приміром, говорити про школу Книша — надто гучно. Він був просто непоганим керівником...— вихопилося в Демида, і він пошкодував про сказане, бо одразу ж уловив сплеск настороженості в присутніх. Дзиндра рішучіше завертіла в'язочкою ключів на пальці. Кирило Шукшин розплів і знову, ще тугіше, заплів свої ноги. Семен Крислач на коротку мить підвів очі на Демида. Тиша.

Демид відчуває, що треба вивершити цю думку. Вона збила декого з пантелику.

— Я, власне, хотів сказати, що в трактовці Крижми відсутня точність. Школа Книша — не орієнтир. Те, що було в Книша найкращим,— воно неповторне, то властивість його характеру, а характеру навчитись не можна. Отже, в цьому Сулима не зможе його продовжити. Оце й усе.

— Хай Крижма уточнить, розкаже ширше, він же займався цим питанням,— озвався нарешті Роман Безпалків.

— Може, я трохи не точно сказав,— Борис гортає записника, звідти випадають три карбованці і залітають під Демидів стіл, але їх ніхто не йде піднімати, навіть Крижма.— Тоді давайте по пунктах: знає свою справу,

тут заперечень немає; хороший сім'янин, всі знають; активіст, користується авторитетом у підлеглих — я розмовляв з людьми всіх ланок, ніхто не сказав кепського слова, хоч, самі розумієте, на такій посаді можна мати ворогів. Як заступник проявив себе з найкращого боку. У мене все.

Розгойдує гіллячку біля вікна руда білка. Крижма згинається, довго дістає з-під стола троячку, але струмись вентилятора віддуває її ще далі.

— Так, це може бути характеристика. Але — для поїздки за кордон, а нам треба вирішити складніше питання: чи можна доручити Сулимі колектив у сотню осіб? — Демид покушує кінчик олівця і стежить за згорбленим Крижмою.

«Навіщо я кваплюсь? Ану, візнику, потягни віжки на себе! Я починаю надто агресивно впливати на присутніх. Приберегти свій настрій на фінал? А може, тоді буде пізно, і я виглядатиму, як Пилип з конопель?.. Може, це й добре, що Крижма виступив так бездарно... Зараз він суцільна п'ята Ахіллеса. Ні, це погано. Йому надто легко заперечувати. Немає опору. Хай буде. Треба лише стримуватись...»

Встав Кирило. Він може говорити лише стоячи. («Думаю сидячи або йдучи. Говорю — коли хребет розправлений у вертикаль»). Цюкає черевиком до черевика, як хлопчак на морозі. Нервується.

— Людина, думаю, думаю й кажу, — не асигнація, на якій чітко, цифрою і літерами, виписано її абсолютну вартість, думаю і кажу. Людина більше схожа на багатоконтурну «мотринку», які виготовляв мій батько-сибір'як. Її не можна судити лише по одному контуру, бо то просто лялька. Не мені вирішувати це питання остаточно, але товариш Крижма назвав тут нам обов'язкові риси, з якими людина мусить народжуватись. Це природний мінімум, якщо хочете, думаю і кажу. З такими вихідними даними Сулиму можна приймати на атомну і рядовим робітником, і сватати на посаду міністра. Думаю і кажу. Якщо так, то ці якості — фіктивні. Вибачте, але — фіктивні. Кому, як не нам, атомникам, треба вміти зазирати у ядро. Єгор Прокудін з «Калини красной» має таку анкету, що й мама рідна обійде його стороною. Еталон негативності, суспільний покидьок, вибачте, що так думаю і кажу про нього. Але... які глибини,

які душевні поклади дрімають у ньому! І пробуджуються. Про-буджуються!.. Не можна людину міряти заковзаним, стандартним аршином. Це — не по-людському. Думаю і кажу...— Кирило різким кивком голови поправляє рудого чуба, витирає долоні, вкриті опарою, нижні краєчки його вух почервоніли і схожі на загуслі краплі крові.

«Ох і молодець же ти, Кириле. Обняв би тебе, якби були удвох! Ти ба, як врізався лазером! Лазером у «матринку». Наскрізь!»

Ольга Дзиндра затиснула ключі в долоні, здивовано зирить на Кирила, облизує ледь підпомажені губи.

— Я теж гадаю, що молодість (справжня, крута, шалена, хай з помилками і дрібними звичами) не має нічого спільного із сценічною джэнджикуватістю. Я не хочу бути категоричною, кажу те, що велить мені жіноча інтуїція: Сулима вдатно, ефектно робить лише те, в центрі чого стоїть він сам.

— Але ж робить,— засовує троячку в спідню кишеню Крижма.— І хтось же мусить бути в центрі. Справді, команда працює на форварда, але ж голи забиває саме він, а перемога — в забитих голах.

— Не перетворюйте п'ятдесят-шістдесят років нашого активного життя на футбольну дев'яностохвилинку, Борисе. Це просто нечесно,— Ольга ображено відсувається від Крижми, знову вертить в'язочкою ключів.

— Товариші, товариші! Трішки опустіть уранові стержні. Пара може нам заступити очі. Не закипаймо! — Демид усмішкою намагається пригасити спалах пристрастей, хоч, правду кажучи, йому того не дуже й хочеться.

— Треба подумати, треба — і край... — вголос міркує Роман Безпалків, і Демид знає, що коли він так каже — вже подумав, не вистачає якогось остаточного штриха. Хай думає...

— Воно і так, і не так. Квадратний корінь із Сулими не добудеш, його можна лише множити. На самого себе. Що таке сучасна людина? Це, звісно, не Єгор Прокудін, хоча — і він також... Сучасна людина відрізняється від застарілої тим, що ввібрала у себе все найкраще з попередників. З маленькою дозою помилок, бо вона людина. А ще вона сучасна тому, що ближче до майбутнього. Так я розумію.— Крислач весь час зази-

рає у записник, хоч там розмашисто сплетено якісь хи- мерні лінії.— У нас виробився примітивний стереотип оцієї сучасної людини: одяг, манери, гуморочок, мірка скепсису, мірка скромності (такої, яка б постійно впа- дала в очі), парочка портативних талантів, маленьке хобі та ще кілька домішкових компонентів. Начеб і є всі чинники особистості, але немає особи, вона розпливає- ться в твоїй уяві, як слід на воді. З такого індивідуума не добудеш навіть квадратного кореня. Я ж люблю ха- рак-тє-ри. Книш якоюсь мірою мав його. І, коли логіч- но поміркувати, то він взяв у заступники Сулиму тому, що вловив його безхарактерність — ідеальна риса за- ступника саме для Книша. І тому була видимість, так, саме видимість їхнього ідеального співіснування. Адже жодного зіткнення у них не було. Мене це насторожує. Зараз Сулимі треба буде проявляти характер. Посада зобов'язує. Але що проявляти? Прізвище? Ім'я? По батькові? Характер сильний і вартісний тим, що всі його вияви — щирі. Хай палахкотливі, загонисті, але — завжди щирі. То що проявлятиме Сулима? Я не можу відповісти на це запитання,— аркушик Крислачевого записника почорнів від розмашистих ліній та загогулин. Він знову подивився в Демидові очі.

— Можна подумати, що всі керівники дільниць — ангели, приклей клеєм БФ-2 перкалеві крильця — і в космос своїм ходом. Скільки до цього затверджували кандидатур... без Прокудіна... Обговорили — затверди- ли, працює чоловік. І нормально працює,— огризнувся Крижма, але вже незлобиво. Здається, він просто зараз захищав... ні, не себе — свій виступ.

— І пожинаємо помилки своєї поверховості,— Демид розриває навпіл маленький акрушик паперу, якого м'яв між пальцями, викидає його в попільницю.— Більше цього робити не будемо. То не означає, що ми назав- жди уникнемо «перекосів», але вони, як сказав Крислач, будуть ширими... Ми мусимо бачити перед собою люди- ну, живу людину, а не портретик із весільної фотогра- фії. Так, це жорстоко, я знаю, що Сулима просто чекав витягу з протоколу. Призначення на посаду він би сприйняв як належне. У попередній розмові зі мною він огинався для годиться, але боявся переборщити...

— Який же вихід, Демиде Іларіоновичу? Керівник лабораторії все одно потрібен...— Ольга уявила Сулиму

після того, коли він дізнається про рішення парткому. Уявила чомусь його постать ззаду. Голова його була глибоко втягнута у міжпліччя... Шкода...

— Будемо вважати, що ми сьогодні не вирішили цієї проблеми. Зате щось дуже важливе вирішили для самих себе. Спасибі вам за це, колеги! — Гулак випростався за столом. Сахнулась білочка на гілляці. Люди почали вставати з місць, погримували стільцями.

— Ще одне я хотів зауважити. Ми подивимось, як прореагує на наше рішення сам Сулима. Думаю, він кине нам на стіл заяву. Це — гірший варіант, але він підтвердить наші думки. В іншому випадку — будемо ще думати. Хай поки що виконує обов'язки.

Демид провів товаришів до дверей, кожному потис руку.

Найдовше затримався на порозі Крижма, розгублено гортав записника. Наче його мучило: підняв я своїх три карбованці, чи вони й досі лежать під столом?

ЖОВТЕНЬ СІМДЕСЯТ ШОСТОГО

— Вам не здається, академіку, — каже старий Максимчук, дивлячись між Стодолею і Грабчаком, що сидять на поваленому дереві, дивиться ледь присмучено, але його повільні очі просвічуються до паморочливої глибини, — що ваша наука дедалі більше обкрадає нас, ніж обдаровує?

— Навіть якби я не знав цього, Петре Устимовичу, і раптом зрозумів його, я все одно б не відрікся від того, що роблю. Ваша відданість лісові рівнозначна моїй відданості науці.

— Ну, що ви, ліс є ліс, ми всі вийшли з нього, а тепер повертаємося лише тоді, коли щось нас мучить, коли хочеться вивернути себе, як порожню кишеню. Ваша наука дає людині оманливе всесилля, оманливу владу над природою. І лсує тим нас. Ніщо так не руйнує нас, як це.

— Ви втрапили в саму суть прогресу, Петре Устимовичу. Винайшли плуга — і зникли первородні степи із птаством та звіриною. Винайшли вогнепальну зброю — і поменшало звір'я та птаства. Так що ж ви радите: було б краще, якби ми й досі сиділи на печі, чухали

потилицю і в'язали постолі та вважали найбільшим винаходом вареники з сиром? — Марко намагається перехопити Максимчуків погляд, але йому здається, що старий лісничий дивиться крізь нього і бачить щось, лише йому одному видиме в цьому лісі над озером.

Максимчук щось пригадує і приязно всміхається:

— Ви, хлопче, напевне не звернули уваги на те, що у ваших атомних Новотриднях «варенична» — найпопулярніший заклад, їх більше, ніж газетних яток.

— І взагалі, цю суперечку найкраще розв'язувати за полумиском вареників, — голосно реготнув Стодоля і незграбно втер рукою губи. Тінь від гіллячки розділяла його обличчя надвое. — Але ти перервав Петра Устимовича, дай йому можливість нам'яти мені боки... У своєму лісі... — Стодоля трусонув патлатою головою, він зосереджувався. Осідланий Щедрик лінкувато пощипував траву, наче щось нашіптував їй. Стремена погойдувалися від його рівного дихання.

— Ви обіцяєте довірливим, що ось-ось ми матимемо керовані дощі, кероване сонце та інші дива, але... але цього року висіяно зерно в землю, вологість якої втричі нижча від нормальної, бо не було жодного путнього дощу. Ще не кероване сонце цього літа спалило весь південь, який уже сподівався нечуваного урожаю. Ви демонструєте своїми відкриттями силу людського розуму, а рядовий, середній розум від того ледащіє. Сучасний дипломований агроном назве вам по-вченому сорти рослин, ґрунту, назве теорії землеробства, але самостійно не вирішить, коли ж все-таки треба сіяти. Мій головний агроном мислить категоріями гектарів, кубометрів, але не вміє мислити категоріями лісу. Він завтра може загнати сюди техніку, яка є у його розпорядженні, і покласти цей ліс у стоси. Наявність у його руках такої сили розбещує його не менше, ніж наявність вогнепальної зброї, адже лише сильний чоловік утримається від спокуси вистрелити. Колись наші предки відвойовували в лісу шматки землі для землеробства, а зараз ми відвойовуємо шматки лісу, щоб не задихнутися. Надто повна наша перемога над природою, щоб не бути трагічною, професоре.

— Це у вас говорить старість, Петре Устимовичу, просто вас мучить ностальгія за прожитим, а значить — за минулим. Прогрес завжди супроводжувався втрата-

ми, які не одразу збалансовувалися.— Марко підходить до Щедрика, але кінь відступається в глибину лісу.

— Я звик мислити конкретно. Коли мені в лісництво провели електрику, я кілька місяців утішався, що можу навіть серед ночі натиснути вимикача — і весь двір засвітиться. Я тішився холодильникові, електричній плитці, приймачеві, телевізору, але потім я зрозумів, що ця радість рівнозначна тому, коли купуєш новий костюм, одягаєш його кілька разів, а потім він стає звичним і вже не хвилює тебе. Ти сприймаєш це, як належне.

— А що б ви сказали, коли б у ваших дротах зник струм? Коли б його просто не вистачило для вашої, закинutoї в лісі, оселі? — запитує Марко і жбурляє плескатий камінь по озерній воді, він з вистрибом летить далеко від берега, залишаючи по собі тремтливую дорожку із ряботливих кілець.

— Але ж його вистачає.

— Вистачає тому, що наука докопалася до ядра, розщепила його — і ви маєте атомну електростанцію на шість мільйонів кіловат-годин,— Стодоля стискає в кулаці своє гостре, як заструганий камінь, підборіддя, дивиться на своє смішне відображення на нікельованій серцевині колеса машини.

— Та ні, я не проти вашої станції і розщепленого ядра, але ви так далеко залізли в нього, що не бачите, що ж відбувається довкола, ви захоплені насиллям над природою і побачите, що вона викине з нами такий зухвалий жарт, від якого ми всі вхопимосся за голову.

— Хай і так, але ми вже володітимемо такою силою, що зможемо все поправити, батьку,— Марко відкорковує пляшку пива, витирає полою сорочки її горлечко і подає Максимчукові.

— А ви мене не задобрюйте. От посолонцювали б таранькою, а на ваш гачок нічого не чіпляється... На Волині почали з усіх сил осушувати болота, рівень води знизився — все те за сотні кілометрів, здається, а озеро зміліло на кілька метрів. Ми з вами сидимо на тому місці, де п'ять років тому вилежувалася на озерному дні риба, і вугри були, й лящі, як лопати. Підсушуємо Волинь, а тут, на Поліссі, тікає вода з криниць і міліють озера та річки. Сідають ґрунтові води, і починає задихатися ліс, він уже не може притягувати до себе дощ.

Ми ж спокійно себе тим, що поки що все гаразд: ганяємо на машинах у Крим на свіже повітря, в соснові бори на Поліссі, ще можна впіймати якусь рибину у воді, ще можна встрілити якогось звіра в лісі, то чого будемо бити на сполох? А що дістанеться нашим онукам? Відпрацьований дим автомобілів? Казочка про золоту рибку? Про хитрюшу лисицю і сірого вовка?

— Петре Устимовичу, — Марко витягується на траві біля Максимчука, — ви звинувачуєте нас у тому, в чому ми не винні. Я, наприклад, вважаю Каховське море, яке затопило плавні, невдалим експериментом, але з появою атомних електростанцій відпадає потреба в таких поспішних морях. То що б ви порадили: не будувати Каховської ГЕС, а чекати, поки через двадцять п'ять років на Миколаївщині почнуть будувати атомку, про існування якої на початку п'ятдесятих років мріяли лише одиниці?

— Не ідеалізуйте вашу атомну. Вона не така вже й чистюля, як того б хотілося...

— Але вона поки що найчистіша. Хоч для нас — вона вже вчорашній день. Ми товчемося над термоядерним реактором. Я вірю, що врешті-решт ми знайдемо розумну міру співіснування з природою, не однобічне підкорення, а — співіснування. Процес нашої еволюції відбувався мільйон років, відбувався в земних умовах, але ми вже виходимо за рамки цих умов, біологічна пристосованість людини вже сягає в космос (хай це вторгнення короточасне, епізодичне, але воно вже реальне). Треба використовувати і цю перспективу...

— Це ілюзія, Марку. — Мефісто зіскакує з поваленого стовбура соснини, ляскає себе довгими руками по колінах. Щедрик схарапуджено дивиться на нього і дзеленькає вудилами. — Ти забуваєш, що навіть там, у космосі, ми створюємо для людини умови, найбільш схожі на земні. Політ у космос затримувався лише з огляду на це. Потрібні нові тисячоліття еволюції, щоб змінити біологічні умови нашого існування. Ми мислимо надто індивідуально. Те, що сьогодні не загрожує нам трьом, уже загрожує людству в цілому. Ми ще можемо пристосуватися і до забруднення навколишнього середовища, до скупчення люду у великих містах, до підвищеної радіації, до відхилення від нормальних біологічних циклів та до інших наслідків технізації та урбанізації світу,

але не забуваймо, що це досягається за рахунок порушень фізіологічних та психічних процесів у нас самих,— Стодоля випростався на увесь свій височезний ріст. Він стояв, як громовідвід. Очі його засвітилися пристрастю, якої Марко вже давно не бачив у Мефісто. Мудра поміркованість Доброго Мефістофеля, яка не лише пасувала йому, а й творила його образ в уяві всіх, хто його знав, ураз полишила його на волю емоційного буйства, несподіваної категоричності, приспаної хронічними сумнівами, що, власне, й були невидимими акумуляторами його людської сутності. Він високо скидав свої сиві брови, які звисали над очима, як скелі, вкриті інеєм. Великі викочені губи потоншали і наче стали легшими, як сухі стручки перцю, тверді нігті, що вічно цвіли білими цятками (академік з дитинства вірив, що це віщий знак удачі), тепер побіліли зовсім — так міцно він стискав пальцями ковану поперечину інкрустованого гуцульського топірця.— Ми можемо привчити себе до скупого ландшафту, до задимаченого неба, до брудних рік, до шуму міст. Ми можемо звикнути до цього всього, як і до біологічних перепадів. Ми зможемо жити без аромату квітів, без рибальського і мисливського вогника, без співу соловейка, без пейзажів, які очищають наш зір і настрої, ми зможемо існувати і без цілого ряду стимулів, що йдуть до нас із світу природи. Може, навіть нові психічні виміри нашого буття будуть цілком прийнятними, але чого тоді буде варте наше життя? Невже ціною нашого духовного здоров'я ми заплатимо за можливість існувати на землі? Невже воно так і буде? Повітря, земля, вода, вогонь, ритми природних процесів, різноманітність тваринного світу цікаві не лише як хімічні суміші, фізичні сили чи біологічні явища. Це ті самі взаємодії, які сформували життя людини і тим самим визначили потаємні потреби, які, я вірю, не зміняться і в далекому майбутньому. Каміни в квартирах з паровим опаленням, вазони й наші менші брати на тісному метражі комунального житла, спустіння міст у вихідні дні — чи не доказ це того, що у кожному з нас діє якась давня ностальгія, підсвідома печаль за тими умовами, в яких ми формувалися у вищу істоту, чи не печаль це за умовами нашої еволюції? Чи не це жене нас до якихось вищих, незвіданих гармоній, жене крізь поразки, крізь кам'яні урагани

проблем до удосконалення, до самих себе? Тварина опікується своєю дитиною, але далі вона вже не здатна бачити. Нам дано жити більшими радостями, але ми покутуємо більшими печалями. Наші перемоги повинні бути трохи сумними, сум пасує переможцеві більше, ніж переможеному. Якщо ми хоч на мить перестанемо думати про наших онуків і правнуків, вся створена нами цивілізація — лише шумовиння, лише шкаралупа, з якої ми вилупилися. І тому — спасибі вам, Петре Устимовичу! Спасибі за ваші думки і за ваш ліс із ще існуючим Добрим озером...

ДЕСЬ ТУТ БУВ СЛІД МІЙ...

Біль притупився, але щелепа, що стала ніби свинцевою, важко тягнула голову донизу. В голові не розвиднілось, хоч осоружна, набрякла запона ледь одсунулась. Це дало можливість Андрієві відчутти, що життя в нього ще довге, десь костюмів на десять, навіть якщо їх скидати лише на ніч.

«Тепер можна жить! А коли ми кохалися — сухі дуби цвіли! Го, як цвіли, з кореня починали цвісти. Догори коренем цвіли тоді дуби у Триднях. Я — сухий дуб, але зацвіту біля Василюни. Старим цвітом, але таки зацвіту! Скажу так: щитай, Василюно, що отой кавалок життя, який ми прожили нарізно, залито горівкою і чорнило на сторінках порозходилося, а ми по тих чорнильних розводах — наново! Наново! Хай знають!..»

Він ішов бетонованим пероном, де кілька сірих (наче грудки асфальту) горобців глушпались у виплюнутій кимсь соняшниковій шкаралущі. Тусанув носком черевика довгий сигаретний недопалок (викинув якийсь поспішайло, що, видно, шойно вскочив у вагон, бо сигарета ще цідила сизий димок), треба було зав'язати шнурівку, але він не хотів зупинятись, нагинатись — хай долембається, буде ще час, життя ж у нього довге, щоб не збрехати, костюмів на десять...

Йому хотілося бути бадьорим, почувати себе легко й невимушено, наче лише вчора, отут, у Новополіську, в отому глибокому касовому вічку ним куплено квиток в недалеку дорогу, а сьогодні — здрастуйте! Я вже тут. Не заскучали? Я привіз трохи грошей для сім'ї, досвід (тепер я знаю, як вертїтись у цьому житті) та себе

самого... То як? Не позаростали стежки-дороги, де походили милого ноги?

Хотілося, аби оце тут його зараз зустріли, Василина полізла б до кошика, вийняла бутлик, розкрутила його, вткнула б у Андрієву руку гранену чарочку. А потім уже: танцювала тая з тою, а тамта з тамтою, краще було тій із тою, ніж тамтій з тамтою...

Але ця намислена одчайдушність, у яку йому хотілося вкласти себе, як у мушлю, зухвало виціджувалась із нього, наче повітря із проколотої шини. Та ще ця шнурівка теліпається, щоб її корінь усох! І пасок чавить живіт, нащо було так замуцьовувати, не станеш же зараз відпускати його отут, на пероні...

Горобці шаснуло з-під самих його черевиків, сіли на блискучу, заляпану з боків мастилом рейку, в якій ще отдавалося витатакування даленіючого поїзда.

На майдані перед станцією ярмаркувато гомоніли люди, очікуючи автобусів. Він лякливо пробіг очима по обличчях: якщо впізнає когось із триденців — не поїде. Він ще буде в дорозі, а вже знатиме про це Василина. А нащо? Нащо? Він мусить з'явитися несподівано. Отак: здрасте — це я!

Почав порощити в'їдливий осінній дощик. Краплини його були зовсім невидимі, якийсь водяний туман застилав очі.

Андрій насунув на очі масивний козирок шкіряного кашкета (якщо навурсити чоло — він опускається аж на ніс), підняв комір піджака, повернувся спиною до майдану, втягнув живота, нагнувся, щоб зашнурувати поворозку черевика. Втішився, що в такій позі бачить обличчя пасажирів на майдані, лише в уяві їх треба перевертати. Зав'яже шнурівку — знову смикне, щоб розв'язалась, а очі тим часом насторожено промацуватимуть обличчя.

...Школярі із комсомольськими значками на вилогах. Померзли, шморгають синіми носами, дуцають одне одного в плече, щоб зігрітись.

Ці шмаркачі його не знають... Багато знатимуть — швидко постаріють...

...Старий лісівник у форменому кашкеті та із зеленими галунами на піджакові. Дитячий велосипед у магазинній загортці притулився до його ніг. Надумав на осінь, уже он дощі починаються... Чужий, не триденський...

...Скалозуби в механізаторських спецівках, либонь, уже випили, шкіряться один до одного. Можна подумати, що дружать. Якраз! Хай тільки хтось заробить більше, а хтось менше, хтів би я тоді побачити ваші ікла. Комбайнери, мабуть, ремонтуються в Новополіську. Ні, не наші...

...Якісь інтелігенти. Командировочні, мабуть. Грають харчами, державними харчами грають... Широчезними кльошами метуть Новополіськ, дармограї. Є серед них і Колюніні ровесники. Так куди їм до Колюні — то моя кров, аж захлинається в жилах! Тісно. Хай сідають в автобус і їдуть. Сідайте, щоб ви сидьма сиділи...

І тут чиясь кам'яна рука молоснула Андрія по вигнутій сідниці. Аж очні яблука подалися вперед. Він не встиг випростатись, як та ж велика рука (запах солярки і тютюну) затулила йому очі.

«Впізнали! Тікати!» — ці два сигнали швидко кольнули мозок, і Ремінь одскочив убік, наступивши на шнурівку й одірвавши її. Озирнувся.

Хмільний здоровань погойдувався на ногах, розставивши їх так широко, що можна проскочити навіть на мотоциклі. В його очах повільно розгойдується подив.

— Я... той... тее... вибачте... думав... тее-то — Вітько Супрун, напарничок. А воно ж лице... не тее.— Здоровань протер долонею очі, витер руку об полу плаща й пішов до автобуса.

Тепер Андрій злякався, що цю сцену спостерігали пасажири, швидко підхопив чемоданчика і шмигнув у вузьку вуличку, що прогиналась рукавом старого піджака до залізничного переїзду Новополіська.

З-під плоту чийогось особняка виліз чорний котяра, масно нявкнув, оголивши сліпучі льодинки зубів, нюхнув вулицю, поблажливо глянув на Андрія. Напевне, з того боку паркана його щось нахарапудило, бо котисько спрожого побіг через вулицю і зник у протилежній підворотні.

— Коть-коть-коть...— У цей поклик Андрій вклав усю ніжність, бо йому таки хотілося зараз бути добрим і справедливим, а найголовніше — він сподівався, що кіт заверне назад і спростує старий забобон, який чомусь почав здаватися йому віщим.

«А чого я, интересно, боюсь? — стиха лайнувся.— Я ж приїхав додому... Ну, відбув своє — і приїхав до

сім'ї... до Василюни, Колюні. Чого я маю боятись усяких, що ходять і живуть тут? Просто зло бере. Відбув свою помилку — і повернувся. Назавжди. Тра взяти себе в руки і бути Ременем! Ре-ме-нем! Подумаеш, кіт перебіг дорогу. То його професія — перебіг, бо так йому хочеться. А мені хочеться додому. Кожному своє...»

І він вирішив, що піде до Триднів пішки. Мусить же нарешті зосередитись перед зустріччю, зібратися з духом, може, десь і слід його віднайдеться на цій, колись гарманованій його ногами, стежці.

Слиняво бризкав надокучливий осінній дощик, повен якогось дріб'язкового ехидства, з чийогось двору пахло вільглим димом паленого листя. Колись Андрій міг за версту визначити, яке саме листя палаять, бо тонко й безпомилково схоплював запахи, але зараз йому просто пахло паленим листом, навіть не паленим, а тлілим, бо вогонь, напевне, притлумлено цим пісним дощем. У багатьох дворищах чіпіли під мжичкою, зблискували лакованими боками та підсліпувато зирили фарами приватні легковики, і те породило в Андрія соковиту, вперту думку: «От живуть! От позажирались. А пішки-пішки, так, як я...» Зі старих вільшин обабіч вулиці вже пооблітало листя, і тепер звідусіль лізли в очі зелені, набряклі чужими соками гнізда омели. Може, тому так рано опало листя з оцих вільшин, що помпезно і вдолено зеленіє омела...

Цією вулицею Андрій завжди повертався колись із базару.

Пригадав оту найпершу поїздку на базарування разом з Василюною.

...Вона ще соромилась його, всіляко обминала його очі, мовчала, лише зінкола тицялась гарячою щокою в його плече, і її закоплені догори вії ніжно ворушились, а тремтяча рука обережно одвертала його обличчя вбік. Він уже володів нею і тому був упокорено зверхній, розслаблений, ба навіть байдужий, і вона любила його за це ще більше.

Високо вимощений свіжим сіном возик котився легко, підштовхував коней, і ті починали грайливо бігти, покушуючи один одного за підгрівки, навіть легеньке постьобування батіжка сприймали, як незлобиву гру та лоскіт. Андрій сидів, спроквола звівши із полудрабка праву ногу в хромовому весільному чоботі з тонкими

рантами та гучними рипами (здається, лівий був голосніший, і вони наче перекривляли один одного). Василина напружено витягнула ноги вперед, опиралась підшвами в передок воза, їй весь час заважав рептух із вівсом, але мовчала, аж поки Андрій не зауважив того сам, перекинув опалку назад. Возом похитувало на баюрах, тоді її плече торкалося його плеча, і вона заплющувала очі.

— Андрі...

— Но-о, вівсоїди...

Вона забирає з його руки батіг, одкидає назад, на сіно, і гладить Андрієву руку із незграбним синюватим татуюванням: «Без любові не могу».

— Андрі...

— Га!

— Я так собі... Ім'я твоє мені миле. Стільки Андріїв бачила, а ти — Андрій. Славно так — Андрій...

— Це любов, Васирино, — казав він і торигав віжками: — Нью-о, от публіка, скільки можна оглядатись, хіба й так не бачите, кого везете? Но-го-о...

Від цього Васирино «Андрі...» — клекотливого, як лісове джерельце, притишено полум'яного, гортанного, наче воно звучить із самого серця, — Андрієві баглося завернути коні до лісу, вкинути їм оберемок сіна, скинути на землю рептух... Але он позаду нашкутильгують коні Далекозорого і віз його, обліплений триденськими вдовами та їхніми ворочками й кошиками. Тому він знову сіпає віжками, нипає рукою позад себе, щоб знайти батога:

— Ой Васирино-Васирино, якби не тулумбасився позаду дядько Михайло, я б тобі...

Василина притьмом затуляє долонею його уста, стискає між пальцями товсті Андрієві губи і непомітно притримує коней за віжки.

— Я боюся тебе й досі, Андрі... — шепоче йому біля вуха і волого, похапливо дихає. — Давай зачекаємо наших...

— Но-о-о, дармоїди, не в плузі ж ідете... — стьобає батогом борозного сивка з коротко підрізаним хвостом, від чого літній кінь здається зовсім лошачком (якщо не дивитись йому в очі).

Коли вони в'їздили на цю бруковану вулицю, возом починало термосати, але Андрій дужче підганяв коней,

сахалися у дворища новополіські кури, які несуть жовті тупонісі яйця — трапляються іноді і з двома жовтками. При нагоді Андрій перетягне по крижах батурою якусь попелястенку (яка вже попадається).

На базарний майдан вони в'їздили шумно, як молодий з молодою у весільний двір, одбігали вбік і тихо лаялися бабусі з окільних сіл та новополіські перекупки, рвучко торгали налигачами ще непродані телята, а корови тулились до господарів.

Потім Андрій чинно зсаджував із воза Василю, вона червоніла, соромилась, одбивалась від нього руками, але їй таки було приємно, що це чиниться на очах чи не всього району.

Вони й не збиралися щось купувати чи продавати (Андрій приніс із собою в прийми лише солдатську шинелю, весільні чоботи, домотканий килим, оберемок облігацій та старий велосипед), бо тільки починали своє сімейне життя, щедро халасували своєю любов'ю і вважали легко наживним усе те, що мають на обійстях сусіди. Поїздка на базар швидше була схожою на демонстрацію Василюїної належності Андрієві. «Чом би й ні?» — могла б одрізати тоді кожному Василю. А ще Андрій хотів поштовхатись ліктями на базарі.

Вони довго товпились у гурті базарувальників, бо Андрій любив прокладати для неї ліктями вузьку стежечку, примірювали у магазинах всякий одяг, щоб... знайти у ньому якийсь гандж і відмовитись від умовлянь продавця, що це спеціально на його чи її плече шито. Примірювали для того, щоб хтось із гаволовів міг поляскати язиком: які ж ладні оці двоє хуторян, як вона любить його, як він по-чоловічому стримано сприймає цю любов. Одне слово — заздрісникам було роботи...

Потім Андрій починав розшукувати триденців, ще більше пожвавлювався, нахраписто допомагав хутірській удовиці виторгувати зайвого червінця за корову чи вдатно замаскувати дрібну картоплю великою, щоб пустити весь мішечок як насіння на весну або на празникові деруни із шкварками.

Коли ж, нарешті, починається могоричування в ново-поліській чайній, влада повністю переходить до Андрія: він запускає по колу гранчасту склянку, випускає їй навздогін усілякі примовки та притачки, підганяє пінявих могоричувальників, бо «коні по коліна в землю встряг-

ли», бо «колеса розсохлися», потім загадує випити на заколесники, на орчики, на посторонки, дишлове й на коня (спершу — підручного, потім — борозного).

Все закінчиться тим, що Андрій, врешті, усіх пересварить між собою і багато хто піде до Триднів пішки.

Василина висадить його на воза, запряже коней і поїде в об'їзд, щоб обминути тряску бруківку на оцій вулиці, бо дрібне терендіння коліс на гранітному камінні розбудить і мертвого...

Згадавши це, Андрій пришвидшив крок, зламав набряклу на дощі вишневу гіллячку, що перевисла через паркан, і стьобав себе нею по холоші штанів, чинив це так, наче пришпорював невидимого коня під собою. Мокра дошова січка набивалася під комір, шия його починала парувати, мокрі краї комірця сорочки заклебучились догори, як пожовклі листки. Обірвана шнурівка загубилась зовсім, і черевик противно хляпав, у нього затікали патьоки з манжетів штанів, мокра шарпетка з'їхала і муляла ногу.

«Ге, як вона мене любила! Горіла, як солома! Торкнись губів — палахкотить, а мені — тринди-ринди коржі з маком. Вони люблять, коли до них отак, з холодочком, то їх дужче бере, ніж слиняве шепу-шепу-цьом. Любила! Потім, конешно, бувало всяко — перегоріла, видать, потім дитина пішла. О, точно! Пішов Колюньо, то вона вся лише йому почала світити. То у всіх у них таке приходить з першою дитиною. А тепер що? Тепер Колюньо вже виріс, може, й женився, отож — знов я. Вони всі вертаються, коли діти стають дорослими й неслухняними. Рідко яка хіба що... А так всі вертаються до нас. Починається другий захід. Реставрація. Щоб тільки не під'юджували злі язики, у яких і самих нічого не змолось, хоч і в кіш усе життя сипали. Триста шістдесят сім рублів везу — щось до хати купимо, мо', й корову. Точно: корову, вранці глечик молока дербализь — і душу погашено, викупано в молоках. Молоко краще, ніж розсіл, здоровше молоко. Розсіл сушить, а молоко — це молоко, і будь здоров, живи собі й закурюй сигаретку. Купимо корову. Сяду на трактора — і трудодень, давайте відомість, хай розпишуся. Ми ще да-а-мо декому прикурить. Треба — хату перекидаємо, півника на димареві припнемо — хай вертиться, показує,

звідки вітер. Ми ще дамо, ми ще докажемо, де тин, де ворота! А що? Ми й світ бачили, і вузли такі розв'язували, що можемо й Триднями керувати. Хто бачив більше за нас? Може, тільки Далекозорий, так він же близько погано бачить, а ми — і копійку під ногами, і сонце на небі. Так що — вперед! Вперед, граждатьху, товариш Ремінь!»

Він закрокував веселіше, швидко проминув залізничний переїзд, бо там також було людно, лише пасажири набилися в придорожню будочку, викладену із строкатої кахлі.

За переїздом він довго вагався, чи на свою дорогу втрапив, бо розмашисто прокреслена бетонівка зовсім звела його з толку. Він озирався, поновлював у пам'яті старий шлях на Тридні, все наче й правильно: переїзд, дебела тополя, левада зі ставком. Чого ж іще?

«Ого, живу-уть! — подумав він із тінню жалю, бо було прикро, що все це сталося без його участі.— Я ж не навмисне втік, не самочинно, так склалося, які до мене можуть бути претензії...» Звернув на піщане узбіччя і рішуче закрокував уздовж траси.

Сіявся дощ, контури лісу Андрій бачив наче крізь густу паморозь на зіницях, дощове марево розгойдувалось перед ним, цебеніло із високості на землю. Здавалось, і птиця не проб'ється крізь цю в'язку осінню днину, а людині — хоч волай «пробі!» і гримайся обличчям в осоружну мокротняву. Від цього дощу ліс не ріс, а наче більше вгрузав у землю, зав'язував своє коріння, як шнурівки на черевиках...

В таку погоду страшно залишатись людині наодинці; якщо в неї є хоч маленька печалинка, за такої погоди вона розростеться у болючу виразку серця. Отак і з Андрієм... А була ж у нього нагода уникнути самотньої дороги під дощем. Серед пасажирів на переїзді перечікувала негоду Марія-співчувайка — саме приїздила у Новополіськ здавати кролячі шкурки, а тепер поверталась у Тридні. Варто було йому підійти хоча б до будки, і вона б його впізнала. А якби впізнала, то привіталась. А якби привіталась, то б уже й розговорились. А якби розговорились, то в автобусі їхали б разом. А якби їхали разом — розговорились ще більше, і Андрій би їй дещо розповів. А якби розповів, вона б йому поспівчувала — і все було б добре. Але ж він сам винен,

що побоявся підійти. Бо більше ні з ким не може він зустрітися на порожній дорозі... Леглич чавить вино під брезентовим шатром, Іван та Михайло вартують на атомній, Юлька Втікачка відпускає атлантичні оселедці у великих круглих банках і виклацує гудзиками рахівниці. Тітка Ївга, накинувши брезентовий плащ з каптуром, підпасає корову біля атомки. Грицько-брехунчик возить трактором картоплю з поля і розповідає біля кагатів чергову побрехеньку. Василина поїхала в колгосп по яблука для робітничої їдальні, а син Микола стежить за пультом управління реактора, вслухається в голоси із гучномовця. Всі зайняті, кожен робить свою справу. Сам винен Андрій: треба було не розминатися із Марією-співчувайкою...

Осілля хляпотнява вперто розмочувала землю. Поважчали набряклі сосни, зволожена підкірка ставала аж золотоавою, мокрі гілляки попригиналися донизу, шастали по трасі мокрі грузовики та автобуси — місто обмінювалося з великим світом людьми, дрібними й великими новинами, хлібом і залізом. Розкарячені металеві опори енергетичних ліній зблискували мокрими гранями і сухо потріскували обабіч траси.

Лопотить дощ по опалому листю, сичить траса під рапатими колесами автомобілів, шльомбає Андріїв черевик на затверділій од дощу піщаній стежці, якою він колись стільки виходив (і в пень п'яним, і аж непристойно тверезим, з порожніми руками і з бесагами за плечима, галасливим гуртом і німотною самотою, з чорними кубометрами журби і з напнутими легкими парашутами радості за плечима, шмаркатим підлітком і самовпевненим парубцюгою, спокійним, рішучим мужем і озлобленим вигнанцем), але зараз — це просто мокра, ковбаниста відстань од залізничної станції до Василюниного порога. Лише відстань, яку каторжно долати, але й повернутись назад немає сили.

Хай іде...

НЕЗАБУДЬ-ЗІЛЛЯ

Ліс уже викупаний у золотих медах. Срібну павутину перекинуто від дерева до дерева, розкинуто сіті на бабине літо — не вийти йому звідси, а отак і знидіти отут, ввійти в землю з дощами, змішатися із запахом тліну,

щоб через рік з'явитися знову джерелами, соком дерев і трави.

Натомлений, напрацьований за літо ліс таки завмирає. Лише біля самої мурашиної кучугури зустрінеш сонливого комарика, що протюхтіював за тепла, а тепер відробляє свої маленькі повинності перед мурашиною громадою. Під дичками качаються скоцюрблені їжачки — може, наштрикнеться якесь яблучко.

Але основні маршрути лісової звірини уже закриті, цупко перетягнуті міцною осінньою павутиною. Шпаркенький сіверко насмикує з Білорусії прохолоди, і Василина не скидає з пліч ошатного кептаря, обмаєного по краях зеленими та червоними хрестиками.

Цілоденна веремія морок, дрібних словесних перестрілок, надокучливих «підганянь» і нагадувань, гонитви машиною по дорозі ліс — їдальня — ліс уже позаду, вона, нарешті, може вивільнити свою душу і для наstroю. Тішилася тому, бо засмикалася за день до краю, таки вимоталась до ріски, бо навіть кілька разів ревно нарікнула на Демида: хоч би за день попередив або вранці зателефонував, що приїздять ці німці, то не запарювалась би вона отак із своїми дівчатами-кухарками.

Вона здавна звикла робити все супокійно, ласувати зграбністю своїх рук, любила за тією роботою дослухатись до себе самої та до людських балачок. В ній так і залишалась (Василина свідомо не спекується цього) професійна звичка хутірської весільної кухарки: за кілька днів до весілля киплять опецькуваті казани та горщики, над якими починається зтяжне, обдумане до дрібниць, чаклування, щоб потім усе це щедро вихлюпнулося на широкі, обсажені підхмеленими гостями столи.

А так... зателефонував Демид уже після обіду...

— Маєш, Васирино, нагоду згадувати мене аж до самого вечора! — Вона відразу відчула, що жарт цей напускний і короткий смішок вкрай удаваний. («Каже — і буряковіє», — ще подумала вона). — Щойно передали з Києва, з ЦК партії: до нас заїдуть німці-атомники із станції «Норд». Придумай якийсь поліський підвечірок... Ну, щоб було по-нашому. Я їду до Новополюська зустріти їх, потім покажу станцію, а ти... згадуй мене, згадуй на всі лади...

Ці кухонні, як вона казала, «алярми» були для неї не першиною, але завжди Василина мала кілька днів для всіляких кулінарних витребеньок, що засвідчували б перед іноземцями знамениту українську гостинність і «атомну щедрість Триднів». Сьогодні ж Демид заскочив її надто зненацька, і вона геть вимоталась та затуркалася, поки сонце сіло на верхів'я сосен.

Їй хотілося не стільки здивувати своєю винахідливістю німців (зрештою, вони приїхали побачити атомну, а не на підвечірок у Новотриднях), а Демиду, якому вже вкотре хотіла якось особливо, за дуже незвичайних обставин і небуденного настрою, зізнатись, що вона вже не сама і Колюньо також буде не єдиним сином, але соромилась цього із своєї вродженої селянської цнотливості. Їй найбільше хотілося, щоб здивувався дружининий вигадці саме він.

Тому й обрала цей дубовий гайочок у лісі, біля джерела під дебелими нелинями, вивезла сюди кілька столів, обладнала з дівчатами капище для багаття, домашніми килимками заслала селянські ослони, що збереглися лише в дядька Михайла Далекозорого про весільний випадок.

Все вже було готове для прийому гостей. Дівчата-кухарки закінчували наштрикувати на виткі шампури молоду, аж рипучу від гострого соку, баранину.

Василина ще раз оглянула столи та лавиці, відійшла поодаль (до того місця, куди мали під'їхати машини з гостями). Все наче і незвично, і красиво. Проте відчула, що може бути ще кращим. А якщо може — то й повинно. Найбільша прикраса — це, ясна річ, сам ліс, і небо, і прижухла травичка, деінде притрушена дубовим листям. Та ще вилога джерела із струмком, що жебонить на камінні. Власне, є ліс як поняття, бо довкола — дерева і тиша, хрипливатий, уже осінній перегук птахів, але не вистачає якихось конкретних згустків, невідпорних деталей, крізь які побачився б увесь образ лісу, його громіздка й беззахисна істота.

Василина чисто інтуїтивно раптом збагнула: не вистачає маленького, затишного; зовсім ненав'язливого нагадування про ліс... на столі... Ні про яку японську ікебану вона ніколи не чула (довідається про це лише через годину з хвилинами, а наступного дня Колюньо, який таки збирається у поїздку до Японії, більш-менш

розчовпе їй, що оця ніби непоказна дрібничка називається у японців мистецтвом, не оволодівши яким, дівчина ніби й не вийде заміж), їй просто кортіло прикрасити стіл. Влітку вона б одразу майнула в триденські квітники, але це була осінь, довкола шумів ліс, маленька стрілка годинника уже починала підпірати «семірку» знизу, а Демид обіцяв на сьому бути тут.

Василина швидко підхопила плетений козубок і пішла вздовж рівчака, що потихеньку жевонів собі серед лісової тиші аж до Горині, а з нею кудись далеко-далеко... Вона начеб просто йшла собі вздовж струмка, а проте її метке жіноче око чіпко пострілювало вусбіч, хапалося за осінню лісову дивину, виловлювало її серед дуже звичного й простого, уява ще не працювала з усієї сили, але вже зосереджувалась, смакувала гармонією і контрастами лісових кольорів. А в козубок тим часом клались то дубова гіллячка з гроном неопалих жолудів, то віхтик полину (вже сам не пахне, а нюхає прибите тліном листя), то гандрабата гіллячка рай-дерева — червона, як гусяча лапка, то м'який, лоскотливий кущик ковили і ще невипахлого деревію, нехворощі, китички горобини і свербивусу, просто дубові листки із зеленими бородавками на них (колись робила з них чорнило, коли ходила до школи), дивакуваті, виглянювані дощами, корінячки, глід і терен.

Непомітно вона збігла аж до Горині, де біля саміської втоки струмка світилася дивовижна крейдяна гора, яку вона бачила ще в дитинстві, коли їх водила сюди на екскурсію покійна вчителька географії.

Василина зиркнула на годинник, уже пора було повертатись, але біля самої подошви гори, наче на розтрушеному кимсь борошні, красувались по-літньому ошатні, ще непритлумлені холодами, квіточки. Вони росли при самій землі і нагадували щойно викинуті із багаття вуглини, які роздмухував горинський вітер. Аж червоні тіні падали від них на білу землю.

Вона хутенько насмикала їх у величенький букетик, спустилась до річки обмити забілені в крейду чобітки, коли наступила на якусь невеличку, глибоко потовчену іржею, сковороду чи то тацю. Хотіла тусонути її ногою, але вмить передумала, усміхнулась від здогаду («О, знадобиться, насиплю жолудів, горобини, листків... знадобиться»), вимила в Горині цей іржавий черепок, витерла

його піском і знову вимила, накрила ним козубок і заквапилась до «стійбища».

Гостей ще не було, і Васирина заходилася чаклувати над букетиками. У полив'яних гальбах для пива раптом оживав цілий закуток природи або якийсь навдивовижу затишний, інтимний, як опівнічний шепіт, сплеск осені з червоною цяткою горобини чи тьмавою зіницею терну. Вона тішилась цими композиціями, оглядала їх звіддалік і зблизька, щось вправно переінакшувала, розміщуючи кольорову цятку то десь скраю, то внизу,— аж поки букетик не починав нагадувати або сумовиту літню жінку (он вона — довкола покрученого корінчика-долі в'ється вже зблякла зелень шовкової трави і жовтий листок, як уже прив'яла, позбавлена пристрасті до лоня), або прощання (гіллячка пожовклої плакучої верби із сльозинами жолудів), або закоханих (гронце горобини, обвите плющем, і ковила, як подих вічності над ними).

Молоденька кухарка Катря червоними набряклими руками бралася за боки, перехилилася з боку на бік маленьку пухнасту голівку і обережно не розуміла:

— Яюсь незвично: сухі патички, сухий полин... Якби літні квітки та в кришталеву вазу... Це ж німці, щоб не казали потім, що ми бідні... Але дивіться самі, Васирино Йосипівно; ви ж відповідаєте...

— Нічо-нічо, Катрися, молодим одна краса — яскрава, вона вам і пасує, а нам хай така,— і примощувала серед столу випарену окропом тачу, знайдену біля ріки. Начеб недбало, але в тій недбалості була своя прихована доречність, розкидала по ній червонющі квіточки-зілля з-під крейдяної гори, вкинула ще кілька грушевих листків, що нагадували мідні, забризкані патиною та синявим окисом, давні монети, обвила тачу пасмом хмелю, притулила скраечку білий облизень березової кори, а навпоперек простелила широку осочину. Аж сама зачудувалася: це був маленький, милий образ і крейдяної гори, і Горині (он вона — осочина), і ще чогось незрозумілого, але щемко-тривожного і святого — може, навіть осінньої України...

Німців було троє. Два — то зразу видно, що німці: сухорляві, блідуваті, сталеві, з русяво-попелястим волоссям, тільки тим і різняться між собою, що один

молодий, а другий набагато старший. Третій — якби довелось, то міг би бути і прибалтійцем, і білорусом чи скандінавом. За віком його місце було десь посередині між першими двома. Так собі подумала Василина, коли гості та господарі помили руки над шапником і, нарешті, всілися за столи. Просто тепер вона могла розглянути їх пильніше.

Може, це був якийсь маленький егоїзм Василини, а може, настроєвий «перекіс», але вона відчула легеньке поколювання в серці від думки, що її Демид таки кращий за іноземців: пахкі рум'янци на щоках, широкі, канчасті плечі, чорний хвилястий чупер із помітною лише при яскравому сонці сивиною, татаркуваті очі під ятаганам брів, бузкова сорочка під замшевим піджаком тендітно відтінювала його засмаглу рівну шию, що розмашисто переходила в підборіддя.

Демид був у гарному настрої. Старший групи Гюнтер Шьонкнехт знав не лише російську мову, а й, як виявилось чи не на самому початку їхньої зустрічі, і розмовну українську (він вивчив її у полоні), це виявилось цілком випадково, коли Маланка Потурнак на порозі атомної вручила гостям хліб-сіль на вишитому рушникові і Гюнтер, якусь мить подумавши, поцілував хлібину, сказав майже без акценту:

— Дякую... за... гостинність... Дуже дякую вам, жінко...

Ім не потрібен був перекладач, під час бесіди не виникало затяжних, штучних пауз. Це втішило Деміда, який чомусь тут-таки пригадав (таке буває лише під настрої) кілька шкільних німецьких фраз — такий химерний російсько-українсько-німецький салат породжував невимушений, позбавлений будь-якого офіціозу, гумор і серед німців (наймолодший Ганс — Гюнтерів син, що повертається до Німеччини після стажування у Чорнобилі на новому блоці атомки, Пауль — науковець, що працює над дисертацією про захист навколишнього середовища від радіації, а сам Гюнтер обіймає посаду Левка Чабана, лише на німецький кшталт). Якби гості не захотіли відвідати реакторне відділення, були б у лісі набагато раніше, але довгий процес перевдягання в захисні костюми, затяжний ритуал дезактивації та душуння значно затримали їх. Та все наче було добре, полишило в душі приймний, приязний настрої, навіть

Демидове почуття вини перед Василюю поволі розсмокталось, особливо після того, коли він відрекомендував її гостям як господиню вечері і свою дружину, а галантні прибульці по черзі поцілували її руку (Демид усміхнувся до себе самого, помітивши, що вона подала руку з гідністю, хай із сором'язливою і не дуже певною, але з гідністю,— і згадав про оте найперше зніяковіння, коли вона, заховавши руки під фартушок, втекла колись від інструктора обкому).

Багаття пожвавилось, язички полум'я вже повилазили поверх грубих березових цурпалків, підскакували синюватими гострячками до двох дубових поперечин на розсохах, і дуби вистелили свої масні тіні довкола галявини, вони лежали, як шкури чорних мамонтів, розіслані на траві. Тихо лепетав щось струмок у виярку, рідко заколочені сутінки гойдались на цупкій осінній павутині, жолуді бризкали в лунке дубове листя, і їхні маленькі тубетеечки ще розгойдувались на гілляках.

Із великої полив'яної салатниці Маланка накладала усім молодого цибулиного пир'ячка із сметаною. Останньою вкинула собі і вже хотіла поставити посудину біля таці із Василининими лісовими приносинами, коли почула, що її стиха підштовхують ззаду і шепочуть:

— Куди ти кладеш? Всю красу мені переведеш...— Вона вгадала Василинин голос, злякано переставила салатницю в інше місце, але так нічого й не зрозуміла, бо лише розгублено озирнулась.

Цю заминку зауважив лише заступник директора атомної Семен Крислач, що сидів біля Пауля (вони весь час про щось гомоніли німецькою мовою, бо Пауль пише дисертацію на ту ж тему, яку весною цього року успішно захистив Семен).

Перший тост, виголошений Демидом «за демобілізований з армії атом», пожвавив притомлене денними морочками товариство, «Українська з перцем» додала шумливої бадьорості за столом.

Аж тепер Демид звернув увагу на Василинині букети, уважно оглянув кожен по черзі, підвів очі й зустрівся із сторожко-вичікувальним поглядом дружини. Підморгнув, показав їй ріжок закопленого догори пальця і веселіше заходився наливати чарки.

— Ваш тост, Пауль,— сказав Демид, вичекавши паузу в його розмові із Крислачем.

Той підвівся, в коштовному камені його старовинного персня заграли відблиски багаття, що високо факотіло полум'ям, він тримав чарку зісподу усією п'ятірнею, а лівицею пощещував блискучі, як рисова солома, бакенбарди. Він говорив неквапливо, аби Крислач устигав перекладати:

— У нашій і у вашій мові, як твердять лінгвісти, половина слів жіночого роду. Дружба... любов... злагода... вірність, свобода, дитина. Земля, вода...— Крислач, на жаль, пропустив кілька слів, бо не міг їх одразу, без словника, перекласти.— Тут же й Жінка, Мати... Колего Крислач, останні слова я кажу з великої літери.— Семен механічно переклав фразу і пошкодував, що не переказав її своїми словами, а повторив за Паулем, як папуга.— Цілком випадково потрапили сюди слова смерть і війна. Вони найбільш огидні жінкам, їхній суті. Сподіваюсь, ви мене зрозуміли: я хочу випити,— він тут зробив довгу паузу,— ...за Жінок на землі. За фрау Василину... Маланку і їхніх колег!

Василина не дуже розчовпла сказане німцем, до неї, власне, до її свідомості, докотились лише схвальні вигуки гостей. Вона весь час невідступно стежила за Гюнтером.

Першу чарку Гюнтер вихилив якимось швидко, відчайдушно, так п'ють лише з горя або для вимушеної сміливості. Так ще можуть пити хіба що зовсім непитущі. Два його сталеві погляди свердлили поіржавілу тачку та квітки на ній, руді брови ламко ворушились і вкривались крапельками поту, тонка нижня губа повністю заховалась під верхньою, дві різкі складки збігали до кутиків губ обабіч носа, від того ніс нагадував маленьку пташку з опущеними крилами.

Все його ество, вочевидь, здійснювало зараз якусь каторжну, майже нестерпну, внутрішню роботу, яка проглядала і в його схиленій статурі, і в нервовому покушуванні нижньої губи, і навіть у непроникних сталевих очах.

Коли Василина запримітила це, їй спершу здалося, що він неприховано обурюється, уявляла, як він там думає собі по-німецькому: периферія, хуторяни, краще б уже не ставили нічого, якщо квітів путніх не мають у себе. Здогадувалась, що по-німецькому він там собі думає різкіше і категоричніше, вже лаштувалась навіть

якось непомітно прибрати ту викопну сковороду із лісковою красою, хай-но лишень вони всі підуть смажити шашлики до багаття — і сліду від тої тарелі не залишиться...

Але чого він так дивиться туди? Глянув би раз — зненавидів, щось подумав — і досить, пий собі, їж, ти таки гість тут. Для чого ж тоді підсувати до тебе ту залізячку і розглядати її зблизька, нащо тоді брати в руку вогнисті квіточки зілля з-під крейдяної гори, пожадливо нюхати їх, розтирати на долоні і знову нюхати? Нащо?

Та Демид стиха зауважив Маланці:

— Щось твій сусід опустився в німі глибини... Ти ж там приглянь...

— Я й сама його не впізнаю. То верховодив, як весільний староста, а це скис...

Маланка щось весело зажебоніла до Гюнтера, ближче підсунула його тарілочку з наїдками, знову загомоніла про ліс, і про осінь, і про настрої, і про те, що ось такі лісові букетики — то звичай поліщуків, які над усе люблять ліс, його красу і дива. Глипнула на Василю і додала:

— Ми для цього використовуємо лише те, що потрапить під руки в лісі. Оце все Василюна Йосипівна знайшла отут, неподалік нашої галявини. А ви ж не допили чарку за неї. І не їсте нічого сінько. Мо', щось не так... але оце ми такі, як є... Як щось не так — вибачайте, це ж у лісі.

Ті, що бували в гостях у Потурнаків, мали можливість перевірити Степанові слова: «Вона так уміє припрошувати, що і мертвий встане, вихилить налиту нею чарку, закусить, попросається і — знову умре». Ось так і з Гюнтером. Де там йому встояти, он він уже ставить на стіл порожню чарку й береться до виделки. Маланка поглядом доповідає Демидові: «Іларіоновичу, завдання виконано!»

Гюнтер ласує салатами, про щось перемовляється із своїм сином, але Василюна запримітила, що кілька квіточок червоного зілля він сховав до кишені. Настояний, вже аж пригірклий острах доволеньки покидає її душу, натомість зринає психологічна радість: ага, сподобались, повезеш до Німеччини... От лише не знаю, як вони називаються, треба буде у тітки Івги запитати.

Василина згадує про свої господинські обов'язки, просить випити ще по чарці за любов і переходити до багаття та смажити собі шашлики — найінтернаціональніше блюдо, принаймні нашої країни...

Маланка набрала води в джерелі, пригасила надто язикатий вогонь, поправила поперечини на розсохах. Василина роздавала кожному довгий шампур із нанизаною на нього бараниною — і гості починали химерно витанцювувати довкола ватри, що жбурляла на їхні обличчя вишневі розводи, підсвічувала зволожені зіниці їхніх очей, слала довгі тіні по осінній землі.

Всі вони якось одразу переінакшились, стали загадковішими і таємничішими, а водночас — іще більше схожими один на одного. Василина дивилась на них збоку і тихо повторювала собі самій: «Просто люди... Люди біля вогню... Найдорожчий вогонь тоді, коли темно та ще коли холодно...»

Подібне відчуття охопило й Демида. Він сидів на пеньку, покручував над вогнем шашликом, вслухався у гомін вечорового лісу, посмоктував люлечку, що гріла йому долоню, поглядав на Василину із супокійно складеними на животі руками, потім знову дивився у гоготливий вогонь і думав: «Якби сталося диво — і з лісу раптом вийшли наші далекі предки. Так-так, підперезані лев'ячою шкурою, зарослі, волохаті, сторожкі, але вже — люди. Хай вони ще кволо усвідомлюють це, але вже виділяють собі подібних у щось окреме, кмітливіше, розумніше. Вони вже осягли любов і ненависть, вони вже знають, що можна побороти велетенського мамонта, але хитрістю і гуртом. Вони вже мають досвід: у воді можна втопитись, вогонь гріє, але й пече, свою дитину треба захистити від лиха, вони вже залишають на стійбищі жінок, йдучи на лови, бо то чоловіча робота. Темнота страшна лише до ранку, а потім викотиться з-за лісу велика вогненна голова і почне усміхатися до них, почне підтягувати догори траву і дерева, за день вони стануть вищими. Вони б прийшли до нас на вогонь, бо він — їхній здобуток, їхнє найважливіше відкриття. І якщо він горить — поблизу є люди.

Вони б прийшли до нас на вогонь. Стали б отам, у затінку, за плечима моєї Василини — мого триденського дива, моєї останньої любові і пристрасті. Яка б одміна здивувала б їх у нашому вигляді? Напевне, наші

костюми. А потім? Потім — вищі, ніж у них, чола. Решта — дрібниці, які б вони не одразу й помітили: столи, хліб, запальничка в руках у Ганса, ложки та виделки, крамничний хліб, тарілки, пляшки з хмільною водою...

Ото і вся різниця між приборкувачами атома і початкуючим гомо сапієнс. Їм було б важко зрозуміти, що тисячоліття, які нас розділяють, поміщаються у наших, дуже схожих на їхні, маленьких головах і в невеличких, постійно пульсуючих згусточках тіла на ім'я — серце. Але ми схожі на них. Схожі тим, що боїмося смерті так само, як і вони, що хочемо все зрозуміти у цьому безкінечному світі, що хочемо з утоми заснути, що боїмося самотності, що хочемо завтра знати більше і жити краще, ніж учора. Костюм, електробритва, якою ми голимося, просто порошинки на тому шляху, який ми пройшли аж до сьогоднішнього вечора. Є ознаки нашого буття на цій землі куди суттєвіші: міста і села, автомобілі на асфальтових дорогах, літаки і супутники в небі, є новітня фабрика енергії (сильнішої від потопу і блискавки) — наша атомна електростанція. Все це народилось із нашого і їхнього досвіду, тому нам нічого ділити.

Що б я замовчав? Про що б мені не хотілося говорити, щоб не смутити їх? Що б я приховав?

Напевне, те, що і досі частина мешканців землі ще голодує, що людський розум, наша здатність мислити використовується лише на кілька відсотків або ж використовується підло (чи знають вони це слово?). Я б, напевне, не сказав їм, що ми зовсім не боїмося вовків, слонів, темноти і блискавки, але страх не покинув нас. Ми боїмося чогось набагато більшого, страшного своєю неконкретністю. Ми їмо хліб, але мусимо думати, чи прогодує нас планета через сто років. Ми дивимось на небо і боїмось, що з нього може впасти великий металевий предмет, схожий на надрізаний огірок. Ми любимо жінку, але мусимо думати, що кожної секунди на землі народжується ще дві нових людини, щоденно — двісті тисяч, щороку — сімдесят чотири мільйони, тож чи помістимось ми усі на цій розкрученій космічній іграшці?

Підходьте. Сідайте, якраз є кілька вільних місць. Он наш хліб, ось вогонь, а отам, за лісом, — атомна. Ви нічого не зрозуміли чи вам просто сумно? Мовчите...

Тоді я наллю вам по чарочці... Це, до речі, не наш винахід. Давній...»

Він так перейнявся цим настроєм, що не помітив, як встав із пенька, взяв на столі карафку з питвом і вже хотів наливати чарки, але до нього підбігла Василина. Збуджена, руки складені на грудях долонями до купи, наче вона просить у когось помилування:

— Диме, чуеш, Диме... Поговори з цим німцем, з Гю... з Гюнтером. Німецька міна... зілля... Я не знаю, як з ним балакати. Ходи, Диме, ходи сам...

Демид ще якусь мить скидав із себе заціпеніння, повертався до реальності цього вечора. Він лише зрозумів, що треба підійти до Гюнтера — он під дубом біля джерела блимає вогник його цигарки і видніється біла цятка сорочки на грудях. Поруч з Демидом ішла, зашпортуючись у траві, Василина. Нагріте біля вогню обличчя одразу відчуває вечірню осінню прохолоду. Навіть замшевий піджак нагрівся й лоскоче шию.

— Що сталося, Гюнтере? Невже на узліссі появились неандертальці? — Жарту з цього, ясна річ, не вишло, його міг зрозуміти лише сам Демид.

Гюнтер глибоко, нервово затагнувся, сигаретний вогник освітив його тонку, всіяну рудим волоссям, руку. Вона тремтіла, хоча чоловік і силкувався приховати це. М'який русявий чуб скуйовдився, коротке пасмо спало на чоло. Він затагнувся ще раз і сховав сигарету в жменю.

— Я спершу думав... думав, що фрау Василина вчинила це навмисне. Вибачте, але я так, було, подумав, геносе Демид...

— Гюнтере, я справді нічого не розумію. Що сталося? — Демидова люлечка погасла, він намагався висмоктати з неї теплого димку, але з того нічого не виходило, а сірники він забув на столі.

— Розумієш, Диме,— Василина все ще не прибрала молільно складених на грудях рук,— він запитував мене, чи не навмисне я поставила на стіл, як би тобі сказати... тарілку з-під німецької міни? Я ж і не знала, що то є. Знайшла під крейдяною горою біля Горині. Хотіла, щоб красиво, не могла з тобою порадитись...— Її складені руки то опускалися вниз, то підпирали підборіддя, від того худенькі плечі рухались, наче прагнули зігнати із себе якіхось осоружних птахів.

— Я вірю, вірю... вам, але спершу подумав... вибачте... ця жорстока ікебана... вона перевернула в мені всю пам'ять... Я не знав, не розумів... як це пояснити... — Гюнтер знову допався до цигарки, вогник підсвітив його обличчя. Воно було судомно зібгане від напруги і якогось внутрішнього болю чи то муки.

Демид згадав, що в його руці — прохолодна карафка з питвом і тонка, ледь відчутна в пальцях, чарочка. Налив Гюнтеру, і той поквапливо, жадібно випив.

— Я поясню, генесе Демид і фрау Васіліна, я зараз вам усе поясню. Хай я пришьоль в себе. Зараз-зараз,— він тремтячою рукою поправив пасмо волосся над очима.— Зараз... я поясню... Ці міна — експеримент. Їх випустили тільки одну партія. Форма виявилась невдалий. Таких більше не випускали. Вони були тільки в нашому полку. Нам... їх видали, коли висадили з машин у лісі, біля річка... річка Вогонь, горить... ну, вогонь. Солідний річка. Я ще хочу випити,— він простягнув руку з чаркою, і Демид хлюпнув питва. Те, що чарка вже повна, він зрозумів лише тоді, коли горілка полилась через вінця на його черевик. Гюнтер, важко зітхнувши, знову випив.— Я тоді був зовсім хльопчик. Мене тільки призывали. Це був мій другий война, вибачте... другий бій... Мене попав куля в живіт. Я лежав під крейда-гора. То була осінь. Я качався на палатці і весь був білий від крейда. І були перед очима ці квіти. Я їх більше ніде не бачив. Вони мені боліли в очі. Вони — як запечена кров на рані. І я стікав кров'ю. Втрачав розум, знов находив розум... ну, свідомість, розумієте, а квіти горіли перед очі. Я пам'ятаю війну — біла гора і червоні квіти... І дуже болить,— Гюнтер і зараз ухопився за живіт, скорчився, наче куля щойно прошила його і він нічого не може заподіяти цьому.— Тоді я попав в полон. Я не стріляв, я нікого не вбив, бачить майн гот, моя совість чиста...

Демид присів біля нього навпочіпки, поклав свої руки на його коліна, дивився у розпачливо-винуваті, притуманені сутінками, вологі від напруження чи від сплахів багаття, очі.

— Ну, що ви, Гюнтере, Василина знайшла це випадково. Цілком випадково. Ви ж чуєте, вона хотіла, щоб було краще. А решта... решта... Ми мусимо не забути з тих часів лише одного: це дуже жорстоко і страшно. І це не мусить повторитись! І те, що ви при-

їхали сьогодні до нас, що ми разом загнали чудовисько, яке спопелило Хіросіму і Нагасакі, загнали його в мирний реактор,— доказ цьому, Гюнтере. А деталі того часу— це ваша інтимна пам'ять, що, зрештою, творить пам'ять вашого народу. І нашого також, Гюнтере.— Демид випростався, голосно видихнув, аж довкола його уст закрутився м'який туманчик, узяв під руку Гюнтера і підвів його з пенька.

— Василю, а як звуть у нас ці квіти?

Вона прибрала з грудей руки, підступила ближче:

— Я їх сама вперше бачу. Це якась дивина. Напевне, вони ростуть лише під крейдяними горами, а в нас же їх немає, це якась... Я сама вперше їх побачила. Зілля якесь. Зілля та й годі...

— От і назовемо його, Гюнтере, незабудь-зілля. Хай так його і запишуть ботаніки: незабудь-зілля...

— Демиде Іларіоновичу,— погукує від багаття Маланка,— та ходіть же до шашликів, бо вже заохололи...

Демид дужче стиснув руку Гюнтера, пригорнув до себе Василю, щось почав говорити про шашлики, говорив швидко і не дуже до ладу.

Розпашілі обличчя аж куріли біля вогню, дрібний березовий дровняк сахтів жаром, і тепло жбухало десь понад дубове пагілля над землею, напевне, спокусившись цим теплом, повилазили на небо рясні зорі. Вони так зухвало червоніли, що коли Демид, потім Василю, а потім і Гюнтер підвели догори очі— небо здалося їм крейдяним...

ЖОВТЕНЬ СІМДЕСЯТ ШОСТОГО.

— Як ти думаєш, Марку, яке почуття остаточно відлучило людину від тваринного світу?— запитує Стодоля, нахилившись над джерелом і торкаючись води губами; від його подиху по воді розбігаються тремтливі кола.

— Напевне, любов...— відказує Грабчак.

— А що ж тоді робити з відомою голубиною та журавлиною вірністю? А лебеді? А любов лосів, їхні смертельні бої за лосиць? Я вірю, що в їхніх стосунках є щось і духовне.

— Тоді— та мить, коли було переборено відчуття страху.

— А вовк, який кидається навіть на мисливця з рушницею... Хіба зі страху він так чинить? А павук, що закидає свої неводи на комах? А безстрашність левів...

— Все ж, Захаре Архиповичу, найменше страху в людини.

Стодоля ляснув себе довгими руками по колінах (жест, що супроводжує приплив рішучості Мефісто), труснув патлатою сивою головою.

— Тоді ти просто нічого не знаєш про людину. От поміркуюї. Первісна людина була резервуаром страху перед силами природи. Дощ, грім, блискавка, ніч, холод, голод, звірі — це основний репертуар страху.

— Але ж він давно перетворився на звичайний подив або її повну байдужість сучасної людини.

— Молодець, Марку, але нашого страху не поменшало. Я б сказав, що страх став колективнішим: ми боїмося війни, атомної бомби, стихійних лих, демографічних вибухів, раку, грипу, недороду.

— Але оці ляки починають дедалі більше об'єднувати людство на планеті.

— Не квапся, Марку. Страх перед силами природи об'єднував людей у племена. Та ще існує й вічно існуватиме страх матері за долю своїх дітей, закохані бояться втратити свою любов, той, хто досяг високого становища, боїться втратити його... Отже, це почуття не могло виділити людину у вищу істоту.

— Захаре Архиповичу, в такий спосіб ми дійдемо до того, що нижчі істоти невблаганно наздоганяють нас, а ми не дуже вправно тікаємо, хоч у нашому розпорядженні й літаки, і швидкісні поїзди, і приватні машини, і космічні ракети. Значить, наш вищий розум нас не рятує?

— Якби ти в це хоч на мить по-справжньому повірив — де б ти вже був?

— Справді, де б я був? На якому суспільному щаблі сидять ті, хто не вірить у людський інтелект?

— Крий тебе боже подумати, що внизу. Вони якраз найактивніше споживають плоди прогресу, може, пожинають їх більше, ніж ті, хто творить. Але ти так і не відповів на моє запитання.

Стодоля стає навшпиньки, наче зазирає за обрій, сонце розпластує його довжелезну тінь на кришталеву воду озера, що просвічується мало не до дна, видно

навіть черв'ячка на гачку його вудки, видно, як дуцаються мордочками мальки в наживу.

— Я вже знаю, що коли скажу: «відчуття праці», то ви одразу заперечите робочим волом...

— І каторжною працею крота, слона, перельотами птиць через материки, а знамениті рейди вугрів із моря аж сюди, до Доброго озера (уявляєш, повзуть по росі, тижнями чекають дощів, щоб тільки доповзти і викинути ікру в своєму морі).

— Вам не здається, Захаре Архиповичу, що ми по волі просуваємося до тупика?

— Навпаки...

— Не розумію, ви відкидаєте всі найголовніші чинники і стверджуєте те, що заперечуєте. Ця беззахисна, доступна всім земним лихам і хворобам, смуткам і смерті істота хіба може бути вінцем буття?

— Саме такою і може, Марку. Ти й сам підійшов до відповіді, вживши слово «смерть». Я думаю, що людина почалася саме тоді, коли у розквіті своїх сил зрозуміла, що вона — смертна, що їй відведено мить вічності — і ні крихти більше! Хоч гопки скачи, хоч займайся гімнастикою йогів з ранку до ночі, як робить це один мій знайомий, — не зарадиш справі нічим. Треба жити! Це єдиний вихід. І всі наші відкриття, приборкані атоми, гримання чолом у таємниці природи — все це просто наша туга за безсмертям, Марку. Ця туга не навідує нікого, окрім людини. Всі найосновніші компоненти життя — це лише способи вгамування цієї туги. Можеш вважати сказане мною за найголовнішу істину, нажиту мною за шістьдесят п'ять років.

Стодоля підходить до озера, зачерпує жменями води і довго вмивається, наче силкується вичерпати з Доброго озера своє відображення.

Марку мить роздумує, потім притьмом скидає з себе одержу і сторчголов кидається в озеро. Випливає він аж там, де закінчується тінь Стодолі.

— Я жи-ву-у-у-у! — волає він і ляскає долонями по осінній воді.

— Жи-ву-у-гу-у... — одгукується усім своїм еством райковий ліс.

І Стодоля здригається від того несподіваного поклику, а може, і від того, що якийсь розчулений і високий дзвін гойднувся в його маленькому шаленому серці.

НА ЗЕМЛІ, ПІД ЖУРАВЛЯМИ

Вгодований огирець Щедрик позував, виставивши голову з хліва. Рухливе кам'янисте огруддя з чорною латочкою випнуте вперед, на кінчикові вуха зачепилася павутинка, блискучі, нерозтоптані копита здаються аж прозорими, як медузи, спокійні очі дивляться в ранок, не чекаючи від нього ніяких несподіванок — шлеї та воза. Проте вигляд його такий, наче він нетерпляче очікує голосу ескадронної труби: ну, малюйте або фотографуйте швидше, бо зараз я буду запрягатись...

Попід ним байдуже походжала курка, вифоцькана у зелену фарбу (позавчора Петро Устимович Максимчук пофарбував паркан, і рудий пес Тімур, і кури, і латкувата кішка — все тепер було позначене зеленим), сокотіла і подзьобувала всяку всячину, натякаючи старій Уляні, що вона забула про розв'язаний ворочок кукурудзи у сінях. Рудий кривоногий Тімурчик сидів на задніх лапах, крізь закручений в обідок хвіст могли вільно пролітати горобці, але не наважувались. Він облизувався, постійно тримав очі на клямці хатніх дверей і принюхувався до смачних кухонних запахів, що навально накочувались на його тремткі, перечулені ніздрі. Тімур знав: коли увечері появиться чоловік, на якого він уже не гавкає, бо звук до запаху бензину, цигарок та одяк-колону (образ цього чоловіка цілком вкладається у цих три запахи), з хати буде пахнути смаженою куркою, яку заріжуть через кілька хвилин після його появи. Цього разу він не помилився також, але це його не тішило: було ж таке, що саме в цей день про Тімура геть забували. Він намагався весь час бути на очах, тому чипів біля буди, шкодував, що іще з цуценяти не привчив господарів, аби час від часу пускали його до хати.

Однак Тімурко таки прогавив, коли вийшли з хати господар і той чоловік, на якого не слід гавкати. Він одразу збайдужів до них, пограбав лапами землю біля порога й побіг до лісу.

Вони підійшли до воза, стали обдивлятися його, торгати за полудрабки, виймати заколесники. Кінь Щедрик одразу зрозумів, що день для нього сьогодні буде важкий і довгий...

— Треба б змастити. Не люблю, коли возяка торохкотить на увесь ліс. Тоді здається, що цілий світ знає,

який безпутній господар їде...— Петро горбиться під возом, пробує підважувати плечима, але Микола стає поруч, перехоплює вагу на себе.

— Скільки того діла, Петре Устимовичу. Скидайте колеса та несіть коломазь. Вона зараз більший дефіцит, ніж реактивне пальне.

— Правда твоя, Миколо. Спробуй купити десь підкови чи путню упряж. Ковалі та шорники вмирають, а молоді — у шофери та в будівельники. Дивись, немовля ледь лепетати навчилосся, а запитай: ким хочеш бути, так воно, не виймаючи пальця з носа, й одріже — космонавтом! Навіть не головою колгоспу, не професором, не дипломатом, не головою облвиконкому...— Петро Устимович дерев'яною лопаткою накладає коломазі на блискучі, вишургані осі воза. Чинить те квапливо, щоб швидше звільнити Миколу від тягаря на плечах.

— Та воно, Петро Устимовичу,— оце «Петре Устимовичу» Микола навмисне промовляє стишено, наче смакує, насолоджується, вкладає в ці слова всю свою душевність і пошанівок. Старий Максимчук відчуває це. Іноді йому навіть приємніше чути в Миколиних устах своє ім'я та по батькові, ніж коротке, як подих, Соломіїне «тат...» Та все ж йому хочеться чути і перше, й друге, а таке випадає хіба що на вихідні дні.— Воно так, але ті, хто мріє стати космонавтом у три роки, потім, без особливих гризот, стають закрійниками або постачальниками. Починають активно спрацьовувати всілякі житейські випадковості, які створюють іншу, примхливішу закономірність, котру людина приймає на віру і не чинить їй опору. Інше питання, що випадковості бувають щасливі й прикрі. А життя одне, до того ж, дуже коротке — паняй, бо буде пізно. Я, наприклад, і в чотирнадцять років, знаєте, про що мріяв?

На ганок виходить Соломія, Микола мовкне, бо починає шкодувати, що вона побачила його отаким: згорблений, почервонілий, з розкаряченими ногами.

Вона якусь мить роздивляється по підвір'ю, стулює м'який махровий халатик на грудях і заходиться витріпувати долівники та килимки.

Колючою з-під воза бачить лише її гінкі ноги із червоनावим рубчиком на литці (засиділа на стільці). Ось її ноги напружуються, стають навшпиньки, злітає догори килимок, котиться лункий виляск лісом, вище колін

підстрибує халат, оголюючи сторожки, ще ледь присмагли з літа, стегна.

— Чи не в Крим по сіль ви збираєтесь, працівнички? Може, нам з мамою напакувати вам багатоповерхову торбу...

— Ми, доню, краще обід візьмемо гарячим пайком, бо торби зараз розучилися складати, а то ж — багатовіковий досвід. Не думай, що вкинула абищо з-під руки і — бувайте здорові, по дорозі в чайну або у «Вітерець» чи «Берізку» зайдете, — Петро прокручує в повітрі колеса, обстукує букші та люшні, забиває заколесники.

— Вам, тату, тепер і окріп не той, що колись був, і камінь пом'якшав, і лисини тепер не такі пишні, як за царя Гороха... Щось ви, тат, нарікайлом стали.

Микола опускає воза, випростується, краєм ока розглядає Соломію, яка ще пашисть ранковим здоров'ям, збудженою свіжістю, передчуттям цього молодого осіннього дня. Її коси перехоплено ззаду помаранчевою биндою, яка робить її майже дівчиськом, іронічним, зухвало хитруватим, але дівчиськом, яке без вагань виміняє все прожите ним досі на таємницю свого завтрашнього дня.

— А то ти думаєш, ні? Камінь таки ліпшим був, бо відчував, що руки майстра люблять його, виважують, прицінюють, а вже як покладуть, то спи століття. Більше серця вкладали в роботу. Це факт.

Миколі хочеться пристати до розмови, не стояти ж отак підпеньком серед двору, але ж до кого? Хочеться до Соломії, вона таки має рацію, але ж тоді образиться старий Максимчук. Пристати до Максимчука (він також каже правду), — а як тоді із Соломією? Ні, треба ще помовчати. Можна подивитись на Соломію, поки вона сперечається з батьком. Треба ж такому хмелеві народитись! А мені ж треба було стати тичиною, по якій цей хміль байдуже в'ється? Треба ж було...

— Таж колись, тат, майстер будував за своє життя дві-три церкви, а тепер — двадцять-тридцять будинків культури. Колись чоловік шив собі одного кожуха на все життя, а тепер ви зношуєте до півсотні пальт і курток. Хіба від цього щось змінилось? Просто появився момент різноманітності і так звана заможність. Процес матеріального урівнювання членів суспільства призводить до ширвжитку. Отже, муляреві ніколи обмацувати камінець — він кладе вже готову, підігнану цеглу.

— Та в тому й біда, що він її просто кладе, а швець просто жене стрічку. А що я зроблю, коли люблю руками садити дерево, а не машиною?

— А вам, тат, ніхто не забороняє садити руками. Тільки ви не виконаєте плану посадки — і сюди пришлють іншого лісника, більш сучасного. — Микола ніяк не збагне: жартує Соломія з батьком чи на правду сперечається? Очі грають зеленавими блискітками, ямочки тремтять на щоках, і задержуваті веселинки підсвічують її обличчя. Напевне, і сам батько не второпає її настрою. — А що думає про це наш атомник? — Соломія складає на плече витріпані долівники, присідає навпочіпки і погладжує рукою Тімура. — Що думає наш атомник, піднімаючи на плечах доісторичний винахід — віз? Які думки осіняють його голову в такій ситуації?

— Соломіє, ти б краще ішла посуд мити, — появляється у вікні материне обличчя.

Микола встигає помітити, як Уляна Прікопівна свариться на дочку пальцем. Вона завжди так: коли Соломія починає щось прискіпливо запитувати в Миколи — або на ногу її під столом наступить, або коліном непомітно штовхне, або докірливо скосить погляд на неї.

Микола мовчить і люто кляне свій характер: «Дідько забирай! З кимсь іншим я почуваю себе не лише вільно, невимушено, а й надто легко, можу сперечатися, заганяти співбесідника «на слизьке», жартувати. Та що це таке зі мною? Перед директором атомної (з Гулаком само собою зрозуміло) я не схилия голови, перед іноземцями — я Микола Ремінь, старший оператор пульта управління реактором: здрастуйте-здрастуйте, ходіть, я вам покажу своє господарство, все зрозуміло, запитань немає — будьте здорові... А при Ній — на мене насідає якась тупа німота. Що б не сказав — воно якесь неоконкретне і недоладне, хоч крізь землю провалились від сорому! Та що це таке? Колюню, телепню, що з тобою?! Візьми себе в руки. Уяви, як ти виглядаєш в її очах. Хутірський бевзь, кволодум. Що з того, що ти завоював підступи до неї, що з того, що батько її і мати — твої спілльники, зате сама фортеця захищається ще дужче. Ти з першої зустрічі повів себе, як нехарাপутній триденський вайло, і тепер ніяк не можеш збутися своєї постійної скутості. Врешті-решт, це їй таки набридне. Ну,

от зараз, чого ти мовчиш? Ну, чого? Відбудься жартом. А де я його візьму? Стільки ж знав їх, коли було не потрібно... Якби переді мною пульт реактора — я був би спокійний, був би Миколою Ременем, але переді мною — Вона, точніше, я перед Нею. Все! Можу перевертати воза, нести на плечах колоду, зробити стойку на руках, а говорити не знаю що... Ну, доки це триватиме? «Під чийм же, коню, ми вікном?..» Не «коню», а — Колю! Так під чийм же, Колю, ми вікном? А про що вона запитувала? Я зовсім забув, що вона хотіла почути. Що я думаю, піднімаючи воза? А коли я скажу правду? Візьму і скажу правду...»

— Кожен нормальний атомник, навіть підіймаючи на плечах доісторичного селянського воза, думає про свою кохану. І це ще раз стверджує, що він — людина. І цілком сучасна. Я глибоко переконаний, що світ рухає вперед не науково-технічна революція, а любов! Решта понять — вторинні. З любові до істини народились філософія і наука. З любові до краси та істини — мистецтво. З любові до жінки народилось людство,— Микола відчув, що він «розмерзається», починає забувати про свій комічний вигляд у цих штанах без чобіт, у старих Максимчукових черевниках. «Тільки треба трохи легковажніше, з гумором би... Дуже якимось серйозно я. Не можу зараз інакше. Хай буде так! Лише не мовчи». — І я змушений визнати, що наше життя випало, на жаль, на перехідний період краси. Старі її поняття мусять перерости у свою нову, може й вищу, якість. Змінилися масштаби наших уявлень про світ, мусять появиться і нові масштаби краси. Вони обов'язково будуть. Ні в якому разі не можна порівнювати красу собору і атомної. Це помилково і навіть нечесно. Архітектура церкви — витвір століть. Наша атомна в своїй естетиці програє їй. Я б сам хотів, щоб вона здаля не нагадувала велетенську коробку із скла й бетону, кілька металевих глеків градірень і сірий стовп димаря. Мені б хотілося бачити її кращою, хотілося б одягнути її в коштовніший одяг. Але ж не забуваймо, що вітряк проіснував кілька століть, він шоразу удосконалювався, його оспівали пісні й легенди, однак ця краса виникла не одразу. Спершу були крила і жорновий камінь. Та вітряк на сьогоднішні масштаби — іграшка. Велетенській атомній потрібна інша краса. Художники та архітектори ще не відкрили

її. Грабчак відчував цю красу, але втілити її не міг, він не художник. А художники пішли найпростішим шляхом: панно, мозаїка — все це надто звично. Не забуваймо і те, що ми всі зараз страшенно квапимось. Технічний прогрес наступає так швидко, що захекана естетика ледве встигає за ним. Та є якась особлива краса в строгій доречності самої атомної. Хай вона існує вже такою, як є, хай дає енергію, яка вивільнить мільйони людей для краси, точніше: вона вивільнить час людям для розуміння і сприймання краси. І тоді друга атомна стане кращою за першу, а третя — кращою за другу. Тому при всьому розумінні Петра Устимовича я все-таки думаю, що ліс можна було б садити руками, якби його руками рубали. Оскільки ж його знищення ведеться зубатою і невтомною технікою — хай вона ж і встигає насаджувати молодняк,— Микола враз збагнув, що може образити старого, а цього йому страшенно не хотілось, то він квапливо додав: — Хай садять ліс машини, Петре Устимовичу, а ваші руки в цей час хай ласують біля отих дивакуватих звірят із коріння. В такий спосіб ми й збережемо баланс краси і людяності,— Микола дивиться просто в очі Максимчукові, великі і печальні, наче в осінньої птахи.

Соломія оперлася ліктями на бильця ганку, обхопила долонями підборіддя:

— Ну, Миколо Андрійовичу, після такої відповіді мені залишається одне — негайно йти на кухню і мити посуд,— вона вимушено всміхається, обхоплює витріпані килимки і долівники, легко відштовхує ногою собаку, йде до хати.

«От і розумій її, як хочеш. Чого це раптом «Миколо Андрійовичу»? Щоб відчужитись, відгородитись? Ясно. А для чого ж іще? Хіба я не правду сказав? Може, не треба було про любов? Хай би не запитувала. Сама ж напросилася, а збрехати я не хотів. «Під чийм же, коню, ми вікном?» Під чийм, Щедрику, може, ти знаєш?»

Кінь вийшов йому назустріч, тицьнув мокрою мордою в руки, постриг вухами, калатнув ланцюжком на шиї і сам почав заходити в голоблі.

Соломія одразу збагнула, що мама сердиться на неї — пронизливо бряжчать виделки, кімнатні чапці голосно шморгають по підлозі.

— Мам, у татовій кімнаті підлогу мити?

Якби не сердилась, вийшла б із кухні, обдивилась кімнату.

— То я помию, мамо...— знічено береться за віник, але замітати не йде, чекає.

— Чого ти хлопця мучиш, Соломіє? — Уляна Прокопівна таки виходить з кухні, витирає руки фартушком. Обличчя в неї дивовижно молоде і свіже, лише тіло вироблене, важке, набагато старше від обличчя, а особливо від очей, невицвілих, швидких, з білющим яблучком довкола зіниць. Важко повірити, що Соломія — її дочка. А втім, вона вдалася не в батька і не в матір, а в бабу Ксеню — покійну лісничиху, що пережила чотирьох чоловіків і аж у сорок шість літ народила свою первістку — Уляну, а потім таки умудрилась пережити й молодшого за себе Прокопа, хоч заміж більше не виходила. Вона справила бучне весілля Уляні й Петрові, вимела й прибрала хату після гостей, викупалася сама в хліві у ночвах, одягнула святкову одягу, пішла з козубком до лісу по гриби. Під вечір її кинулись шукати. Знайшли. Мертва вона лежала витягнувшись, заплющивши очі, руки вузликком сплелися на грудях. У них була затиснута галузочка бузку. Над деревами вже кружляло вороння. Її мертві пальці так затиснули бузок, що вийняти його й поставити свічку вже не змогли...

— Я й сама не знаю, як мені бути... Мовчу — каже: мучу його мовчанням, щось скажу — ви мене й осмичете. Ми ж з ним так славно тільки що поговорили...

— А то я не чула твого тону. Баба Ксеня — та й годі. Ти мені народиш онука, коли тобі буде п'ятдесят? Не любиш його — то скажи. Він же такий добрий, що й не образиться. Отак і скажи: не любий ти мені, шукай собі пару і женися, бо в нас із тобою нічого не вийде. Далєбі, отак і скажи. А то вариш воду із парубка, він же не залізний. Любиш — то не казися. Ти ж не двадцятирічна дівка, треба й совість мати. Дохтор тобі був не до шмиги, бо легковажний, на диктора схожий... Цей дуже серйозний, так, бачиш, не інтересно їй з ним. То за циркача виходь: буде тобі хвокуси показувать,— мама кумедно повертіла розчепіреною п'ятірнею перед своїми очима і скривила обличчя.— Ой Соломіє, Соломіє, далася ж ти нам...

— Мамуню, хіба ж я винна, що такою ви мене народили? Ви ж знаєте, що лікар мені набрид за тиждень,

а за місяць уже й оженився на медсестрі. А Микола вже чотири роки у нас, — Соломія наголошує на отому «в нас», ближче підходить до матері, намагається обняти її, але Уляна відводить її руку, ухилиється. — Ви ж мене такою народили, не я в тому винна, що хочу любові, щоб аж судомило мене, щоб аж пропасниця тіпала, щоб аж сухі дуби цвіли, щоб на іншу любов я не здатна вже була!..

— А як такої не буде?

— То іншої й не треба, мамо. Чи ж ви боїтеся, що я переспію? Мій перший цвіт уже одійшов, квапитись нікуди, мамо. Все ж добре, Микола щотижня в нас буває, має помічника (вже он з татом поїхали сіно звозити), має собі з ким погомоніти про любов, чого ж вам іще треба? Забере мене до міста — тільки й бачити будете...

Соломія думала розвеселити матір, але, помітивши, як вогчють її мигдалеві очі, сіпається верхня губа і руки стискають пожмаканий фартушок, засмучується теж, ремствує на свій крутий норов, од якого страждає й сама, але зраджувати собі не хоче, та й не може...

Микола править конем, посіпує віжки, хоча Щедрик і сам знає дорогу до сінокосу (сіно ж таки для нього та для моругої безрогої корівчини, вим'я якої аж волочиться по землі, тому куші, де вона пасеться, забризкані молоком і там завжди чигають їжачки), Петро Устимович звів ноги з полудрабка, підгинає їх, коли їдуть густим ожинником, а коли віз котиться лісом — розгойдує ними, як сам каже, «чортів колише». То має означати, що Петро Устимович про щось думає.

Ліс уже не йде, а безвільно летить в осінь, щось печальне і безнадійне проглядає в одчайдушному зеленінні кущиків трави на галявинах. Токотять дятли, перекидаються монотонними лунами, наче стукотить велетенський осінній годинник лісу. Десь там, за золотавими кілометрами тиші, прошелестять сарненські поїзди, як вузь по сūхому листу. Навіть Щедрик їм не дивується, знічев'я поведе вухом: хай знають там, на возі, що я не сплю. Іноді пролементує над їхніми головами пащекувата лісова пліткарка-сойка, зіб'є крилом соснову шишку і, не підслухавши розмови між Миколою та Максимчуком, витріщить на розгойданій гілляці. Шамшавить пісок під колесами, стиха простогнує віз.

— Важко мені, Петре Устимовичу,— несподівано навіть для себе самого вдихає Колюньо і лякається цих слів. Забрати б їх назад і знищити в собі. Але Максимчук ледь помітно стрепенувся — почув. Глибше втягує голову в плечі, перестає теліпати однією ногою, потім другою.

— Но-о-о! — зненацька галакає Микола на коня і ляскає його вожівками по хребтині.

Схарапуджений Щедрик неохоче шарпає воза, Колюньо усім тілом подається назад, а Петро скособочується, спрожогу впирається другою рукою в люшню. Пісок з-під коліс січе дерев'яне днище розлогого візка, кінь невдоволено форкає і переходить на шпарку рись.

Максимчук не повертає обличчя, наче давно чекав такого осатанілого чвалу, гонитви, кінського хропіння, гримкотіння воза на лісових, розмитих водою, вибоїнах.

«Усе — під три чорти! Під сто чортів! Скільки я буду ганятись за міражем?! Я вхорканий, як загнаний кінь, що гасає колом іподрому. Йому здається, що він попереду, але ж на трибунах знають — він просто відстав. Мила ілюзія, яка розвіюється на фініші, коли в інших теліпається на шиї лавровий вінок, а в тебе — мокрий, слизький від поту хомут. Усе це мені давно остогидло! Остогидло? Але ж ти продовжуєш бігти... Ти вже не мислиш себе без цього, хай навіть безнадійного бігу. Не брешти собі! Ти все-таки на щось сподіваєшся. Сподіваєшся, інакше б не міг. Не знаю! Прекрасна форма буття: не знаю. Ми цього в школі не проходили. Не заважайте мені своїми запитаннями! Ти все-таки віриш. Віриш! І не викручуйся. Ти прекрасно знаєш, під чієм ти вікном... Але ж я втомився, немилосердно втомився. Ну-ну, не розпускай нюні. Ти почепив собі на груди талісман, а хочеш, щоб інші думали: він прив'язав камінь. Рятуйте, він втопиться!.. Не блазною! Чабан би сказав: овацій не буде, в людей зайняті руки. Що Чабанові, він лишень поведе своїм циганським оком — і його білява оленця аж тремтять від радості. Навіть Соломія того вечора була, здається, на його гачку. Перестань зараз же! Це нечесно! Ти наказав собі торкатись цього. Перестань! Я летів красивим чортом на коні, як ворон, чорнім... Люто вилетів на греблю, вдарив тугою об землю! Но-о, Щедрику, добрий мій конику, но-о! Бо сумно тій людині жить, яка в житті не знала суму...»

— Но-го-го, Щедрику! Гайда, любий... — Миколин голос стелиться низом, теплішає, у цьому теплі одразу тане льодяне похрускування. Кінь стригнув вушиськами, наче хотів переконатись, чи не причулося йому його звичне, дзвінке ім'я. Шкода, що погонич замовк.

— Гай-гай, дитино...

Кінь аж вистелив вуха на шиї, щоби чути Максимчукові слова. Петро Устимович зіскакує з воза, мовчки крокує поруч, заклавши руки за спину, сірий полотняний картузик погойдується у такт його неквапливим крокам, старий не пригинає голови під низьким пагіллям, а відхиляється від нього, шарудить чобітьми в сухому листі, і луни його кроків довго застають по лісі.

Микола сторожко очікує, йому здається, що його короткі цупкі вуха у цю мить видовжились на всю відстань від нього до Максимчука.

— Того то ми й люди, дитино, що здатні страждати... І ми починаємось аж тоді, коли вистраждаємо себе. Чим на більше страждання ми здатні — тим вища нам ціна. Пташка тішиться, коли знайшла харч, коли сита і літає у ніким не зайнятому небі, вона відчуває страх і біль, але страждати не здатна. Це може лише людина, Микольцю, лише вона одна. Ми стаємо дорослими лише тоді, коли починаємо страждати. Спершу від своїх особистих невдач, потім від невдач наших дітей. А потім настає найбільше страждання — цей світ таки треба залишати. Назавжди. Ми мучимось від того, що наші радості приходять і відходять, залишаючи нас наодинці із собою. Поміркуй колись над цим, але мені здається, що страждання нас більше об'єднує, ніж веселощі. Я нічого не проповідую, Миколо, я — старий, сивий, в міру щасливий (гріх було б вважати себе невдахою, ой, гріх!) чоловік, просто міркую у твоїй присутності. І страждаю. Бо у мене є Соломія — мій біль і найсвятіша моя надія... — Максимчук зриває кетяжок уже приморщеного, збабченого терну, обриває ягоди, розтирає їх на долоні й кидає в рот. — Сьогодні, Миколо, мають полетіти перші журавлі... Не прогавити б нам... Перші й останні намагаються бути непоміченими, тому летять найвище... і не галасують...

Старий знову вискакує на воза, вмощується, жумрає терпкі тернини, поволі починає мотиляти ногами, шия його знову довшає, сині прожилки ховаються під шкірою.

Вони мовчки похитуються, намагаються одночасно зітхати (навіть покашлювати одночасно, щоб не заважати один одному бути наодинці з собою). Щедрик побрязкує вудилами, намагається не мотати головою, йому теж не хочеться нагадувати про себе: пильно стежить за дорогою, стишує ходу на баюрах, обминає западисті мочарі. Єдине, що йому псує настрої зараз,— вудила в зубах. Виплюнути б їх і забути!

Вже вихоплюються з-за дерев стрункі остряниці сіна. На вершечку однієї з них чипіє понурий ворон, прислухається до скрипу воза й тупоту кінських копит, перехляє з боку на бік свою дзьобату голову, зводиться на ногах, присідає і неохоче перелітає на розлогу (сонця на галявині для неї вдосталь, то чого їй було тягнутись вгору?) соснину. Остряниці на чубках прижухли від осінніх дощів та досвіткових туманів. Стоять, як древні слов'янські вої у гостроверхих шоломах.

«Ще оця осінь. Ще оцю осінь відлюблю, відстраждаю, ще цю осінь віддам своєму отерплому чеканню. І — відійду. Відійду далеко, щоб не боліло. Одійду, щоб поміж нами знову, як і колись, помістились люди, атомна, чийсь любові й ненависті, електричні стовпи і дерева, щоб у цьому всьому десь тихо притулилася наша (яка там наша? Моя!) самотня, як осінній кущ тернини при дорозі, любов. Ще б оця осінь.

А може, піти зараз? Розрубати вузол — заплющити очі, закам'яніти на мить і розрубати його. І тікати, тікати! Куди? Яке це має значення? Треба просто бігти, аж поки не впадеш головою, гарячою головою на осінню землю. Головне — подалі відбігти, щоб не передумати і не повернутись. Найганебніша мить повернення. Тож-бо, Миколо. А щоб її не було, цієї проклятущої миті,— треба іще почекати! Треба! В тебе зараз просто не підніметься рука на цей вузол, бо він — це і є ти. Кому ж тоді тікати? Отож, коло замкнулося. І ти не стоїш у його центрі, ти сам і є це зачароване коло. Мені хочеться побачити її. Я скучив. Я мовчатиму, Соломіє, присяду в куточку, дивитимусь на тебе і мовчатиму. Коли я мовчу — я ще більше люблю тебе. Зараз ми привеземо сіно, і я побачу тебе знову. Все! Мені вже добре. Я маю крихту надії...»

Вони обидва втішилися, що ця дорога зараз закінчиться. Почнеться робота, яка зцілить їхній настрої,

поверне їм зосереджену впевненість у собі, солодко заволодіє розумом, поверне конкретну, вкрай необхідну їм зараз, чітку мету (хай маленьку, короткочасну, яка одразу ж після здійснення її відійде, забудеться, кане у глибинах пам'яті), якій вони слугуватимуть ревно, наче саме для неї і народжувались.

Максимчук полегшено цибає з воза, розмахує руками, розстібає кептаря і заправляє штани в халяви юхтових чобіт:

— Он, Колюню, бачиш оту розпатлану сосняку? Оту, де ворон сів?

— Бачу, бачу, Петре Устимовичу,— Микола ще не вздрів того дерева, але йому хотілося одразу озватись до старого приязно. Аж тепер він відшукав очима присядистого сосну і дивився на неї.

— Як ще була Соломія зовсім маленька, я, пеньок, узлився на неї. Вже й не знаю, за що саме. Давно ж було. Узлився і дав товченика, перетягнув її прутиком по плечах.

— Діло ж таке... Всі ми були збитошними... Мене мама також не раз...

— А вона як загнітилась образою, як дремене у ліс:.. Господи, я вже й покаявся, вже б і вибачення у неї попросив, а її нема. Смеркається... Корова додому сама прийшла. Уляна їсть мене трьома поїдами, я й сам себе, як іржа, точу. Нема. Ходимо з мамою по лісі, гукаємо її, я вголос (може, почує) перепрошую її. Кликання наше — в пустку. А під оцією сосною я наступив босою ногою на качанчики від яблук. Багато їх. Качани її й видали. Сидить на дереві, зіщулилась від холоду, оченята світяться, як у кішки. Мовчить. Ледве зсадив її звідти. Правда, не опиналася, але й сама не злізла. Я завжди згадую, коли забачу цю сосну. Але більше я її злим пальцем і не торкнувся.

— А мене мама тусала частенько... Але самі знаєте, мама є мама. Після цього вона ще більше любить свою дитину.— Миколі страх хочеться якось розрайти Максимчука: буває, мовляв, для того й батьки, щоб у нас не відростало дурне гілля...— Він розглядає соснину, очі його розчулено ковзають по опадистих, прогнутих донизу, гілляках. Від цього якесь медове літепло обдає його душу, і полоще, і ніжить до солодкого зойку.

— А на якій саме гіллячці вона сиділа?

— Зараз-зараз, Микольцю, хай я пригадаю. Тоді ж дерево зовсім мале було, я навіть боявся вилазити на нього, щоб не зламалось.— Петро Устимович підходить ближче до сосни, нагортає зморшки на лоба, зсуває на бік полотняного кашкета, пригадує...— Отут я стояв. Та-ак, я стояв отут, а вона... вона... сиділа, ага... он там, на найгрубшій, у сідлі, біля стовбура...

Миколі вмиль хочеться притулитись щокою до шорсткої соснини, заплющити очі і відчувати, як бухає його серце, як повертається обличчям до осені земля, як неподалік дихає старий Максимчук.

— На цій галявині я колись хотів вибехати ставочок, запустити рибу, лебедів, обсадити вербами... І весь час появлялися справи начеб важливіші, зволікав. А якби був викопав ставок — то б таки була пам'ять. Джерела тут близько... Просив у тресті, щоб допомогли, — не відмовили, але й нічого не зробили. От уже хитруни: перевиконай план вирубки — будеш мати ставок як премію! Знають, що то мое болюче місце, — вирубка. Я можу підтягнути живота і викопати за день яму набагато глибшу, ніж то під силу звичайній людині, я можу більше скосити сіна, знаючи, що воно само виросте. А лісу я вирубаю рівно стільки, скільки його приросло в молодняка. І ні кубометра більше. За який же я рахунок буду його перевиконувати? У тресті це знають, але начеб невинно щоразу завищують цифру. От і будуть колись думати про нас: де найбільше пнів — там жила людина. Ми не можемо чекати милостині від природи, але й гвалтувати її не маємо права. Наше всесилля часто буває оманливим, — Петро Устимович скидає кептар, за заденок посуває воза ближче до копиці сіна, коротко плює на долоні, розтирає їх і береться за вила. — Жаль лише, що ставка вже не викопую. Куди там старому...

— Якби ж це хоч трішки ближче, я б попросив на два вихідних бульдозера, за сорок вісім годин випорпали б таке ставище — аж джерела заспівали б. Далеко тільки. Півдня гнати бульдозера треба... — Колюньо азартно зносить вилами вершок копиці, перегинається в попереці, короткими кроками дибуляє до воза і жбурляє навильник сіна Максимчукові під ноги. — Але я, може, щось придумаю, Петре Устимовичу, треба порадитись із Гулаком...

— Тобі ще й мого клопоту, Микольцю...— Старий відмовляється лише про людське око, голос його нерішучий, звучить на одній тягучій ноті, яка одразу ж всмоктується сіном.

— Я не обіцяю, Петре Устимовичу, але подумати можна...

Всередині копиці сіно іще пахуче, од нього сахтить літом, трапиться ромашка і полинець — роз'ятрять душу таким близьким, таким дурманним і всепокійливим, хоч уже й призабутим теплом, коли шаленіла у своїх відчайдушних щедротах земля, поспішаючи зацвісти і заплоносити, спішила одбути своє зелене свято і золоту тризну.

Колюньо з-під оберемка сіна позиркує на розвільквату соснину, примружує очі...

...Сидить на грубій гілляці Соломія, в халатику і в хатніх чапанцях (насаджений червоनावий пружок на литці, коси перехоплені на потилиці биндою), халатик закотився вище коліна, чутливі, ледь викочені губи волого ворущаються, наче по них водять травинкою, і вона зараз скрикне або засміється... Сидить мовчки і байдуже дивиться вниз. Колюньо простягає руки, але вона їх не бачить. Тоді він починає рости, ширшати в плечах. Уже він торкається руками її ніг, але вона не забирає їх, і він обережно підхоплює дужими руками Соломію попід пахви (там тепло, наче сиділо по пташці). Вона дивиться кудись крізь нього, не опинається, але й не надається, ніби стала продовженням дерева. Аж тоді Соломія починає сміятись грайливим дитячим сміхом. Виринається з рук і вилазить на вищу гілляку...

Петро Устимович вправно випаковує воза, втолочує на ньому сіно, рівно жене краї, покашлює і попльовує на руки, присідає, коли Микола веде за вуздечку Щедрика до сусідньої копиці, вглядається в ліс, зітхає і покашлює знову.

Вологий светр покусує Миколіну спину, в чуб набилося сухого трав'яного листу, одутлуваті «шоки» галіфе розгойдуються, як слонячі вуха, вештаються, і він стежить, аби вони його не спугали.

— О, щедрувальнички осінні прийшли,— Петро Устимович показує вилами на край галявини, де зупинилося двоє косуленят, розчепірили стільчиком тонкі ніжки, лякливо принохуються до людей.— Пожирували на

готовенькому сінці, тепер сушіть свої зледашлі мозочки, де дістати харчу... Ге, такий закон у лісі. Звикайте... А припече — заходьте до мене, постукаєте ратичками в поріг...— Максимчук виясняється з лиця і одразу молодшає, вправніше розмахує вилами, витанцьовує на снізі, аж хура перехиляється то в один бік, то в інший.

Косуленята потерлися одне до одного боками, ще раз понюхали повітря і відійшли в ліс.

Микола з Максимчуком прирублюють товстим дрючком сіно на возі, примуцовують його мотузками. Петро Устимович подає Миколі руку, щоб той вискочив нагору. Микола цибав на втолочене сіно, вмощується.

Петро Устимович розслаблено розтягується на хурі горілиць, довго вертить головою, щоб зручніше вместили її, закидає руки за потилицю і дивиться в небо.

Щедрик витягує воза на дорогу, пофоркує, наче виганяє з писка залізну оскомину вудил, ствердно похитує головою якимось своїм осіннім думкам. Хоч і недалеко вона, але це таки дорога додому.

«Зараз, Соломійко, зараз... Ми вже повертаємось. Ця дорога також веде до тебе. Як і всі інші. Нью-о, Щедрику, щоб швидше зупинитися під вікном. Під Соломіїним вікном...»

Ці думки й передчуття нової зустрічі із Соломією одразу упокорюють його, враз перетворюють на звичайну суєту всі його сьогоднішні (і вчорашні, і завтрашні) болі й страждання... Все, що кілька годин тому здавалося катастрофою, мукою, невигойною хворобою, кінцем світу,— зараз перетворилось на затишну, повну урочистого світла і чистоти гармонію.

«Щомиті у когось на землі вмирає любов. Щомиті у когось на землі вона народжується знову. І плеще море, виносячи на берег надію. І плеще море, змиваючи із солоних губів берега нашу печаль. Нам залишається лише вистраждане нами... Ми знаємо, під чиїм ми вікном!»

Вони лежали горілиць на снізі, два мужчини — один із старими, а другий з молодими очима. І різниця між ними була лише в тому, що Максимчук уже знав усі свої найголовніші поразки і перемоги, а Микола лише йшов до них. Найпростіша і найдоступніша модель минулого і майбутнього, не розділеного, а навпаки — об'єданого сучасним.

На узліссі гортанно крикнув вожак. Журавлі вступились дзьобками у землю, жадібно вдихали в себе її запах. Вожак крикнув удруге, і в його голосі тонко надломилась туга. Журавлі ширше розставили на землі лапи і підвели голови вгору. Вожак великим зусиллям відштовхнувся лапами від своєї планети, злетів і запізнило крикнув утретє. Зграя зашелестіла крилами на вітрі, і сухе листя покотилося по узліссі.

Двоє косуленят бігли за возом із сіном. Їсти їм не хотілося, але дуже спокусливо пахло сіно.

— Он вони, Қолюню,..— стиха прожебонів губами Максимчук, і Микола також побачив журавлів над лісом.

«І плеще море... І відлітають, і прилітають журавлі. І мусимо бути на землі ми, маленькі ріки, щоб не пересихало це море... Соломіє...»

Назустріч хурі вибіг Тімурчик, тонко заскімлив і почав викачуватись у піску посеред дороги.

Вчувши собачий дух, косуленята цибонули в лісову гущавину. Під їхніми ратичками довго похрускував хмиз.

Журавлі збуджено колували просто над очима Максимчука й Миколи. Напевне, їм було тепло від цих двох поглядів із ще незабутої ними землі.

РАК СВИСТИТЬ, СПІВАЄ РИБА...

Не треба було боятися цього сну, він би, може, і не прийшов. Він би перетворився на хмару, на білу-білу кирею хмари з червоним полиском підкладки. Може б, той сон приснився комусь іншому, і він би тішився весь ранок, і день, і вечір.

Казала ж собі: не бійся, так треба, у тебе немає вибору, тому не бійся. А не будеш боятись — воно й не присниться. Хіба тобі вперше? У самотню ніч, коли нема Степана, присниться те, чого ти боїшся. Тому треба було не думати про тих голубів. Розстріляли їх — і нема. Чи то ж мало їх замерзає на лютих морозах, чи то ж мало їх помирає від старості...

А так... Люди як люди, пересміхаються, гомонять, перчать жартами у ранковому автобусі до атомної, а ти відчуваєш нестерпний холод автобусної шиби на своїй щоці, тобі хочеться хоч на мить затулити невиспані очі,

але ти боїшся пожбурити себе в темноту, бо там літають білі голуби з червоними крилами...

Найкраще, якби ті тютії-реакторники мали очі на лобі. То було б найкраще. Розбилося скляне вічко під стелею реакторного відділення — засклить і забудьте, і хай собі сідають дудиші та дичаки на зовнішній карниз цеху, хай трублять і пугукають з ранку до вечора, то ліньки було котромусь одному очі догори звести. А голубам що — тільки ближче до тепла. Залетів один, за ним другий... На погибель свою залетіли, розплата за довірливість.

Може, вони й не забруднили ні лапок, ні крил, ні легенів, але, довідавшись про це, Маланка вже не могла відступитись: охоронник Іван полював на них із дрібнокаліберкою цілий день. Їх закопали після дезактивації у молодому сосняку за атомною, добре втоптавши землю, поклавши зверху варгулуватий камінь.

Це була перша атомна смерть тут, на Поліссі. Її взяли на себе голуби, трое голубів, двоє білих, а третій бронзовистий, із синім накрапом. Їх було трое, отже, хтось залишився без пари, а це найбільше боліло Маланці, і голуби, які їй снилися цієї ночі, — були безпарими, бо сумними. Дорогою на атомну Маланка силкувалася збутись цього болісного сніва, але дедалі більше відчувала, що її потуги марні: хай уже почнеться робочий день, хай її закушпелять різні мороки, тільки б витрусили вони з душі цей вогнистий біль, що опалює її, як опішнянського глека.

Коридорами бетонованого підземелля, освітленого м'яким, тінявим світлом люмінесценції, вистеленого строкатим лінолеумом, що нагадував ошатні килимки, поволі прошкували реакторники. Їх сліпучо-біле вбрання (білі комбінезони, білі рукавички і шкарпетки, білі очіпки та пластикові штиблети), повільна хода і вряди-годи тихе перемовляння між собою враз перетворювало ці глухі супербетоновані каземати на царство зачарованих білих привидів.

Маланка любить цей ранковий захід у свої володіння реакторників. Усім іншим сюди зась, тому вони загода наготовляють свої перепустки, майже наосліп виймають із дучки свій персональний дозиметричний патрон (Остап Тютюкало вчора назвав його «Маланчин пальчик»),

на коротку мить зупиняються на порозі зони, начеб іще раз перевіряють себе, чи не прихоплено сюди чогось зайвого, дріб'язкового, начеб розгортають перед черговим дозиметристом свою душу: на, подивись, оце я такий, як бачиш, якщо вдаю із себе кращого — великодушно промовч, якщо гіршого — скажи, але не нарікай, бо там, біля реактора, біля його пекельних загогулин, біля його клетотливих зашморгів, я буду таким, яким мені належить бути. Аж тоді кожен з них рішуче переступає поріг, і на оцій бетонній стометрівці галереї хода кожного з них одразу переінакшується. Маланці вже вкотре здається, що отак можуть іти лише космонавти до спорядженої для польоту ракети.

Там, в автобусі, повному ранкового гомону, штовханини й дрімоти, ці чоловіки у строкатих сорочках під осінніми светрами і куртками, у ново- і старомодних штанах та джинсах майже повністю розчиняються у натовпі, не знаючи особисто, їх не вирізниш з-поміж ремонтників, хіміків, тепловиків чи енергетиків. Навіть отам, у переодягальні, коли вони повністю вилущуються із домашнього одягу і неквапливо перелицьовують себе на «білих атомних ангелів, яким заважає вознестися, прошу-перепрошую, тринадцята зарплата і вічно зайвий кілограм ваги — літр дармового молока для зонщиків, шлячок би ясенький нас трафив і не покидав...» (слова Остапа після випитого ним молока), навіть тоді вони знічев'я базікають про тотальний футбол і локальні новотриденські побрехеньки, про гіперболізовану вчорашню рибалку і мініатюрну проблему пивних автоматів, у які нібито додають ловкачі-автоматники яечного шампуню, щоб була повна склянка піни, а пива тільки наперсток. Лише ось тут, на першому метрі зони, одразу ж побачиш: ідуть атомники.

Маланка привіталась сьогодні із ними стримано, зі всіма одразу, так, що й не розділиш того округлого, як баскетбольний м'яч, «добридня» і не торкнешся, бо пролетів десь високо над головою. Вчинила так зумисне: хай знають, вони ж прогавили голубів, їхня зміна полінувалась підвести голови догори і закласти радіоактивнонепроникним склом порожню рамку. Вони ж не помітили голубів на кахляному карнизі. А коли й побачили їх під стелею реакторного відділення, не сказали їй, просто випадково проговорився Цимбаліст

(ішов здавати дозиметричний патрон і намугикував: «Любив голуб голубицю та й сів на реактор. Він їй купив лісапета — вона просить трактор...»).

Маланка піднялася по східцях до своєї продовгуватої дозиметричної келії, що нагадує білостінний бетонований вагончик без коліс і без вікон. Був би господарем цих десяти квадратних метрів мужчина — гнітив би цей каземат душу, було б у ньому холодно й незатишно навіть у серпні, забігали б сюди лише за крайньої потреби і спрожого б вискакували з нього. Але у цих стінах владарює Маланка, у три вирви вигнала звідси монолітну похмурість і канцелярське безладдя. Сказати, що вона спеціально цим займалася, не можна, вона якось вийшло само, поволеньки: поприбирала із стола стоси різних інструкцій із техніки безпеки, пересунула шафи, що тулились при бокових стінах і робили кімнату ще вузкою й довшою, як наскрізний коридор купейного вагона, поставила їх до причілка — і кабінет одразу ж розпростерся. Обвішала стіни листатими гіллячками дуба-нелиня (Василина нараяла пройтись по зелених листках теплою праскою, щоб вони зберегли колір аж до весни). Замість вицвілої шкали радіоактивних доз, що бляклою плямою бовваніла на стіні («Нащо її почепили? Цю шкалу треба знати напам'ять, як першокласникові табличку множення...»), Маланка прилаштувала велику кольорову фотографію ЮНЕСКО «Чи збережемо ми нашу планету заселеною?». Жалюгідне пінгвінення ледве вилазить із океану, вкритого шаром нафти, німічні його крила звисають, як милиці, примружене око вулканно вивергає смуток. З-за кадру до пінгвінення тягнеться людська рука, однак тягнеться не дуже рішуче, наче друга рука в цей час зайнята чимсь набагато невідкладнішим. Маланка може відтворити цю картину навіть із заплюшеними очима, але щоразу подовгу вдивляється в неї, додумує, чим може бути зайнята ота друга рука людини: чи в ній шматок надкушеного хліба, чи тримає вона дитячу коліску, чи править фешенебельним автомобілем, чи пестить щоку коханої, чи просто застібає гудзики на сорочці?..

Вгорі над фотографією Маланка повісила тлусту китичку червоної калини, яка торкається замазученого дзьобка пінгвіна. Вчора Демид Гулак просидів мовчки біля цієї картини всю обідню перерву.

Підвішані вазонні горщечки вихлюпують із себе опадисті хвилі соковитої зелені, від того кімната наче пливе й пливе кудись, легка, затишна, зігріта людиною, а ще точніше — жінкою.

Носовою хусточкою Маланка провела по маленькому настільному портрету Сашка, ніби норовила зітерти дрібний крапа ластовиння на дитячих щоках, але вони чомусь випнули ще більші, як сонечко, з якого вітер зігнав хмарину.

«Вчора приніс із лісу їжачка. Як же його вмовити, щоб сам випустив? Треба, щоб сам відніс їжачка до лісу, на те саме місце. Щось би придумати таке, щоб повірив: треба випустити! Інакше сліз буде — море...»

Її думки урвав вуркїтливий телефонний дзвінок.

— Галльо, Маланко, Трипуд на дроті. Що там із Грамотою? — Напевне, переставляє трубку від одного вуха до іншого, бо голос десь губиться і зринає знову.

— Це запитання, Євстахію Євстахійовичу, годилося б мені ставити до вас. То що там із Дмитром Грамотою, Євстахію Євстахійовичу?

«Я, напевне, пересолою, але що зроблю, коли зла на них за тих голубів. Трипуд — начальник зміни, міг би й поворушити шийними м'язами, якщо в підлеглих вони недостатньо розвинені. Міг би!»

— Не втямив, Маланко, щось телефон партачить. З півдороги завертає моє запитання назад...

— Значить, такі запитання ставите, що їх вистачає лише на півдороги, Євстахію Євстахійовичу...

— Ну, юж! Вважаймо, що під час інтелектуальної розминки капітанів ми набрали по очку. Тепер діло: Грамота мені, кров з носа, потрібен. Через кілька днів ми зупиняємось на заміну стержнів реактора. Перша заміна. Сподіваюсь, ти здогадуєшся, що це таке? Спеціально приїдять фізики-курчатовці. Перша заміна відпрацьованих стержнів! Операція союзних масштабів! Будуть навіть кінооператори. Грамоті я відводжу на екрані головну роль, крупним планом. Він заслужив на це.

— А собі, Євстахію Євстахійовичу? Другорядну, в масовці, із трійкою радіоактивних голубів? Трипуд в ролі Ноя-спасителя...— Маланка підводиться з крісла: ніяк не відвикне говорити лише стоячи, навіть по телефону. Забувається і встає, особливо, коли розмова сердита.

— Що ти весь час «Євста-євста», протреш зуби язиком! Далися тобі ті голуби. Ніби Степан тобі ними записки пересилає із рейсів. Може, це ті, що княгиня Ольга древлянам повернула із вдячністю? Он охоронець Іван натішитись не може, як постріляв із пукавки. Людині радість, хто зна, чи й доведеться ще раз натиснути на спусковий гачок... Маланю, я прошу тебе, будь человеком, не докоряй мені більше, я тепер тільки те й роблю, що по вікнах очима шастаю, навіть горобців відганяю далеко від атомної. А може, ми поставимо на даху реакторного цеху опудало? Слухай, я принесу з дому старі штани і кафтан, хай навіть на мене буде схоже — на все іду, бачиш?

— Та вже краще нові давайте, ті, в яких зараз ходите. Так більше страху буде...

— Що хоч роблю. Навіть сам стану, як звелиш, тільки не чіпай мені Грамоти.

Коли Маланці було сумно і сама вона не могла впоратися із своїм настроєм, знала — є засіб: зателефонуй Трипуду. Той, як гіпнотизер, помахом руки все зніме. Живи і смійся, сказав би Степан. Трипуд — служба доброго настрою на атомній, резервуар бадьорості духу, поглинач атомів суму, хронічний альтруїст, генератор гумору, спрямованого не на чийсь адресу (це найбільш інтелігентна форма помсти), а лише на свою власну персону. До того ж, Трипуд швидко позбувається негативних рис. Ще недавно їх у нього було дві: перша — він позичав незначні суми (від карбованця до п'ятірки) і забував їх віддати, а нагадувати таку мізерію нікому не хотілося. Цієї риси він позбувся, бо йому просто ніхто не позичає тепер. Друга: йому було неможливо подзвонити, телефон Трипуда завжди відповідав тобі байдужими короткими гудками, але Демид кілька разів (після спроб додзвонитись) ішов пішки до реакторників, тихо заходив до кабінету начальника зміни, спирався на масивний одвірок і слухав виступ Трипуда по телефону перед якимсь слухачем... З цим також, вважай, покінчено, бо Євстахій Євстахійович підпільно провів собі ще один телефон... Зате Трипуд повірив, що він «безгрішний», і замість двох попередніх вад у нього з'явилася третя: він переконаний, що у нього немає ганджів.

— У такому разі, Євстахію Євстахійовичу, вам доведеться швидко ліквідувати свою «без-Грамотність»...

— Маланю, сонечко ти наше термоядерне, скажи, що ти жартуєш,— і я засміюся, почну читати в рукописах Шевченка і Пушкіна, Расула Гамзатова і Гончара, буду писати диктанти під твою диктовку і зубрити середню арифметику. Я ліквідую своє відставання у найкоротший строк, тільки залиш мені Грамоту. Я ввіймаю трійко голубів, видресирую їх, щоб весь час кружляли над атомною і не залітали в реакторне відділення, тільки не виводь Грамоту із зони ще тиждень. Ми будемо його берегти, як проїзний квиток до кінця рейсу...

— Треба було берегти Грамоту раніше, а не зараз. Він набрав п'ять рентгенів. Ви ж знаєте, що це межа, після якої він ні хвилини не може залишатися у зоні. На біса тоді я сиджу тут, Євстахію Євстахійовичу?

— Маланочко, золотко радіоактивне, все ж я розумію, але подивись добренько, може, помилилась, може ж таке бути, що там кілька десятків він не добрав. Найголовніше — він сам хоче залишитись на перше перезавантаження реактора. А дозу він ухопив, коли ми проводили профілактику, я був на летучці в директора, а його дідько поніс чортові на роги. Дмитро знає про це. Закінчимо перевантаження — і хай їде у профілакторій, а потім пару місяців най повертиться у садівниках — те зілля вийде з нього враз, Маланко...

— У мене таке враження, що ви вмовляєте мене вийти на побачення, але я для годиться огинаюсь. Ви про це знаєте, тому й дедалі рішучіше натискуєте...

— Я б і не проти, але нащо тобі лисуватий, підстаркуватий залицяльник, обікладений чотирма дітьми й стокілограмовою жінкою...

— Євстахію Євстахійовичу, здається, ми вичерпали тему нашої розмови: завтра ж ви звільняєте Дмитра із зони. Зараз я оформлю папери.

— Маланунцю, папери ти оформ сьогоднішнім днем, але...

— Я кладу трубку, може, до вас хтось зараз дзвонить у пильнішій справі. І взагалі, мене здивувало ваше ставлення, Євстахію Євстахійовичу, до здоров'я, а коли хочете — до життя ваших підлеглих. Завтра ж Дмитро мусить бути у профілакторії, відпоювати себе на молоках, дихати осіннім лісом і стежити за журавлиним вирієм. У мене все.

— Якщо ти, Маланко, ховаєшся за барикади своїх інструкцій, то по-твоєму буде тоді, як рак свисне. Дирекція своєю владою залишить Грамоту для цієї, найважливішої за весь період роботи реактора, операції. Чуєш, Маланю, як рак сви-сне. Отако: ф'ю-і-іть.

— Добре-добре. Тільки уважно слухайте, щоб не прогавити!

Маланка пожбурила трубку, але ще довго прислухалася до малинового, як варена черепаха, телефонного апарата, з якого, здавалось, ось-ось маленькою акуратною гадючкою-мідянкою виповзе недоказане Трипудом. Маланка настільки повірила у це, що навіть узяла в руку важку металеву лінійку і невідступно стежила за мовчазним апаратом.

«Ну, чого він такий? Хіба ж я для себе це роблю? Грамота отримав максимально можливу дозу опромінення, справді, нічого начеб і не скоїлося: п'ять рентгенів — річна норма зонного атомника. Пару місяців Дмитрові не можна з'являтися біля реактора. В цьому повинен бути зацікавлений сам Трипуд. Я вірю, Грамота справді не відмовиться бути на перевантаженні. Може, навіть нічого особливого не прилучиться. Але на біса тоді мене вчили? На біса дозиметричну службу відлучили від підпорядкування дирекції атомній і зробили її державною? Напевне, думали, що і для чого роблять.

Мене це просто дратує: дехто прийшов на атомну, приніс із собою весь мотлох своїх звичок. Таж не в млині працюємо, де мірошник може з голими руками полізти до жорнового каменя. Не можна. Дмитро один раз ризикнув — досить! Отож, Євстахію Євстахійовичу, ставте на перезарядку акумулятори своєї добрякуватості.

Так, уявимо собі, як буде розгортатися ситуація. Я готую папери і передаю їх до дирекції, хай сьогодні оформлять наказом. Трипуд сподівається, що я одразу ж побіжу до Золотоноші із скаргою на нього. Він занервується і кине́ться до Євгена Самійловича першим. Хай іде. Уявимо, що він умовить директора (перебільшить роль Дмитра в цій операції, пошлеться на важливість і теде), що робити мені? Іти самій до Золотоноші. Аж тоді іти. І не відступатись, навіть у разі конфлікту. Другий варіант: Трипуд чекає, чи я не передумаю. Хай чекає, це його справа. Мій запасний аеро-

дром? Гулак. Так, у мене ще є Демид Іларіонович... Все ясно: готуй рапорт!»

Рішуче перегорнула аркуші чистого паперу.

Маланка завжди важко переживала будь-які ускладнення й загострення в людських стосунках. Тоді, коли вона прилюдно виступила проти завгара Трача, вкрай здивувалась собі самій: при людях сказати правду, гірку, болючу, спопеляючу правду їй було набагато легше, ніж наодинці. З ока на око вона губилась, ніяковіла, боялась зіпсувати стосунки, всіляко обминала дразливі питання. Навіть Трача після виступу їй було шкода, одразу зустріла його в коридорі: «Ви ж на мене не ображайтесь, я... щиро... і не себе ж обстоювала». Трач так брудно лайнувся у відповідь, що Маланці хотілось приємом вимити з милом свої вуха.

Зараз вона думала: а що, якби Трипуд не був відгодований від неї десятками залізобетонних блоків, коли вона чула лише його приглушений голос, а стояв отут, посеред кімнати чи зручно розкинувся у кріслі, весь час маскував пучком волосся свою ранню лисину, усміхався, похрускував суглобами пальців, нарікав на свою стокілограмову «танку», яка погрожує народити ще одну дитину? Чи змогла б вона сказати все це йому в очі? Казала собі, що змогла б, але не вірила. Ця невіра якраз і псувала їй настрій до решти.

Маланці вже вкотре здавалося, що там, на курсах, її обдурили. Щоденно відомі вчені відкривали їй чергові двері в проблему збереження навколишнього середовища, перед нею розгорталися моторошні картини людського недбальства на планеті (біологічно мертве Цюріхське озеро у Швейцарії; в Сені доживає лічені дні останній її мешканець — хворий вугор; Північна Англія та німецький Рур уже зараз не придатні для існування людини: йдеться не про гігантські прищі териконів, а про критичне забруднення атмосфери; токійці задихаються від смогу; винищення лісів породило смертельну хворобу — рак землі, яка ще недавно називалась непоказним словом «ерозія», приклад повного омертвіння басейну між Тігром і Євфратом — колись найбільш цивілізованого майдану планети — легко наводить на думку, що втрата контролю людини над навколишнім середовищем — найвирішальніший фактор загибелі цивілізації). Вона не раз дивувалась елементар-

ності формули життя на землі. Та й що тут розуміти: саранча знищує посіви, але саранчу поїдають жаби, і то саме ті жаби, якими харчуються змії, котрі в свою чергу є харчем для хижих птахів, їх меншає. За рахунок цього розмножується безліч змій, які поїдають жаб. Безкарною залишається саранча, яка дотла винищує посіви. Отже, удар насамперед по самій людині. Переможцями залишаються змії і саранча. Істина ця доступна навіть дошкільняті.

Маланка була приголомшена простотою цих суджень і водночас масштабами загрози. Її молодий розум ніколи раніше не піднімався до таких перевалів, вона тишилася відкритим для себе вмінням розуміти все це, шукати виходів із цих тупиків. Вона поіменно знала всіх японських рибалок, що потрапили під термоядерний смерч американської бомби. Її знайомили із світовою проблемою «поховання» радіоактивних залишків, запам'ятала вона й те, що через тридцять років, у червні сімдесят п'ятого, в Хіросімі зареєстровано підвищену радіоактивність ґрунту. Маланка поверталася в Новотридіні із гострим відчуттям своєї значимості, із готовністю розв'язувати велетенські, вселюдські проблеми свого століття.

А тут — сперечайся по телефону із якимсь Трипудом, веди облік показників дозиметра зонників, пиши рапорти, замірюй радіоактивність клумб біля атомної, наперед знаючи, що показники будуть не варті ніякісінької уваги. Йй було образливо, що найважливіші проблеми вирішуються без її участі.

Але в даному випадку йшлося про Дмитра Грамоту, про сентиментального руданя Мйтра, рудого ангела (якби треба було установити еталон людської доброти — беріть Грамоту із села Шельвів під Шелетівкою, виведіть з лиця ластовиння, зробіть його трішки тлустішим, бо дуже вже худе воно від природи, спалить всі оті брудні, лайливі листи, які слала на атомну, самому директору, його перша озлоблена дружина, дізнавшись, що він одружився вдруге,— і все, виставляйте цей еталон на чільному місці). Дмитро живе, як вічний винуватець перед людьми. І причиною тому є він сам: Дмитро випиває лише раз на рік, восьмого березня, але натворить такий «букетик» дурниць, що потім триста шістдесят два дні карається...

П'ять рентгенів у тілі Митра Грамоти — хіба це світова проблема? Смішно й говорити, але це таки був Дмитро, якого вона завжди жалкувала від дев'ятого березня одного року аж до сьомого березня наступного.

Маланка ще погнула в руках металеву лінійку, почала писати рапорт. На першій же літері кулькова ручка прорвала сторінку наскрізь. Вона, ворущачи усіма пальцями правиці, зіжмакала аркушик, дістала новий, але чекала, поки заспокоїться тремтяча рука. Забруднена у чорну пасту ручка чомусь скидалася на тонкий замазучений дзьобик пінгвіна із фотографії.

Через годину секретарка Золотоноші покликала Маланку до директора. І те, що вона не почула Степанидиного шпаркого, завжди трішки задиханого: «Просили тато і мама, і я вас прошу у голубе крісло», спершу війнуло холодним приском по її душі, потім розтеклося, взялось старочкою байдужості, вона встала з крісла, коротко, швиденько потягнулась. І, нарешті, втішилась: «А що? Зате ближче до розв'язки!»

Скинула халатик, поправила зачіску, поведивши перед обличчям затиснутим у руку дзеркальцем, торкнулась поглядом опущених, злидених крил пінгвіна і довго не могла втрапити ключем у замкову щілину.

«Шкода, що немає Діда Грабчака. Золотоноша для мене — загадка. Не лише для мене. За димкуватими окулярами я жодного разу не бачила його очей. То він засідає на міжнародних симпозіумах, то на сесіях РЕВ, Верховної Ради України, МАГАТЕ і СВІРЕКу* — його присутність на атомній швидше символічна. Стьопочка каже правильно: «Золотоноша — наш агент, який працює на світову славу Новотриденської атомної. Працювати він нам не заважає. Отож живіть і смійтесь». Сам Євген Самійлович, очевидно, розуміє це, бо постійно проповідує істину: якщо за час відсутності керівника люди працюють краще — він не потрібен, якщо гірше — він не на своєму місці. Напевне, тому й приїхав достроково з Фінляндії, де фінни пускають свою атомну, щоб бути присутнім на першій заміні атомного пального. Отже, він захоче, щоб ця операція пройшла без затримки і зривів. Втрапила ти, Маланко між молот і

* МАГАТЕ — Міжнародне агентство атомної енергії при ООН.
СВІРЕК — Світовий енергетичний конгрес.

ковадло: Золотоноша захоче залишити Грамоту на перевантаження. Про твою поразку Трипуд роздзвонить на всіх перехрестях. Шкала твого авторитету показуватиме понурий, як сухий бублик, нуль. Шкода, що немає Грабчака. Дідусь би мене підтримав. Я так і не підготувалась до розмови, а вже приймальна...»

Маланка відчула, як обпекла її нагріта на осонні нікельована ручка директорських дверей.

У кабінеті зворушливо пахло солодкавим димком із люльки (Золотоноша куриє голландський тютюн, у який, кажуть, завжди клав надрізане яблуко для особливого аромату; коли він лише прийшов на атомну, при кожній нагоді повторював: «Не подумайте тільки, що я наслідую Гулака своєю люлькою, з нею в зубах я й народився...»), все у світлиці було як за Грабчака: булькатий, як волове око, годинник на стіні, груповий портрет атомобудівців із мамонтовими залишками, стелажі з книгами та сувенірами, ошатні пальми у дерев'яних кадубах, срібний сифон на таці. Наче Грабчак просто вийшов у цех, тимчасово залишивши замість себе Золотоношу, кругловидого, із сокирчаною, «курчатовською», борідкою і чорною родимкою біля кутика губів (коли він говорив — родимка скидалася на крапку після кожного сказаного ним слова). Якби не квадратні, ледь притемнені окуляри на перенісці, він міг би скидатися на священика.

Золотоноша щось швиденько, загогулисто писав, незручно перехилившись на один бік. Маланка згадала, що пише Євген Самійлович лівицею, бо права, безвільна, з перебитим в останньому бою з японцями сухожиллям, здатна лише своєю вагою притримувати папір.

Якби Золотоноша зняв окуляри, Маланка одразу б зрозуміла, як повернеться їхня розмова, але Євген Самійлович лише торкнувся їх лівицею, вирівняв скособочені плечі:

— Доброго здоров'я нашим ангелам-охоронцям. Сідайте. У кількох словах викладіть мені суть справи Грамоти.— Золотоноша, мабуть, шукає під окулярами свої короткозорі очі, бо довкола притуманених скелець повились тоненькі зморщечки.

— Я все виклала у рапорті, Євгене Самійловичу. Ось він. Тут моя остаточна думка, а... Трипудову ви вже знаєте, сподіваюсь...

«Чому він не читає рапорт, а дивиться на мене? Ці окуляри — його фортеця, за яку не проникнеш».

— Так, так,— Золотоноша картав себе, що не знає Маланку по батькові, а йому хотілося пом'якшити розмову саме за рахунок такого звертання. Він взагалі не любив називати людей на прізвища, коли й забував по батькові свого співрозмовника, то ім'я його вимовляв більш-менш чітко, а по батькові зминав до звукової пігулки на зразок: «Ага-ігі-вич».— Трипуд мене переконав, що Грамоту треба залишити. Він відповідає за операцію, я змушений іти йому назустріч і... довіряти. Трипуд обіцяє, що будуть вжиті всі запобіжні заходи. Після цього ми відправимо Грамоту до Криму і на півроку переведемо в садівники. П'ять рентгенів цілком допустима доза для людського здоров'я. Вона дорівнює глибокому порізові пальця. Якби не критична ситуація, це питання вирішилось би формально: ваш рапорт — і Грамота виведений із зони. До того ж Грамота сам просить залишити його. Як би ви вчинили на моєму місці?

— Отак, як чиню зараз, Євгене Самійловичу. Я розумію, що ви мислите зараз категоріями енергетичного вузла європейського значення. Тому нам важко розмовляти нарівні, за мною стоїть лише Дмитро Грамота, прекрасний оператор і дивовижна людина. Такі, як він, у війну лягали грудьми на дзоти. То був героїзм. Виправданий героїзм,— Маланка відчувала, як полишає її скутість і ляклива осторога. Вона сама насолоджувалась своїми імпровізованими міркуваннями, їй і самій було цікаво: у яку кінцеву формулу вони виллються? — Людське серце на хвилину закривало пельку кулеметові. Була мить злету людського духу, була мить, що перейшла у вічність символу... Грамота готовий піти на ризик. Як бачите, такі люди в нас є, хоч ми не завжди їх помічаємо. Але для чого використовувати його в безглуздій ситуації. Це просто нечесно, Євгене Самійловичу. Це дріб'язковий принцип Трипуда. Ніхто не може дати гарантії, що під час перевантаження все буде гаразд. А коли ні? Ви уявляєте результат? Як ми тоді будемо дивитися в очі одне одному? — Маланка пошкодувала, не треба було нагадувати про очі. Він їх і так не зводить з мене, лише час від часу поглядає на свою немічну руку, що лежить на недописаній сторінці.— А тепер підійдемо з іншого боку: перевантаження планувалося

ще кілька місяців тому. Трипуд мусив би готуватись до нього. А якби Грамота звільнився або захворів раніше? І останнє, чисто людське: ситуація, самі бачите, наявна, якщо я відступлюсь — для Трипуда, для всіх реакторників дозиметристи стануть такими собі справними відвідувачами каси двічі на місяць. Такими ми будемо виглядати і у ваших очах, — знову вихопилося «очі», і Золотоношина лівиця чомусь торкнулася окулярів. — Мало не забула. Є ще один момент: дядьки з навколишніх сіл пасуть корови під самою атомною, хлопці ловлять рибу у водоймищі для радіоактивних аналізів, тепле повітря із димаря атомної розуміють, як дух із коминка. П'ять років ми, будівельники, руйнували страхопудисько атомної у психології поліщуків. Нарешті його немає. Навіть трійко розстріляних голубів викликали всілякі шепоти і навушні рейдання. Уявіть, що у нас, на атомній, з'явиться перший хворий... — Маланка відчула, що вона цілком знесилена. Якщо Золотоноша зараз її відпустить, вона не зможе подолати відстань до дверей. Євген Самійлович непорушно дивився їй в очі, потім вчидив здоровою рукою газованої води і поставив перед Маланкою склянку. Вона коротко, рішуче надпила, перевела подих і, піднісши склянку до уст, побачила Золотоношу крізь дно. — Це моя позиція, товаришу директор. Іншої я не знаю.

«Хай станеться чудо — і зайде зараз Демид Іларіонович. Хай зайде — і я повірю в долю. Він же часто буває у цієї світлиці. Хай йому щось підкаже: треба зйти до Золотоноші! Саме в оцю хвилину...»

— Так-так... — невизначено сказав Євген Самійлович і пересунув хвору руку ближче до себе. — А звідки ви родом? — Йому дуже хотілося назвати її на ім'я та по батькові. І чому не довідався перед зустріччю в секретарки? — Напевне, із цих місць?

— Що ви, я степовичка, землячка Грабчака, з Херсонщини, де небо — на виріст людини, скільки б вона не росла, не торкнеться його рукою, де пусти ячко по землі, і воно прокотиться сто кілометрів неушкодженим. А кавун — аж до Карпат котиться, Євгене Самійловичу. А мій кавунчик зупинився у Триднях і тутка пустив корінь.

Золотоноша нечутно усміхнувся, гойднув головою, і сонячний зайчик зіскочив із скелець його окулярів,

коротко лоскотнув Маланчину руку. Йому хотілося усміхнутись вільно, широко, щоб відчутти, як напнулася шкіра на обличчі, але Золотоноша (власне, його натруджений, втомлений від постійної напруги розум) зосереджено думав, боячись поспішного рішення. Донедавна він був науковцем-інженером, що мав кілька підлеглих, але відрізнявся від них лише трішки вищою платнею, згадував про цю різницю лише біля касової відомості, а тут у нього багатотисячний колектив атомної, та ще місто зі всіма його проблемами і тридцятьма тисячами мешканців. Він ще досить часто губився навіть у дуже простій ситуації, покладаючись здебільшого на Гулака та на своїх заступників.

— Так-так, Маланко... Херсонівно,— він сам здивувався своєму імпровізованому винаходіві, і те додало йому не лише певності, але й рішучості.— Так-так,— сказав він уже твердіше.— І багато на Херсонщині вас... отаких?...

— Хороших багато, а отаких... і не знаю, Євгене Самійловичу...

Золотоноша гойднувся у кріслі, голосно реготнув, і той ревний сміх аж одкинув його на спинку сидіння, здорова рука потягнулась до різьбленої люлечки. Він дозволяв собі курити лише в присутності близьких йому людей, але Маланка про це не знала.

— Тоді атомну треба було будувати на Херсонщині, а не тут. Та вже пізно... Так-так, рапорт ви залишайте у мене, я ще пораджусь із Гулаком... та з Грабчаком, він сьогодні приїхав до нас у гості.

Маланка аж задихнулась і затулила долонею губи, почувши це: «Все! Є доля! І я вірю в неї! Стримайся, змовч! Директору знати цього не треба!»

Золотоноша скинув окуляри. У його вологих короткозорих очах Маланка побачила своє маленьке, розпашіле, як великодня пампушка, обличчя. Йй здалося, що без окулярів Золотоноша не бачить її зовсім. Напевне, так воно й було, бо він спішно одягнув окуляри на перенісся.

Вона сиділа у своїй тісній келії, заквечаний у нафту пінгвін розпливався перед її зором, здавалось, що він ворушить своїми жалюгідними крилами, обтрушуючи з них нечисть. Щоб не зателефонувати Трипуду і не сказати йому: «Рак свистить! Рак свистить, співає

риба!», Маланка заховала рожеву черепаху, припнуту на чорну прив'язь телефонного дроту, до шафи.

...Трое голубів, елеґійно покружлявши над нею, сіли на її плечі. Весняно затурликали у три голоси...

ЗАСТУПИ МЕНЕ, СТАРШИЙ БРАТЕ

Вона розпанахувала витягнутою вперед мордою лісову тишу, ротом і ніздрями хапала тугі клубки осіннього повітря, молотила ратицями тріскучу листяну падалицю, розсікала навпіл своїми грудьми цупку осінню павутину, від якої вмить відрікалися сторожкі лісові павучки і притьмом залазили у наготований сховок, щоб просидіти там аж до весняного літепла, хоч і не всі цьогорічні справи були впорані. Ліс, звиклий до того, що в ньому завжди хтось когось переслідує, чатує, терзає, ловить, байдуже похитував зеленими кучерями сосен і рудими чубами дубів-нелинів. Якщо стара, задихана, із жахом в очах лосиця мчить поміж деревами — значить, усе гаразд, це — життя, це — одна його маленька інтермедія у віковичному дійстві. Сахнулася із гілляки на гілляку білка, відшкрябнула гострими кігтиками дрібні шматочки кори та з переляку випустила із передніх лапок свічечку соснової шишки. Невдоволено озирнувся через крило дятел, збився із свого ритму, а маленький хробачок, до якого він ось-ось мав добутись, встиг переповзти в дучку, до якої лісовий ковалик дістане пізніше.

Лосиця підкидала високо вгору своє неважке тіло, витягувалась у горизонталь, пролітала в повітрі. Здавалось, що вона торкається землі лише тому, щоб залишити на ній свої сліди.

Вона більше втомилася від чекання пострілу, аніж від шаленого бігу. Тепер лосиця просила пострілу так ревно, як трави, коли народила останню дитину і непорушно лежала, а довкола кололись випасені нею вчора штурпачки, дитя дуцало у порожнє вим'я, а їй каторжно хотілось їсти, щоб нагодувати ще немічне лосеня.

Вона вискочила на узлісся, що бриніло, переливалось і радісно стріпувалось у сонячній купелі, і сонце гасало по рудих луках, як дурне лосеня. Вона вискочила на це узлісся і рештками свого зібганого в грудочку серця злякалась ще більше: перед нею було збіговисько велетенських дивовиськ із прямокутними виряченими

очима. Вони стояли одне біля одного, мовчазні й нерухомі, ввігнавши свої пазурі глибоко в землю. Лише заплющивши очі, а потім їх зболено розтуливши, вона побачила біля підніжжя цих велетнів маленьких метушливих людей. Перед нею були Новотридні.

Ноги її враз підкосились. Упала на теплу, пропахлу недогорілим багаттям землю, і їй здалося, що отієї сивої, найдовшої волосинки на правому вусі торкнувся постріл...

Сашко Потурнак облизував пошерхлі губи (на спідній недавно вихопився дрібний прищик, якби на руці — вже давно б і зажив, а на губі весь час лопається, коли смієшся або широко розтуляєш рота для ложки), позиркував на синеньку ямочку біля пучки середнього пальця правої руки, начавлену ручкою на уроках. Клепаючи холошами джинсиків, Сашко збирав у лісі жолуді для шкільного ботанічного музею. Іноді йому думалося окремо про тата Степана (власне, не окремо, бо тато йому завжди чомусь уявлявся з великою машиною) і окремо про маму Маланку (теж не окремо, бо мама уявлялась біля газової плити на кухні), але найбільше він думав про них разом: тато стоїть трішки позаду і усміхається («Живи і смійся, Сашко!»), а мама зовсім близько, до неї можна додихнути своїм подихом («Сашко, їж, бо обід уже захолов...»).

Він був трішки голодненький, бо у шкільній їдальні, коли одвернувся, розглядаючи когось із старшокласників у широчезних штанах, Павлик Цимбаліст сипонув йому солі у борщ. Хіба ту ропу можна вже було їсти?..

Жолуді торохкотіли у шкіряній торбі, коли Сашко згинався біля нового жолудевого базару. Вчителька просила принести лише одну жменьку, але хай буде із запасом, може, та перша жменька не сподобається, а друга якраз буде до ока Галині Олександрівні. А як не підійде і друга, я назбираю третю, четверту, п'яту — мені ж рахувати не важко. Він саме отак рахував у пам'яті до десяти, коли вискочила з лісу захекана, змилена лосиця. Перша думка, яка болісно сіпонула його: «Тіка-ти!» Але одразу й погасла — було вже пізно..

Він покинув на землі торбу й почав вилазити на розлогу липу, але шкіряні підшви нових черевичків сковзалися по корі, залишаючи на стовбурі лише коричневі басагани. Він намагався ухопитись за приземкувату

гілляку руками, щоб підтягнутись на дерево, але гілля-ка чомусь підсакувала вище разом із ним. Сашко зроби-в ще одне зусилля, роздер до крові пучку, зойкнув і впав на землю.

«Кажуть, треба прикинутися мертвим, зовсім мерт-вим, тоді звір тебе не зачепить. Прийде, понюхає, поду-має: «Нащо він мені, мертвий?» — і піде собі. Все, я — мертвий. Складаю руки на грудях, як бабця, коли були мертвою...»

Вухо його торкалося землі, але він не чув, щоб до нього наближалася лосиця. Прислухався ще пильні-ше — не чути. Розплющив око (недавно навчився по черзі їх затуляти і відтуляти, тепер знадобилося), побачив шматочок неба над собою. Не підходить лосиця...

Тоді Сашко обережно підвів голову: липа із корич-невими басаманами від підшов, сухий хмиз, як лапки величезних вимерлих птахів, кілька задимачених камін-ців, консервні бляшанки, розкидані вуглини... І сіра гора. Сашко оговтався, підвів голову вище — і побачив лосицю, що лежала на землі за деревами.

«Мама казали, вовк навмисне лягає в траву і качає-ться, облесно повзає, щоб заманити ближче цікавого верблюда. Верблюд довіряється, опускає шию, а вовко-ві того й треба — як стрибоне! І верблюд лежить. Може, і лосиця таке задумала? Лежить, не качається, дихає важко. Мо', підійти ближче? А що, коли вона кинеть-ся на мене? Тато казали, що лосі не нападають, як їх не чіпати. Я й не буду її дратувати, тільки підійду...»

Тепер Сашко бачить її всю. Мокра, задихана гора лежить на землі, підломивши під себе передні ноги і одкинувши вбік задні, око ледь відтулене, набрякла повіка тремтить, і з-під неї вибігає волога прозора сльо-жечка. Та сльоза старої лосиці й покликала Сашка до неї. Самої гори начеб і не стало, був лише її плач, а встояти перед сльозою Сашко не міг.

Він обережно переставляв свої черевички по втовче-ній траві (так обачно, що й сам не помічав, як набли-жається). Лосиця зітхнула, і подих її погнав сухе листя аж на згарище. Сашко ледь одскочив, але тут же зупи-нився, бо тварина не ворушилась. Понишпорив у кише-нях, але нічого там не знайшов їстівного. Шкодував: стільки хліба залишилось на столі шкільної їдальні — стадо лосів можна нагодувати.

Він відчув себе винуватим перед лосицею, а якщо винуватим, то й нестрашним для неї. Присів біля її сумної голови і втер пальчиком (тим, де ручка начавила синю ямочку) сльозу біля ока лосиці. Вона ледь розплющила величезне сумне око, ще раз тихо зітхнула, понюхала землю, потім повітря, що пахло Сашком (а Сашко пах коров'ячим молоком, яке випив у школі після обіду), ворухнула вухом, струсила з нього звук пострілу, що причувся їй, відтулила ширше своє сумне око, побачила пожовклі квіточки ластовиння на Сашковому лиці і два сумних лісових дзвіночки його очей.

Тоді вона відчула, що живе. І, щоб переконатись у цьому, розплющила обоє очей, які ніби промовляли жалібно: «Заступи мене, старший брате...»

ЛУНА МОВЧАННЯ

Андрієві не раз видавалося, що він збився з дороги, бо з-за лісу стримів високий димар та сліпили очі велетенські сріблясті кадуби, над якими валувала пара (наче в тих кадубах бродила брага на якийсь всесвітнє весілля), а коли з правої руки вискочило на Дулібському пагорбі місто — він мало не завернув назад. Якби не оця знайома з дитинства стежка із Новополіська у Тридні, він би таки повірив, що на нього напав блуд. Не зрадила лише стежка до хутора, як і десять років тому, вона в'юнко шастала між деревами та чагарниками, зникала під влежаною мішаниною хмизняка і зотлілого листу, знову вискакувала на втоптаній пісок, ласувала світлом і небом над собою, розганялась і кидалась у гущавину ожинника чи терновиська, вилася зашморгом довкола дебелистого громового дуба, натомлено викидала вперед свого провислого язика під пагорбом і молочним потічком збігала донизу, щоб потім перетворитись на ледь помітну нитку, тримаючись за яку ногами, навіть дуже п'яний триденець таки повернеться до свого порога.

Він таки не забув її, хоч йому весь час здавалося, що вона його вже не пам'ятає. Минуле втратило для нього хронологічну чіткість, здавалося просто нагромадженням різних подій, що втомили його й висіпали.

У Триднях він бився із парубками до червоної юшки, до озвіріння, коли його істоту термосав гнів і жадова

помсти, коли важке серце переміщувалося в кулак і рипіли зуби, як свіжа капуста. Але через кілька днів забіяки мирилися, пили могорич і вже сукупно мантачили кулаки на дядьковецьких суперників (здебільшого — музикантів, що грали на триденських весіллях і робили великі паузи між танцями, щоб встигнути підпухлими від мундштуків варгами шепнути щось сороміцьке на вухо котрійсь із триденських дівчат). Все те минало безкарно, ба навіть породжувало втіху і відчуття повноцінності, він був чи не героєм усіх триденських побрехеньок та пересудів. Та варто було йому на цілині сп'яну вдарити свою другу жінку (пашекувату волинянку Вірку, яка взяла його у прийми в степовому радгоспі, але не розписалася), як та одразу ж покликала дільничного міліціонера. Цього Андрій стерпіти не зміг і, «розговорившись» із представником міліції про життя у вільному степу, встиг здерти з його плеча лише один погон. Втім, молодому лейтенантові вистачило й однієї відзнаки, щоб не лише спровадити Андрія до райцентру, а й віддати до суду. Зірваний погон обріс ще цілим клубком звинувачень — і п'ять років життя вицідилося із нього, як із дірявого мішка. У Триднях він гарцював куди зухваліше, назвисько «розперезаний Ремінь» не лише пасувало йому, а й ніби давало право на гультипацтво, захочувало до цього хуторянського гусарства. Скільки разів він глумився над Василююю... Вона могла сховатися у сусідів, але бігти до міліції — це, знаєте, не по-триденському. Тому хутірське життя здавалось Андрієві райським, а зараз, після пережитого, аж несправжнім, наче воно йому просто наснилось. Якби йому вдалося його повернути й повторити (хай навіть у гіршому варіанті), Андрій би повірив і в бога, і в чорта, і решту свого життя («на десять костюмів») присвятив би проповідуванню свого хуторянського «ременізму». В усякому разі, він переконаний у цьому — постарався б не бити більше Василю: «Хай мені руки відсохнуть і пальцями з плеча виростуть, як битиму!»

Відчуття нереальності і Триднів і його самого створювало ще й високе кругле місто на обрії, що молочко парувало під дощем, кількома обручами скла і бетону підперезавши кільце лісу, в якому знічев'я оберталося порожнє чортове колесо з освітленими бляклим світлом люльками.

Добре, що хоч є ця давня стежка, колись толочена і його ногами. Це ж таки вона. Ось тут, під трьома яворами, вони колись із покійною мамою, старою Кукавкою, пересиділи цілу ніч, коли карателі влаштували у Триднях облаву під час окупації.

Зараз він згадав маму, високу, підгонисту хуторянку, яка рано залишилася вдовою. Андрій не пам'ятав жодного разу (крім отого, під час облави), щоб мама сиділа на місці, вона весь час кудись або звідкись бігла, при зустрічі із триденцями з неї опадав лише шепотливий «добри», як пір'ячко з птаха, що пролетів над головою. Та ще запитає: «Мое, Андрійця мого десь бачили? Оце їсти йому несу...»

Кукавкою її прозвали уже по війні, бо в їхньому занедбаному, здичавілому саду за хатою прижилася якась дивна зозуля, що кувала з ранньої весни до кусючих приморозків, кувала якомсь відречено і вперто, наче була заклята на це сізифове кування, наче лише в ньому був сенс її існування в саду на гілляці. Іноді на неї находили, як казала мама, «нічні припадки», тоді серед тиші, облизаної коров'ячими та собачими язиками, серед тиші, виняньченої лісом і приснулої на піску, як на теплому кукурудзяному борошні, із тягучим постогнуванням, болісно запинаючись і по паузі знову знаходячи свій голос, зозулиця будила Тридні, чиясь чоловіча рука ближче пригортала до себе дружину, чиясь жіноче око, зненацька розтулившись, срібно зблискувало сльозою у темені, старшенькі дітлахи вчилися рахувати до ста, а меншенькі — до десяти разів по десять...

Андрій, повертаючись під ранок із гульок, довго не міг заснути через зозулине кування в саду, курив, нервово надкушуючи цигаркову рурочку, гамселив кулаками подушку, напивав на голову важку, пропахлу тютюновим димом та потом ватяну ковдру, але зозулин голос проникав крізь стіни хати, крізь ковдру, крізь Андрієву цупку циганкувату шкіру, крізь наятрені за нічні гуляння м'язи до його маленького, впертого серця. Тоді він схоплювався із рипучого дерев'яного ліжка, навпомацки ішов до сірого чотирикутника вікна, розчиняв його, хапав на підвіконні виставлені мамою для досягання зеленчаки-помідори і жбурляв ними у бік розчахнутої черешні. Зозуля на якийсь час умовкала, а він квапився швидше заснути.

Коли мати померла в мліні на мішках, якраз тоді, коли підійшла її черга до коша (через те й довідалися, що вона мертва: почали будити, щоб засипала у кіш, а вона не прокидається), зозуля кувала три доби безперестану, поки Ониську не винесли з хати і не понесли тією сліпою триденською дорогою, що закінчується одразу ж за хутором, розплітається на тоненькі стежечки, що обвивають могильні горбки,— і знову повертається у Тридні. Ще кілька днів вона німувала на черешні, потім зникла, а Тридні навчилися спати спокійно.

Спогад про маму і зозулю не зігрів його (хоч Андрієві цього дуже хотілось), тільки шаснув десь у сукрайку мозку мамино-зозулиною тінню, від чого Андрій аж присів. Надто складним, виснажливим було для Андрія оце почуття повернення, щоб відчути його і бути хоч трішки щасливим від цього.

Найбільше він боявся, що не застане Триднів, що ця стежка враз упреться в якесь товсте дерево, обів'ється кілька разів довкола його стовбура, як удав, похилими кільцями поповзе вгору й загубиться на кінчиках найтонших гіллячок. Андрій напружував очі, щоб не втратити її з-під ніг; тоді він залишиться серед лісу навіки, його обступлять дерева, загойдають і замучать.

Він так зосередився на цьому страхові втратити стежку, що не помітив, як минув криничку Добре Око біля Триднів, криничку, яка поїла багато поколінь триденців, що вертали до хутора із паморочливо далекої і зовсім куцої дороги (навіть якщо ти відійшов за кілька кроків, повертаючись — напийся). Може, тому, що забув. Отже, її для нього не існувало.

Андрієві дедалі більше здавалося, що за ним по розмоклій стежці хтось іде назирці: то в'яло хрусне за плечима мокра хмизина, то приглушено шеберхне вологий лист, то тьохне на вітрі відпущена кимось гілляка, та він боявся озирнутись, щоб не втратити під ногами стежку, бо то б означало — втратити й себе самого.

«Десь тут вони мають бути. Невже нема? Повинні ж бути, у паспорті в мене ж записані...» — думав Андрій і промацував черевиками ледь помітну в сутінках піщану стежечку, наче боявся спіткнутись об Тридні.

Він пройшов навпомацки ще кілька метрів, подолав ще один зігнутий лікоть стежки — і назустріч йому

вибігло кілька млявих вогників. Вони застрибали між деревами, як потерчата, здивовано заблимали теплими очима.

— Є!!! — крикнув Андрій з усієї сили і закашлявся — деручкий кашель вичавив із очей по малесенькій сльозинці, що одразу ж обсохли на вітрі.

Позаду щось завовтузилося і шморгнуло, але Андрій того не почув. Він кинувся на вогники навмання, виставивши вперед руки, щоб не наткнутися на дерево, але загубив розшнурованого черевика, вступив босою ногою в калюжу, відчув, як холод загнав у неї свої зубиська, зупинився, налапав у темноті черевик, поволі взув його, аж тепер згадав, що забув чемодан отам, де вперше побачив триденські вогні. Неспіхом пішов назад...

На його чемодані сидів чорт і курив сигарету. Над головою чорта високо стримів один блискучий ріг, що раптом заворушився і зник зовсім.

Андрій нерішуче зупинився, подумав, що прийде за чемоданом завтра вранці або пришле по нього Василю (гроші при ньому, в спідній кишені, зашпиленій надійно), збирався на силі, щоб непомітно повернутись і йти туди, на триденські вогні, до Василю й Колюні. Він уже встиг повернути голову до Триднів, переніс вагу тіла на ліву ногу:

— Стой! Стрілять буду!

В Андрія підламалися ноги в колінах, і він упав на землю. Слизьку й холодну, як жаба.

— Лежать! Лежать і не дихать, бо пульну з пулім-ньота — гаплик буде! Кому кау: лежать! — В Андрієвій пам'яті, в найглибших її звалищах, жив цей голос. Триденський! Але чий? Невже мають свого міліціонера?

Чийсь повільні, сторожкі кроки наближались до нього по стежці:

— Лежи і каи! Хто такий і відки йдеш?

«Чий же це голос? Глянути б краєм ока...»

— У Тридні іду, на ху-у-утір до жінки і сина, — відпльовуючись мокрим піском, загикується Андрій.

— Не знаєм таких. Для посторонніх тутка заприщона зона. Государствений об'єкт європейського значення. Хто такий?

— Ремінь я, Андрій...

— Не бреші! Такого нема, він безвісти пропав.

— Ну, це ж я, Андрій Ремінь... їду... з... цілини...

— Тоді вставай, буду роздивляться. Ходять тут всякі... в заприщонній зоні...— Іван закинув за плече незаряджену рушницю.

Іван чатував за цим приходнем уже з півгодини, йому видалась підозрілою і його лячкувата хода, і озирання назад, і затяжні зупинки, наче подорожній вирішував, де б присісти до вітру, а найбільше — його чемодан. Іван не мав сумніву: у чемодані — рація і динаміт, бо ж диверсант викинувся у лісі з парашута, щоб вивести з ладу атомну, яку він охороняє. Покрадьки стежачи за «шпійоном», Іван аж підстрибував від радості: нарешті він проявить свою пильність, нарешті про нього заговорять (а то — іди викоси сіно у скверу, зазирає кожному в перепустку, в обличчя, в сумочку, щоб потім психовані панночки скаржилися начальникові охорони, що Іван-вартівник розсипає пудру із пудрениць і пробує на смак помаду!). Він виробив план: підпустити незнайомця під самі Тридні, покласти його на землю і кликати людей. Уявляв, як дістане заіржавіле кінське пудо, накладе його на зап'ястя «шпійону», заткне йому старою шарпеткою рота, а доправити його до міста — як воліві коліно зафойдати...

На Івана впало велике розчарування, і він дуже не хотів, щоб це справді був Андрій Ремінь, але той не чинив ніякого опору, покійно лежав на землі, й Іван жбурнув рушницю за плече і підійшов ближче.

— Якщо Ремінь — вставай, буду роздивляться.

Андрій підтягнув під себе ноги і почав випростуватись.

Івана він упізнав, у ту ж мить почервонів від злості й сорому, стріпнув забабляними у мокрий пісок руками, поправив збитого набік кашкета, ще раз тернув розчепіреними пальцями об стегна, аж тоді почав думати: обніматись чи тільки подати руку?

— А їй-бо Андрій! Шляк би тебе трафив... ясний.— Іван заметушився...— Гот дива!.. Ремінь. Андрій. Мій рочок і сусіда колишній...

— А що нам, взяв та й приїхав побидать своїх, у гості, а там видно буде...— Андрій почав приходити до тями. Те, що він отак знайшовся з гостиною, — враз додало йому певності.— А мої дома? Ну... Василина, син.

Зозла, що він отак обманувся, що, крадучись лісом, подряпав лице і руки, Іван мало не виповів своєму

сусідів все, що думав зараз про нього: «Поки ти гріб, Мотузяко, лопатою гроші на цілині, твоє діло в Триднях скисло і Гулак сметанку зібрав». Але згадав, що вони такі рочки і колишні сусіди, що десять літ не бачились, а отже, десять літ не сварились, і стримався.

— Та той... Васирина теперка жиє в городі... з Колюнею. Отуто, біля атомної... Я відповідаю за неї тепер, за атомну! А в старій вашій хаті ніби... у них теперка дача. Лиш на суботу і неділю приїжджають... Так ти той... ходім до мене, Марія ниньки бульбу в нічну возить. Ходім, посидимо... ми ж рочки і сусіди...

Іван підхопив із землі Андріїв чемодан, поправив пасок рушниці, прикурив свою сигарету, але коли Ремінь дістав строкату шелестливу коробочку з кишені, погасив послиненим пальцем, сховав до кишені і закурив дармову.

Мовчки вони вийшли до Іванового городу і прошкували стежкою до затемненої хати. Вони обидва враз відчули, що їм ні про що говорити, хоч і не бачилися стільки років. Власне, Іванові дуже нетерпеливилось дізнатись, які заробітки на цілині, Андрій же ледве стримувався, щоб не почати випитувати про Василю. Мовчки курили, крокували в потемках і вслухались, як у Андрієвій кишені побрязкує мідяччя...

Білим цинком зблискував у сутінках дах Василининої хати, чорні кубла омели розгойдувались на вільшині перед порогом, і вуличний ліхтар, коливаючись, розрубував своїм світлом хату надвоє. «От живуть!» — подумав Андрій і на мить зачепився поглядом за телевізійну антену, а потім ковзнув донизу по притлумленому сутінками цинкові. «Ну й живуть!» — повторив він іще раз і відкинув вологий комір піджака, що починав парувати.

В хаті, при світлі, вони покрадьки розглядали один одного, у їхніх думках було спільним лише те, що обидва (один зло і сумно, інший — зловтішно і категорично) визнали: рочки вони лише за паспортом, з вигляду Іван молодший від Андрія рівно настільки, скільки часу вони не бачились.

«От живуть! Видно, не сплять ночами, аж мішки й крижі тріщать... Ясно, Іван сторожує, воля...» — думав Ремінь, оглядаючи затишненьку Іванову хату із блискучими меблями та гологрудю, молочну молодицю із гроном винограду біля пахких губів, що сороміцько

позиркували на них із картини. (Подарунок колишнього квартиранта, виконроба Павла Тищука, спершу Марія завіщувала її фіраночкою, а тепер звикла).

Іван дістав із холодильника мерзлого сала, вніс із сіней вишневенької шинки, перетягненої задимаченим мотузочком, накраяв хліба-кругляка, вніс із льоху квашенини та білу, поліетиленову, вкриту синюватою опарою, каністру Легличевого вина (з того, що він чавить для себе і для дуже близьких).

Розмова у них ніяк не в'язалась:

— Ти, Іва, не думай... я той... заплачу, не з порожніми ж руками...

— Та ми хіба чужі, Андрію?.. Пошитаємось колись. У нас іще всьо спереду,— спробував навіть пожартувати Іван, але сам зрозумів, що зарано.— Шинка у мене — екстра. Лиш твердувата вийшла. Як зуби не розведені — не вплиєш...

— Домашній і окріп кращий...— Андрій аж змокрів під пахвами, згадавши про свої виболені зуби перед запахующою домашньою шинкою.

Випили.

— Дичина скоро почнеться... Ти там часом скорпіонів смажених не їв?

— Де? Там? — сполохано перепитує Андрій (чи не про в'язницю це Іван?).

— Ну, в Сахарі, в Казахстанах. Там їх, кауть, як у нас квакавок. Кауть, на смерть жалить. Такий яд має, що небіжчик підіймається, не витримує...

Хмеліють вони швидко. Після другої кварти Ремінь уже ковтає шматки шинки, не жуєчи її.

— Так у вас тепер тут заприщонна зона? Режим? Строгий чи звичайний? — Андрій налягає на помідори з кадуба, бо їх не треба жувати.

— Я строгий, Андрухо, ти ж мене знаєш. Лиш не так з перепусткою — стой!—Іван виштрикує вперед вказівного пальця і наставляє його межі очі Ременеві. Той вимушено усміхається, але одсахується до вікна.—У нас тепер режим! Ледве привчили всяких до порядку.

Андрієва ляклива, непевна цікавість заохочує Івана до цього гіперболізованого самозвеличення. Багато літ уже Іванові ні перед ким було похизуватися у Тріднях, а зараз він таки дочекався свого, злякані Андрієві очі— як відкритий семафор для п'яного Іванового всесилля

і під'яреного зустріччю нахабства. «Ми теж не гнилим ликом шиті! По світах за метровими карбованцями не швендяємо, але голова в нас — не вулик, Мотузяко! І жінки від нас не тікають до командирів атомних лодок. Ми — на своєму місці, з коренем, Андрухо!» — гнав свої думки Іван, гладив упрілу каністру, наливаючи по вінця тонкі склянки.

— Ми тепер як у бога за пазухою!.. А Василина — і не дострибнеш тепер, виварилася у начальницю ідальні на атомній. І Колюньо твій — цабе, куди твоє діло, без перепустки не підходь!

Іванові враз набридає і своя бравада, і цей зайшлий Ремінь, і невдале сьогоднішнє полювання (лосиця дре-менула з-перед носа, по лосеві лишень бабахнув, поранив, але наздогнати не зміг), йому хочеться танцювати. У Триднях знають, що коли Іван після доброї чарки не потанцює — він зчинить бійку, тому цьому його намірові завжди сприяли. Ремінь же йому не заважав.

— Все це, як кає твоя Василина: напийся води — викинь квартиру. Головне, що ми жиємо, Андрухо. Головне, що сво-бо-да...— Він одсунув стола, рвучко випростався, причучикнув собі самому, ляскнув халявою до халяви, голосно гикнув, щось невиразне триндикнув на губі, поклав голову на ліве плече, викотив очі й пішов, пішов, пішов по хаті, волочачи за собою акуратно за-слані Марією доріжки...

Цей безнадійний танець швидко набрид Іванові, він заточився і впав на ліжку.

Андрій, вистеживши, що той усе рівніше й рівніше дихає, починає тонко прихрипувати, налив собі іще склянку вина, злодійкувато випив...

Під вікном, дуцаючи головою одне одного, незлобиво одштовхуючись і налягаючи на плечі тому, що стоїть попереду, товпилися Івга, дядько Михайло, Грицько-брехунчик та Юлька Втікачка. Вони хапливо дихали, морщили лоби, наступали одне одному на ноги, чавили в собі зітхання. Але — мовчали.

І луна цього мовчання обертала Тридні довкола лише їм зрозумілої і видимої осі.

ПІДІЙДИ БЛИЖЧЕ

— Я хочу, щоб ти не просто побачив Японію, а зрозумів її! Це — чи не найзагадковіший з народів на планеті. Виходять цілими родинами у тісний скверик, сідають на свої циновки і милуються, як вишня цвіте. Але цей самий народ ще недавно розпанахував собі животи. Їх намагаються зігнати з острова землетруси, а вони стоїчно усміхаються, споглядаючи свої перевернуті дерев'яні хижки, і знову ставлять їх у вертикальне положення. Це все тобі треба знати ще тут, у Триднях, щоб там не охати й не ахати, а проникати в суть.— Демид посмоктує теплу люлечку і погойдується в кріслі.— А тепер ходімо снідати, бо ми з мамою поїдемо до Львова, подивимось заньківчан-академістів... Ти їх набачився під час сесій...— Демид вискуб із в'язочки одну червону перчину, підморгнув Колюні.

Після смішного, метушливого шарварку в квартирі, коли вони з Демидом чепурили до театру Василину, стало незвично тихо. Мляво скрапував незагвинчений кран на кухні, ціпав маленький будильничок на столі та іноді побулькувало в батареях — невдовзі по них пустять тепло.

Колюньо накинув на плечі грубого, в'язаного мамою светра, витягнувся у м'якому кріслі, заплющив очі й чекав, поки зашипить, забулькає кавоварка і запахне тривожно-солодким кавовим духом.

«Досить! Досить, бо інакше ця хвороба стане невиліковною. Як любив казати Чабан, обминаючи осінь, заходимо в зиму. До Максимчуків я не поїду. Ніколи?»

Я ж не кажу: ніколи, я не хочу бути категоричним, щоб потім не зневажати себе самого, тому я кажу — не поїду... сьогодні.

Чого ти закипаєш? Не хочеш — не їдь. Ну, і не їду... хоча й хочу...

Після Нового року поїду до Львова на диплом, там зозла й одружуся. На кому, коли не секрет? А хоча б на Софійці із денного. Так уже присвічує мені очима, як великодніми свічечками. Чом би й ні...

А потім буде: «Під чиїм же, коню, ми вікном?»

Микола вчідив собі кави, постояв на балконі, стежачи за неквапливим колуванням новотриденців на проспекті Курчатова.

Остап «прошу-перепрошую» ніс здоровецького кавуна під пахвою і котив поперед себе дитячого візка, де ворохобилась Зенина доця. Ромко-гуцул «піжонив» біля своєї Мироськи у чорній, гаптованій червоними нитками та шкіряними клаптями свитці. Потім Микола попасся очима на далекому обрії з мрійним осіннім лісом і сів за стіл.

Соломія закінчувала обклеювати вікна на зиму. Паперові бинди висіли в неї на шиї, опадали по грудях донизу і закучерявлювались біля ніг, очіпок із строкатої хустки насунувся аж на чоло, і зелені очиська з великими зіницями визирали з-під квіток хустини, як два зарошені листочки барвінку. Вона притрушувала вату у міжвіконні дрібно порізаною позліткою та вимощувала у дивакуватих позах татових дерев'яних звірят.

Старий Максимчук колов порізані кругляки на дровітні і позиркував на дорогу до Семигінева. Замашна сокира злітала високо над його сивою головою, на мить затримувалася в повітрі, щоб сонечко лизнуло її блискучу щок, і падала на поставлений «попóm» стовбурець, який розлітався навіл, бризкаючи запахом сухої живиці. Сторожка лісова тиша бавилася цими приглушеними лунами, а дятел, як педантичний хронометрист, відмірював паузи між ударами сокири.

Петро Устимович непокоївся: вчора він допізна чекав Колюню, пляшка горобинової наливки так і залишилася нерозкритою, він довго наслухав перешум нічного лісу, причувалися кроки на ганку, причувався гул машини, але в'язка тиша вперто поглинала його передчуття. Щоби зачавити в собі це монотонне чекання, він зранку заходився рубати дрова на зиму.

Соломія з вікна стежила за батьком, зауважувала кожне його позиркування на дорогу і навіть те, що сокира іноді пролітала мимо пенькуватого круглячка... «Та вже б приїхав абощо... Тато так можуть і чобота розрубати. А й справді, чого це його нема? Казав: до наступної суботи... Аби чогось прикрого не сталося з ним. Ганяє ж машиною, як шалений...»

Вона й сама іноді поглядала на дорогу, аж ген туди, де гусачився журавель криниці (хрипкий і тріскучий, бо після посушливого літа вода в криниці осіла так низько, що дерев'яною, обкутою обручами баддею мож-

на витягнути лише прохолоднішого, ніж тут, біля цямрин, повітря, яке попахує застоюною вільгістю). Дорога стелилась по білявому, що нагадував бруднуватий сніг, піску, притінювалась деревами. Така рідна й свята вона для Соломії, не буденніє їй ніколи...

Соломія поглядала на цю дорогу, очі її тепліли, а під серцем щемко стріпувалась якась тиха пташка. Вона вийняла із міжвіконня пащекуватого дерев'яного вовка із тонким прикоренком хвоста і натомість поставила двох лебедів, довгі шиї яких зрослися і повились одна по одній. Вище підмостила їх, щоб було видно з дороги. Почепила на їхню здвоєну шию гіллячку сухого хмелю.

— Мамо, а йдїть-но подивїться...

Уляна Прокопївна перестає теревити кукурудзу в сїнях, довго випростується, тугїше перетягує теплою хусткою поперека, човпе до світлиці, де погулює якесь осїнне вітреня, прибудле з лісу.

— Що ото ти з ляльками граєшся? Швидше б клеїла, бо, може, от-от і приїде...

— То це ж я й готуюсь. А то тато зустрїне його з сокирою, ви — із порожнім качаном кукурудзи, а я — з лебедями. Нема, щоб похвалити мене, мамо, а ви... з кочергою...— удавано сердиться Соломія, так уже удавано, що Уляна Прокопївна складає руки на грудях, затискує під пахвою кукурудзяний качан і зітхає:

— Ой Соломіє, Соломіє... Горечко ж ти моє солодке, не знаєш ти ще, що воно таке — рідна дитина, кровинка, вийнята із самого серця. Не знаєш. Будеш мати своїх — зрозумїєш і мене. Через оце твоє дївування мені й постїль тепер твердою стала, заким знайдеш м'яке місце на подушці — вже й світає.

Соломія прудко зіскочила з підвіконня, шелепаючи паперовими стрїчками на шиї, підбігла до матерї, міцно обняла її за плечі і поцілувала в сиву скроню:

— Мамунцю, ну, що ви... не треба так. Я ж люблю вас із татом, якби ви лишень знали, як я вас люблю! Що ж я зроблю, як він якийсь такий... ну, як би вам сказати? Я думаю, що тільки та жінка щаслива, яку повністю підкорює чоловік. Не залишає в нїй і крихточки незаполоненої...

— Ти вже мала, Соломіє, такого... Тобі ще мало?

— Не згадуйте, мамо. То було стихійне лихо, льодовий полон. Я щойно вигнала зашпори з душі...

— А тепер він, Микола, потрапив у твій льодовий полон.

— Та він же атомник, йому це не загрожує... Лиш дуже нерішучий...

Щедрик, що не стільки пощебував між деревами збляклу траву-зимівку, як просто грався із сухим листям, форкаючи на нього і ласуючи лоскотами, що шастали в нижній, розслабленій губі, довго дивився у вікно, нашорошував вуха і похитував головою, підійшов ближче, постояв трохи, посіпав шкірою на крижах, облизався і просунув голову у вікно.

— Чого тобі, дурнику? Тільки б устроїти голову: чи в хомут, чи у вікно...— Соломія погладила його теплий підгривок, вибрала соломинки з чубчика на чолі. Метнулася на кухню, принесла кілька грудочок цукру.

Щедрик смаковито торохкотів зубами, фукав на Соломіїну долоню, повалив у міжвіконні лебедів, але вона не гарикнула на нього, а почепила на шию кілька паперових бинд. Він сторожко обнюхав їх, сіпнув шиєю й пішов на подвір'я.

«Як весільний боярин...» — подумала Соломія і усмінулася (те, що таки усмінулася, вона помітила у затіненому склі вікна, де стояла її двійниця). Швиденько поправила лебедів, підмостила їх іще вище, почала спішно заклеювати вікно. «Кіт сьогодні чогось не вмивався зранку...»

Соломія заклеїла вікно, походила по хаті, зсутулилась і випросталася, довго, начеб невидюще, дивилася на блідо-руду дорогу в лісі, на криничного журавля, що нагадував цілий журавлиний косяк, котрий відривається від землі і ніяк не може відірватись від неї, на батькову сиву голову, схилену на груди,— і так їй стало самотньо, аж пересіпнулася в тілі млість, груди пронизливо затерпли, а тугі губи ледь перекошилися й затремтіли.

Зі стіни за нею з цікавістю стежила маленька, світлокоса, із худими, як тичини для хмелю, ніжками, дівчинка, що горнулася до молодої матері, а велика батькова рука ніжно лежала на її голові. Та безтурботна істота також звалася Соломією, мала тих самих батька й матір, але вона ще нічого не знала про себе, не підозрювала про існування якогось майбутнього диктора телебачення і оператора пульта управління реактором,

вона лише відчувала, що коли мучить голод — треба поїсти, коли холодно — треба зігріватись, коли вдарились — болить, будеш слухняною — тебе любитимуть, настане вечір — треба спати...

Дівчинка так і залишилася у своєму часі і у своїх відчуттях, а Соломія пішла й пішла, спотикаючись, падаючи, набиваючи собі синці на тілі й на серці, втираючи чоло гарячою рукою, випалюючи себе в стражданнях, зціплюючи зуби і усміхаючись, гублячи і творячи себе саму на цій дорозі.

«Ну що, мале, визнаєш ти мене чи відрікаєшся? У нас один день народження, спільні батьки й утинок біографії до оцього дня, коли тебе поставили перед об'єктив фотоапарата. Пригадуєш, утомлений батько приходив у сутінках з лісу? Пах живицею, грибами, сіном і потом, а ще пах своєю силою і молодістю. Він брав нас на свою руку і починав (уже вкотре!) ту саму казочку: іде заєць лісом, іде та йде, обминаючи сіроманців, здоровкаючись із здивованими мисливцями, іде собі та йде заєць лісом... Аж тут назустріч йому — вітер. У цьому місці казочки тато завжди засинав. Він сонно, із висвистом дихав: фш-ш-шу-у, шу-фф-ші-і. Ми тихенько будили його: а що ж далі, татку? Він спросоння усміхався: вітер, чуєте, вітер, фш-ш-ша-а... І засинав знову, імітуючи шум лісового вітру... Так ми з тобою і не знаємо, чи дійшов заєць туди, куди його щось вело. Так і не знаємо. Ні я, ні ти. Напевне, той заєць і досі в дорозі, і над ним свище то весняний, то зимовий вітер. Може, він ішов за якоюсь найнеобхіднішою для нього істиною, такою важливою, що він буде завжди напівдорозі до неї, бо коли її досягнути до кінця — вже нецікаво буде жити і йти буде нікуди, дівчинко...

Я відійшла від тебе, дівчинко, не на відстань двадцяти років (тобі тоді було лише сім), а на відстань кількох збагнутих понять та кількох розчарувань. Для тебе любов вичерпувалася стосунками із батьком та матір'ю. Це наша найперша любов, тому вона майже позбавлена можливості розчаруватись. Так передбачено природою, бо ми ще не готові до великих поразок. Я відійшла від тебе не на відстань вищої освіти, жінки, що вже носила під серцем дитину (їй би зараз також було сім), не на відстань однієї сердечної катастрофи, а на ту дистанцію, з якої хочеться тобі позаздрити.

Бо ти ще не знаєш, що любов — це страх. Наш найбільший і найневимовніший страх. Вона починається із страху самотності: батьки постаріють і одійдуть у небуття, а ти залишишся самотньою у великому білому світі. І те, що довкола багато людей, — лише підкреслюватиме твою самотність. Запитуєш: а друзі? Коли їх немає — немає й тебе, тоді людина майже нематеріальна. Коли вони є — ти одразу ж відчуваєш свою повноцінність і... гострішою стає спрага любити. А полюбивши, ти стаєш власником ще більшого страху — ти боїшся втратити цей скарб або ж (це вже справжня трагедія) розчаруватись у його вартості.

Сьогодні, Соломійко, я зізнаюся собі у тому, що мені страшно... якщо він не приїде. Страшно: а раптом із ним щось скоїлося? Я звикла до того, що він весь час є. Десь дуже близько, простягни руку і торкнешся, гукни — і він озветься, схили йому голову на плече — і він її погладить. Мені цілком вистачало цієї уявної близькості. Напевне, я втомилася від цієї ілюзії, Соломійчику.

Іде заець лісом, іде та й іде собі. А назустріч йому — вітер. Скільки можна? Він хоче, щоб назустріч йому вийшов добрий чарівник без рушничі, з головкою капусту в руці. І з доброю головою на плечах. Тому він і йде, хоч назустріч йому весь час вітер, вітер, вітер...

Колись нам було неймовірно цікаво: хто ж вийде назустріч зайцеві? А мені зараз: хто вийде до мене назустріч? А чому, власне, до мене? Чому не я комусь мушу вийти назустріч? Хто визначав і розподіляв ці ролі? Для того, щоб дотягнутись одне до одного, треба йти назустріч обом...»

Щедрик знову став перед вікном і водив по шибках каштановими вирлами, вітер теребив строкаті паперові бинди на його шиї.

Петро Устимович зозла гепнув сокирою об землю, випростався, глянув на дорогу, прислухався.

— Щедрику, га, Щедрику... — вголос сказав уже собі самому і пішов до хлівчини.

Вийшов із сідлом у руках, рукавом светра зітер з нього пилюгу і павутиння. Перевірив шкіряні попруги, пряжки яких уже облипли іржею, кинув сідло Щедрикові на спину.

Соломія стояла посеред світлиці, заклавши руки за голову, дивилась на батька. Лише коли сідло було при-

муцоване коневі на спину, вона збагнула, що батько кудись виряджається. Їй здалося, що зараз батько скочить у сідло, опереже коня — і вона залишиться зовсім самотньою серед цієї світлиці із дерев'яними звірятами...

Це відчуття кинуло її до вікна, вона різко розчинила його, розірвавши шойно наклеєні стрічки паперу:

— Ви куди, тату?

— «Куди, куди»... Для тебе сідлаю. Кінь он зовсім застоявся. Гайда-но, повершникуй ним трохи... Лісом... у бік Семигінева можна, там дорога така, що й чвалом можна пустити, а то зледашів у возі, як буйвол... Мої старі кості він на запасні частини розтрусить...

— Та я ж бозна-коли їздила, тату...

— Того і їдь, що бозна-коли.— Тато гнуздав коня і не знав, що робити із паперовими биндами: скидати чи зав'язати їх на кінській шії тугіше?

Соломія хотіла вискочити крізь вікно, так, як і була — в халатикові та очіпку.

— Живенько перевдягайся! У куртку... й спортивні штани,— тато тримав Щедрика за вуздечку, погладжував рукою лискучу кінську шию.

Зчинивши розгاردіаш у шафі, Соломія швидко спорядилась для їзди. Їй хотілося розцілувати тата за цю його здогадливість: залишатися в хаті із своїм гнітючим настроєм їй було несила, а зараз розгорнеться перед нею ліс і простір, замиготять в очах дерева, і птиці над головою полетять хутчіше, підставить вона своє обличчя осінньому вітрові, прудкіше зануртує кров у жилах, заграє від того у тілі снага і притуркана буднями пристрасть, затенькає серце від шалу, від лету, від осінньої непорочності світу, і хай зриваються із губів якісь великі й малі слова, хай їх кушпелить вітер і втоптує в дорогу кінське копито...

Її тіло враз стало пружним і юним. Якби батько їй передумав, вона б могла кинутись на нього з кулаками і таки вихопити, вирвати з його рук вуздечку, злетіти в сідло, і кінь би рвонув копитами землю аж до джерела, вилітаючи за ворота...

Вона вистригнула таки крізь вікно, від хвилювання довго не могла влучити носком чобітка в стремено, батько підсадив її, поки зібрався з порадами,— Щедрик, пришпорений в лоскітливі боки, вискочив на дорогу.

«Не злетить. Їздила ж колись, як дочка англійської королеви... Не повинна...» — заспокоїв себе Максимчук, махнув навздогін рукою і рішуче взявся за сокирисько. Сокира тепер здалася йому майже іграшковою. Азартно похекуючи в такт ударам, почав колоти дрова. «Куди ж вона поїде? Тільки до Семигинева. Там дорога як іподромне коло». Соснові круглячки розліталися від самого дотику сокири.

Микола відсунув книжку вбік і занотував у своєму записничку з пахучою шкіряною обкладинкою:

«Малі японенята: до п'яти років їм дозволено все. Воля у найзухвалішому варіанті. В театрі можна з місця передражнювати співака, жбурляти в гостей морозивом, вилазити з ногами на стіл. Їм лише усміхаються. Зате потім вони оплачують свою сваволю, безвідмовно виконуючи волю батьків (навіть у виборі зятя чи невістки). Я б не хотів цієї ранньої свободи. Куди розумніше — використовувати її екстремніше, але протягом усього життя. Правда, я радий, що дівчинка Садако Сасакі встигла відчувати цю волю перед тим, як померти...»

Микола вийшов на балкон, обіперся на теплі пластикові бильця. Над сквером імені Хіросіми оберталося чортове колесо, у розцяцькованих люлечках гоїдалися цілі сім'ї новотриденців, попискували від паморочливої висоти дітлахи і горнулися до батьків, які з усієї сили вдавали із себе зухвалих сміливців, хоч Микола навіть з відстані відчував, як біліють під нігтями їхні пальці, що уп'ялися в поруччя колиски.

Колюньо тішився цим ошатним центром Грабчаківського міста, що жило своїм неквапливим, стишено урочистим життям вихідного дня. Уповільнений рух кільцевого проспекту Курчатова мав свою непоказну, а проте розважливо-супокійну доречність: хтось із кимось зустрічався на цьому колі, і вони сходили на узбіччя під старими соснами, хтось комусь довго ще озирався вслід, на цьому колі пересікалися погляди стрічних і засвічувалися теплою приязню чи сторожкою цікавістю, щоб, описавши коло, зустрітись знову — вже як знайомі. Висотні будинки позирали на проспект з-під кольорових козирків своїх балконів, розчинялися чиїсь вікна, і хтось погукував свого знайомого на чашечку кави. У такі хви-

лини Микола завжди згадував Діда Грабчака, його вичікувальний погляд, стрімко висунуте вперед блідувате чоло із білою смужкою старого фронтového шраму, його маленькі тонкі пальці із великими набряклими жилами, які б пасували портовому вантажникові, а не інтелігентові.

Влітку Грабчак приїздив із свого херсонського села, де він оселився по пенсії, гостював у Гулака (то лише вважалося, що зупинився він у них, бо заночував лише одну ніч, а потім, як він сам казав, «пішов по руках»). Федір Іванович помітно постарів, бо «ніщо нас так не нищить, як безділля, заповнене думками про старість», але цей найсвіжіший Грабчаків образ одразу ж зітерся в Миколиній пам'яті, а чіткішим став отой Грабчак періоду атомного мамонта.

Соломія трохи призвичаїлася в рипучому сідлі, нею не перехитувало з боку на бік, ноги розслабились і не тремтіли в стременах. Впевненість вершника передалася й коневі, Щедрик побіг розмашисто, молодцювато лупцюючи копитами дорогу.

Залишивши праворуч устромлений у небо гостряк журавля, на якому сонно бовванів горобець, летіли навстріч старі дуби і сосни. Навіть обшмуляні дощами й вітром стовпи з білими порцеляновими чашечками од цього шпаркого чвалу скидалися на каштани, що осінньо зацвіли білими свічечками при дорозі.

Вона розстебнула куртку, вітер пружко шаснув їй за шию, не накинувся хижо, а лише остудив, поніжив лагідною прохолодою, скотився у вологий рівчачок між високими, настоббурченими вперед персами. Ритмічне порипування шкіряного сідла, рівність Щедрикового галопу, хмільне відчуття простору, срібні дими Семигінева на пагорбі, мигтіння дороги, дерев, перевертання бузкового неба — все це по-чаклунському заоберталося в Соломіїному серці, і вона голосно заспівала:

Ой при лужку, та й при лужку-у,
При широ-окім полі-гі,
При великім табуні —
Кі-гінь гу-ля-гав на волі-і...

Пісня обдала її серце свіжістю, обвила міцним хмелем — і уявився спершу молодий козак у малиновому

кунтуші із сліпучою золотою уздою в руці, і сторожкий, як чорна блискавка, коник з мудрими, ніби вдовина ніч, очима, і зелений лужок під його молодими копитцями... Та потім на чолі козака прорізались розмаїсті Колюніні брови, проступили його вперті губи. На рівному, з широкими чутливими ніздрями носі виступила маленька ямочка од віспи-вітрянки. І кінь скинув свою чорну одіж, забілів празниково, заіржав у зелений простір, підняв догори дві квітки молодих копит, випростався у білу свічку і пішов назустріч Колюні, який наставляв йому шовкову вуздечку з вудилами із хліба...

І така гаряча хвиля вдарила по її серцю, підняла його й понесла, що Соломія відчула себе зеленою травою, і білим конем, і землею, на якій проросла та трава і білий коник...

Летів їй назустріч Семигинів, вкутаний синім маревом, летів, вершникуючи на своєму старому горбі, і сиві дими над його головою цвіли жагучим осіннім цвітом.

Вона відчула, що в її житті завершується, самочинно замикається ще одне (може, найважливіше і неповторне, незбагненне для розуму ось у цю хвилину) коло. І замикається воно у найзболенішому місці її серця.

Ой спіймала, загнuzдала
Шовковою уздою...

«Хай не минається цей мій солодющий біль. Хай буде він при мені! І в мені! Хай він спалює і оновлює мене знову. Тільки тоді буду Я...»

Вона ледь сіпнула вуздечку, Щедрик відчув губами цей несміливий дотик, стригнув вухами і завернув праворуч, у вузьку, як траншея, лісову стежку, яка — то гублячись у лісі, то вискакуючи на самий берег Горині,— бігла понад рікою її маленьким двійником, щоб потім знову шугнути в гущавину. Цю стежку колись топтав Колюньо-«петеушник», щотижня навідуючись із Семигинева до Триднів. Хоч вона заросла й здичавіла, Щедрик намацував її копитами під опалим листям і хмизняком, намацував кроки сімнадцятилітнього Колюні, який мріяв тоді про єдине: стати колгоспним трактористом, таким, як дядько Михайло Далекозорій... Щедрик віднаходив на стежці його сліди.

«Я — блискавка! А блискавка завжди обирає найсильніше дерево. Нумо, Щедрику!»

Смеркалося.

Навіть той, хто щойно народився, і розплющив очі, і побачив цей ледь завечорілий світ, зрозумів би, що ця мить — не початок вечора. Не початок, а кінець... Кінець великого, одшаленілого дня...

ОГЛЯНЬСЯ, УТРИ ЧОЛО І — ЙДИ

Із сусідньої кімнати почувся баскуватий Маріїн голос:

— Ти ніколи не вмів бути мужчиною! Ти не мав великих поразок, але ти й не мав великих перемог. Ти не вмів лізти на рожен, не ризикував, ти не мав ворогів, але й не мав справжніх друзів, Іване. Нажлуктився, привів до хати якусь поторочу, воно в черевиках виперлося на чисту постіль. Років у тебе цілий лантух, а розуму — і на зав'язку не розжився. Ото й тільки, щоб зав'язати мені світ. Подивися, із хати свиношник зробив!..

— Та не тріщи, як пускач від трактора! Гостя ж, Ремінь Андрій приїхав.

— Господи! Ой-йой-е-ге-чки... Та то Ремінь?..

— Тихіше, кажу ж тобі...

Їхні голоси враз зійшли на шепоти.

Андрій лапнув рукою за спідню, зашпилену кишеню: гроші є. Однак він швидко виснажився від кількох ранкових похмільних думок і знову непомітно заснув.

У його сон прийшли Тридні, ті Тридні, які він залишив десять років тому, вдосвіта, коли на траві засивіла перша паморозь пізньої осені.

...Чомусь куде восени в маминому саду зозуля і неспілі яблука опадають з дерев, б'ються об землю і розколюються, а звідти виповзають маленькі золоті черв'ячки, повзуть по стовбуриську до зозулі, що куде, млосно затуливши очі.

Андрій іде хутірською вулицею, і навіть найвища Легличева хата під цьогорічними житніми сніпками сягає йому лише до пояса, обережно попахкує Андрієві під ніс солодкавим димом із димаря. На ньому синій плащ із клітчастою цератовою підкладкою, кишені штанів галіфе дуцаються в коліна, бо обтяжені трьомастами шістдесятма сімома карбованцями купюр, що урочисто пахнуть незалежністю і великим світом. Він іде хутором, не повертаючи голови, а лише ледь скошуючи очі в чийсь

двір. І як тільки він ворухне у той бік зіницею — виходить молодий Грицько-брехунчик, церемонно кланяється і підставляє руку, знімає пір'їнку з Андрієвих штанів і підставляє відро, в яке Ремінь недбало, не рахуючи, кидає кілька червінців. Не зупиняючись, іде далі. Тут-таки Грицькова хата зриває із себе солом'яний капелюх і одягає бляшаний шолом.

Андрій вивертає зіницю на обійстя Михайла Далекого: огинаючись, ремствує, що вони вкрай зайняті, бо якраз копають бульбу, виходять на поріг Михайло та Івга, такі, якими їх бачив востаннє. Андрій випускає із кишені галіфе кілька паперових літачків із грошей, що довго колують над двором, падають до ніг дядька Михайла. Той піднімає їх, затиснувши між пальці босої ноги, довго мне у руках, а тоді прошкує стежкою до нужника...

Маленький Леглич викочується з найвищої хати, закашлюється від ядухи, несучи поперед себе великий хліб, за пазухою віддувається карафка з вином. Ремінь кладе йому на кожне плече по червінцеві, Леглич знімає їх і пошиває ними хату, гукаючи з даху:

— Андрію, мій димок вам не шкодить?.. Бо я можу притьмом загасити піч...

— Ні-ні, Юхиме. Дим хутора нам милий і приємний...

Молода ще Василина йде за Андрієм, зачудовано дивиться на нього звідти, знизу, від землі, у маленьку відомість занотовує, кому скільки він дав, прилюдно гордиться своїм чоловіком, шепоче щось на вухо малому Колюні і показує на тата пальцем...

Іван із-за клуні тричі смалить із рушниці і кричить до Марії:

— Хто сказав, що я не мужчина, хто сказав, що я не вмю обирати друзів? А дивись-но! — Він виходить на двором, недопалком сигарети заряджає рушницю і йде до Ременя.

— Ну, доведи хоч раз, що ти мужчина! Стрільай! — якось байдуже киває в Андріїв бік Марія-співчувайка і кидається вперед, щоб заступити собою Василину.

Андрій піднімає догори тремтячі руки, одступається до своєї хвіртки, задкує, ховаючись за Василину з Марією, перечіплюється за поріг, падає. Не долетівши до землі, перекидається...

Все його тіло дзигонить від холодного, слизького поту. Довго приходить до тями. Йому здається, що сон цей тягнувся і вимучував його ціле життя. Ще й зараз перед очима ворушилися золоті черв'ячки, а у вухах мляво клепала зозуля.

Сонце припало гарячим лицем до вікна, розглядало його, як хутірські дітлахи розглядають молодого на весіллі. У хаті німотно. Прислухався. Стало ніби ще тише.

Встав. Покрадьки зайшов до кухні. На столі — кварта вина, холодний сніданок і записка на надрізаній хлібині.

Вилив вино у спрагле, розсохле, як діжа з-під дощівки у посушливе літо, нутро, прочитав захилені вліво Іванові літери: «Похмелися. Ключ поклади під ганчірку перед порогом. Василину шукай на атомній, де їдять. Я — на варту, Марія — в поле».

«Отже, я в хаті один», — радісно подумав Андрій, і це була перша його радість за сьогоднішній день, хоч стрілки годинника ось-ось мали зійтися у найвищій точці циферблата.

Заступивши на варту, Іван спершу хотів зателефонувати самому Гулакові, навіть набрав дві цифри його номера, але злякався, схарапуджено натиснув на блискучий зубчик телефону, пересунув важкувату кобуру з живота на стегно, вирівняв лівою рукою скоцюрблений палець правиці, зиркнув на зосередженого дядька Михайла, що грівся на осінньому сонечку на порозі прохідної. Вкрадливо, роблячи великі паузи між цифрами, затамовуючи подих, подзвонив Василині. Затулив грубою долонею рота, щоб не розплескати жодного слова:

— Васили... Йосипівно, Іван говорить, сусіда, Іван Марійн. Приїхав твій... колишній... Андрій...

— Я знаю, Іване, я вже знаю. Від тебе чую сьогодні вчетверте.

Андрій вийшов на хутірську вулицю і побачив... кілька потилиць.

Жіноча: пригинці йшла від хвіртки Михайла Далекозорого у двір. Йшла, відчуваючи, що на неї дивляться, бо весь час начеб хотіла обернутись до Андрія обличчям, але так і не зважилась. Витерла ноги до віхтя зеле-

ної хвої перед порогом і зникла в дверях хати. Чоловіча: ледь покleshуючи ногами, йшла вулицею до крамниці. Її кашкет зсунувся вперед, на очі, вона голосно шморгла носом, вслід за нею вився сизий прослід цигаркового диму. Кроки її ставали швидші й ширші, аж поки вона не зникла у дворищі Грицька-брехунчика. Андрій аж тепер упізнав Грицька, але гукати його вже було пізно.

«А я, дурний, ревнував тебе, Грицьку, до Василини ТАМ, бо ти ж у Триднях єдиний підходящий для неї неоженьба. Але тобі, бачу, мої ревності не завадили он яку хатищу вибехати. Чи не за ті гроші, що я тобі у сні подарував?.. Ха-га-га...»

Крізь шпарину в паркані він побачив зігнуту спину Леглича, що горбився над виноробним пресом біля брезентового намету на своєму подвір'ї. «Розжирів. Ця лисиця і в зоопарку чимсь торгуватиме. Мало я лупцював тебе парубком. Ба, вже й подвір'я брезентом укрив. Коли я тебе останній раз духопелив? Ага, коли Василина до тебе заховалася... Видно, мало дав».

Нарешті він побачив обличчя.

Воно котилося до нього з Іванового городу із кругляком достиглого соняшника в руках, в голубій нейлоновій курточці із гострим шпилем каптура, що облягав маленьку дитячу голову.

— Доблий день, вуйцю...

Андрій спробував просвітлити з лица:

— А чий це ти такий?

— А... а мій татко казали моїй мамі, а моя мама казали, со то плавда,— ви є тато вуйка Миколи, сина вуйни Василини, який мене катає на масині, такий, як соколад. О, ви в нас ниньки ноцували, вуйку... Ви ноцуйте се, мозе, вуйко Микола плиде до вас та й покатає мене на вуйковій Демидовій масині...

Андрій довгенько розколупував сказане малим Івановим сином, бо знову захмелів від випитої кварти вина, нишпорив по кишнях цукерка, шпетив себе, що не запасся тоді, коли розносили по вагону солодощі в целофанових пакетиках.

— А ви так довго на лоботі були, вуйку?

«Може, вони тут уже все знають?»

— А що тато твій казав тобі: де я був?

— Я не наю... На лоботі були далеко...

— Так-так, хлопчику, на роботі.

Андрій знову длубається по кишенях, намацує прохолодні копійки, вибирає серед них найменші (загрубілі пучки не можуть упізнати вартість монети, то вимірює їх на величину), нарешті виймає кілька мідяків і простягає Дмитрикові:

— На, та купиш собі цукерків.

— Дякую, але я не люблю цукельків, у мене ось є. Вуйко Демид мені багато подалував.

Густо-карі Маріїні оченята цвітуть під солом'яним, вилинялим за літо острішком чубчика, що вибивається з-під нейлонового каптура. Нагадують Андрієві молоду Марію, з якою він не раз цілувався під копичкою на косовиці, коли дурманила голову квітуча конюшина, вились над нею строкаті метелики і бджоли, він чманів від цієї літньої веселиці, від пружного похилитування Маріїних стегон, від гарячковитого цвітіння її очей під білою хустиною, заходив іззаду, грубо обхоплював її ручищами і, поки встигала вирватись, він таки кілька разів впечатував їй в уста свій ляскотливий поцілунок, а вона потім довго бігала за ним по сінокошу з граблями. Зло їй було удаваним, ба навіть заохочувальним до тих парубоцьких незграбних поцілунків. Була на тому сінокоші й Василина, але чіпати її отак безцеремонно Андрій не зважувався, хоч у думках той намір ятрився. Був на сінокоші й Іван, але він навіть підбивав Ременя на ці привселюдні залицання...

Від цього спогаду Андрій просвітлів і потеплішав.

— А який це Демид, хлопчику, надарував тобі цукерок?

— Вуйнин Василинин Демид, у нього така масина, як соколад...

Про новину Василина довідалася ще вдосвіта — подзвонив до їдальні дядько Михайло із прохідної (коли вона проходила на територію атомної, він, не привітавшись, взяв її за руку, стиснув міцно, заглянув у очі пильно, як у замкову щілину, щоб вивідати, що там коїться, але потім відпустив і промимрив: «Іди, іди, твої дівчата вже там...»), кашляв у трубку, затинався, виводив балачку на те, на се. Вона вже мало не сказала йому: «Ходіть, дядьку Михайле, я вас вареничками атомними нагодую, бо, видно, дома ви щось не те з'їли сьогодні», — але старий шпарко випалив новину, наче

давно чекав оцієї миті, коли, нарешті, спекається її, перестане бути її власником.

— Ви таки щось не те із'їли, дядьку Михайле. Звідки йому взятися... тепер?

— Василенко, тутка багато людей на прохідній...

Вона так і стояла посеред свого кабінетика, в трубці пронизливо поскімлювало, притиснуте вухо змерзло, наче вона прислухалась до льодяної гори чи до айсберга, з якого ось-ось мав вийти Андрій.

«Чого він тепер приїхав?» Ця думка ходила по колу і водила за собою розгублену, навіть приголомшену Василю.

Через Іванів город Андрій вийшов на стежку, якою вчора прийшов у Тридні. Він хапливо мізкував: чи не Гулак це приїхав у відпустку без жінки і задобрює Тридні цукерками? «Ич, до Василя прилип! Найшов собі незайняту пашу, а втік із хутора так само, як я, лиш малим і нежонатим. Начувайся, землячок-втікачок, я тобі дам — чужу жінку у свою машину! Ба, чим її взяв! Машиною. За триста шістдесят сім карбованців я її можу цілий рік на таксі катати і на лічильник не дивитись. Жируеш, землячок, на хуторі. Досить! Я приїхав! Глуши мотор!»

Андрій ішов, часто озираючись, хотілося бачити перед собою ледь підпухле личко із здувченими щоками, наче рот був набитий цукерками, бачити густі тернові зіниці Дмитрикових очей. «Ба, Марія ще натужилася і народила, а Василя ж молодша. І я не струхлявів у корені...»

Потім Дмитрик зник із подвір'я, і Андрій озирався до своєї хати з осяйним, поцинкованим дахом, з телевізійною антеною, що гандрабатилася в небі, як скелет доісторичного птаха, піднятого на шпиль, з мальованим ганком, над яким розкарячилось двійко бляшаних голубів із помальованими в зелене, по якому щедро розкидано великі жарини квіток, стінами. А уявлялась вона йому багато літ такою, як полишив десять осеней тому — хутірською хатиною із великим, вкопаним у землю каменем перед порогом, з обгурканими за літо стінами, рипучими одвірками, лише Василяніні жіночі зусилля не давали цьому житловиську по вуха влізти в землю, щовесни чаклували над ним, вибілюючи фарбою дірку в побитому шашелем дереві...

Ці думки знову викликали в Андрія кволу низку спогадів, з-поміж яких найчіткіше постав оцей, останній, що спричинився до його втечі із Триднів.

...Він мусив завезти дров на зиму, але осінь на хуторі вийшла якась надто метушлива і загульна — весілля, хрестини, проводи до війська, вхідчини, перевибори голови — похмілля одразу переростало у нову пиятику, ніколи й очуматись. Василина поїхала в лісництво сама.

— Я бідна вдова, без чоловіка... ага, без чоловіка таки, а путнього залицяльника нема на хуторі, то оце прийшла до вас за поміччю.

Лісники вже сходились гарячі чоловічі погляди на її вродливому, із загонистими рум'янцями, обличчі і медували в уяві.

— То чим можемо допомогти, молодице?

— Дровцят би на зиму, бо хоч і молода ще, але мерзну на самоті у довгі ночі на хуторі...

— Бери в мене хмиз, уже геть посічений, — потирає руки один.

— Та що там твій хмиз, у мене кругляки сухі! — вихлоплюється другий.

— Поки ви тут торгуетесь — у мене вже навіть на підводу навантажено дрова. Лиш махну рукою іздовому — їдь з богом, молодице, та готуй обід, — покехкує третій.

Андрій якраз сивушив із Грицьком-брехунчиком, коли у двір вїхало три підводи з дровами.

Василина злякано заскочила до хати:

— Богом прошу, заховайтеся десь, візьміть бутлик і йдіть до Грицька. Так треба, Андрійку. Послухайся мене цього разу, а я послухаю тебе тисячу разів.

Подвір'я здригнулося, коли іздові вивернули перший васак дров, бралися за другий. Три лісничі покурювали на вулиці, знічев'я перебалакувались про свої лісові справи, тішили себе пишним королівським обідом, та кожен покрадьки сподівався, що через рік вона звернеться із своїм клопотом лише до нього одного.

Андрій визирнув у вікно, враз ошалів, перевернув стола і вилетів на дворище. Василина ловила його за ноги, висла на руках, молільно ставала перед ним, але він одіпхнув її на купину дров, кинувся з кулаками на лісничих. Зчинилася галаслива веремія, на яку збіглися мало не всі Тридні.

Його таки зв'язали, хотіли везти у Новополіськ, але лісничі не хотіли розголосу цієї історії, бо дрова ж видали поза плечі. Розвернули дві повних фури, сіли в третю порожню, співчутливо подивились на Василю, один навіть стиха сказав:

— Треба буде — приходь... коли збудешся цього пришелепика... — І поїхали.

Навіть Грицько до наступного ранку боявся розв'язати Андрієві руки.

Василина забрала Колюню і пішла жити до дядька Михайла та тітки Ївги, які тепер весь час засували хату металевою штабою (не користувались нею ще з війни). Андрій кілька днів попиячив і поїхав, як казав усім Грицько-брехунчик, «на золоті копальні, де заступами гребуть під себе золото і підбирають лише найбільші шматки...»

Василина вже кілька разів стримувала себе, щоб не піти до Демида за порадою. Вона б таки пішла, бо не знаходила собі місця у кабінеті, уламки думок, здогадів, передчуттів прошивали її душу навиліт, не надаючись найменшому аналізу, одразу ж розчиняючись у невидиме, нематеріальне, майже неіснуюче. Вона б таки пішла зараз до нього, але заказала собі вже давно не з'являтися у його кабінеті в робочий час (розписаний, розчленований ним до хвилини) навіть у справах робітничої ідальні, а що вже казати про отаке... І взагалі, нащо турбувати його, дивись, занервується, змарнує собі день...

Є ще Колюньо, але він нині сам не свій, раює і світиться, напевне, і там, за пультом, намугикує зараз на бравадний мотив: «Під чи-ги-їм же, конику-гу, ми та й ві-і-кно-гом...», а потім переходить на зовсім шпарку: «Білий кінь — шовко-ва грива, мила лада-а у сідлі».

Повернувшись учора опівночі з театру, вони з Демидом ще здалек примітили, що вікна їхньої квартири празниково світяться над сонним містом, лиш вікно великої світлиці схоже на інтимно підсвічений екран, на якому розгойдуються великі пласкі тіні.

На килимі, у полив'яному гуцульському підсвічникові, горіла груба кольорова свічка, біля якої, по-турецькому підібгавши під себе ноги, сиділи Колюньо із Соломією. Біля них присіли й вони з Демидом.

Вдосвіта Колоньо відвіз її в Семигинів, натриндикував оту свою пісеньку про коня, якого вони відпустили в лісництво ще звечора, знаючи, що він не заблукає...

То навіщо вона буде смутити Колоню новиною про батька, якого він встиг забути і навіть не ображається, коли хтось іноді називає його Миколою Демидовичем?

Треба ж було Андрієві з'явитися саме в цей день? Нагадався на базар, коли ми з торгу їдемо...

Нічого, вона заступить собою і Деміда, і Колоню, бо цей куліш варила вона сама, то їй його й розливати в полумиски, їй його і подавати. От лише треба зібратися, зосередитися на думках. Чого ж він все-таки приїхав? Чого?

Андрій ішов лісом, завернув до кринички (тепер він її побачив). Облямована дубовими цямринками, вона рівно дихала і прозорилася аж до дна, всотуючи в себе чотирикутник вимитого вчорашнім дощиком неба. Упізнав її з трьох похилих сосен, що трьома зеленими драпаками підмітали підсизені пухові хмари над головою.

На крупчастий, перемитий пісок лягло відображення його обличчя, сплигло на поверхню і знову лягло на дно, наче враз набрякло і потонуло назавжди.

Він дістав дерев'яним корцем води, змив покриті жовтою болотяною осугою черевики (шнурівку витяг із Іванового старого туфля), дістав ще один корячок, сполоснув руки й пішов далі.

«— Здрастуй, Василю.

— Господи! Небо на мене впало! Ти? Андрусику?

— А чом би й не я?

— Ти?

— Аякже, осьде-о паспорт.

— Не жартував би хоч тепер...

Обіймаємось-цілуємось. Довго. Аж руки терпнуть. Аж губи підпухають. Сідаємо. Мовчимо. Дивимось одне одному в очі.

— Як ти тут... без мене?

— Ой, не питай, Андрусю. Як горох при дорозі: хто не йде — той скубне, але ж ти знаєш мене, я — горох, але з кропив'яними листками — дивися, але руками не мацкуй. Отако й жила. Чекала...

— Чекала, то маеш. Користуйся — скільки влізе. Я тепер — хоч до рани клади. Перешумів. Того й поїхав, щоб вибродити, википіти десь подалі. Все! Тепер — маеш ангела. Користуйся.

— А наш Колюньо весь у тебе пішов...

— Як він тут?

— Та при мені ж, помічник і охоронець. Працює тим-то і тим-то, шоферує, наприклад. Оце ти приїхав, то й женити його будемо...

— Я привіз тут трохи грошей... на весілля... ще зароблю...

— Добре, що ти вернувся до нас, гроші, як вода, в руках довго не затримуються. Ти нам дорожчий, Андрусю. Гроші ми й самі можемо заробити, а от ти у нас... ти — чоловік і тато. Один.

— Ти вибач... я якось так тоді пішов з дому... Мучився усі десять літ... Тепер я вже не той...

— А я така сама... хутірська молодиця... Лиш постарила на десять років... без тебе. Забудемо давай те, що було. Давай, я тебе нагодую. А те все забудемо. Напийся води — викинь квартиру. Ти ж у мене — єдиний. Залицялися тут, але ж ти мене знаєш...

— А... цей, підводний щупак із машиною, Демид?

— Ой, і не соромно тобі, Андроне? То ж по-сусідському, підвіз машиною... В нього закінчується відпустка, замете кльошем хутір — тільки його й бачили, а ти ж назавжди вернувся до... сина і до мене. Гріх таке й думати. Ти ж казав, що вже інакший. Тоді до лісничих приревнував, а тепер...

— Тоді я серйозно... а зараз — тако собі, для слова. Я йому нічого не буду казати, лиш подивлюся в очі — і його відпустка закінчиться вже сьогодні. До наших, хутірських, йому зась, хай спить погонами городських.

Тут я виймаю гроші з кишені, кладу їй на коліна перев'язану шнурочком пачку десятків.

Про що б іще нам поговорити?»

Василина дивилася у вікно, де сріблилися сліпучі вежі градирень, де гарячі обійми обрію стискали осіннє Полісся, і градирні здавалися їй гігантськими кадубами, в які вона вкинула всі свої, намотані на серце, літа, а тепер сторожко чекала, поки заклекоче, вивергнеться у небо це її зболене, вистраждане вариво. Хай зали-

шитись лише те, що вкрай необхідне їй, щоб сьогодні, завтра, до останнього дня залишатися Василюю, народженою на цій солоній землі матір'ю, залишитися Василюю — матір'ю Колюні, Василюю, яка по сорока літах зацвіла своїм останнім і вічним (вічним!) цвітом...

Перша навала страху вже прокотилася над нею. Тепер Василина сторожко занишкла в чеканні якогось нового почуття, яке доконче мусить зазирнути у її душу, розтрошити її або зцілити.

«Навіщо він приїхав? Поїздом, що затримався в дорозі на десять років... Приїхав по своє минуле? Он воно, законсервоване у велику сімнадцятирічну колбу, де я — лише маленький домішок, де я — сльозина. Бери. Я не перечу й не відрікаюсь. То таки була я, маленька, затуркана істота, здатна народити Колюню, народити від тебе, але виплекати його під моїм серцем, із моєї крові.

Я взяла з собою лише найнеобхідніше, лише те, що вміщається в серце, розум і пам'ять, я взяла лише найдорожче, щоб перескочити оцю прірву глибиною в десять років. Я вже по сей бік, Андрію. Тут Колюньо, Демид, атомна, тут навіть мої маленькі Тридні, які колись, дуже давно, були нашими з тобою. Але ж ніщо не дається нам у житті раз і назавжди, навіть саме життя. Навіть наше минуле міняється залежно від того, якими ми є сьогодні. Все, тобто — себе самих, нам треба стверджувати щомиті, щоподиху. І любов, і ненависть, і віру, і право, і великі й малі чесноти. Зароблений хліб дає нам право на існування, але ж ми усі хочемо жити, відчуваючи історичний сенс, історичну перспективу свого життя. Цього мене, хуторянку, котра поденно сіріла при тобі, Андрію, навчила атомна, яку я вигодувала своїми борщами, і Демид. Ти мене зараз зовсім не знаєш, Андрію. Тобі б треба було знайомитися зі мною знову. Знову вистоювати під ворітьми, терпляче чекати... Може, це було б і можливо, якби у мене не було мого Деміда, якби... Горинь повернулася і понесла свою воду до витоків».

«— Змарнів ти, Андрусю. Сідай та буду тебе відгодувати. Моїх борщів іще не забув?

— Ів усілякі, але каззонні — то не твої. Сама знаєш. Після чужого їства зуби випадають.

— Не журися, виростуть нові, ще міцніші.

— А як наші Тридні, Васирино?

— Як і були, Андроне. Одні старіють поволеньки, інші — дорослішають, одні помирають, інші — народжуються. Отако й вертається. Жити стало краще, кожне свиню годує (як добре їсть — по три роки не ріжуть), кожне корову держить, збудували атомну, є де продати і молоко, і м'ясо. Копійчина завелася, то хати перебудуємо, я і свою справила, але живу в Колюні, у місті. Тепер повернемося з тобою у нашу, триденську. Отак і живемо. В старість уже заходимо. Ти хоч світу багато побачив, а я знаю лише Тридні та ідальню. Складемо копійку, то, може, на море поїдемо з тобою на старість...

— Я в поїзді їхав з двома старими. Він також замолу буйний був, гарячий, також розлучалися, але на старість зійшлися і живуть собі, як голубкі. Вона йому кориться у всьому, любить — ну, голубкі, та й годі. А ти ж у мене ще покірніша, Васирино.

— Ти ж знаєш... Повернемося на свій хутір і тихенько, мирно будемо собі жити удвох. Хай знають триденці, що я дочекалася свого Андрія, що даремно ждала його стільки...

Я однією рукою їм борщ, а другою обіймаю за стан свою Василину, вона сором'язливо усміхається і ховає очі. Як тоді, у перший ранок після весільної ночі. Я починаю згадувати, як то було, а вона затуляє мені долонею губи і каже: «Тільки не зараз, Андрійку...» Я удавано набурмосююсь: «Таке скажеш: не зараз, а коли ж, на старість уже пізно буде».

«Так-так, Андрію, ти залишився по той бік цієї десятилітньої прірви. Ти вже не зрозумієш ні мене, ні Триднів. За ці десять років ми прожили величезне життя. Навіть якщо ти прожив їх у великому місті — ти все одно не зрозумієш нас. Ти піддасися ілюзії, що наш хутір стоїть на тому ж шматкові землі серед лісу, що так само лежить під тополями хутірська вулиця і хати не зійшли із своїх місць.

Ти будеш в полоні омани: у дядька Михайла так і немає пальця на правиці, так само він зблизька не впізнає людей, але вгадує подорожного за версту, так само він погано бачить свого співрозмовника і підходить до нього дуже близько, що той мусить відступитися.

Ти побачиш це. Воно одразу впаде в око.

Так само заклебучений ніс у Грицька-брехунчика, так само він клепає ногами, так само приборіує, і його вигадки нікому не приносять зла; якби він раптом перестав брехати — Тридням стало б нецікаво.

Так само встає з третіми півнями тітка Ївга, шукає своїм рукам заняття; якщо не знайде чогось важливішого у своєму дворі — почне знову прати випрані вчора сорочки і простирадла.

З найменшого приводу поспівчує кожному Марія, зачиниться в хаті, коли на чиємусь подвір'ї будуть різати курку, а коли вже щось оповідатиме, то так детально, що навіть Грицько скаже: це правда, бо краще не вигадаеть.

Впізнаєш ти й Івана. З тих пір, як, ще при тобі, його жартома настановили на тиждень бригадиром — він зішов із своєї іванівської орбіти і ніяк не може повернутися на неї. Кожен його день — діюча модель несправедливості. Не його в цьому вина — не треба було тоді нам жартувати.

Так само ошаліло ганятиме влітку свого комбайна Леглич, щоб узимку зайнятись якимсь промислом, пустити в обіг зароблені на косовиці гроші.

Стоїть за своїм рундучком і Юлька Втікачка, не доважить, заговоривши покупця.

Всі начеб такі, якими ти їх знаєш, Андрію. Це тебе заспокоїть. І твоя помилка стане фатальною.

Бо ми вже НЕ ТІ. НЕ ТІ, Андрію!»

«Треба її забрати на хутір. Чого їй було тартунитись на атомну? Довгого карбованця захотілося?

— Василю, я тебе хочу забрати звідси. Твоє здоров'я мені дорожче... Може б, дитя ще... придумали...

— Забери, забери мене, Андрію, на хутір, бо мені там самій... без тебе... Забери мене, бо куди я подінусь? До кого притулю свою голову?

Я беру її за руку, веду у Тридні. Йдемо вулицею. Вибігають до воріт хуторяни, усміхаються, щоб їх запросили на дармову чарку. Хай заходять. Знайдемо випити і закусити...»

Над лісом розчепірів вуглясті крила ситий ворон. Висів, наче був підв'язаний за нитку до неба.

Сашко Потурнак із буханцем хліба біг лісом, щоб зустріти лосицю. Побачив незнайомого перехожого, сховався за кущ шипшини.

Андрій сягнуто йшов лісовою стежкою, у його вухах стояв Василинин голос, не лише придуманий ним, а й реально почутий на шляху від хутора до атомної, що аж наче повисла на сонячних стробах над Горинню. Вона пливла кудись і пливла, розпорюючи шоглою свого димаря осінне небо із самотнім вороном, із холоначим слідом реактивного літака, що нагадував посивілу брову.

Від уявної розмови з Василюю очі його поширшали. Тепер він побачив пізню поліську осінь. Ту, безнадійну вже, осінь, в якій залишився один-єдиний вихід — поступитись місцем зимі. Ця осінь обступала його з усіх боків: вилазила із землі й заганяла в ноги холодні дрижаки, падала з неба чорним вороном, дерева наставляли йому роги своїх моторошних, голих гілляк. І він побіг. Побіг до того, визолоченого сонцем, пагорба, на щоді якого притулилась атомна.

Сашко притулив до грудей хлібину, вдихнув її солодкавий запах і також побіг. В гущавину лісу, до лосиці.

«Ми вже не ті, Андрію. Ти не був з нами і тому не зрозумієш нас. Колись Грабчак сказав, що наше життя підлягає законові ланцюгової реакції — з кожним поколінням більшає на землі краси, добра і щастя. Майже всі ми підтвердили це своїми людськими буднями. Ти ж так і залишився для нас нерозщепленим атомом.

Не суди про нас по тих рисах, які тобі знайомі. Ми просто не хотіли їх зрікатись, щоб реально відчувати весь обсяг прожитого нами. Але крізь кожного з нас пройшли великі події нашого століття.

Який слід вони залишили в нас? Які ми зараз?

Ти — живи. І все побачиш сам.

Якщо не в нас, то в НАШИХ ДІТЯХ...»

Операторське крісло під Миколою самочинно крутнулось і повернуло його обличчям до Триднів, над якими летів останній журавлиний ключ.

Маланка сиділа у своєму кабінетику, дивилася на замазуреного в нафту пінгвіна, пригадувала Сашкову розповідь про лосицю. Стримувала себе, щоб не розпла-

катись від якогось полинного й вічного, від такого, що навідує лише жінок, почуття. Кліпала вже набряклими повіками. Від того пінгвін починав ворухити крилами.

Степан Потурнак повертався із далекого, важкого рейсу (осіння сльота вовтузилася на його вітровому склі, стрічні машини бризкали брудною юшкою, машиною кілька разів заносило на дорожніх звивах), безсонна ніч аж гула у його тілі, та він не зупинявся перепочити, бо Новотридні з кожною хвилиною ближчали, здавалося, що навіть самі біжать йому назустріч. Несподівано для себе самого нога різко натиснула гальма. Це було саме те місце, де колись переходили дорогу лосі.

Степан заплющив очі... і йому привиділося лице Сашкової матері. Нервово закурив, поправив Сашкове фото в кабіні і погнав машину до Новотриднів.

Демид припасовував на собі опукле захисне забрало від радіації. З плеча Дмитра Грамоти воно було великувате на нього. Квапився, бо зміна реакторників уже чекала на нього біля входу в зону, докурюючи останні сигарети. Трипуд запобігливо намагався пособити йому, але Демид вивертався: «Піди краще та розкажи хлопцям, чому зайцеві не потрібен стоп-сигнал...»

Соломія вислуховувала в лікарні серце літньої пацієнтки:

— Я даю вам лікарняний на тиждень, відпочиньте, але лікування одне — вам треба закохатись, тоді серцем не натішитесь...

Нерозсідланий Шедрик лизав цукор із миски серед подвір'я. Біля нього стояли Петро Устимович та Уляна Гнатівна. Гладили коня й дивилися на дорогу.

Юхим Леглич із Грицьком-брехунчиком пиляли дрова у дворі тітки Івги. Довго стояли під ворітьми, щоби вивідати щось про Андрієву появу, поки тітка не витримала:

— От добре, що прийшли, розпиляйте мені цього грубого кража на дрова.

Вони мовчки совають пилкою. Нарешті Юхим:

— Хоч збрешеш щось, Грицьку...

— Тут, Юхиме, така красива правда, що й брехати не треба...

Іван уже вкотре намагався поговорити з дядьком Михайлом Далекозорим, але на атомну прибула велика група екскурсантів — канадських українців, на прохідній весь час було людно. Вони дослухались до рипучої, як шаткування капусти, української мови (на англійський манір) своїх колишніх земляків.

На колгоспному картоплиську Марія-співчувайка відмовчувалася. Вона так і не знала, кому ж співчувати: Василю, Андрієві, Миколі чи Демидові? Боялася, що цей день так і проживе без співчуття. Щоб не марнувати своєї вродженої здатності, почала співчувати журавлям, що піднялися у небо із очеретиськ над Горинню.

Горинь відчувала своє русло на цій землі від витоків до гирла.

ЗАМІСТЬ ТРЬОХ КРАПОК

Сосни вколисують низьке, вже постаріле на ціле літо сонце, яке у Стодолиних очах здається голубо-вишневим (це створює враження, що він не просто стежить за упокореним передзахідним світилом, а п'є його очима, як зачарований поганин). Захар Архипович сидить на грубому, розвількуватому окоренку, тому його гандрабата, зсутулена постать наче виростає із цього дебелиого корінки, наче отак воно і виросло, це чудернацьке дерево, яке тепер можна назвати Сто і одна доля...

Марко Грабчак уже кілька годин силкується добути вогонь із двох обчухраних палиць, затято тручи їх; від його поривчастих рухів торохкотять сірники в кишені. Молодий йог таки напосівся витерти вогонь у спосіб, яким сьогодні вже ніхто на планеті не користується.

— Ще не охляв, сину? — час від часу запитує його старий Грабчак, набираючи в маленький, зморщений кулачок піску і посипаючи тепле перехрестя двох пати-ків, якими орудує син, зціплюючи зуби.

— Тату, вийміть із моєї кишені сірники, щоб не спокуювали мене...

— То й що? Ти будеш перший чоловік, який за кілька секунд із печерної доби ввірветься в атомну,— Федір Іванович втирає хусточкою синове чоло, вкрите росинами поту.

— А це не так уже й далеко, — надкушує лісову кислицю Левко Чабан і кривиться, пришкуливши одне око.— Не так це вже й далеко, Марку, якщо пригадати жарт Ейнштейна...

— Ти маєш на увазі його фразу про те, що найбільшим досягненням цивілізації є Достоевський і Шекспір? — огризається Марку, але не перестає терти пати-ком до патики.

— Ні, я про жарт чисто ейнштейнівський... Його якось запитали: чим воюватимуть у третій світовій війні? І це сиве дитя відповіло із найчистішою безпосередністю: я не знаю чим воюватимуть у третій війні, але в четвертій — воюватимуть...— Левко потирає засмагле перенісся, розплющує пришкулене око, жбурляє в ліс недогризок кислиці і закінчує думку: — у четвертій воюватимуть... камінцями.

— Краще б запитали його: як ми будемо жити через кілька десятиліть, а не про те, чим будуть воювати...— стиха втрутився Максимчук, не одриваючи очей від поплавка, довкола якого вертілися мальки.

Стодола враз випростався, високо скинув патлату голову, провів рукою по сивій бороді і розмашисто загнав топірця в пеньок. Виляск вдарився у зелений вал сосен, і частина його пішла по лісі, а решта відкинулася назад і почала множитись над озером. Всі сторожко слухали це вечірнє відлуння і дивилися на Стодолю, наче він оце щойно появився перед їхніми очима.

Шовкова хвиля Доброго озера з тихим шепотом ви-кочується на вологий пісок, зграйка диких гусей не літає, а просто полоще крила у вечірньому небі над озером.

Хай мить все побуде ось так, як є. Хай стоїть випростаний Мефісто, хай тре вогонь із двох палиць молодий Грабчак, хай Чабан прискіпливо розглядає цього висо-чезного чоловіка (він уперше бачить оце ядерне світи-ло, сивина якого — і воднева бомба, і мирна атомна електростанція), хай чатує за нерухожим поплавцем Максимчук, хай переціджується із маленького кулачка Федора Івановича пісок (старому здається, що він імітує

піщаний годинник і час вислизає із його рук), щоб син таки добув свій вогонь. Хай все буде так, як є. Ми ж маємо нагоду пояснити причину цієї несподіваної зустрічі у лісі над Добрим озером. Може, це й зайве, бо читач, який любить в оповіді лише сюжетну інтригу, напевне, давно «зійшов з дистанції», але, як любить повторювати Левко: замахнувся — бий! Інакше для чого було махати руками...

Так-от я й кажу: ще там, у Москві, коли Стодоля запросив Марка поїхати «на кілька днів у осінь», він мав на увазі або Карпати, або Волинь, бо йому доконче праглося лісу, тихої води і самої тиші, та в останній момент схитрував Марко:

— В Карпатах, Захаре Архиповичу, вже немає тиші — там будують вашу чергову атомну, отже, у нас залишилася Волинь, де ні я, ні ви ще ніколи не були...

— То чого ти стоїш?

— А що?

— Заводь машину...

Поки Стодоля розмовляв із своїм заступником, Марко встиг «гепнути» телеграму батькові: приїздить на Добре озеро, бо не знаю, коли ще й побачимося в цьому році. Шукайте багаття, Стодолю, мене.

Телеграма втішила старого, вона здалася йому віщою, бо він вкрай рідко бачився із своїм старшим сином (так склалося, що стосунки між ними були наятреними, синова загониста категоричність часто дратувала старого, їхні суперечки закінчувалися затяжним «льодовиковим періодом» у родинних стосунках), тому цей несподіваний синів виклик жбурнув Грабчакову душу в гарячковиту радість, в солодкі передчуття. Весь день він не знаходив собі місця, обтрушував яблука в саду своєї дачі на Херсонщині, розмовляв сам із собою («хороший співбесідничок попався, з ним можна про все полюбовно домовитися»), а потім аж стрепенувся від думки: а Чабан?

Мотнувся на пошту, додзвонився до Левка (той спершу огинався, бо всі найближчі дні мав невідкладні справи, але Федір Іванович делікатно пройшовся по душевних струнах свого учня, натякнув, що старі люди потрібні суспільству хоча б для того, щоб решта почувала себе молодими), і той сказав, що виїздить у «район дислокації десанту» сьогодні ввечері.

Мали б бути сьогодні на цьому березі і Демид та Колоньо, але вони (з Василюю та Далекозорим), мовчки сидять за столом триденського дому, Демид відкорковує пляшку і мовчки наливає дядькові Михайлові, Миколі... Андрієві, Василю та собі... Всі Тридні сидять на Легличевих дубках, і їм уже ріже вуха моторозна тиша, що викочується із розчинених вікон Висилининої хати... Демид і Миколу можна зрозуміти — та зустріч для них важливіша.

— Як ви думаєте, **ЩО НАЙВАЖЛИВІШЕ** відбувається у цю мить у світі?—каже Стодоля і зводиться навшипиньки, наче хоче побачити щось аж отам, за лісом.

— Відбувається осінь, Захаре Архиповичу, але це менш важливо у порівнянні з тим, що за півсотні кілометрів від атомної електростанції хтось намагається видобути вогонь способом тертя двох палиць. І при цьому присутні двоє, які збудували станцію, один з укоськувачів атома, якому не вистачає ще кількох зусиль, щоб накинути оброть на термояд, та лісничий, який наївно вірить у те, що цивілізація піде поза вуйкові городи і обмине його ліс, озеро і його душу...— хапливо каже Марко і ще западає більше тре палиці.

Федір Іванович вагається: встрявати йому у суперечку із сином чи, може, краще зберегти оце потепління у їхніх стосунках? Розтуляється його кулачок, звогчійлий пісок висипається на хрестовину.

— Кому б не хотілося, щоб найбільші події і явища відбувалися на тому місці, де він стоїть? Тим більше, коли собі приписувати роль не просто учасника, а й героя цих подій,— голос у Левка замашний, розбавлений ледь помітними крапельками іронії, яку ще більше приховує і утаємничує його відкрита, приязна усмішка. Левко ще й сам не усвідомив, що причиною його їжакуватості в ставленні до Марка є давнє ремствування Федора Івановича на рафінований раціоналізм свого старшого сина (було таке, похопилося колись із уст старого).

— А я думаю, що у цю мить людство стає добрішим і кращим хоч на йоту в порівнянні з тим, яким воно було ще кілька хвилин тому,— старому Грабчакові хочеться якось вирівняти, викруглити розмову, щоб зберегти ці чисті хвилини зустрічі, милої усім їм.— Інакше,

для чого було природі витратити стільки зусиль на створіння людини і нашого роду? Для чого було затівати цю предовгу дорогу з велетенськими жертвами, революціями, кладовищами, історичними землетрусами, нащо було починати це все? Для того, щоб збудувати атомну електростанцію? Я вже відгорів нею, відшаленіло мое серце, і я здобув собі право (п'ять років життя віддав) дивитися на неї, як на рядову зазначку нашої спільної дороги...

— Не таку вже й рядову, Федоре Івановичу, он японці страйкують проти спорудження у них атомних реакторів,— сіпає вудку Максимчук, сіпає просто так, бо поплавок монотонно погойдуеться на кволіх хвилях.

— Ви, Петре, не забувайте про те, що при слові «атом» у кожного японця очі стають більшими, ніж у європейців, а потім ще нападає довге безсоння. Все треба міряти людиною, а не фактом.

— Але ж коли ми будували атомну, ми одержимо вірили у її винятковість, у її історичний абсолют. Так само вірив у неї й Захар Архипович, коли проектував реактор. Якби нами не володіла віра — у винятковість того, що ми робимо у даний момент,— ми б ніколи нічого не встигли. Якби матері ще в зародку не вірили, що вони народять красиву і мудру дитину, яка уславить їх і їхнє ім'я, вони б ніколи не народили нас.— Чабан чіпляє на Максимчуків гачок вишневого черв'яка, той звивається і весь час вислизає з пальців.

— А все ж вони народжують і покручів, і відступників, і негідників,— відказує Марко і мацає рукою, чи не тліє дерево, але воно все ще ледь теплиться.

— І твоя дисертація, Марку, не врятує світ від цієї вічної проблеми, хоч ти фанатично працюєш над своїми експериментами. Де ж тоді вихід? — без зла запитує Стодоля і силкується виїняти із пенька топірець.

— Найперший вихід у тому, щоб зрозуміти цю безвихідь, Захарє Архиповичу...

— Ну, ти, вважай, зрозумів її. А що далі? На який спожиток ти використаєш це своє розуміння? — Змійка іронії майнула хвостом із бороди Мефісто.

— Вихід у нашому одвічному оптимізмі. Людина — це не відстань, яку вона пододала від кам'яної сокири до атомної станції, а сама її хода. Бухгалтерія результатів — то просто ілюзія. Я б не хотів, щоб мене міряли

атомною чи Новотриднями (центр я таки збудував так, як хотів, а далі його забудовують, як кому забагнеться), а щоб міряли мене моїм часом, який я не пересидів у закутку, а пропустив його крізь себе, ліз на рожен, паживав собі ворогів, закушував до крові губи, страждав. І я нікуди не відступлюся від радості усвідомлення, що то був я — з помилками, поразками, з гріхами перед своїми підлеглими (а їх за моє життя я мав близько мільйона), але мене завжди вела віра. Не в ідоли, а в ідеали. Ми мусимо бути на цій землі. Якщо ми вже так потрудилися біля неї і на ній, то просто підло не вірити у її (її наш!) завтрашній день. Ми пройшли випробування за найжорстокішими вимірами. І — живемо! — Федір Іванович кладе маленьку правицю на синове плече, а лівою втирає піт із Маркового чола. Марко на мить перестає терти палиці, глипає на батька і ще ретельніше заходиться витирати вогонь.— І хай наші діти сахаються в крайнощі, хай навіть піддають сумніву наш досвід — рано чи пізно, а вони також прийдуть до цієї істини...

— Тату,— перериває своє заняття Марко,— є міра оптимізму, яка пасує сучасній людині. Розумієш — міра, переборщування її таке ж нерозумне, як і безнадія. Або й гірше. Ми стоїмо перед такими проблемами, які простим оптимістичним штурмом не візьмеш. Людині пасує все, що, власне, і творить її, а найбільше їй до лица задума.

— Уяви тоді, Марку, що двадцять століть нашої цивілізації людство стояло в задумі. Оце витирання вогню зараз було б для тебе не витівкою, а серйозним заняттям, крайньою необхідністю. Тоді б ти просто тер дві палиці, віддаючи цьому процесові всі звивини свого цілинного мозку, і, далєбі, тобі було б не до філософствування з приводу буття тобі подібних,— Левко добуває запальничку і припалює сигарету.— Ось тобі мій вогонь (витвір людського діяння, а не задуми), розведи від нього ватру і не витрачай своїх марко-сил на витівки...— вжалив Чабан і затягнувся сигаретним димом.

Подавилися луною вечірні очеретиська на мілководді, схарапуджено зірвалися з дерев птиці, як чудернацькі плоди, що дозріли в цей осінній вечір і їм зрадило земне тяжіння, зграйка диких качок збовтала воду у плавнях, сірою латкою вклеїлася у небо і замаскува-

лася у рудуватій хмарині. То над озером пролунав шмалький постріл.

Максимчук здригнувся, чиркнув поглядом заквещаний сутінками обрій, болісно зморщився і вже не помітив, як тлуста рибина потопила поплавець, туго напнула волосінь і висмикнула з його руки вудлище.

Марко затято силкувався витерти вогонь, хоч це йому вже й набридло: якби не глузування Чабана, він би вже давно полишив своє монотонне заняття, на яке спокусився під настрій.

Грабчак цідив з долоні пісок і дивився на непорушного, як сухе, гандрабате дерево, Стодолю, котрий не відводив очей від набряклого, провислого над озером неба, наче там мало появиться щось очікуване ним.

Чабан стежив, як віддаляється од берега бамбукове вудлище, залишаючи по собі гострокутну доріжку, схожу на кінчик учнівського пера.

— Ну от! — Максимчук повертається обличчям до товариства, вечірні притінки зблиснули в його зіницях. — Ми тут повправлялися із житейської теорії, а зараз — урок практики. Браконьери б'ють рештки лісової звірини. Ви продовжуйте свою милу розмову, а я — в ліс. Ваші ж такі — атомники, найсучасніші із людей, а чуєте, як палять? А дехто з них також... не проти пофілософствувати... — І Максимчук несподівано вилаявся (либонь, щоб надати своєму виразові більшої рішучості), пригнувся, як перед стрибком у воду, і кинувся у ліс на звук другого пострілу, що сіконув вуха всім присутнім.

Поскрипують гарячі палиці в руках Марка Грабчака, в розщелинах пенька, на якому щойно сидів Стодоля (пеньок ще теплий від того сидіння) сновигають мурашки, і Стодоля стежить за ними, наче дошукується якоїсь загадкової доречності у їхньому невинному русі і поспіхові, гупотить черевиками Максимчук на лісовій стежці, його солом'яний бриль, як передзахідне сонце, то вигулькне з гущавини, то знову зникне — лише потріскування хмизняка та шурхіт опалого листу...

Максимчуків кінь Щедрик січе вухами, наче витрушує із них звук пострілу.

Стодоля висмикнув із пня топірця (перед цим силкувався кілька разів, і те йому не вдавалося), труснув сивими патлами і теж побіг до лісу.

Старий Грабчак сипле пісок на палиці Марка і розчулено зазирає в очі своєму синові:

— Повинно загорітися, сину, вже не відступайся, вже пізно відмовитися від задуманого...

Кинувся навздогін Стодолі Левко Чабап, враз зупинився, понишпорив у кишені:

— На, Марку, мою запальничку та розведи ватру, ніж ото байдикувати.

Гілляччя хльоскало Стодолю по обличчі, але він не пригинався, щоб далі бачити ліс перед собою, чіпкий ожинник кошлатив його бороду, опале листя лунко шелепало під ногами, його довгі руки були сторожко виставлені вперед, наче Стодоля біг у темені, боячись наштотхнутись на дерево.

Грубчак пильно вдивлявся своєму синові у вічі, виглядав там чогось (а може, й когось).

— Невже й справді це мої стріляють? Якщо це мої, атомники, то по мені вони, сину, стріляють, не інакше як по мені.

— По вашому всепрощальному оптимізмові, а не по вас, тату,— одказує Марко і рвучкіше тре палицями.

Старий Грабчак жбурить пісок в озеро, зводиться на ноги і, часто спотикаючись, біжить до лісу. Зупиняється біля Щедрика. Дзенькнула уздечка, носок черевика ввігнався у вічко стремена:

— Я ніколи не був пастухом, Марку, я все життя був вершником,— і осіння земля загула під кінськими копитами.

Лише тепер Марко зауважив, що його обступили масні сутінки і перша ляклива зоря вилизувалася над лісом і над озером, як молоде лисеня. Обрій за лісом воцано танув од вогнів далеких Новотриднів.

Проповз до води холодний вужака, зблиснув двома жовтими п'ятаками і щез в озері.

Вони повернулися до Доброго озера перед світанням. Ступали поволі, обережно, наче йшли по тонкій, ледь нарізаній, кризі. На складених із дрючків помостах несли поранену в ногу лосицю, на шиї якої тоскно подзенькував у такт крокам носіїв дзвіночок Сашка Потурнака.

Лосиця лежала нерухомо, її губи покірно-печально торкалися Стодолиного плеча, вона начеб остаточно

збайдужіла до цього світу, оддала себе йому напризволяще, не чекаючи вже ніяких несподіванок, її б уже не здивувала навіть смерть.

Стодоля мерзлякувато шкулився, бо йшов без сорочки — нею він перев'язав прострелену ногу лосиці. Зсутулений і постарілий, Захар Архипович дивився собі під ноги, хоч бачив там лише маленькі заросені черевики Грабчака. Від кожного схлипування дзвіночка на шиї лосиці він пригинався, наче від гірського обвалу, що падав йому на голову.

Максимчук опирався на Левкове плече, кров, що скрапувала з рани лосиці, обпікала йому лікоть, погляд старого понуро волочився по землі, як гілляки вирваного з коренем дерева. «Це стріляли і по нас...» — повторював він слова Стодоли, єдині слова, мовлені академіком за цю довжелезну, як тунель крізь земну кулю, ніч; він аж простогнав їх, коли старий Грабчак бідкався над лосицею і схлипував, з причинною монотонністю повторюючи: «То поранили мене. То мене поранили в серце...»

Чабан і досі не міг отямитись від свого сьогоднішнього відкриття: от тобі й маєш, хто б подумав таке про модернізованого скомороха Сулиму, якого він особисто привіз на атомку із своїх подільських Городищ (той доводився йому якимсь далечезним родоком, і Левко змушений був вволити прохання своєї матері), хто б міг подумати, що саме Сулима стрілятиме в лосицю із дзвіночком на шиї, хто б міг подумати, що за Сулиминим перцюватим балакунством приховуватиметься таке провалля душі? Від цього розчарування він отерп і знесилився, ледве переставляв ноги, боявся, що упаде і лосиця розчавить його своїм закривавленим тілом.

Марко почув похрускування хмизняка у себе за спиною. Він так давно очікував тих кроків з лісу, що вже зневірився почути їх. Його уява, що постійно цілилася у вузьку, таємничу шпаринку мікросвіту і тому була майже немічною у сприйнятті нашого звичного людського світу, упродовж усієї тривожної ночі постійно творила перед Марковим зором батькове обличчя, котре напливало на нього із задушливої п'ятери, з лісу, з озера, нізвідки. Він вперше відчув страх за свого батька, за цього маленького меткого чоловіка, з крові і пристрасті якого він народився. Страх цей фатально розро-

стався і дедалі більше гнобив та розчавлював у Марковій душі відчуття перемоги над вогнем (хай маленької і майже незначущої, як на теперішні часи, перемоги), розведене із двох палиць багаття чомусь не гріло його, хоч земля біля вогнища парувала.

Почувши кроки на лісовій галявині, Марко поспішно став догори ногами і пішов на руках довкола багаття...

— Годі, Марку, не блазнюй,— озвався до нього ліс голосом Стодоли.

Світання народжувалося болісно, і світанок був схожий на вечір. Усі вони пригнічено мовчали. Максимчук навпочіпки сидів біля лосиці і винувато зазирає у її вологі печальні вирла. Чабан жадібно курив і потирає своє перенісся (він таки не вірив у первісне походження цього вогню, який освітлював його страждання обличчя), Федір Іванович притулюється до синового плеча і дивився на тліючі дровиняки, з яких вистрибували синюваті язички полум'я, що, однак, не могли висушити його очей. Лише Стодоля стояв спиною до вогню, ворухив кістлявими лопатками, шкіра на яких бралася синювато-білими плямами, у сивому волоссі тріпотів од подуву вітру жовтий березовий лист та тонка павутина. Він відчував, як судомно і болюче ворухається в його свідомості оцих кілька днів над озером і ця знервована ніч, що страждає, як породілля, народжуючи лякливий світанок. Щось ламалося у ньому, щезало і народжувалося знову — на біль, на радість і на подив Мефісто, він з гіркотою усвідомлював, що це його останнє очищення, що це остання гроза, яка здатна реставрувати його серце і розум, він, як скнара, боявся розтринькати зараз хоч дрібку своєї рішучості, що прибула в ньому за цих кілька днів,— і тому мовчав, стежачи за летом далекої птахи, що кружляла над озером на відстані пострілу. Уламки думок, як метеорити, пролітали й освітлювали його свідомість, і Стодоля був неспроможний одразу ж впорядкувати їх, зрештою, йому цього й не хотілося.

«Кожен із нас носить на шиї свій дзвінок... А може — дзвін? Чи дає це нам спокій?.. Сто тонн тротилу на душу населення... А хліба? Навіть бездарний студент-фізик може в домашніх умовах виготовити атомну бом-

бочку і подарувати її шизофренікові. Сто тонн тротилу на того, хто щойно народжується. Він появляється на світ, а йому одразу — подарунок!

Я ще не википів. Слава богу, не ви-ки-пів! Ще не виснажилися акумулятори Стодолиного духу. Я відчуваю теплий подих лосиці, отже — я є.

Звідки це в нас: висота польоту птиці вимірюється пострілом — дістане чи ні? Птиця спокійна лише високо в небі.

Фінішна пряма — місце, де з нас обсипаються останні ілюзії. У мене мало часу! Заходимо на фінішну пряму, Стодоле! Стисни зуби, позбудься баласту — і вперед!

Жодна держава в світі не має міністерства нападу, всі обрали оборонний варіант... із ста тоннами тротилу на душу сусідів. Ідилія! Падає роса... б'ють джерела Доброго озера. Атомний казан — минуле! Далеке! Дуже далеке минуле. Вперед!»

Стодоля спішно одягнув чисту сорочку, нервово застібав гудзики, і вони втрапляли не в свої петельки.

По калиновому листку, що гойдався перед його очима, котилася росина, і він встиг побачити у ній своє відображення.

Різко випростався біля вогню Марко. Довго розв'язував замуцовану шворку дзвіночка на шії лосиці. Почепив його собі.

— Мені він більше потрібен, Марку, — сказав Стодоля і зняв дзвінок із свого учня. Поволі просунув у зв'язану стрічку свою сиву голову.

Усім присутнім здалося, що академік запрягає себе у щось, лише його сивій голові зрозуміле.

Він стримано попросився із Максимчуком, не втримався, тицьнувся бородою в щоку лісничого.

Притулився своїм гарячим чолом до Левкового чола.

Довго дивився в очі старого Грабчака, наче вивчав своє відображення в його зіницях.

Мефісто виструнчився, став удвічі вищим, швидко пішов до машини:

— Нам треба завтра вранці бути в лабораторії, Марку... Треба!

На його шії, не стихаючи, гудів дзвін.

54 коп.
К

